د پښتو ادبیاتو تاریخ

لومړی ټوک

لومړۍ دوره تر اسلام دمخه

لیکوال

پوهاند عبدالحی حبیبي

بسم اللّه الرحمن الرحيم

پيل

د لوي څښتن په مرسته د پښتو ژبی د ادبياتو تاريخ لومړۍ پلا زه ليکم. پوهان پوهيږي چه دغه کار دمخه چا
ندي کړي، او نه پخوانو موږ ته څه ابتدائي مواد د دې چاري لپاره را پريښي دي، نو ځکه به دغه زما ليکنه هم بشپړ
نه وي او ښائي چه ډيري ماتي گوډی ولري، خو سره د دې هم ښائي چه پوهان ما وبخښي، او دغه لومړۍ سعی که
څه هم ناقصه ده په ښه سترگه ووينې!

زه په دې کتاب کي د پښتو د ادب دورې پر څلور ډوله ويشم او د هری دورې لپاره يو ټوک ليکم نو به دغه د
پښتو د ادب تاريخ هم څلور ټوکه وي په دې ډول:

۱. لومړۍ دوره او لومړی ټوک

په دې دوره کي به دا وښوول شي، چه تر اسلام دمخه پښتو ژبه وه که يه؟ د ژبي موقعيت په پخوانو آريانانو کي
څه ؤ؟ او پښتو د زړو آريائي ژبو سره څه نسبت لري؟ دا لومړی ټوک تر اسلام دمخه زمانه را ښئي، او هر څه
معلومات چه د پښتو ژبي په خصوص کي په لاس راغلي دي پکښي ليکل کيږي!

۲. دوهمه دوره يا دوهمی ټوک

۳. دریمه دوره، او دریم ټوک

دا دوره له ۱۰۰۰هـ څخه شروع کیږي تر ۱۳۰۰هـ پوري را رسیږي، نو زموږ کتاب دریم ټوک د پښتو ژبي د ۳۰۰ کالو یعني درو پیړیو تاریخ دي، په دې دوره کي د پښتو ادب ښه وده کړیده. او په نظم او نثر کي ډیر تحولات پیښ شوي، او نوي نوي مکتوبونه او مسلکونه پکښې موندل شویدي، نو ځکه دا ټوک ډیر مهم دي او د ژبي د خورا پخو پخو خبرو بیان کوي، او د ادب مهم اړخونه ئي راښیي.

٤. څلورمه دوره یا څلورم ټوک

له ۱۳۰۰هـ څخه شروع کیږي او د ژبي دور ورستنیو ٦۰ کالو پر مخ تګ او لوړتیا را ښیي. د نوي ادب او نوو تحولاتو څرګندونه کوي، د ژبي د عصري نهضت تاریخ بیانوي، هغه نوی حرکت چه د پښتو ادب په دې نوي دوره کي مخ پروده کړي دي، سره له ادبي خصایصو او مزایاو څرګنده وي. د څلورم ټوک لومړۍ برخه خو دغه ده، دوهمه برخه ئي پښتو ادب ته د مضمون او محتویاتو لامله یوه عمومي ګڼه ده، یعني د پښتو شعر اقسام، عمومي مزایا ټول دلته د مثالو سره راوړل کیږي په دې ډول به د لوي خداي په مرسته د پښتو د ادبیاتو تاریخ په څلور ټوکه کي وکاږم او هغه مواد او ابتدائي معلومات به سره را غونډ کړم چه تر اوسه مي لاس ته راغلي دي. زه دا منم، چه زما کار او سعی به خورا ابتدائی وي مګر هیله لرم چه وروستنی پښتانه به دا چاره ښه بشپړه کړي. او دا بڼ به د پلټني او تحقیق په ګلونو ښه ښکلي او سمسور کړي، خو:

باغ د ګلو به سمسور وي موږ به نه یو

د بلبلو به پرې شور وي موږ به نه یو

نوتوځي

ادب

ادب څه شی دي؟ - د ادب موضوع - د ادب تاريخ: (موضوع ـ اصول ـ غايه)

ادب څه شيی دي؟

د کتاب موضوع دا ده چه د پښتو ژبي د ادب تاريخ وليکو، نو تر هر څه دمخه بايد يواري ادب وپيژنو؛ چه څه شي دي؟

ادب په عربي ژبه ښيګړي او کياست او د ژبي او زړه ظرافت او ذکاوت ته وايي[1] چه ظرافت او حسن تناول ئي لنډ لغوي تعريف دي[2] اما په اصطلاح کي ادب په دې ډول تعريف کيږي: ادب هغه پوهنه يا ښه رياضت دي چه سړی د هغه په وسيله يو فضيلت او يو ښيګړه له ښيګړو څخه مومي[3] يا له تيرو تلو او خطاو څخه ژغورل کيږي[4] خلاصه: ادب د لغت او اصطلاح لامله ښيګړي ده، چه سړی له خطاء او بد څخه ساتي[5] او په خوي او خلق اړه لري، چه بيان ئي د اخلاقو د علم کار دي، او دلته په دې بحث اړه نلري.

د ادب علم

ادب پر دوه ډوله دي: يو ته طبيعي او نفسي ادب وايو، چه لوړ ئي تعريف راغي، او د انسان اخلاقي ښيګړي
لکه ښندنه، زغمنه (حلم) او نوري اړه پوري لري.

دوهم ډول ته کسبي او درسي ادب وايو، چه په لوستنه او زده کړه او پلټنه موندل کيږي[1] او دغه دوهم ډول ادب
ته نو د ادب علم هم وائي.

نو په دې لنډ ډول د ادب د علم تعريف داسي کوؤ، چه دغه يو صناعي او کسبي پوهنه ده، چه د بليغي او ښې
وينا ډولونه په هر حال کي راښئي[2] او تل د دغه علم څخه دا زده کوو چه د خپل زړه مطالب په الفاظو او قلم څه
ډول ښکاره کو، او بل څرنګه پخپلو خبرو وپوهوو![3] په دې کتاب کي هم تل له دغه دوهم ډول ادب څخه خبري
کيږي او (ادبيات) هم هغو علومو او پوهنو ته وائي ، چه په دغه دوهم ډول ادب اړه لري. په نوي دنيا کي ادب يعنی
literature نسبتاً ارت مفهوم لري او د ځينو پوهانو تعريفونه د ادب دغه عصري اړخونه ښه څرګندوی مثلاً "ادب د
انسان د ژوندانه تفسير دي" (مياتهيو آرنلډ). د دغي خبري شرح بل پوه سړی په دې ډول کوي "هغه ابدي او سر
مدي قوه او شيوه چه قدرت انسان ته ورکړي دي، د دغو اظهار او ښکاره کولو ته ادب وايي" (مياکن).

د آيرليند مشهور شاعر اټيس ليکي: "په ادب کي ژبه تشه د ژبي په ډول په کار نده، بلکه د يو لطيف فن په رنګ
بايد استعمال شي، نو هغه لطيف فن چه د ژبي په ذريعه ښکاره کيږي لټريچر بولي".[4]

خلاصه د انسان د احساساتو او افکارو او جذباتو ترجماني د ادب وظيفه ده، مګر دا ترجماني به تل په داسي

هم دغه ادب دي په پښتو ژبه د ادب کلمه په دغه عامه معنی په (ژبوري) سره ښولاي شو، او ټول هغه علوم چه په
ژبه او ښه بیان اړه لري پکښې داخلولاي شو.

د ادب موضوع

د پخوانو شرقیانو آراء

پخوانو پوهانو د ادب موضوع داسي ټاکلې ده، چه ادب فقط په وينا (نظم او نثر) کي وضاحت او بلاغت له
خوا بحث کوي، اوګټه ئي هم دغه ده چه سړي په نظم او نثر وينا کي مهارت ومومي، او عقل ئي مهذب شی، زړه
ئي پاک سي، له ناپوهۍ څخه وژغورل شي، اخلاقي کمال مینده کړي د ښه خوي او د ښه عمل او لوړ همت خاوند
شي.[1]

پخوانو پوهانو چه د ادب موضوع منظومه یا منثوره وینا ګڼله، دوي ټول هغه علوم چه په دغو دوو ډولو اړه لري
(علوم ادبیه) بلل نو په یوه لنډه خبره کي دا ویلاي شو، چه د ادب موضوع وینا ده، او وینا هم تل له الفاظو او
کلماتو څخه جوړیږي، نو ادبي علوم هم د لفظ اوکلمې په شا او خوا کي سره ګرزي او د الفاظو احوال او ډولونه را
ښیئ، د شرق پوهان دغه علوم چه د لفظ رازونه او ښنګوالي بیانوي، ډول ډول ویشي. عبدالرحمن ابن الانباري
(۵۱۳-۵۷۷هـ) وايي چه اته علمه لکه نحو، لغت، تصرف، عروض، قافیه، صنعت الشعر، اخبار، انساب په ادب کي
داخل دي، یو سړی چه له دغو علمو څخه په یوه یا ټولو پوهیږي ادیب بلل کیږي.[2]

شي ښيګړي ښکاره کړي. علامه علي بن محمد چه په سید شریف جرجاني مشهور او په (۸۳۵هـ) مړ دي، علوم
ادبیه په دې ډول ويشي، لمړي پلا د ادب علوم پر دوه ډوله دي اصول او فروغ، اصول اته علمونه دي، په دې ډول:
(۱) که مفرد لفظ د اصل او ډول او مادې له پلوه وښئي علم لغت ئي بولي (۲) که د مفرد لفظ صورتونه او شکلونه
را وښئي علم صرف ئي بولو (۳) که د اصالت او فرعیت له خوا د الفاظو یو له بله نسبت بیان کړي نو ئي (علم
اشتقاق) بولو که داسي وي چه د الفاظو د ترکیب او سره نښلولو څیړنه وکړي، نو دا ډولونه لري (٤) که ئي د ترکیب
اشکال او د اصلي معناو د اداء بحث کاوه (علم نحو) ده (٥) که بېله لغوي معناو د افادې ډولونه پکښې بیان شي
(علم معاني) ئي بولي (٦) که د معنا د کیفیت او څنګوالي بحث د ښکاره توب او پټوالي له لامله وکري (علم بیان)
ئي بولي که د هغو مرکبو الفاظو بیان وکړي، چه ځانله بیل وزن لري، نو دا هم لاندي ډولونه لري (۷) که فقط د
الشعارو وزن ښکاره کړي (علم عروض) ئي بولي (۸) او که د بیتو آخر او د پای د کلماتو بحث وکړي نو ئي (علم
قافیه) بولو.

په دې ډول علامه سید شریف اصولي ادبي علوم اته کنې، او (علم بدیع) هم د معانی او بیان له قسمه بولي اما
فرعي ادبي علوم څلور دي:

(۱) که د لیک او کتابت د نقوشو بحث وي (علم خط) دي (۲) که خاص د منظوم کلام څیرنه وي (قرض
الشعر) دي (۳) که خاص د نثر وینا بحث وي (علم انشاء) ئي بولي (٤) که په دغو ټولو اړه نه لري (علم
محاضرات) ئي بولي، چه تاریخ او انساب هم په دغه څلورم قسم پوري اړه لري، او دا علم سړی ته ښه وینا او
بدیهه ویل ورښیي چه د کلام معاني او تراکیب دواړه ښه او سم وي.[1]

او علم دواوين (د مدونو اشعارو پوهنه) او علم امثال (يعني د متلو پوهنه) هم ادبي علوم دي[۱] يو بل علم چه
احاجي و اغلوطات بلل کيږي، او د الفاظو له هغو استعمالولو څخه بحث کوي د اصولي او قياسي قاعدو څخه
مخالف وي لکه علم لغز او معماء دا هم په ادبي علوموکي داخل دي.[۲]

نوې آراء

تر دي ځايه مو د پخوانيو ځينو شرقي پوهانو آراء د ادب په خصوص کي لنډ لنډ وليکل، مگر په اوسني عصر
کي لکه نور ټول بشري علوم چه پر مخ تللي دي ادب هم تطور موندلی او په نوي رنگ رنگيدلي دي نو به بده نه
وي چه د نوي عصر پوهانو افکار هم د ادب په شا و خوا کي وارو، لمړۍ پلا بايد دا ووايو، چه نسبت پخوا ته
اوس ادب ډير ارت شوي او خورا ښه او مفيد شی ځني جوړ شوی دي، نوي اصول ئې موندلي، او په نوي راز
راوتلي دي، نو به په لاندي ليکوکي ادب د اروپا او نوي نړۍ په سترگه ووينو.

په غربی دنيا کي له پخوا زمانې څخه خلقو پر ادب باندي ځيړنی کړيدي، د يونان معروف فيلسوف ارسطو په
خپل کتاب "شعريات" کي هسي ليکي: چه ټول لطيف فنون د فطرت پيښې (محاکات) دي، د انسان چه هر شي
خوښ شي نو ئې پيښې کوي، دغه پيښې دا نسان د لوړتيا اساس دي او خپلي خوښۍ او تاثرات تل انسان د لطيفو
فنونو په ذريعه نقل کوي، چه ادبيات هم له دغو څخه يو فن دي.

نيومن د ارسطو د قول شرح داسي کوي: چه "ادب خارجي صداقت نه بيانوي، بلکه داخلي رښتيا والي ښئي،
شيان نه ښيئي بلکه خيالات تصورکوي."

گوسائين فرانسوی نقاد وائی: چه زموږ دما غ تل د فطرت ښکلاوي، او طبيعي جمال او ښه مناظر ويني، نو د

نیومن وائي: موږ تل په خبرو سره خپل افکار څرګندوو، دغه افکار او خیالات که ولیکو نو ادبیات ځني جوړیږي.[۱]

د برطانیا دائرة المعارف لیکي چه literature یوه عمومي اصطلاح ده، د هغو تعابیرو لپاره چه افکار د لیک ډګر ته راولي، او د ادب ډولونه د نژادي خصایصو، یا فردي افکارو او طبایعو سره برابر وي، یا د ځینو اجتماعي او سیاسي ټولنو له احواله سره سم وي او د دوي د افکارو تبلیغ کوي، اجتماعي او سیاسي اصول ئي څرګندوي.[۲]

د امریکا یو اوسني پوهاند لیکي: چه د لتریچر کلمه له لاتیني litteratura څخه ده، چه ماده ئي هم littera یا

letter یعني نوشته او لیک ده، او عام تعریف ئي دا دي: هغه عبارات چه د افکارو او معانیو نمایندګي د الفبا د تورو په ډول کوي اما محدود او مروج تعریف ئې دا دي: چه ادب هغه سم او مهذب شوي او صنعتي بیانونه دي چه د تنقیدي علومو تر سیوري لاندي وي، او د افکارو د څرګندوني او ښکاره کړني او د ښکلا او ښایست لامله هم قیمت ولري، جان مورلي Morly په لنډ ډول وائي: ټول هغه کتب ادبیات دي، چه په هغو کي اخلاقي حقایق او عمومي اوضاع په ښه ډول ښکاره کیږي او ټول شیان د عمومي حقیقت سره ښښلوي.[۳] په نوي دنیا کي د ادب څانګي او ښاخلې دوني ډیري شوي دي، چه اکثر علوم په ادب کي داخل دي، حتي یو غربي مفکر وایي: چه ادب فقط دو ښاخه لري، که له عقله سره اړه ولري سائنس ئې بولو، اوکه د خیالو سره اړه ولري، نو شعر بلل کیږي په دې ډول نو مثبت علوم او سائنس هم د ادب له دائرې څخه نشي وتلاي نو دلته لازمه ده چه د ادب عصري موضوع ښه ښکاره کړو، که د دنیا مختلفو ادبیاتو ته وګورو، مقاصد او عناوین ئي تر نظر لاندي ونیسو نو ښائي چه لاندي موضوعات ټول په ادب کي داخل وي:

ب ـ کورني او شخصي لیکني او شخصي لیکونه چه د خپروني لپاره ولیکل شي لکه وصیت هجو

ج ـ رسمي لیکني چه نه خپرېږي: لکه پاسسپورټ، قباله، او دغسي نور

د ـ رسمي لیکني چه خپرېږي لکه قوانین، اصول نامې، او نور دغسي

هـ - نور عام ډول لیکونه چه د خپروني لپاره کښل کیږي، لکه سیاسي او داخلي خبرونه، جغرافي او تاریخي احوال د جرگو او حکومت رویدادونه

(۳) د حقایقو د ښووني لیکني لکه:

الف ـ د ښوونځیو او مدرسو د لوست کتابونه

ب ـ تحقیقي کتابونه، چه د لوړو او پوهو خلقو لپاره وي لکه تواریخ، سفرنامې، قصې او نور

ج ـ د خاصو خاصو فونونو پلټني د مخصوصو پوهانو له خوا

(٤) د خوښۍ او خندا او ټوکو لیکني لکه کیسي، معماوي ټوکي او نور دغسي

(ب) هغه لیکونه چه د تخیلاتو ښکارونه ئي مقصد وي او دا لاندي څلور څانگي لري

(۱) هغه لیکني چه د شخصي ژوندانه داخلي او د نني محسوسات ښکاره کوي، لکه عشقي بدلي او سندري او خطونه

(۲) تنقیدي او د کره کړني لاندینۍ څانگي لري:

الف ـ د اخلاقو د ښه والي لپاره (اخلاقي ليکني)

ب ـ د دين او مذهب د تبليغ لپاره (تبليغی ليکني)[1]

په دي ډول د ادب موضوع د حقيقت او تخيل په ځانګوکي ويشله کيږي، او لمن ئې هم خورا ارته ده، او رښتيا هم دا ده، چه د دې عصر ادب دغه ټول وظايف په ښه ډول اجرا کوي. د دې لپاره چه د ادب ارته لمن او د موضوع احتوا په ښه ډول تاسي ته ښکاره شي، نو د يوه بل الماني پوهاند راى هم د ادب د موضوع پر ويشنه دلته را نقل کوم:

(۱) د مطلب او معنا په لحاظ، چه لاندي ځانګي لري

الف ـ هغه ليکونه چه د لطيف فن په ډول کښل شوي وي

ب ـ هغه ليکونه چه د لطيف فن په ډول نه وي کښل شوي

(۲) د ژبي او بيان د ډول په لحاظ لاندي ځانګي لري:

الف ـ منطقي او استدلالي ليکني

ب ـ جمالياتي او د ښکلا ليکني

(۳) د موزونيت او موسيقيت يعني وزم لرني او غږوني په لحاظ لاندي ځانګي لري

الف ـ آزاد او بې وزمه ليک (نثر)

او ټول علوم او انساني مزایا چه په وینا او پوهیدنه پوري اړه لري، له منځه وزي او د انسان انسانیت هم ورسره
محو کیږي، په دې ډول نو ادب د انساني ارتقاء او ذهني لوړتیا اساس دي، او نن چه انسان هر څه لوړتیاوي
میندلي دي، د ادبیاتو په برکت سره دي، اوکه ادبیات نه وای نو به انسان هم اعجم حیوان وای.

د ادب تاریخ

(موضوع - اصول - غایه)

موضوع

تاسي دمخه ولوستل چه د ادب لمن څوني ارته ده او د انساني معلوماتو او پوهنو څوني لوئي برخي په ادب کي
دننه ګڼلي کیږي.

د انسانانو ژوند تل دودي او لویښت تر قانون لاندي دي، هر وخت اوښتني، انقلابونه، تغیرات پیښیږي او دا
اوښتي تل د انسان د ژوندانه ډولونه هم اړوي، له یوه رازه ئي بل رازکوي. خو هرکله ټوله موجودات دکمال خوا
ته ځي، او د بشپړتابه پر لوري درومي د دې قدرتي او فطري بشپړتیا او تکامل سره د انسان د ژوندانه ټول ارکان او
اجزأ تغیر مومي، اوړي له یوه حاله پر بل حال کیږي چه ژبه او ادب هم تر دغه قانون لاندي دي. د تاریخ پاڼي دا
خبره به ښه ډول را ښيئ، چه یو وخت د انسانانو یوې ډلې یوه ژبه وبله دا ژبه د افهام او تفهیم آله وه لومړی به ډېره

ملت د فکری ارتقأ و علمي لوړتياؤ احوال او اوضاع مفصل ليکي، د ټولو پوهانو د ژوندانه پيښي، او د دوي
کتابونه او علمي کار نامې او آثار ښئيي.

نو داسي هم ويلاي سو چه د ادبياتو تاريخ په حقيقت کي د ملت د عقليت او د ژوندانه د ډېرو مهمو څانگو
تاريخ دي. د ملتو د لوړتيا او ځوړتيا، دودي او پرمختگ ټول احوال بيانوي که د يوه ملت تاريخ د ادب له ښيگړو
او پلوشو څخه تش وي، نو هغه تاريخ به خامخا په وينو لړلي وي، او بېله جگړو او شخړو به د بل څه بيان نه کوي،
نو د عمومي تاريخ يوه مهمه څانگه دغه د ادب تاريخ دي چه سياسي او اجتماعي تاريخ هم له ادبي تاريخه څخه
مرسته کوي او د يوه ملت تاريخ چه له ادبی څانگي څخه ځان نسي مستغني کولاي، سبب ئې هم دا دي چه تاريخ
تل د ملتو د لوړتيا او ځوړتيا څرگندونه کوي، او د دغو علت او اصلي سبب هم د ملتو علوم، آداب، او اخلاق دي.
نو د تاريخ مهم کار او غوره وظيفه هم دغه ده، چه د يوه ملت عقلانی لوړتياوي، او علمي او ادبي پيشرفتونه ښکاره
کړي، او دا ټول د ادبياتو د تاريخ کار دي.

اصول

د ادب د تاريخ د ليکني اصول ډول ډول دي، هر څوک ئې پر خپل ذوق سم ليکي، خو دلته به ئې ځيني
اساسي ډولونه چه د تاريخ ادبيات عناصر بلل کيږي لاندي وښول سي.

١- ژبي ته د پيدايښت له ابتدا څخه بيا تر اوسه گوري، او ټول هغه تغيرات چه ور پيښ شوي دي بيانوي ئې،
مثلاً د حروفو، نومونو، افعالو او مشقاتو پيدايښت. د تعبير اساليب د کلماتو د جوړيدلو لاري، د اصواتو او ږغونو
شرح، د ژبي عنصري ښيگړي پلټل، د ژبي ريښې معلومول او له نورو ژبو سره ئې پر تله کول، چه دي بحث ته

۵- د ادب تاريخ ټول افواهي اشعار (نا ليکلي آثار) او متلونه، او ملي سندري، پلټني او له دغو څخه د يوه ملت
ادبي ذوق او استعداد معلوموي.

٦- د ادب تاريخ ټول مدون او ليکلي شوي آثار او کتب (لږ وي که ډير) را ټولوي او له هغه څخه د ملت د ژبي
او فکر او عقلاني تجلياتو په خصوص کي معلومات اخلي.

٧- د ادب تاريخ هغه اوښتني او لوړتياوي چه د علم او ادب لامله يوه ملت ته ور پيښيږي ښيي او د ادب اهميت
او غوره والي د بشر په تاريخ کي ښکاره کوي.

٨- د ادب تاريخ راښيي، چه د يوې ژبي وينا او کلام (نظم، نثر) څنګه پيدا شو؟ څنګه ئې لوړتيا و موندله،
کومي دورې ئې تيري کړې؟ چا خدمت ورته کړئ دي؟ کوم کوم معاني او مقاصد او مضامين پکي سته؟
خاصيتونه او مزايا ئې څه دي؟ دا ژبه کومي ښيګړي لري؟ چه ها نوري ژبي ئې نلري.

غايه

ځکه چه د ادبياتو تاريخ د هر ملت د علمي او عقلاني لورتيا تاريخ دي نو که سړي د يوې ټولني د ادب تاريخ
ولولي ټول د تاريخ مهم حوادث او وقايع ئې ورته څرګنديږي؛ اجتماعي او سياسي رشد ئې ور معلوميږي تاريخي
مفاخر ئې ورته ښکاره کيږي.

موږ چه د پښتو ژبي د ادب تاريخ لولو خپل مفاخر راته څرګندوي د ښلو ملي ښيګړو سره مو اړيکي ټينګوي او
په آينده کي د علمي او ملي ارتقاء دپاره د يوه نافع او پر ملي اساس ټينګ ادب د روزني لاري را ښئي.

لومړي برخه

آریا او آرین

د ژبو ویشنه - هندو اروپائي ژبي- آریائي اقوام -

باختري آرین - آرایائي ژبه او پښتو - د آریا کلمه -

آریانا ویجه - آریا ورشه - نتیجه

د ژبو ویشنه

ژبه

ژبه هغه ږغونه دي، چه د دغو په وسیله هر اولس د خپلو مقاصدو تعبیرکوي، یا هغه اصطلاحي ویناوي دي، چه
د یوه قوم پر ژبه جاري وي، په عربي ئې لسان یا لغت بولي، او له یوناني لوغوس څخه به جوړ شوي وي، چه معني
ئې کلمه ده[1] او په اروپائي اصطلاح ئې لانګوج language بولي.

د دي ږغونو انواع د ملتو په اندازه مختلف او هم ډېر دي، نو ځکه پر نړۍ ډېري او ډول ډول ژبي پیدا شویدي،
او هر اولس ته خپل ږغونه آسان او نور پردي ږغونه ورته ګران دي.

لوړي ژبي او کښتي ژبي

هغه ږغونه چه انسان ئې تر خوله را باسي ډول ډول دي، او بیا هم د ږغو مرکبات متفاوت دي، نو چه د ملتو د
خولو ږغونه او بیا ئې هم مرکبات ډېر دي، ځکه ژبي هم پر دنیا ډېري دي، د ژبو پوهانو د نړۍ ژبي په ډول ډول
ویشلي دي، یوه مشهوره ویشنه ئې دغه لاندي ده، چه پروفسور اډیلنګ ته ئې نسبت کیږي، دی وایي، چه ژبي د
سموالي او تهذیت په درجه دوه ډوله دي:

۱- ګښته ژبي

چه لغات ئې د بیان لامله کښته، او الفاظ ئې خورا لنډ او یوه یوه هجا دي د اسم او فعل او حرف فرق ئې نه

الف: اوښتونکي (متصرفه) ژبې

چه د تصرت او اړولو او اشتقاق قابليت لري په کلماتو پوري ئې دمخه هم ملحقات نښلي او رووسته هم، يعني
ځيني نخښې لري، چه د کلمې دمخه راځي، او په عربي ئې "سابقه" او په اروپائي اصطلاح prefix او په پښتو
ئې (مخني) بولي.

دغسې ځيني نوري نخښې هم په دغو ژبو کې شته، چه تر کلمو وروسته راځي، چه په پښتو ئې "وروستني" په
اروپائي اصطلاح suffix او به عربي ئې "لاحقه" بولي، او دغه مخني او وروستني ځانله بېلي معناوي هم لري،
اوښتونکي ژبې دوې مشهوري څانگې لري:

لومړۍ څانگه: آريائي ژبې دي، چه زموږ د وطن آريائي نسل خبري په کوي، هر ځاي چه زموږ له خاورو څخه
آريائيان تللي دي، د دوي ژبو ته آريائي وايو، او اروپايان دې ژبو ته (هندو اروپائي) Indo-European هم
وايي، دا ژبې شمالي او جنوبي څانکي لري، شمالي ئې : د اروپا آريائي ژبې دي لکه لاتيني Latin، يوناني
Greek، سلتي Celtic، اسلاوي Slavic، توتونيک Teutonic. جنوبي ئي د ايشيا آريائي ژبې دي، لکه
سنسکريټ، ژند، پښتو، پاړسو.

دوهمه څانگه: سامي Semantic ژبې دي، چه پخوانيو متمدنو قومو لکه بابل، آشور، فنيقه ويلې. سامي ژبې
دا ډلولنه لري:

آرامي: د بابل زړه ژبه ده. چه سرياني او کلداني ئې څانگې دي.

عبراني: چه تورات په دې ژبه دی، او اسرائيليانو آرامي او کلداني سره گډه کړه

دا ژبي کلک او جامد اصول لري، چه په بناء کي کوړتې تغير نه راځي، او د ځينو ادواتو په نښلولو سره اشتقاق ځيني کيږي، چه دغه ادوات ځانله معنا هم نلري، او اصول ئې بې اوښتلو پاتيږي. تورانۍ ژبي چه يوه ئې تورکي ده، او هم مغولي ژبي چه تنقاسي، اوغراني، اوزبکي ئې څانگي دي، تړول نا اوښتونکي ژبي گڼلي کيږي.[1]

هندو اروپائي ژبي

يا آريائي ژبي

د ژبو د ويشني يو لنډ ډول مو دمخه ولوست، پوهانو دا ويشنه په ډول ډول کړيده بيله هغي لوړي ويشني يوه بله دا ده، چه د پنځو لويو وچو ژبي جلا جلا ويشي[2] اما ښه او معتبر تقسيم دا دي، چه ژبي د ريښې او اصولو او قواعدو د شباهت لامله وويشلي سي نو ځکه دلته ما دغه ويشنه غوره کړه.

تاسي ولوستل چه په لوړو او اوښتونکو ژبو کي يوه مشهوره ډله هندو اروپائي يا آريائي ژبي دي، چه د دنيا يو مشهور پښت يعني آريائي اقوام ئې وائي. دا ژبي د سموالي او ارتوالي لامله خورا ښې ژبي دي، او د بشر مدني اقوام هم په دغو سره ږغيږي ځکه چه زموږ ژبه پښتو هم له دغو ژبو څخه شمېرل کيږي نو لږ څه ډير د آريائي ژبو څيړنه دلته ښائي: آريائي ژبي د ږغونو او اصولو له لامله دوې ډلي دي، چه هره ډله په خصوصياتو او الفاظو او

د ویشنې لار

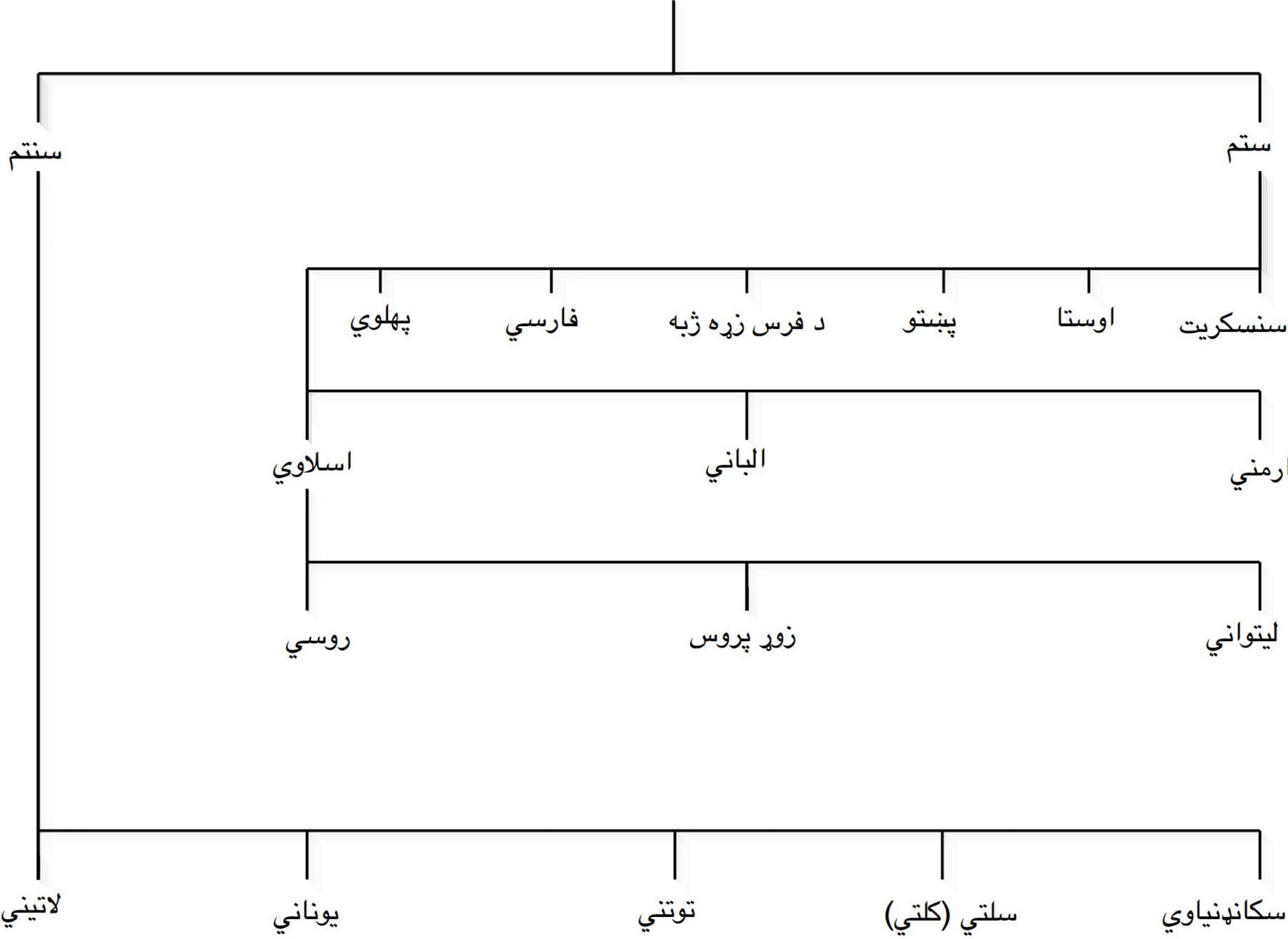
دا ویشنه پر دغه علمي اساس بناه ده.

پوهاند فقط یوه کلمه (سل، صد، ۱۰۰) ئې معیار کړې ده او حروف ئې د ژبو د وېشنې شاخصه گڼي،په لاتیني سل ته سنتم وائي، او به سنسکریت کي (سیتم) بولي، نو ټوله هغه آرایائي ژبي چه د دې کلمې په سر کي (س) بې (ن) وي د (ستم) ډله ئې بولي، او که لکه لاتیني د سل د کلمې په سر کي (س) یا (هـ) وي، او وروسته نون هم ولري، دغه ډله د (سنتم ډله) بلله کیږي، عموماً آریائي غربي ژبي د سیتم له ډلي او شرقي آریائي ژبي د سنتم له ډلي دي.[1]

د مثال په ډول: په سنسکریت کي سل ته (سیتم) وائي په پاړسو کي (صد، سد) بولي، په روسي ئې (استو) بولي چه (ن) نلري، نو ځکه دغه ژبي د سیتم له ډلي څخه گڼو. بالعکس سل ته په لاتیني سنتم یا کنتم وایي، په انگلیسي او فرانسوي او ایتالوي کي هم (ن) لري نو ځکه ئې د سنتم په ډله کي بولو.

لاندي ئې دغه مثالونه لږ څه واضح وگورئ:

د سیتم ډله		د سنتم ډله	
سنسکریت	ستم	لاتیني	سنیتم
پاړسو	سد(صد)	یوناني	هیکاتون
هندي	سو	انگلیسي	هنډریډ

آریائي (هند و اروپائي) ژبې
سنتم
ستم
پهلوي
فارسي
د فرس زړه ژبه
پښتو
اوستا
سنسکریت
اسلاوي
الباني
ارمني
روسي
زوړ پروس
لیتواني
لاتیني
یوناني
توتني
سلتي (کلتي)
سکانهنیاوي

په ديې انځورکي تاسي ته د نړي مشهورو آريائي ژبو وېش ښکاره شو، او ومو ليدل چه د سيتم له څانگي شخه
يوه ژبه هم پښتو ده، او دا ژبه د سينسکريت او اوستا (زند) سره ډېره نژدې خپلوي لري او درې سره د يوې مور
لونې دي.

د آريائي ژبو يوه بله سره نژديوالي

د ژبو پوهان تل د ويشني او ډلي ډلي کولو پر وخت، د ټولو ژبو اساسو ته گوري د قواعدو مشابهت، او د لغاتو د
ريښو سره نژديوالي ئې په غورويني. که په دغو اساسوکي ژبي سره نژدې او سره ورته وي، نو دوي هغه ژبي په يوه
ډله کي شميري، او وائي چه له يوې کورنۍ څخه دي.

وگوري دغه ژبي چه مو په دمخني انځورکي آريائي ژبي وگڼلې، او دوي مو د هندو اروپائي ژبو په غټه کورنۍ
کي داخلي کړې ټولي په اساسو او قواعدو او لغاتوکي ډېري سره نژدې دي که دغه لاندي جدول په غور وگوري، دا
به درته ښکاره شي چه په رښتيا دا ژبي له يوې کورنۍ څخه دي.

پښتو	پاړسو	سنسکريت	اوستا	لاتين	انگليسي	جرمني	فرانسوي
پلار	پدر	پاتري	پيتر	پتر	فادر	واتر	پير
مور	مادر	ماتري	ماتر	ماته را	مدر	موتر	مير
			هوگه				

آریائي اقوام

د دوي پښت او خپرېدنه

دمخه مو وویل چه پښتو ژبه د هندو اروپائي یا آریائي ژبو څخه د سنسکریت او اوستا خور ده اکثر غربي پوهان
چه د پښتو پلټنه ئې کړیده دا خبره مني، دوي وائي چه پښتو له سامي او نورو ژبو سره اړه نلري، له هندو اروپائي ژبو
څخه ده.[1]

هندو اروپائي ژبي چه انډو ژرمانیک ئې هم بللي، د آریا د پښت ژبي دي، آریائیان د انسانانو یوه خورا مهمه
ډله ده، چه له پیړیو پیړیو څخه دوي پر مځکه د لوړ مدنیت خاوندان دي او د شرق او غرب غټ غټ ملتونه له دي
پښته څخه را وتلي او پیدا شوي دي.

آریائیان تر خپریدلو او ډیریدلو دمخه په یوه ځاي کي اوسیدل، چه دوي پخپله پخوانۍ ژبه، آریانا ویجه Aryana
Vaego باله یعني د آریا مځکه یا د اصیلانو او نجیبانو او پاکزادانو هیواد.[2] وایي چه د دوي د هیواد هوا خورا ښه
وه، مځکي ئې ډیري اباتي وې، دوې میاشتي ئې پسرلي ؤ، نوري میاشتي به یخني وه.

مورخین په دې خبره کي ډیره سره مختلف دي، چه آیا دغه آریانا ویجه چیري وو؟ ځني وائي، د بالټیک غاړي،
او ځیني وایي چه د تور سین شمالي غاړي دي، بله ډله هسي ګڼي، چه د خزر د ډند شرقي او شمالي غاړي د
آریائیانو اصلي مرکز وي.

خو ځیني پوهان دی ته هم تللي دي چه د آریائیان د توکم اصلي ځاي د پامیر لوړي مځکي او د آمو سر چیني

گایلس P. Giles د کیمبرج د پوهنتون د مقایسوي فیلالوژي پروفیسور د دغو آریائي اقوامو لامله هسي معلومات را
کوي:

هند و آریائي نوم پر آریائي اقوامو او ژبو تر ټولو دمخه دوکتور تهوماس ینگ Thomas Young ایښي دي[1] اما
د هندو ژرمن Indogermanic اصطلاح تر ټولو دمخه په ۱۸۲۳ ع یوه جرمني ژب پوهان کلیپروت Kalproth باب
کړه، دې علماو د ژبو ړغونه، قواعد، عمومي ریښې او ستې ، او ټول خصایص ولیدل، او یوه ډله ژبي ئې په دغو
نومو له یوې کورنۍ څخه وګڼلې، اما تر ټولو دمخه سر ولیم جونز Sir William Jones د هند د ایشیائي ټولني مشر
په ۱۷۸٦ ع دغه ژبي یوه کورنۍ ګڼلي وې، خو دغه نومونه وروسته پر کښیښودل شوه.

دا خلق چه هندو اروپائي ژبي ئې ویلې د انسانانو د سپین توکم څخه وه، دوي ځیني حیوانات او بوټي پیژندل،
ښائي چه ځیني لاسي صنایع ئې هم درلودل د اوسنیو ژبو سره ورته والي ئې موږ ته دا را ښئي چه دغه خلق به یو
وخت یو ځاي سره اوسیدل، مګر چه د آمو غاړو او باختر ته را ورسیدل خورا دمخه وخت ئې (۲۵۰۰ق ،م) تخمین
کیږي. دې خلقو ځانونه آرین Aryan بلل،[2] له علمي پلټونو څخه دا خبره زباده شوې ده، چه دغو آریائي اقوامو تر
خپریدلو دمخه یوه ژبه او یو مذهب درلود. د آسیاي صغیر په کوي بوغاز Boghaz-Koi کي چه د پخوانو هیتانونو
پایتخت (پتریوم) هلته و یو وړ لیک (کتیبه) پیدا شوې ده چه نیټه ئې (۱٤۰۰ ق، م) ده دلته یو آریائي قوم اوسید، چه
میتاني Mitani نومیدل او دغه زړه کتیبه هم په دوي کي Tel-el Amarana ته منسوبه ده دغه زوړ لیک چه پوهانو
وکوت، دا ئې ومنله چه په شمال غربي بین النهرین یا آسیائي صغیر کي هم د (۱٤۰۰ ق،م) په شاو خوا کي آریائي
اقوام اوسیدل، په دې کتیبه کي د دوي د شهزادګانو نومونه راغلي دي چه سوچه آریائي نومونه دي لکه: آرتیتما
Artatama، تسرتا Tusratta، سترنا Suttarna دغسې هم په دغه کتیبه کي د هغو ارباب انواع نومونه اخیستي

دي، چه سوچه آریائي دي مثلاً شورياس Shurias او مرتياس Marytas چه د سنسکریت سوریا Surya (لمر) او
مروتاس Marutas (د باد رب النوع) سره پوره ورته دي، دغسي هم سماليا Simalia (د واورنو غرو ملکه) کټ
مټ په هماليا او زيما Zima (واوره) پخوانيو آریائي کلماتو پوري نښلي. دغسي هم وروسته په (۷۰۰ ق،م) موږ د
اسور بانيپال Assurbanipal آسوري لوي پاچا په کتب خانه کي د (اسرا ميزاس) Assara-Mazas نوم وينو، چه
کټ مټ دغه د اوسا اهورا مزدا Ahura Mazda (د لوي خداي نوم) دي، او دا نوم په سنسکریت کي اسورا
Asura او په اوستا کي اهورا Ahura و، په دې ډول موږ له دغو دلايلو څخه دا علمي نتيجه اخلو چه د (۱۵۰۰ ق،
م) په حدودو کي آریائي اقوام په ژبه او مدنيت او ديانت کي سره يو وه او تر دغه وروسته دوي ښائي چه سره بيل
شوي وي[1]

باختري آرين

هندي او ايرانۍ څانگي

دمخه مو وويل چه آرين اقوام له "اريانه ويجه" څخه خپاره شول، او زموږ وطن ته له شمالي خوا راغله تر آمو را
واوښتل، او په باختر کي يو ښکلي مدنيت جوړ کي، او دا مرکزي آریائيان پر درې برخي باندي ويشلاي سو:

۱- مرکزي او باختري: چه دوي د هندوکش په شمال او جنوبي لمنو کي هستوگه درلوده او زموږ د وطن په غرو
او دښتو او دروکي سره خپاره شول. د اباسين له څنډو د آمو او د خراسان تر دښتو پوري د دوي اصلي مرکزي

(ق،م) څخه شروع شوي ؤ تر اتمي قبل الميلادي پيړۍ پوري جاري ؤ. او لومړی دولت دغو آريائي اقوامو په ايران کښې د ماد Medie په نامه د اومي قبل الميلادي پيړۍ په ابتداء کي تشکيل کړي ؤ.[1]

۳- يوه دسته آريائي اقوام د باختر او هندوکش له شاو خوا څخه د کابل او خيبر او نورو لارو څخه ولاړل په سپتاسندو (يعني د اوو دريابو په مځکه) کي سره خپاره شول، دوي تر اباسين تير شول، د اباسين او گنگا په منځ کي يو ځلان مدنيت جوړ کړ، او د هند په زنگلو او بڼو کي ودان شول، د دغو هندي آريائيانو ليږدنه هم له څورلسمي قبل الميلادي پيړي څخه شروع کيږي.[2] د آريائي اقوامو دغه درې ډلي (باختري-ايراني-هندي) زموږ له دې کتابه سره اړه لري د دوي په ژبو کي پلټنه کوو، او د پښتو ژبي ادبي تاريخ ځني را باسو. د دوي د مدنيت، اجتماعي احوال، روحي اوضاعو په کتنه کي څه نه څه د پښتو تاريخ څرگندوو.

مرکزي آرين چه د بخدي يا باختر (بلخ) په شاوخوا کي اوسيدل، ښه او غوره مدنيت ئې درلود، دوي خپل هيواد (آريا ورته يا آريا ورشه) باله، لومړۍ پلا دا نوم د منو سمهيتا Manu Samhita په کتاب (۲۲ شعر ۲ فصل) راغلي دي، مانو يا منو د آريا پلار کڼل کيږي، او آريائيان (منوري) هم بلل کيږي، دا پلار په دوي کي ډير شهرت لري، او د ده په نامه ځيني قوانين هم شته چه (د منو ليار) ئې بولي. آريا ورته هم مانو نيکه په خپل کتاب کي ذکر کوي، او مورخين وائي، چه په دې هيواد کي آريائيان پښت تر پښته پيدا شوي دي.[3] د دې نامه معني داسي ده: د اصيلو او ښاغلو هيواد.[4] د دوي مرکز بالهيکا- بخدي- بلخ و، چه د لوړو بيرغو ښار بلل کيدي، او تل به دا لوي د مدنيت مرکز د (رڼه-روښان-ښکلي) په صفتو ستايل کيدئ مثلاً بلخ بامي- بلخ گزين (د منو او بامي کلماتو شرح وروسته په دې کتاب کي راځي).

آریائي ژبه او پښتو

دمخه مو د آریائي ژبو ویشنه ولوسته او تاسي ته ښرگنده شوه چه کومي کومي ژبي د آریا له کورنۍ څخه دي. دا طبیعي او منلې خبره ده، چه آریائي اقوامو په خپل لمړنی ټاټوبي (آریانا ویجه) کي ځانله یوه ژبه درلوده، چه له هغې ژبي څخه وروسته هندي، ایراني، بخدي ژبي راوتلي دي. په دې لومړنۍ آریائي ژبي کي تر اوسه څه معلومات د پوهانو لاس ته ندي راغلي، او نه چا څه پکښې ویلي دي، تش دوني ویل کیږي، لکه دوي چه مذهب، رسوم، منلي دودونه درلودل نو ښائي چه بیله ژبه به ئې هم درلوده، خو دا نه معلومیږي چه اصلي آریائي ژبه کمه او څنگه او څه راز ژبه وه، او څو عمر ژوندۍ وه؟

دوکتور گوستاو لوبون وائي: چه تر خپریدلو او هجرت دمخه آریائي اقوامو یوه مخصوصه ژبه ویله چه نوم ئې (آریک) و دا ژبه اوس ورکه ده، خو سنسکریت ژبه له هغې ژبي څخه را وتلې ده[1] دا اصلي آریائي ژبه چه د ټولو آریائي ژبو مور یا انا بلل کیږي، لااقل تر میلاد (۳۰۰۰) کاله دمخه ویله کیده او د دوي مشترکه ژبه وه، خو اوس ئې هیڅ نښه او بولگه نده پاته، له دې جهته چه د آریائیانو تاریخ او لیکني د قبل المیلاد تر (۱٤۰۰) کاله دمخه نرسیږي نو دوني ویلاي شو، چه سنسکریت، اوستا، زړه پارسو درې سره له دغي اصلي آریائي ژبي څخه زیږیدلي دي.[2]

میډیم راگوزن Z.A.Ragozin لیکی: چه تقریباً سل کاله دمخه په اروپا کي د هند د علومو پلټنه او زده کول شروع شول، هغه وخت چه چارلس ولکنس Wilkins مهابهارت ترجمه کړ، او د سنسکریت گرامر ئي وکیښ، نو سر ولیم جونز، د منو دهرم شاستر، او کولبروک Colbrook د هند پر فلسفه او قوانینو او ادب باندي کتابونه ولیکل، نو د اروپا او هند د ژبو پر تله او مقایسه شروع شوه، او دا فکر خلقو ومانه، چه سنسکریت د ټولو ژبو مور ده، مگر

د اصلی آريائي ژبي عمر د ژبو پوهان (۲۵۰۰ تر ۳۰۰۰ قبل الميلاد) پوري تخمين کوي، دوي وايي: چه آريائي
اقوام تر اباسين (انډوس) پوري وتل. خپل مشهور ديني کتاب ويدا Veda ئې په خپله ژبه انشاء کړه، د دې کتاب د
ليکني تاريخ تر ۱٤۰۰ قبل الميلاد دمخه نه ځي ، لکه دمخه چه مو وويل چه د ايشياي کوچک د آريائي اقوامو زاړه
ليکونه هم د (۱٤۰۰ ق،م) په شاوخوا کي کښل شويدي، که د هندي آريائيانو کتاب ويدا له هغه ليکو سره پر تله سي،
ژبي ئې سره مخالفي دي، خو د نومو اشتراک ئې ښکاريږي.

په دې دليل نو ويلاي شو: چه (۱٤۰۰ ق،م) به شاوخوا کي د آريائي اقوامو ژبي سره بيلي شوي وې او اصلي
آريائي ژبه په دغه وخت کي نه وه ژوندۍ، دا خبره هم د ژبو پوهان مني، څو يوه ژبه په نورو فرعي ژبو اوړي، يعني
ځانله بيلي بيلي ځانګي مومي، لږ تر لږه يو زرکاله غواړي.[1]

نو په دې حساب چه موږ د ويدا، او د کواي بوغاز د زاړه ليک له عصره يعني د (۱٤۰۰ ق،م) څخه زرکاله پخوا
ولاړ سو نو به دا ووايو، چه د (۲٤۰۰ ق،م) په شا او خوا کي د آريائي اقوامو ژبه لا يوه وه، او لکه ځيني مورخين چه
وايئ، دا ژبه له پارس او ميډيا څخه تر پنجابه ويله کيده او د آمو شمالي خواوي سغديانه هم پکښي شاملي وې[2] نو
د دې اصلی آرايائي ژبي عمر له (۲٤۰۰ ق،م) څخه تر څلور زر قبل الميلاده پوري تخمين کيږي، يعني له هغه وخته
چه آريائي اقوامو لومړۍ پلا له (آريانا ويجه) څخه هجرت کاوه!

د دې اصلي آريائي ژبي کوم اثر او نخښه لکه دمخه چه مو هم وويل، اوس نده پاته، خو زه به په راتلونکو ليکو
کي د پښتو نژدي والي له دغي ژبي سره په ځينو علمي دلايلو ثابت کړم او دا خبره به زياده کړم چه پښتو هغه اصلي
ژبي ته خورا نژدې ده، او لکه سنسکريت او اوستا چه ځني زيږيدلي دي، پښتو هم د هغي ژبي لور ده.

پښتو ده وروسته چه تاسي د پښتو او پښتون د نومو په خصوص کي تاريخي څېړني وګورئ دا خبره به ښه درته لځه
سي اوس دلته هم د پښتو د ربط دلايل له اصلي آريائي ژبي سره لاندي راوړم.

پښتو او اصلي آريائي ژبه (آريک)

د تاريخي او علمي څېړنو په استناد مو دمخه دا وويل چه پښتو د آريک ژبي لور ده، د دې خبري د پلټني او منلو
لپاره بايد موږ د آريائي توکم پخوانو کلماتو ته وګورو، چه له دوي څخه څه پاته دي؟ او هغه کلمې بيا په پښتو ژبه
کي وګورو چه تر اوسه ژوندۍ دي!

او بله دا خبره هم بايد دلته وسي چه آرين توکم له بخدي څخه يا د هند خوا ته ولاړل، چه ژبه ئې سنسکريت
شوه او د ويدا کتاب په دغه ژبه دي، يا هغه قبايل دي چه ايران ته ولاړل، ژبه ئې فرس قديم بيا پهلوي بيا اونسی
پاړسو شوه اما هغه قبايل چه پخپله په بخدي کي پاته شول، کومه ژبه ئې ويله؟

زما دا عقيده ده چه دوي پښتو ويله، ځکه چه وروسته دغه قبايل تر هندوکش را تير شول، دوي د بخدي په نامه
(بخت=پکهت=پښتون) بلل کېدل، او هغه تاريخي نوم دوي تر اوسه ساتلي دي، او هغه پخوانۍ ژبه هم دوي تر
اوسه خوندي کړيده.

دا مطلب به وروسته زه ښه څرګنده کړم، چه پښتانه يعني د پښتو ژبي ويونکي هغه پخواني بخدي يا باختري
آريائيان دي چه نورو ورونو ئې ايراني يا توراني يا مغولي يا هندي اقوامو په تماس خپله اصلي ژبه هيره کړه، مګر
فقط ښاغليو پښتنو تر اوسه ساتلې ده.

په دې کې هېڅ شک نشته چه بخدي آريائيان (۱٤۰۰ ق،م) يعني هغه وخت، چه د هندي آريائيانو دين کتاب

له دغو تاریخي ملاحظاتو څخه موږ دې نتیجې ته را رسیږو، چه پښتانه آریائیان لومړی په بخدي کي اوسیدل له
هغه لومړنی ټاټوبي څخه دوي د هغه ځاي په نامه (بخت=پکهت) د خپلي زړې ژبي سره د (۱۴۰۰ تر ۱۰۰۰ ق،م)
پوري د اباسین غاړو او د هیواد شرقي غرو ته ولاړل، دوي خپل د بخدي پکهت نوم سره له خپلي ژبي وساته او تر
اوسه هم په دغه نامه او دغه ژبه مشهور دي.[1]

د دې تاریخ پلټني په رڼا کي نو اوس تاسي ځیني لغوي دلایل هم واروئ.

د آریا کلمه

لومړی کلمه چه موږ ئې د پښتو ژبي د اصالت لپاره د لغوي دلیل په څېر پلټنه او څېړنه کوو پخپله د (آریا-آرین)
کلمې دي.

تاسي ته دمخه هم وویل چه دا نوم ډېر قدیم دي، مورخین وائي: هغه اقوام چه د آمو له غاړو څخه په باختر او
هند و ایران کي خپاره شول، دوي ځانونه آرین Aryan یعني اصیل او نجیب او شریف ګڼل، او چه په هند کي
خپاره شول، هلته د تور توکم انسانان دمخه اوسیدله هغو سره آریائیانو جګړې وکړې، او شا ته ئې وشړل، لکه دوي
چه ځانته (آرین) یعني شریف او نجیب وایه، هغو قبیلو ته ئې داسو، یا دیسو Dasyu ویل دا دواړي کلمې په
ریګویدا کي ذکر شویدي.[2]

د آرین د کلمې ځانګې په سنسکریت کي آریا یا اریا Arya او په زند کي ایریا Airya دی چه هغه د شریف او

علاوه په ريگويدا، په اوستا کي هم دا نوم راځي، او هسي وائي: خداي تعالي د آرين مځکه او د آرين توکم او
پښت پيدا کړ.[1]

تر دغو دوو پخوانو کتابو وروسته بيا وينو چه هيروډوټ (٤٨٤-٤٢٥ ق،م) د آرين ذکر څو ځايه کوي. دی وائي
چه ميدي Medes اقوام په پخوانيو زمانو کي آرين Arian بلل کيدل[2] ځکه چه ميدي اقوامو د (٦٥٥ ق،م) په
حدودو کي د ايران په پاي کي يو لوي سلطنت جوړ کړيدي. نو دا ويلاي شو چه د آرين اصطلاح تر دغو وختو
پوري هم په ټولو آريائي اقوامو کي ژوندۍ وه او هخامنشي داريوش (٤٨٦-٥٢١ ق، م) هم په خپل ډبرليک کي ځان
افتخاراً آريائي او د آريا له پښته بللي دي.[3]

د اروپا اوسنيو پوهانو، د دې کلمي په شا و خوا کي ښې ښې پلټني کړي دي، ځکه چه دا نوم آريائيانو له خپلي
پخواني او اصلي ژبي څخه ورسره راوړي و، نو که په نورو ژبو کي د دغه نامه ريښې پيدا شي، هغه ژبي د آرين
اصلي ژبي ته نژدې بللي کيږي!

دوکتور جيگر Geiger الماني محقق وائي، چه آرين له (آر) مشتق دي چه په سنسکريت کي د اصلي او بنياد په
معني دي، او آريا وائي نجيب او شريف او پارسا ته.[4]

علاوه پر دغو اقوالو چه (آر) د اصلي په معنا بولي ځيني محققين دې ته هم تللي دي، چه آريا له (آر) مشتق
دئ، چه پخواني سنسکريت کي د کرهنې يعني کشاورزۍ او زراعت مفهوم درلود، نو له دې جهته آريا کرونکي او
زارع ته ويل کيدي، دا قول د مشهور سنسکريت پوهاند ميکس مولر Mexmuller دي چه دوکتور هنټر ئی هم د
هند د خلقو په تاريخ کي مني او آرين د کرونکي په معنی اخلي.[5]

شخه دي، آريائي اقوامو ځان له دې جهته کښتکار او زارع باله چه له وحشي تورانيو پونده و شخه د دوي توپير
وسي او هر وخت ئې په دغه نامه فخر هم کاوه.[۱]

د دې آريائي نامه اثر پر نورو اقوامو هم شويدي، د بابل او نينوا په آسوري ژبه ئې هم (آري) هغي مځکي ته
ويل چه يوي اوکرلې شوې وي (ارارا) د دغه هيواد په کوشي ژبه د فصل ريبل وه.[۲]

په دې ډول د آريا د کلمې په خصوص کي دوې نظريې د پوهانو تر منځ شته يوه دا وه چه آريا اصيل او شريف
دي دوهمه دا ده، چه کرونکي او بزگر دي.

زما په عقيده د پوهانو دا دوې نظريې په تاريخي دلايلو سره نزدې او يو ځاي کيږي، تاسي به وائي څنگه؟ په
دې ډول:

د کرهني اهميت په آريائيانو کي

په آريائي قومو کي کرهني ته په خورا درنه سترگه کتل کيدل، دوي ديناً مکلف و چه زراعت ته توجه وکړي په
ريگويدا او اوستا کي د کرهني او زراعت کارو ته د شرافت په سترگه کتل شويدي، اوکرهڼه ئې د شريفو او اصيلو او
پوهو خلکوکار بللي دي په ويدا کي راغلي دي "پوه او دانشمند انسان تل په کرهڼه او جوغ بخت وي"[۳]

بل ځاي وائې:

"اې انسانانو: د غنمو او نورو شيانو د کرهني له پاره په سپاره مځکه سره څيري کړي، ښکلي اربې وچلوئ، او

کرونکي شریف ګڼه شي، او زردشت خلکو ته د کرهڼي او څاروو د پالني تشویق کوي، زارع ته په درنه سترګه
ګوري او د ګاتها په یوه سندره کي بزګران او کرونکي د انسانانو په خورا لوړه او شریفه ډله کي یادیږي.[1]

په دې ډول د کرونکي او بزګر مقام په آریائیانو کي ډیر لوړ ؤ، او د دوي دیني کتابونه په لار ښوونه هر بزګر
شریف او محترم ګڼل کیدي، او په دوي کي خورا لوړه او خورا شریفه اجتماعي دنده دغه زراعت او بزګري وه نو
ځکه هر زارع او بزګر نجیب او شریف و او هر شریف سړی به هم کرونکي او بزګر و، اصیلتوب او نجابت د
زراعت سره لازم و او هر چا چه به دغه اجتماعي وظیفه اداکوله هغه سړی به هم شریف هم نجیب ګڼل کیدي.

د شریف او زارع تطبیق

دمخه مو ولوستل: چه پوهان د (آریا) کلمه یا د اصیل او شریف په معني اخلي یا د زارع او کرونکي په مفهوم!
دا دواړه مفهومه لکه تاسي چه ولوستل سره یو شي دي ځکه چه په پخوانو آریائي اقوامو کي د دیني کتابو په لار
ښوونه هر زارع نجیب او شریف و، او هر شریف هم زارع و نو ښائي چه په آریائي ژبه کي دي (آر) د اصل په معنا
و، وروسته ځکه چه هر کرونکي سړی شریف ګڼل کیدي، نو هر کرونکي او زارع ته دي (آرین) یعني اصیل ویلي
شوي وي. او یا دا چه (آر) اصلاً د زراعت او کرهڼي مفهوم درلود، ځکه چه هر کرونکي او زارع شریف او اصیل
بلل کیدي، نو به طبعاً د اصالت او نجابت معاني د آرین په کلمه کي مجازاً ګډي شوي وي.

داسي لغوي تحولات او معنوي اوښتني، د مجاز او حقیقت تر منځ په ژبو کي ډیري دي، نو که د (آر) د کلمې
حقیقي معنا اصل او نجابت وګڼو، زراعت به ئې مجازي او که زراعت حقیقت وګڼو، اصالت او شرافت به ئې د
مجاز به ډول وروستني لغوي تحول وي، په دې ډول د پوهانو دواړې نظریې سمي او پر ځاي دي، او د آرین کلمه

هو په پښتوکي د دغو دواړو معناو لپاره چه پوهانو د (آر) په خصوص کي ښوولي دي ريښې او مستعملي ژوندی
کلمې شته، په دې راز:

۱- تر اوسه هم (آره) د اصل او بنياد په معنا موجوده او مستعمله کلمه ده چه اکثر قبايل يې وائي[۱] دا کلمه له پخوا
څخه په پښتو ادب کي هم ځاي لري، او پښتو ادبياتو پخپلو اشعاروکي د يوې مستعملي او ژوندۍ کلمې په ډول را
وړې ده.

زميناوري اکبر چه دګوډ تيمور معاصر دي د (۸۰۰ هـ حدود) هسي وائي:

د غم آره ئې شوه تېنګه زما په زړه کي   د رقيب سره خندا کړي هوسيږي

وروسته يو بل اديب ملا الف هوتک چه بحر الايمان ئې په (۱۰۱۹ هـ) نظم کړي دي وائي:

دی له آره ؤ ښاغلي   څه که سو په وير نتلئ

پير محمد مياجي د (۱۱۳۵) په حدودوکي وائي:

شيخ متي چه خليلي ؤ   دی له آره لوي ولي ؤ

نو آره د اصيل او بنياد په معني د پښتو پخوانۍ کلمه ده چه تر اوسه هم ژوندي ده. او په دې معنا د ډوکتور جيګر
الماني له قوله سره مطابقت لري، چه دی هم آره اصل او آرين اصيل ګڼي.

۲-که د آر دوهمه معنا يعني کښت اوکرهڼه د ميکس مولر په قول واخلو، دا هم کټ مټ په پښتوکي تر اوسه سته
په قندهارکي بزګران واکښتګران د لو بر وخت هسې وايي: (آره آره لور بر غاره) په دې جمله سره د بزګرانو او

خاوره (خاک) چه خاورين (خاکی) د (هـ) په حذف ځني جوړ شوي دي نو که (آره) واخلو او د پښتو له دغو
اصولو سره سم د نسبت (ين) پوري ونښلوو (هـ) غورځي او آرين ځني جوړيږي او ښائي چه وروسته ماقبل آخر زور
په الف تبديل شوي او آريان هم ځني جوړ شوي وي.

په دې ډول آرين منسوب دي د (آره) کلمې ته چه په پښتو کي د اصيل يا کرهني په معني تر اوسه سته او په
پخوانو آريائيانو کي هم په دغو دوو معناو مستعمله و او معنا ئې هم په آريائي پخوانۍ ژبه هم په پښتو (اصيل او
شريف او کرونکي) ده نو چه د (آر-آريا-آرين) د کلماتو ريښې تر اوسه په پښتو کي شته او هم پخواپه دغه ژبه کي
استعماليدل او دا کلمې هم له اصلي آريائي ژبي څخه دي نو دا ويلاي سو چه پښتو د اصالت او قدامت له پلوه
هغي زړې ژبي ته ډيره نزدې ده.

د آريا کلمه په پښتو کي کټ مټ هم مستعمله وه، په پښتو کي دا نوم د علم په ډول د سړو لپاره استعماليدې، د
پښتو به قبايلو کي د يوسف نومي يو زوي (اريا) نوميدي، چه د ده اولاده بادي خيل بولي، افضل خان خټک په
تاريخ مرصع کي ليکي:

"د يوسف پنځه زوي و، يو په کښي اريا نوميده، از بس چه ډير متبکر او مغرور و، بادي ئې باله، اوس ئې هم
اولاد ته بادي خيل وائي"[1] يوسفزي د پښتنو مشهوره قبيله ده، چه تر اوسه هم په دوي کي د آريا اولاد بادي خيل
شته، او دا ځني ښکاري، چه د (آريا) نوم په پښتو کي تر ډيره وخته معمول و.

کي د پامير لوړي ته نژدې و چه د مختلفو اقوامو روايات او د آريائيانو د هجرت له لارو څخه هم دغه زباديږي[1]
پرسي سايکس ليکي چه دا ځاي د آمو او ايګزارت په منځ کي پروت و، چه دغه پامير او بدخشان ته نژدې دي.[2]

دې قديم وطن او ټاټوبي ته دوي پخپله قديمه ژبه (آرينه ويجه يا ويجو) (واج) ويله په اوستا کي چه شپاړس
آريائي هيوادونه ښئي، (آرينه ويجه) هم يادوي، چه د وانګوهي ديتيا Vanghui Daitya د برکتمن روده سره واقع
وه.[3] جيګر الماني او ځيني نور غربي پوهان وايي، چه دا (ارينه ويجه) په غرنيو مځکو کي وه، چه په سير دريا او
زرافشان او آمو اوبيده، او آريائيانو په دغو غرو کي ځانونه د تاتار، او نورو له حملو څخه خوندي کړي وه، او د
(آرينه ويجه) د کلماتو معنا داسي ده: د شريفانو او اصيلانو مځکه يا د پاکزادانو ټاټوبي[4]

د آريا د کلمې په خصوص کي مو دمخه تشريحات او تاريخي او لساني پلټنې ولوستې اوس به راسو، او د ويجه
(واج) کلمه به هم په پښتو کي وګورو، چه سته که نه؟ دا تاريخي کلمه تر اوسه هم په پښتو ژبه کي مستعمله ده، د
قندهار خلق ئې (اويجه) د الف په زور او مجهوله يا؟، او د جيم په زورکي وائي: احمد محمود د خداي پر اويجه
نه پريږدي چه په جمله کي اويجه هم د مځکي او سر زمين معنا لري، او دا پښتو ژوندۍ کلمه په هغه زاړه ډول او
معنا په لږ تغير تر اوسه مستعمله ده، او موږ ته را ښکاره کوي چه له آريائي پخوانۍ ژبي سره پښتو څنګه نزدې ده، او
ښائي چه سنسکريت او اوستا هم دوني قرابت نه ور سره ولري.

آريا ورشه

راغلي دي. دي آریا ورته Arya Varta د همالیا او بحیرهٔ عرب تر منځ مځکي گڼي،[1] سر ولیم جونس وائي چه د
منو قوانین تر مسیح اته سوه کاله دمخه کښل سوي، خو نوي پلټني دا ثابتوي، چه دوې یا درې پیړۍ تر مسیح دمخه
دي[2]، محققین وائي چه دا نوم هندي آریایانو له پخوا او هغه وخته ور سره راوړي وو، چه دوي له بخدي څخه نه
وه سره خپاره شوي خو د دې کلمې ادبي عمر درې پیړۍ قبل المسیح ته (لکه دمخه چه وویل سوه) رسیږي.

آریا ورته، آریا ورشه هم بلله کیده، او لکه ولسون Wilson چه وائي معنا ئې (د ښاغلیو او اصیلو ټاټوبي) ده[3]
مگر هغه وخت چه دا نوم د هند آریائیانو ورسره یووړ، نو ئې دوني خپورتیا پیدا کړه، چه په پای کي پر ټول هند
اطلاق شو او تر ویدي دورې ډیر را وروسته چه د برهمنانو مدنیت له څلورمي پیړۍ قبل المسیح څخه په هند شروع
شو، نو دوي بیا دغه (ورته=ورشه) واخیست، او د گنگا د رود غاړي ئې (برهمنا ورته) هم وبللې[4] چه له دغه څخه
هم د دغي کلمي زوږ استعمال او ادبي نفوذ ښکاره کیږي. او د آریائیانو یوه زړه او پخوانۍ کلمه گڼل کیږي. علاوه
پر دغو دوو زړو نومو چه (آریا ورشه) او (برهمنا ورشه) دي په آریائي قبایلو کي چه هند ته ولاړل یوه قبیله
Bharata (بهارته) نومیده، چه دوي تر اباسین تیر شول، او په هند کي مدنیت جوړ کړ، او وروسته د دوي د جنگي
کارنامو لپاره (مهابهارته) مشهور رزمي کتاب سو. دې قبیلې د آریائیانو د پخواني نامه (آریا ورشه) پر وزن او ډول د
هند مځکي پخپل نامه (بهارته ورته) یا (بهارته ورشه) وبللې، او وروسته دا نوم د هند ملي نوم شو[5] او هغه زړه
اصطلاح (آریا ورشه) ئې ورکه کړه، خو په دغو درو سره نومو کي (ورته او ورشه) راغلې ده، چه په دواړو ډولو
تلفظ کېده او معنا ئې هم هغه (ټاټوبي او هیواد) و.

اوس به راسو او و به گورو، چه ورشه په پښتو کي سته که یه؟

دا کلمه له پخوا څخه د پښتو په ادب کي هم ځاي لري، او ژوندۍ وه ژوندۍ ده مثلاً ماشوخیل حمید مهمند وائي:

هغه سرکا زمانې د سپو د لوبو   چه ئې نه واهه مزري پل په ورشو

ورشو مرتع او د څړ ځاي ته هم وائي، او دا مفهوم د آریائي قبایلو له ژوندونه سره ښه اړخ لگوي، تاسي دمخه هم ولوستل، چه زراعت او مالداري په دوي کي څوني مهم کارگټل کېدي، دوي هر شي ته د زراعت په سترگو کتل، نو ځکه "ورشو" دوي ته دیناً او مادتاً ډېره مقدسه وه، او دا کلمه له قدیمه په دوي کي پر ښه مرتع او چراگاه اطلاق کېده، وروسته چه دوي هري خوا ته تلل نو دا نوم ورسره ملگري و او دوي پر خپل هیواد او وطن او ټاټوبي باندي ایښووئ.

دلته یوه خبره پاته شوه، هغه دا ده، چه (ورته او ورشه) څه اړه سره لري، او څنگه ورته او ورشه یو له بله سره اوښتي دي. لومړۍ باید دا ووایو: چه آریائي قبایل ټول له باختره او هم زموږ له وطنه تر اباسین اوښتي او هند ته تللي دي، ټول هغه کلمات چه اوس یا پخوا زموږ او د دوي تر منځ، مشترک دي، ځکه چه د آریا د پښت زانگو زموږ د وطن مځکي دي او هندي آریائیان هم له دې ځایه تللي دي نو دا په ټینگه ویلاي سو، چه د هغو زړو کلماتو اصلي اشکال هم باید دلې پاته وي او هر څه تغیر چه وروسته ور پېښ شوي وي، هغه به د نوي محیط اثر وي.

پر دې تاریخي اساس باندي نو دا ویلاي سو، چه ورته هم اصلاً ورشه او دغه د پښتو ورشو وه، وروسته چه آریائي قبایل په هندکي خپاره شول، نو دوي هغه په ورته سره تبدیل کړه خو دواړه ډولونه ئې هم را نقل شویدي.

دا د ورته د (ت) تبدیل، د ورشه په (ش) هم دفعي او یو په یوه ندي، (ت) ډېره په (س) اوړي، او دا تغیر

نتيجه

تر دې ځايه د پښتو رابطه د اصلي آريائي ژبې (آريك) سره ښکاره شوه، تاسي دلته دري پخواني آريائي کلمې په
اوسنۍ پښتو کي ژوندۍ او مستعملي وليدلې: (۱) آريا، آرين = پښتو (آره) (۲) ويجه پښتو (اويجه) (۳) ورته - ورشه
ـ ورشو پښتو به دغه مبحث کي فقط دغه دري کلمي تحليل شوي، وروسته چه د پښتو تطبيق د نورو آريائي ژبو
(سنسکريت، زند، زړې پاړسو) سره کيږي، داسي ډېر مثالونه او کلمات به راوړم چه تر اوسه زموږ په ژبه کي سته او
ژوندي دي.

او د دې برخي لنډه نتيجه دا ده

پښتو له هندو اروپائي يعني آريائي ژبو څخه ده ځکه چه د آريائي د پښت زانګو دغه زموږ د هيواد مځکي دي،
نو اصلي آريائي ژبه هم دلې ويله کيده او دلې پخپله پاته ده يا ئې لور پښتو تر اوسه په دغه غرو کي ژوندۍ ده.

د آريائي اقوامو نوري ژبي لکه د ويدا ژبه (سنسکريت) د اوستا ژبه (زند) د پښتو خوندي، او تر دغو دواړو ژبو
پښتو اصلي آريائي مور ته نژدې ده، او تر اوسه هم په پښتو کي زاړه آريائي کلمات له اصلي آريائي ژبي څخه پاته او
ژوندي دي.

دوهمه برخه

پښتون او پښتو

پښتون - د لسو تېرو جگره او پښتون - د پکهت ويشنه - پښتون په ويدا کښي - پښتون په اوستا کښي - پښتون او يوناني مورخين - بختي په اسلامي دوره کښي - نتيجه - پښتو - پښتو او د اوسنيو پوهانو آراء - د دغو افکارو نتيجه او د پښتو اصل - پښتو ولي سامي يا عبري ژبه بللې شوې ده؟ - يوه ضروري يادونه ـ پښتو ولي هندي يا ايراني گڼلې شوې ده؟

پښتون او پښتو

آریائي اقوام چه له خپلي زړې آرینه ویجه Aryana Vaeje یعني د اکسوس (آمو) او سیر دریا له سر چشمو څخه خپاره شول، او په بخدي او باختر کښي مدنیت جوړ کړ، وروسته نو له دغه ځایه بیا د هند او ایران خواو ته ولاړل. دوي ځیني مشهور قبایل درلودل، چه له هغه څخه یوه مشهوره قبیله پکهت=پښتون وه، د دې نامه تاریخي څېړنه او قدامت د پښتو ژبي اصالت او قدامت هم څرگندوي، نو ځکه د کتاب په دې دوهمه برخه کښي مفصلاً لومړي د پښتون پر کلمه او وروسته پخپله پر پښتو بړغیږو.

پښتون: تاسي دمخه ولوستل، چه د باختري آریائیانو یوه ډله تر اباسین (اندوس) پوري وتل، او د دوي یو معروف دیني کتاب ویدا Veda تر اوسه پاته دي، دا کتاب د آرایائی اقوامو په تاریخ کښي ډېر اهمیت لري، د هغه عصر ډېر وقایع څرگندوي، او ځکه چه اکثري برخي ئې زموږ د وطن په غرو او دریابو او مځکو اړه لري، او پکښي بیان شوي دي، نو محققین د ویدا کتاب زموږ د هیواد یو پخوانی کتاب گڼي.

له دې کتابه موږ د هیواد پخواني تاریخي وقایع او حوادث را باسو، او هم د ژبي په تاریخ کښي ښې ښې استفادې ځني کوو، وروسته چه په دې کتاب کښي د ویدي ژبي او پښتو د څېړني وار راشي، مفصلاً به ئې در وښیو، چه دا کتاب څه شي دي؟ خو دلته دغوني بس ده ، چه د ویدا د انشاء او لیکلو نېټه تر ۱۴۰۰ ق، م پوري رسیږي.

که موږ وغواړو چه د پښتو ژبي تاریخ وپلټو، ناچاره یو، چه لومړی دا ځان ته څرگنده کړو، چه پښتون قوم له کومه وخته په تاریخ کښي ځاي نیولي دي؟ او دا اولس زوړ او پخوانی دي که نوي؟

د لسو ټبرو جگړه او پښتون

Visvamitra نوميدي، دې ريشي روحاني قوه او نفوذ او پوهه درلوده. د سوداس پاچا سره ئې د ستردو Sturdu (ستلج) او ويپاشا Vipasha (بياس) په نيول او فتوحات کښې ډېر کومکونه کړي وه، خو وروسته سوداس پاچا دا ځپل مذهبي مشاور ويوست، او په عوض کښې ئې بل سړي چه واسيستاس Vasistas نوميدي مقرر کړ. د دغو دوو تنو ريقيانو تر مينځ مخالفت او جگړه ونښته، د ويسوا ميټرا ډېر قبايل پر خوا وه، او خلقو ئې په خوله کوله، نو ده ډېر آريائي قبايل سره را ټول کړل، او د سوداس سره ئې جگړه وکړه، خو پاچا بريالي شو، او د انو Anus او دريوهو Druhyu د قبيلو ملکان ووژل شوه.

دا جگړه د پاروشني Parushni (ايراوتي=راويی) پر غاړه پيښه شوي وه، او هغه لس آريائي قبيلي چه پدغه جگړه ئي لاس پوري کړي وو اکثر هغه قبايل دي، چه تر اوسه ئې هم بقايا زموږ په هيواد کي شته، او داسي ښکاري، چه تر دغي جگړي وروسته دوي د هندو ورشوگانو ته ليږد او هجرت بند کړ، او دلې پاته شول، د دغو لسو ټبرو نومونه دا دي:

۱- پکتهه Pakthas (بگتويس=پکهت=پښتون)

۲- اللينا Alinas (د نورستان خلق)

۳- بهالانا Bhalanas (د درهٔ بولان خلق)

٤- شيوا Chivas (د شيوکۍ خلق چه اباسين پر غاړه اوسيدل)

٥- ويشانن Vishanins

٦- انو Anus (چه د پنجاب د راوي رود پر غاړه اوسيدل، او د بريگيوس Bhrigus مشهور روحاني کورنی د دوي ستانه وه).

۷- دريوهيو Druhyus (دا قوم هم د انو سره اوسيدل)

۸- توررواشا Turvasha (دا دوې قبيلې سره ملگري وې).

۹- يادو Yadus

د پکهت ویشنه

په دغو آریائي قبایلو کي موږ د ژبي لامله فقط له لومړۍ یعني پکهت سره اړه لرو، او له دې تفصیله مو مقصد دا دي چه د پښتون ملت لومړۍ تاریخي وثیقه هم دغه ده، چه نوم ئې په ریگویدا کي یاد شوي دي، او دا څرګندوي، چه دا اولس تر میلاد ۱٤۰۰ کاله دمخه لا هم موجود و، او په آریائي کورنۍ کي نوم او نښان درلود.

د پکهت تاریخ په هغه وخت کي هم ډیر روڼ دي، او هر څوک ئې پیژني، دوي چه له بخدي څخه تلل، څو ډلي شول: یوه برخه ئې پخپله په باختر او بخدي کي پاته شوه، چه دوي وروسته د پارت Parth په نامه بلل کیده، او د قبل المیلاد د دریمي پیړۍ په شا او خوا کي یو د دوي مشر ارساس پارتي د غرب پلو ته ولاړ، او د هري رود غربي خوا ته ئې د خزر تر څنډو پوري مدنیت جوړ کړ، او هغه مځکه ئې هم پخپل نامه پارتیا Parthia وبلله، او هلته دوي د پارت په نامه سلطنت او روڼ مدنیت او بیل ثقافت وموند (د ۲٥٦ ق،م حدود) یوه بله برخه هم له دغو پښتنو څخه د ارمنستان غربي خوا ته ورسیده، او هورې هم د پکهت=پکویس په نامه مشهور وه، او هغه ځاي د دوي په نامه (پکتیکا) بلل کیدئ.[1]

پښتون په ویدا کي

په ویدا کي مو د پښتنو ذکر ته دمخه اشاره وکړه، ځکه چه دا تاریخي وثیقه د پښتنو اهمیت او ثقافت، او سیاسي او اجتماعي ژوندون د ۱٤۰۰ ق،م په شا او خوا کي ښکاره کوي، نو به دلته لږ څه دغي خبري ته تفصیل ورکو: په ویدا کي پکتها د پښتنو د پاچا په ډول، او پکهت د قوم نوم، څو ځایه او مکرر راغلي دي. هغه انګلیسي ترجمه چه د اروپا مشهور هند پوهاند او مستشرق رالف ټي ایچ ګریفت Ralph T.H. Griffith له ویدا څخه په دوه ټوکه کي ګړیده، د پکهت ذکر ئې په دغو ځایو کي راغلي دي:

۱- دوهم ټوک ۱۸ مخ - اومه برخه - ۱۷ سندره

۲- دوهم ټوک ۱٥۳ مخ - اتمه برخه - ۲۲ سندره

درلوده،[1] له دې سندري څخه څرګنديږي چه پکهت (پښتون) او بهالانا (د بولان يا لغمان خلق) الينا (نورستانيان) شيوا (د انډوس د غاړو و يا د کابل د شيوکي خلق) په يوه جنګ کي سره ملګري وه، او پښتانه په هغه وختو کي له خپلو وطني ورونړو سره مله او متحده وه. بل ځاي هسي وايي:

"اې اسونانو[2] پر خپلو جنګي اربو سپاره شي، پر خپل طلائي پلاز کښيني، اې هغه خلقو چه تاسي بهالايان ياست، هغه مرستي چه تاسي له پکته او ادريګو Adhrigu سره وکړې، نو بابهرو Babhru له خپلو دوستانو څخه پيل شو[3]" په دي سندره کي چه پکته راغلي دي، د ښښتنو پاچا دي، ادريګوا او بابهرو هم د ده ملګري پاچهان دي شاعر د کوم جنګ کيسه کوي، او د پښتنو د پاچا او ادريګو لپاره د سهارنيو ستوريو څخه کومک غواړي له دې څخه ښکاري چه په دغو وختو کي هم پښتنو اداري نظام او مشر او پاچا درلود، او په ګډه او ملګري له دښمنانو سره جنګيدل، د ويدا په بل ځاي کي هسي راغلي دي:

"اې اندرا! ته ډير لوي يې، له تا څخه غواړم، چه موږ ته پېر وري غواوي را کړې! لکه مدهه ياتي تيا Medhyatithia او ني پا تي تيا Nipatithia (د دوو شاعرانو نومونه دي) ته چه دي ورکړي دي هغسي چه د کنوا Kanva ټبر، او د تارسادسيو Trasadsyu شهزاده، او پکته (د پښتنو پاچا) او داساوراجا Dasavraja ته دي ورکړي دي...[4]"

په دې سندره کي شاعر له اندرا (د جنګ رب النوع) څخه پيوري غواوي غواړي، چه د آريائيانو په ژوندون کي ډير اهميت درلود، او هم دوه تنه نور شاعران او د کنوا قبيله او يو شهزاده او بل پاچا او هم د پښتنو پاچا (پکته) د مثال په ډول راوړي، او له اندرا څخه د دوي په توګه غواوي او بډائي غواړي.

له دې سندري څخه ښه څرګنديږي، چه اندرا د جنګ رب النوع د پکهت له دلاوري او جنګري قبيلي سره ډيره مهرباني درلوده، او دا قبيله په هغه وخت کي هم ډيره بډايه او اباته وه ډيري غيلې اوګورمونه ئې درلودل.

د ويدا په بل ځاي کي د پښتنو يادونه هسي شوي ده:

کړ، توروايانا Tvrayana چه تر ټولو موجوداتو ښه ږغ لري، د نذر مشوبات ئې د سيل په څير راتوي کړل، چه مځکه زرغونه او اوبه کړي ...“[١]

لکه پيشل Pishel مشهور ويد پوهاند چه ويلي دي، توروايانا د پښتنو د پاچا نوم دي، د شياوان شاعر سره چه د بريګو زوي و، د پاچا مخالفت ولويد.

شياوانا د آسون له رب النوع سره مينه درلوده، د قربانۍ ځاي ئې په ډيرو ايرو او خوشبويو دود او سمبال کړ، چه د پکهت پر پاچا بري ومومي، خو اندرا د جګرې رب النوع د پښتونو د ننګيالۍ قبيلي پر خوا شو، قرباني ئې منع کړه، هوتاګان چه د قربانۍ د اجزاء لپاره راغلي وه، سره وئې شړل، نو د پښتنو پاچا د اندرا د خوښۍ لپاره مشروبات لکه بهانده رود داسي وبهول او پر دښمن بريالي شو.[٢]

په دې ډول پښتانه تل په جګړو کي پر دښمنانو بريالي وه، او د دوي د پاچا اقتدار هم خورا ډير و، د ريګويدا سندري له دغو جګړو څخه ښه تفصيلات را کوي، چه اندرا هم تل د پښتنو ملګري و، او په جګړو کي د دوي پاچا ته کومک رساوه.[٣]

دا خو پخپله د پکهت يعني د ښتون ډير پخواني تاريخي تذکار و، چه د ويدا په پاڼو کي شوي دي، بيله پکهت څخه په ويدا کي د پښتو د ځينو قبيلو نومونه هم ذکر شوي دي، او دا ځني ښکاري، چه د پښتنو قبايل په هغه وختو کي هم موجود او مشهور وه، مثلاً:

”ديووداسا د ارغنداو او د هراوت پر غاړه له څو قبيلو سره جنګونه وکړه چه نومونه ئې دا دي: ډاسا Dasas پاني Pani بريسايا Brisaya پارواتا Paravata دا جنګونه د هيلبرنټ Hillebrandt په قول د سراسوتي Sarasvati يا هر اوتي يعني د هراوت او ارغنداو پر غاړو وه، دي وايي: چه په دغو جګړو کي د ارا کوزي (اوسنی قندهار) خلق شامل وه، او د ويدا پاراوتا قبيله هغه پاروئتي Parueti ګڼي چه بطلميوس يونانی جغرافيا وال هم د ارغنداو په ورشو کي ښوولې ده.[٤]

کاکړګنې[۱] بریسایا کتې مټ اوس هم سته بړیخ Barech ئې بولي، چه د قندهار په ښوراوک کي اوسي او د هیواد په جنوني څنډوکي تر هلمنده او سیستانه پراته دي، په دوي کي د فتح خان بړیخ کسې تر اوسته مشهوري دي[۲] او په هند کي هم د پنجاب ویرچ Variach قبیله دغه بړیخ ته رسي او د جنوبي هند بهرایج ښار هم له دغه نامه سره اړه لري.

دغسي هم د ویدا پاراواتا چه بطلیموس د ارغنداو پاروئیتي قبیله بللې ده، تر اوسه هم پ ه الکوزوکي پروټ Parut نومي پښه شته[۳] ځکه چه الکوزو هم د اراکوزي خلق دي نو پروټ هم هغه پاراواتا قبیلې ته نژدي دي.

په دي کرښوکي زما مقصد د پښتنو د تاریخ بیانول ندي، بلکه تش دا خبره څرګندوم، چه د پښتون نوم او مدنیت د ویدا همزولي دي، او بیله دې نومه د پښتنو د ډیرو قبیلو نومونه هم په ویدا کي راغلي دي.

پښتون په اوستاکي (پښتون، بخدي)

تر ویدا وروسته زموږ د هیواد یو مهم تاریخي سند د اوستاکتاب دي، چه د ۱۰۰۰ ق,م په شا و خوا کي نیټه دي داکتاب هم د بخدي، بلخ په ورشوګانوکي کښلي شوي دي، او زموږ د هیواد تاریخي وثیقه ده، په دې کتاب کي صراحتاً د پښتون یا پکهت نوم ندي راغلي، خو موږ دا ویلاي سو، چه دغه کتام هم د دې اولس له نومه خالي ندي، په دي ډول:

دمخه مو وویل: چه آریا د توکم مرکزي هیواد بخدي، باختر، بلخ دي لکه چه ښکاره ده.د ویدا پکهت، د هیروډوت پکتي یا پکتیس سره یو دي چه دغه نومونه بخد او بخت او بیا هم وروسته بخت او پکت او پښت سول، او د بخدي د زاړه نامه ریښه تر اوسه هم په پښتون کي سته. دا نوم په وروستني ویدي ادب کي بلهکا Balhika راغلي دي، چه د ویدا په یوه برخه اتهروا ویدا Atharva Veda کي کټ مټ دغسي ضبط دي، او په پهلوي ادب کي هم بخلي، بخل، باخل، راغلي دي.[٤] په مهابهارت کي بهلیکه Bahlika کښل سویدي[٥] او پانیني

اوستا فرهنگ (ص ۱۱۰) چه لیکي د دې نامه عنصري توري (ب،ا،خ، د، ي) یا (ب،ا،خ،د،ي) دي، چه باخدي یا باختري ځني جوړیږي.

پروفیسر پرزي لوسکي J. Przyluski د دې نومو له نژدیوالي څخه دا نتیجه اخلي، چه دغه ټول نومونه د بلخ دي[۱] او جکسن Jackson وایي: د اوستا په هغه پهلوي نسخه کي چه له سمرقنده را وتلي ده، او د اتمي میلادي پیړۍ لیک دي، بخل بامیک په اتم باب کي راغلي دي، چه دغه اوسني بلخ ځیني مراد دي.[۲]

اوس نو د دې نومو د اوښتلو سلسله وګورئ.

د ویدا پکهت: (پ) به (ب) اوړي، ک په (خ-ښ) اوړي، (ت) په (د) اوړي، نو پکهت =بخت = پخت= بخد =پښت.

د اوستا بخدي: اصل پکهت یا بخت یا پښت و، وروسته بخدي د دوی په نامه د ښار نوم شو.

دا نوم

د سنسکریت او اتهروا ویدا: بلهیکا سو. او د:

مهابهارت: بهلیکه سو. وروسته:

د پهلوي: باخل، بخل او

د لومړنۍ پاړسو: باختر، بلخ سو.

د دې ټولو ریښه هغه پکهت او پښت دي، چه وروسته د پښتون نوم ځني زیږیدلي دي، او دا نوم تر اوسه هم ژوندي دي، نو هیڅ شک نه پاتیږي، چه د اوستا بخدي داسي اوړي: بختي=ښندي، پښتي. چه د یونان مؤرخینو هم پکتي، پاکتي راوړي و.

پښتون او یوناني مؤرخین

Pactyica په نامه یادوي چه د انډوس Indus (اباسین) پر دې څنډه واقع دي. او خلق ئې ډېر عښتلي او مړني دي.

د دوي کالي پوستینان دي، وطني غشي او لیندۍ او چړې لري، په دود او چال کې باختري خلقو ته ورته دي.[١]

هغه وخت چه سکائي سلاکس Scylax یوناني امیر البحر د داریوش (٥٢١-٤٨٦ ق،م) له خوا د بحیرهٔ عرب د غاړو د کشف په کار مامور سو، نو دي د کاسپتیروس[٢] Caspatyrus له خوا د پکتیکا پر لار اندوس ته ولاړ، او په کښتۍ کې سپور سو، او بحیرهٔ عرب ته له دغي لاري په اندوس کې ورسیدي[٣] سکائي لاکس پخپله سیاحت نامه کې د پکتیکا ذکر هم کړي دي.[٤]

علاوه پر دغه هیروډوت د ارمنستان په ١٣ ستراپي کې هم پکتیکا راوړي او دا د پښتنو هغه برخه ده، چه دمخه موږ در وښووله او د پارتیا څخه غربي خوا ته تللي وه، او هیروډوت ئې په ارمینیا Armenia کې نوم او بیان راوړي دي.[٥]

د یونان یو بل جغرافیا لیکونکي بطلمیوس کلودیوس Ptolmey Claudius هم د پښتنو هیواد "پکتین" یاد کړي دي، دي وایي: چه پکتین د پاروپامیز و جنوب ته دي دا ځاي د پکتیانو مسکن دي.[٦]

بطلیموس چه تر هیروډوت را وروسته د دوهمي میلادي پیړۍ په لومړۍ نیمه کې ژوندی دي په لوړ ډول د پښتنو هیواد راښئي او دا ځني ښکاري چه په دغه وخت هم د پښتون شهرت په مدني دنیا کې ډېر و، او دا قوام هر چا پیژاند.

د ویدا پکهت د یونان د جغرافیاوالو او تاریخ لیکونکو له خوا پکتي، پکتیس او پکتویس Paktves ضبط شوي دي او داسي معلومیږي، چه دا تغییر د یوناني ژبي د لهجې او خصوصیت له پلوه دي، لکه چه د اروپا پوهان اکثراً دغه مني، پروفیسور لاسین Lassen چه د یوناني باختري پاچهانو تاریخ ئې کښلي دي لومړۍ پلا ئې د یونان پکتویس له اوسني پښتون سره تطبیق کړ. وروسته دا نظریه نورو پوهانو لکه ترومپ Trumpp او ګریرسن

کړه او اوس تړول مورخین د ویدا پکهت او د یوناني مورخینو پکتویس دغه پښتون ملت ګڼي[1] چه د دوي مدنیت او د نامه تاریخ ډېر قدیم دي او تر ۱٤۰۰ ق،م پوري رسیږي.

بختي په اسلامي دوره کي

دا نوم تر اسلام وروسته هم ژوندي او مستعمل و په دې ډول: د باختر او بخدي د پښتنو اوښان پخوا مشهور وه. بارتړولډ مستشرق وايي، چه سلمانا سارد آشور دوهم پاچا په ۸٤۳ ق،م یو مخروطي ستون جور کړي دي، او د بختي اوښانو تصاویر پر هغه ستون تر اوسه سته دغه اوښان به تل له باختره د پاچهانو دربارو ته د ججې او خراج په ډول وړاندي کیدل[2] اسلامي مورخین هم بختي اوښان ذکر کوي، چه د سیستان او کابل او بلخ څخه به تل د عربو خلفاو دربارو ته استول کیدل[3] په اوسني پاړسو او پښتو کي هم بختي اوښان مشهور دي او د افغانستان په اسلامي تاریخو کي هم "اشترهاي بختي" ذکر شوي دي[4] او د بلخ اوښان ئې بختي بلل لکه چه په ۱۰٤۱ هـ د بلخ والي نذر محمد خان د شاه جهان د هند پاچا و حضور ته هدایا ولیږل او محمد صالح لاهوري ئې ذکر هسي کوي: "در همان نزدیکي سي و پنج راس اسپ و سه زره و ده شتر بختي نر و ماده بطریق پیشکش ګذرانید."[5] دا اوښان هم پښت او بخت یعني بخدي ته منسوب دي او د پښتون د کلمې ریښې هم په دغو نومو کي دي.

نتیجه

له دغو تړولو تاریخي پلټنو څخه اوس دا نتیجه اخلو چه الفاظ او کلمات او نومونه تل د زمانو د تیریدلو او تللو سره اوړي یعني ځني حروف زیاتیږي، او ځني کمیږي، ځني له منځه وزي او کوم توري چه په خوله کي مخرج سره نژدې وي یو له بله سره اوړي مثلاً د پکهت کلمه (پ،ک،هـ، ت)لري.

پ به ب اوړي لکه: د پاړسو شب = د پښتو شپه

د هندکو پکاول = د پښتو پخول

خ په ښ اوړي لکه: د پښتو خاغلي = د پښتو ښاغلي

د پښتو ښکلي = د پښتو خکلي

د ببنتو خار = د پښتو ښار

(هـ) چه ملفوظه نه وي حذفيږي لکه: د هندي کهر = د پښتو کور

د پښتو ستنه = د پښتو ستن

د پښتو لمنه = د پښتو لمن

د په ت اوړي لکه: د پاړسو آباد = د پښتو ابات

د عربي زياد = د پښتو زيات

دا د اوښتني اصول په آريائي ژبوکي ډير باب دي، او ډيري کلمې په هندي او پښتو او ايراني ژبوکي يو له بله سره اوښتي دي، نو (پکهت، بخدي، بخت، پخت، پښت) ټولي له يوې کورنۍ دي، او په پاي کي له دغي آريائي قديمي ريښې څخه د (پښتون) نوم جوړ شوي دي.

پښتو

اوس چه تاسي د پښتون د کلمې زړې ريښې وموندلې، او په زاړه تاريخ ئې هم پوه سواست نو به د هغو تاريخي پلټونو په سيوري کي تاسي ته دا خبره زياده سي، چه پښتون د ريگويدا تر ليک يعني تر ١٤٠٠ ق،م لا دمخه يو مشهور او نوموړي او ننگيالي ملت و، وروسته هم په هره دوره کي مورخينو وپيژاند او ذکر ئې په قديمو او نوو تاريخي کتابوکي راغلي دي.

يو اولس چه هسي روڼ تاريخ لري، مدنيت لري، ثقافت لري، له پخوانو زمانو څخه اداري نظام او حکومت او پاچهان لري، د دې ټولو شيانو وجود او خوندي کول، په يوه قوي او ژوندۍ ژبه اړه لري، ځکه چه په ټولو تاريخي

هم د يونان مورخينو انديکه Indika ضبط کري دي[1] که د دغي قاعدې سره سم يو مجهول (و) په پاي کي ور واچوو، ځکه چه آخر حرف علت (ی) هر وخت لويږي، نو به هندکو يا اندکو Indko ځيني جوړ شي، چه پښتانه د هنديانو ژبي ته وايي، او چه کلمه سره سپکه او تخفيف شي نو (انکو) يي هم بولي، يو شاعر وايي زه خوار پښتون يم انکو مي څه زده؟ راته وئيږي "مارا تمهارا" دا قانون عام دي، پښتانه خپل ګاونډي اقوام ديګان Digan بولي او ژبه يي په هغه قاعده ديګانو Digano بولي. دغسي هم د پاړس ژبي ته پاړسو Parso وايي نو که د ريګويدا د پکهت=پښت په پاي کي پر دغه قاعده برابر يو مجهول (و) زيات شي، پکهتو=پښتو ځني جوړه شي، چه معنا يي د پښتنو ژبه ده. ځکه چه د (پکهت=پښت) نوم زوړ دي، نو د پښتو نوم هم هغوني پخواني دي.

پښتو خو اصلاً د ژبي نوم و، وروسته دې کلمې يو بل ادبي مفهوم وموند چه په پښتنو کي دغه اجتماعي مقصود هم ډير مهم او د غور وړ دي پښتو که څه هم يوه کوچنوټې کلمه ده، مګر د مفهوم له مخي هسي ارته او پلنه شوه چه د پښتنو ټول اجماعي نظام ئې په لمن کي ونيو او اوس پښتانه خپل ټول عنعنات، ملي اخلاق، پښتني، ښيګړي، ملي دودونه او جالونه يعني خپل ټول اجتماعي او روحي نظام د "پښتو" په نامه يادوي، د کلمې د مفهوم دا وسعت او ارتوالي دي چه پښتانه د پښتو له کلمې سره ډيره مينه لري، او پښتو د دوي د مليت څرګنده نخښه ده.

که يوه پښتانه ته وويل شي، چه پښتو نلرې، دا لوي ښکنځل دي، ګويا د ټولو انساني صفاتو نفي ئې ځيني وکړه نو د پښتنو په حياتي قاموس کي د پښتو لنډه ترجمه دا ده "پښتو: يعني د ټولو ښو انساني صفاتو مجموعه، او د ښتني عنعناتو او ښو اخلاقو او ښو دودونو بنسټ."

لکه پښتو چه د ژبي له نامه څخه چه محض علم وه يو بل ملي او اجتماعي ارت مصداق موندلي دي، دغسي هم د پښتون کلمه پر خپل تش علميت نده پاته. پښتون که د صفت په ډول وويل شي، هلته نو داسي معنا ورکوي: يو سړي چه په ټولو انساني شريفو او ښو اخلاقو متصف وي، مخصوصاً رښتين او دلاور او د عزم او کلکي ارادې خاوند ته پښتون وايي. په دې اجتماعي او اخلاقي مصداق پښتو او پښتون هسي استعماليږي:

هوتک خان پښتو کړي ده. يعني يوه کار ته ئې عزم او کلکه اراده کړيده، او له هغه څخه نه تيريږي. پر خپله

پښتون کیدل: پر عزم او اراده په شجاعت او دلالوري دریدل، او څرګند اعلان کول، سپیڅلي اخلاق او احساسات او ښکلي انساني عواطف درلودل. دا اجتماعي معاني او مصادیق ډیر دي، دلته د دې کتاب وظیفه نده، چه د پښتو او پښتونوالي زیاتي څیړنه وکړي، فقط په دغه یوه اشاره بسنه کوو.

پښتو او د اوسنیو پوهانو آراء

تر ډیره وخته پښتو ژبي ته د چا پام نه و، او لکه خوشحال چه ویلي و "بکره او پیغله وه" په نونسم عیسوي قرن کي چه د اروپا علماء او پوهان شرق ته را شیوه سول، نو د شرق د ژبو او علومو او زړو نخښو په پلټنو کي دوي ژبي هم وپلټلې او زده ئې کړې، دغو پوهانو یوه نوې څانګه د علم او تحقیق په دنیا کي بیرته کړه، چه هغه استشراق Orientalism او دا ډله عملاء مستشرقین Orientalists بلل کیږي، او موږ په پښتو لومړنی ته خاتیځ پوهنه او پوهانو ته ئې خاتیځ پوهاند وایو، چه په پاړسو ئې خاورشناس بولي. دغو پوهانو یقیناً تاریخ او علم ته ښکاره خدمتونه کړي دي، دوي د مصر زاړه خطوط او د ایران ډبر لیکونه او د هند او چین زړې ژبي زده کړې، مړې ژبي چه اوس ژوندۍ ندي، او نه ویلي کیږي، دوي بیرته ژوندۍ کړې، او پر دغو باندي غټ غټ کتابونه وکښل، اصول او قواعد او د خط او لیک لیاري ئې کشف کړې، په دغه پوهانو کي یوه ډله هغه خلق وه، چه دوي د ارایائي مدنیت د پلټني لپاره زیارونه کښل، د هند آریائي ژبي ئې زده کړې، زاړه کتابونه ئې ولوستل او پخپلو ژبو ئې ترجمه کړل، د ایران ژبي ئې وپلټلې، زړه پاړسو، پهلوي ئې ولوستي، او له دې ډلي څخه یو څو تنه داسي هم دي، چه دوي پښتو ژبه زده کړه، او ډیر علمي تحقیقات ئې په دغه ژبه کي وکړل، د پښتو قواعد او ګرامر ئې ضبط کړل، لغات او محاورات ئې وکښل، بدلي او اشعار ئې ټول کړل، زاړه کتابونه او آثار ئې وموندل.[1]

د موسیو برتلز روسي خاتیځ پوهاند په قول اروپا کي لومړۍ پلا ګولډن شتت الماني پر پښتو یو کتاب وکښ او ځیني لغات ئې پکښي را ټول کړل، دا کتاب په ۱۷۹۱ع په سینټ پترز بورګ کي طبع او څپور شو له دي څخه موږ ته څرګندیږي چه یو سل او پنځوس کاله پخوا یعني یوه نیمه پیړۍ دمخه لا د اروپا پوهانو دې خوا ته مخه کړې وه،

هسي وائي: پښتو نه په ترکیب نه په لغاتو او نه به ګرامرکي له عبراني Hebrew او چالدیک Chaldic سره څه مشابهت لري، بلکه دا ژبه له انډو تیوتن Indu-Teutonic ډلي څخه ګڼله کیږي او پښتانه د افغانستان اصلي او پخواني اوسیدونکي دي.[1]

مورخ اډلنګ Adelung لیکي: "که څه هم زه په پښتوکي ډیر معلومات نلرم خو دا ویلاي شم، چه دا ژبه ډیره اصیله او ممتازه او وتلې ژبه ده."[2]

مستر الفنستون M.R. Elphinstone مشهور مورخ هسي لیکي: "د پښتو بنسټ او آره په آساني سره نه معلومیږي، ځکه ډیر الفاظ چه دا ژبه ځیني جوړ شوې ده، او هم خورا ډیر افعال او ادات ئې داسي دي چه ، آره او ریښه ئې نده معلومه، او دا هغه الفاظ اوکلمات دي، چه د ژبي اصلي اجزاء ګڼل کیږي، بیا هم ځیني له دغو الفاظو څخه له زند Zend او پهلوي ژبو سره نژدیوالي لري، مثلاً پلار، مور، خور، ورور... دي تر لوړو خبرو علاوه دا همم وائي چه: "په ۲۱۸ پښتوکلماتوکښي ما پلټنه وکړه، و مي کتلې، یوې هم له ساماني ژبي سره کم لږ مشابهت نه درلود، خو په دغو الفاظوکي په سلوکي پنځه تر لسو هسي کلمات وه، چه له کردي Kurdish ژبي سره یې نژدیوالي لاره، ځکه چه کردي ژبه هم له هندو ژرمن ژبو څخه ده، نو سړي ویلاي شي چه پښتو هم له دغو ژبو څخه ده..."[3]

مسټر راورټي H.G. Raverty چه د پښتو ژبي لوي پوهاند او پلټونکي دي، او ډیرکتابونه ئې پکښي لیکلي او خپاره کړي دي، د خپل پښتوګرامر د (کلکتې طبع ۱۸۵۶ع) په مقدمه کي مفصلاً د پښتو پر آره او سټه بحث کوي او د آریائي او سامي ژبو سره ئې دګرامر او الفاظو له پلوه پر تله کوي، وروسته دې نتیجې ته رسیږي، چه:

"د پښتو او زند او پهلوي ژبو تر منځ ډیر شباهت سته، د پښتو په پخوانوکتابوکي لکه ژند، حروف د حرکاتو پر ځاي کښلي شوي دي، نو ځکه زه وایم، چه پښتو د سنسکریت او ژند سره ډیر نژدې والي او له پهلوي سره هم ټینګه اړه لري... که د پښتو ژبي د ټولو سیمو ادبیاتو ته وګورو را ښکاره کیږي چه دا ژبه په ادب کي هم ډیره بډایه

ژبي بر اصالت هسي وائي: "له ټولو ځپلو پلټنو څخه په لنډ ډول دا نتيجه اخلم: چه پښتو اصلاً د سنسکريت يوه خور ده، او ځکه چه د هند او ايران تر منځ ويله کيږي، نو په پيړيو پيړيو د پارسي اثرونه پر لويدلي او ډير الفاظ ئې سره گډ شوي دي، خو سره د دغه هم دې ژبي خپل ځان او قواعد نه دي بايللي، او د فيلالوژي له اصولو سره ئې سم دغه نوي شيان، پخپل قالب کي اچولي دي او په خورا ښه ډول ئې پر خپل رنگ را اړولي دي..."[١]

بل اروپائي لوي عالم او پښتو پوهاند خمز دارمسټټر J. Darmesteter فرانسوى دي، چه د ده يو کتاب د پښتو ملي سندري Chants Populaires des Afghan په ١٨٨٩ع نشر سوي دي، دا محقق پخپله د پښتونخوا په غروکي گرزيدلي، او ډير ملي اشعار ئې (د پښتونخوا هار او بهار) په نامه سره را غونډ کړي دي، دي د پښتو په خصوص کي دا نظريه لري: "پښتو له هندي لهجو څخه نده، او نه له پاړسو او پهلوي څخه پيدا شوي ده، بلکه دا ژبه د زند (اوستا) يا د يوې بلي ژبي سره چه زند ته ورته وي، ډير مشابهت لري. پښتو اشعار د سپيڅلتوب او طبيعي والي له پلوه خاص امتياز لري، بدايع او نازکخيالي ئې ډيره سپيڅلي او سوچه ده... پښتانه اخبار نلري، خو د دوي اشعار ټول وقايع او روزمره پيښي څرگندوي، دا بدلي د ښتنو تاريخ هم دي..."[٢]

خلاصه ډارمسټېر د پښتو به نسبت دا عقيده لري، چه د اوستا له پاتو برخو څخه يوه ژبه پښتو پاته ده، او دا ژبه د اوستا يوه مخصوصه ښانگه بلله کيږي، او د زند سره ډيره نزديکي لري، او اړيکي ئې ډير ور سره ټينگ دي.[٣]

د اروپا د علماو څخه ډوکتور ارنست ترومپ E. Trumpp هم ډير محقق پوهاند دي چه په ١٨٧٣ع ئې د پښتو گرامر وکيښ. دي هم په دغه کتاب کي د پښتو پر اصل او ريښه هسي رأي ښکاره کوي: "زه په ټينگه او ډير اعتماد دا ويلاي سم، چه پښتو اصلاً له غربي (ايراني) ژبو څخه نده، بلکه په اصلي انډو آرين Indu Aryan ډله اړه لري، خو سره د دغه هم خالصه هندي نه بلله کيږي بلکه پخوانو زمانو څخه دا ژبه زړه مستقله ژبه ده، او په لومړي سر کي هم له هندي او ايراني ژبو څخه بيله شوې ده خو بيا هم له دواړو سره په خصوصياتو کي اشتراک لري، او مقتدره او برجسته ژبه ښکاري..."[٤]

علت دا دي: چه دغه ژبي له یوې ریښې څخه را وتلي دي، او د آریائي ژبو تر انشعاب دمخه دوي سره یو وې. او هم دوه درې زره کاله پښتو له دغو ژبو سره ګاونډۍ وه، او متوالي اړیکي ئې سره درلودل..." [1]

بل له نژدو خللقو څخه چه د پښتو پلټونکي ګڼل کیږي موسیو برلز روسي معاصر مستشرق دي. دا سړي د لیننګراډ په اکادمۍ کي د پښتو په خصوص کي داسي رأي ښکاره کوي:

"پښتو د خپل تاریخي قوت او قدرت سره یوه پخواني ژبه راغلي ده او په اوږدو اوږدو زمانو ځیني تغیرات هم ور پیښ شوي دي خو دا تحولات داسي ندي لکه پر پاړسو چه وارد شوي دي، پښتو ټوله پردي لغات په ځان کي حل کړي، او پر خپلو اصولو ئې را اړولي دي، او د ځان جزو ئې ګرزولي دي، د اروپا علماو له ډیره وخته د دې ژبي قواعد، لغات، اشعار سره ټول کړي دي. ډارمسټټر او فریدریک میولر چه په پښتو کي څه پلټني کړي دي، داسي عقیده لري چه پښتو د زند یا له یوې بلي ژبي سره لکه زند ډیر مشابهت لري، میولر دا خبره پر علاوه کوي چه د پښتو قرابت له زند سره هسي دي لکه د اوسني پاړسو څپلوي چه د پخوانۍ هخامنشي پارسي سره ده، ارنسټ ترومپ وایي چه پښتو د آریای ژبي یوه مستقله څانګه، او د هندي او ایرانیو څانګو تر منځ منځګړې ده، د ترومپ دا نظریه پروفیسور فون سپیګل Von Spiegel او دکتور هارنل Hoernle هم په ټیمګه مني، ګریرسون Grierson او پال تیډسکوي ئې هم تائید کوي... که څه هم د علماو په رایو کي ځیني کوچني اختلافات لیدل کیږي خو بیا هم ټول متفق دي، چه پښتو یوه زړه او قدیمه ژبه ده، او هندي او ایرانیو څانګو سره د خور نسبت لري..." [2]

میجر لوریمر Lorimer د پښتو پر صرف او نحو یو مشهور کتاب کښلي، او په ۱۹۱۵ع په اکسفورډ کي چاپ شوي دي، دی د دې کتاب په پاې کي پر پښتو هسي رأي ښکاره کوي: "پښتو که څه هم تر اوسه نه ده روزلي شوې خو ښه ښه صفات لري، که څه هم تر اوسه ډیره ارته ژبه نه بلله کیږي، خو د خیالاتو د ښکاره کولو لپاره ډیر قوت لري، الفاظ ئې مؤثر او کلک او څرګند دي، دا یوه ژوندي ژبه ده، ځانله خپلواکي او مهم د امتیاز خاصیتونه لري، چه له هندي او نورو ژبو څخه ئې په دغه خاصیتو سره بېلولای شو، که څه هم د پارسو په توګه نازکخیالي او

وروستني ډېر محقق ژب پوهاند سر جي، اي، ګریسن G.A.Grierson د فلسفي او ادب ډوکتور دیي، چه لنګوسټک سروي آف انډیا Linguistic Survey of India ئې په اوه جلده کي لیکي ده، او د دې کتاب لسم ټوک د پښتو بحث لري، د ده آراء د پښتو په خصوص کي په لنډه ډول لاندي راوړو:

آریائي اقوام د خیوا، خوکند او بدخشان تر منځ پخپله اصلي مځکه کي اوسیدل، له هغه ځایه یوه ډله تر هندوکش را واوښتل، د کابل له درو څخه هند ته تیر شول، او بله ډله هم د ایران پر خوا ور شیوه شوه، د دغو دوو ډلو ژبو ته هندو آرین یا هندو ایرانین Indu Aryans ژبي وایو، له قدیمي زمانې څخه دا آریانان پر ډېرو قبیلو ویشل شوي وه، مثلاً د داریوش Darius (۵۲۲-٤٨٤ ق،م) په ډبر لیک کي دوولس قبیلې ذکر شوي دي.

او هري دغي قبیلې ځانته ژبه درلوده، خو دوني ښکاري چه د دغه ډبر لیک زاره پاړسو Old Persian چه په پارس کي ویل کیدله او د شرق ژبه یعني اوستا Avesta سره بیلي دي اوستا اصلاً شرقي ژبه وه، او ډېرو پوهانو د باختر Bactria ژبه بللي ده، نو موږ ځیني آریائي ژبي د پاړسو له نسله ګڼو او پرسک Persic ئې بولو، او بله ډله نا پاړسو non-Persic ګڼو. ایراني او هندو ژبي دواړه له یوې ریښې څخه، او سره نژدې دي، خو وروسته یو له بله سره بیلیږي، که د اوستا ډېر پخواني اجزاء د ویدا د سنسکریت سره پر تله شي، دا مقصد ښه ځني ښرګندیږي، خو هر څوني چه وختونه ډېر پر تیر شول، دا دواړي ژبي ډېري سره لیري شوې، دلته د هندوکش په جنوب او د هند د شمال غربي سرحدو پر خوا ځني ژبي لکه ډارډي Dardic او پیساچا Pisacha پر خپل زاړه حال پاته دي، او دا ژبي تر هندي او ایراني ویش دمخه ځیني آریائي ذخایر لري له هغو ژبو څخه چه موږ ئې ناپاړسو non-Persic بولو، او د میډي Medic ژبي اطلاق هم پر کیداي شي د پامیر ژبي دي، لکه غلچه Ghalchah او بدخشي Badakshi دغسي هم اورمړي Ormuri او بلوڅي Baluchi. له دغو ژبو څخه پښتو هم د افغانستان د یوې مهمي برخي او ډېروګاونډیو قبایلو ژبه ده، او تر څلوویښتو ملیونو پوري په دې ژبه خبري کوي.

د دې ژبي نوم پښتو دي، چه د افغان ملت ژبه ګڼله کیږي، مګر د افغان نوم ایرانیانو پر دوي ایښي دي اصلاً دوي هغه پکهت Pakthas قوم دي، چه په ریګویدا کي نوم راغلي او وروسته هیرډوت د پکتویس Paktves په

د آريائي ژبو په شرقي ډله اړه لري، دوکتور ترومپ پخپل پښتو گرامر کي په ۱۸۷۳ع په خورا قوي ډول ذکر کوي، چه غربي (ايراني) ژبه نده، بلکه په هندي آريائي ژبو کي داخله ده، دا نظريه دمخه پروفيسور وان سپيگل پخپل کتاب Eranische Alterthumskunde کي هم تائيد کړې وه، او هم دوکتور هورنل Hoernle پخپل کتاب د گاوړي ژبو گرامار Grammar of the Gaudi Language کي هم دغه نظريه مني، خو لومړۍ پلا ډارمسټټر د هند د فيلالوژيک وفد په راپورت کي په ښه ډول وڅيړله (۱۸۸۷ع) او په بل کتاب (د پښتو ملي سندري) کي وويل[١] چه پښتو په زند يا په بله داسي ژبه اړه لري، چه هغه هم زند ته ورته وي.[٢] دا وه دگريرسن نظريات چه د ده دکتاب لمړيو مخو څخه مو لنډ کړه، تر دې وروسته دي د پښتو ادب پر تاريخ لنډ نظر کوي، او بيا نو مفصلاً د پښتو گرامر او لغات او لهجې د نمونو سره ضبط کوي، چه دلته زياتي تر دې زموږ له بحثه سره اړه نلري.

د دغو افکارو نتيجه او د پښتو اصل

په لوړو کړښو کي موږ د اروپا د پوهانو د افکارو يوه لنډه نمونه تاسي ته د پښتو په خصوص کي وړاندي کړه، له دغو نظرياتو څخه موږ کولاي سو، چه يوه علمي نتيجه په لاندي ډول واخلو، او هغه څه چه مو دمخه د پښتو ژبي د تاريخي اصالت په خصوص کي وليکل ښه پسې تائيد کړو.

د اوسنيو پوهانو له علمي پلټنو څه خو لومړي دا مسئله ښه ښکاره شوه، چه پښتو يوه آريائي ژبه ده، له سامي او عبري ژبو سره کومه اړه نلري، په آريائي ژبو کي هم پښتو د ميولر او ډارمسټټر په قول له زند يا زند غندي له بلي ژبي څخه را وتلې ده، مگر تر دغو ټولو د ډوکټور ترومپ نظريه حقيقت ته نژدې ده چه پښتو د ايراني او هندي آريائي ژبو تر منځ د اتصال حلقه ده[٣] او په تاريخي دلايلو بايد دا ومنو، چه پښتو ژبه له اصلي باختري ژبي يا آريک څخه مستقلاً را وتلې، او مستقيماً د زند او سنسکريت خور ده. په راتلونکو مخو او څېړنو کي به تاسي د دې تاريخي حقيقت دلايل او براهين مفصلاً ولولي، او دا خبره به د يوه تاريخي مستند حقيقت په ډول درته ښکاره سي.

کورنۍ څخه ده، مگر دا خلط اوګډون عارضي دي، او د اسلام له مقدس دین سره د عربو تسلط راوړي دي. که نه وي تاسي به ئې په نورو جلدوکي ووینئ، چه د اسلام په ابتداء کي پر دې ژبه د عربي اثر لږ ؤ، اوکورټ د هغي ژبي کلمات او لغات نه وه په راګډ شوي، د پښتو د اسلامي لومړۍ دورې ادبي آثارو او سندرو ته چه ګورو، سوچه او لغړ پښتو دي.

یو بل علت هم ښائي چه دې خبري ته وي، او هغه دا دي چه عبري او یهودي توکم له پخوانو زمانو څخه د آمو پر غاړو او زموږ د وطن په ښاروکي خپور شوي و، مسټر فرلانګ په ۱۸۹۷ع کي لیکي: چه د سیریا یوه پاچا د یهودو ډیر اقوام له بیت المقدسه د خراسان خوا ته وشړل، دا یهود په ۶۳۰ ق،م په باختر او د هري رود پر خواو هستیدل، دوي وایي، چه هرات په تورات کي د هارا په نامه راغلي دي.[١]

دا نظریه چه آریائي مدنیت له سامي ثقافت سره په ویدي زمانوکي هم ارتباط درلود، د پوهانو له خوا هم څه نه څه څرګنده شوې ده، مثلاً ډوکتور بریډل کیت D.R. Berriedalekeith د ایډنبرګ یونیورستي د سنسکریت پروفیسور هسي لیکي: " لږ لږ اشارات موجود دي، چه ویدي خلقو له سامي بابلیانو Babylon Semitic سره هم اړیکي او روابط درلوده، د ریګویدا په یوه عبارت کي چه بینکناټا Benkanata راغلي دي، او هندي Bikander ئې ریښه ده، د ځینو بابلي الفاظو سره ورته دي، دغسي هم بړیبو Bribu نوم چه د هند په اصطلاح مشهور ښندونکي دي، مسټر ویبر Weber له بابلي سره نښلولي دي.[٢]

دغسي هم د منا mana کلمه په ریګویدا کي راغلې، او هر ځاي د طلائي golden صفت هم ور سره دي، په ټینګه د یوناني mina سره نښلي، چه یونان هم له فنیقیانو Phoenicians څخه اخیستې ده[٣] دغسي هم پرسو Paracu چه د تیشې او تبر په معنا ده سامي اصله ګڼل شوې ده، خو دا ټوله یقیني ندي، اما سره د دغه هم سړي ویلاي شي، چه سامي لوي مدنیت د آریائي خلقو سره نژدې اړیکي درلوده، که څه هم په ریګویدا کي ظاهراً نا آریائي non-Aryan عناصر نه ښکاري، خو بیا هم ځیني ګوچنۍ ډلي سته، چه د دوي د مدنیت اوضاع له سامي

عربو مورخینو هم له خورا پخوانۍ زمانې څخه د بني اسرائیلو خروج د خراسان پر خواو ذکر کړي، او دا ئې راوړي دي چه د یهودو ځیني ډلي پر دې خواو آبادي وې[1] که موږ د جغرافیا پخواني کتب وپلټو، هم داسي ښکاري، چه د اسلام په لومړۍ دوره کي په بلخ او هرات او نورو ښاروکي ځیني یهود اوسیدل، مثلاً حدود العالم د ۳۷۲ هـ تالیف د گوز گانان مرکز او پایتخت "جهودان" بولي او وایي چه په گوزگانان (د اوسني میمنۍ په حدودو) کي د عربو ځیني ډلي هم اوسیدلې چه پونده وه، او د خراسان تر نورو عربو دوي سره پاشلي پراته وه.[2]

له دغو تاریخي دلایلو څخه دا ویلاي سو چه د امو په جنوبي ورشوگانو او دگوزگانان او خراسان په حدودو کي د اسلام تر وختو پوري لا هم یهود او عرب یعني سامي خلق موجود وه، دا خو طبیعي خبره ده، چه د دوو قومو گډون او نژدیوالي د دوي پر ژبو او اخلاقو یو له بله اثر سره کوي، نو ښائي چه هم د دغه اثر نتیجه وي، چه په پښتو ځیني عبري یا عربي لغات گډ شوي وي، او له دغه کیفیته څخه ځیني خلق پدې فکرکي لویدلي وي، چه پښتو هم عبري یا عربي ته ورته یعني سامي ژبه ده.

مگر وروسته چه د اروپا محقق پوهان راغلل، دا ژبه او د دې قواعد او اصول ئې په علمي معیار وکتل، نو دوي په ښکاره د پښتو د سامي توب نظریه افسانه وگڼله، او د ښښتو تعلق ئې له بني اسرائیلو سره خورا لیري وباله[3] او موږ دا خبره په تیرو مخوکي د پوهانو د اقوالو به ترڅ کي تاسي ته په ښه توگه څرگنده کړه.

د اوسني تاریخ اساس پر مشاهداتو او څرگندو دلایلو ایښول کیږي، او سړي نسي کولاي چه په تشو اقوالو په تاریخي پلټنو کي د ځان ویسا وکړي، البته که روایات او عنعنات د مشاهداتو سره مرستي سي، نو هغه تاریخي خبره خورا ټینگه وي. په اوسنیو علمي اساسو کي چه د تاریخ لپاره خورا اهمیت لري، د ژبو مقایسه او پر تله کول دي، د کومو قومو ژبي چه سره ورته وي، سړي حکم کولاي شي، چه دوي هم سره خپل او سره نژدې دي.

لکه چه تاسي دمخه ولوستل، پښتو ډیره آریائي ژبو او زند او سنسکریت ته ورته ده، له آریائي ژبو سره عنصري او اساسي گډون او اشتراک لري، سامي ژبو ته نه د قواعدو، نه د لغاتو او محاورو له خوا ورته ده، نو ځکه پوهان

آریائی پخوانو ژبو سره ورته وي، باید چه آریائي ژبي هم له سامي کورنۍ څخه وګڼو، حال دا چه دا خبره د علم او تحقیق له مقیاسه ډیره لیري ده د مثال په ډول دا کلمات دی د دلیل په توګه راوړو:

غر، غور

په پښتو کوه ته وائي، په عبراني ژبه (ګور) غر، او جمع ئې ګورم دي، دی وائي، چه غور هم عبري نوم دي، ابوالفدا په لومړۍ ټوک ص ۵۷ او ابن بطوطه سیاح د خپلي سفر نامې په لومړۍ جلد کي دا نوم د شام لپاره ذکر کړي دي[۱] مګر اوسني اروپائي محققین وائي چه دا دواړي کلمې پخواني آریائي دي، د اوستا به هوم یشت برخه کي ګیري د غره په معنا راغلي[۲] او هم په خورده اوستا کي کټ مټ په دغه معنا دي[۳] په سنسکریت کي هم ګیر او ګیري giri د غره معنا لري.[٤]

د غره کلمه په پښتو نومو کي خورا ډیر اثر لري، غلجي (غلزي) هم غرزي و، غور، غرچه، غرج، غلج، خلج، ټول له دغي ریښې څخه دي، چه په منځوۍ آسیا کي د آریائي قبیلو او ځایو نومونه دي، لکه چه روسي معروف مستشرق باټولد دې خبري ته تفصیل ورکوي.[٥] بل مستشرق، توماسچک Tomaschek وایي، چه ګر gar په پخوانۍ باختري ژبه د غره په معنا و او غرچه هم کوهستاني او غرني ته وایي.[٦] دا خبره د عربو جغرافیا لیکونکو هم ذکر کړیده، یاقوت حموي د البشاري په حواله لیکي، چه د غرجستان (اوسني شبرغان، تالقان، دولت آباد تر مرو او مرغاب پوري) نوم له غرج څخه جور سوي دي چه د غره معنا لري.[۷] منهاج سراج جوزجاني چه زموږ د وطن معروف مورخ دي، هم دا نوم غرستان لیکي.[۸]

ښه اوس نو سړي ویلای سي چه غر، غرچه، غلجي، ټول آریائي دي، که په عبري ژبه کي (ګور) وي، وي دي، هر شي خپل نژدې اصل ته رجع کیږي، نه لیري ته.

بل ځاي دي لیکي: چه د پښتنو نوم له عبري پشت او پاشت څخه جوړ شوي دي چه متفرق کول او پاشل معنا لري[1] حال دا چه پکهت په دغه نامه او هم دلي په دغو مځکو کي ریګویدا او یوناني مورخینو ټولو ذکر کړي دي، نو سړي نشي کولایل چه دغه خپل او نژدې نوم پرېږدي، او له سامي مځکو څخه یاشت را واخلي، او پښتو ځیني جوړه کړي.

دي بیا وایي: چه شلح پتیري ډوډي ته وایي، او عبري کلمه ده. په پښتو (ویشله) ځني جوړه سوي ده[2] حال دا چه اوسنی علم د فیلالوژي پر اصولو د کلماتو د اوښتلو او تحول ټول اصول ضبط کړي دي، خو دا چه له شلح څخه ویشله جوړه شي هیڅ فیلالوژي هسي قاعده نده راوړې، بلکه دا اصلاً ویشلې ده. په قندهارکي تر اوسه هم دغسي وایي، له پښتو مصدر ویشل (تقسیم کردن ـ حصه حصه کردن) څخه دا نوم جوړ سوي دي، دا ډوډۍ د دفعي احتیاج لپاره ژر ژر پخیږي او ویشله کیږي. یو خو هغه ډوډۍ وي، چه اوړه واغږي، یو ساعت دو ساعته ئې کښیږدي، بیا ئې نو پخوي، دا ډیر وخت غواړي. کله چه ډوډۍ ته دستي ضرورت وي نو اوړه خیشته کړي، تبخي تود کړي ژر ئې پر واچوي، چه ژر پخه سي، او د وړو خلقو په منځ کي وویشله سي، دې ته نو ویشلې وائي، کلمه هم پخپله پښتو او د پښتو پر قواعدو برابره له ویشل مصدر څخه را وتلې ده، د عبراني شلح ډیره لري ده.

دا یو څو کلمې دلته د مثال په ډول ذکر شوې او سړي دا ځني فهمولاي شي، چه د پښتو لغاتو او کلماتو نښلول، په سامي ژبو پوري کوم علمي اساس نه لري او فقط دا فکر د بني اسرائیلو او سامي کهولو له نژدي هستوګي او ګاونډي توبه څخه پښتو ته پیدا شوي دي.

یوه ضروري یادونه

دلته باید دا خبره هم په لنډ ډول ذکر سي، چه له پخوا زمانو څخه د هند له خوا د اقوامو روابط له سامي اقوامو سره جاري وه، د سند به اوسني علاقه کي د موهنجودیرو کشفیات دا ښیي، چه شپږ زرو کاله دمخه یو مشترک مدنیت د دې ځایه تر بابل او آثوره موجود و، وروسته چه آریائي اقوام پر هند مسلط شوه نو د دوی

apat یا اپټي apati د فاجعې، بد بختي، پریشانۍ او خفت او رسواتوب په معني ده[1] په پښتو کي هم دا کلمه په دغو معناؤکټې مټ ژوندۍ ده، لکه پدې لنډیو کي:

لکه شین کښت ژلیو زمول کړم	را باندي راغله له آسمانه اپټونه
د ویر اپټ را باندي راغي	په بیلتانه کي د زړه ویني تویومه

ځکه چه سنسکریت ژبه پښتو ته خورا نژدې ده نو دلته موږ دا ویلاي سو، چه اپټ هم آریائي کلمه ده، پښتو او سنسکریت له عربی څخه نده اخیستې. دا یوه کلمه ما د مثال په توګه راوړه، که نو داسي کلمات ډیري دي، او تر اوسه هم په پښتو کي مستعمل دي.

نو که داسي کلمات ومومو چه اوس هم په پښتو کي وي، هم په عربي کي او په نورو آریائي ژبو لکه سنسکریت او زند کي هم وي، دلته نو موږ په ټینګه ویلاي سو، چه هغه کلمې آریائي دي او له سامي ژبو څخه ندي راغلي، بلکه ښائي چه له آریائي ژبو څخه سامي ژبو ته نقل شوي وي، او دا خبره دلیل هم نه ګرزي، دې ته چه موږ دي پښتو له سامي کهوله وبولو.

پښتو ولي هندي یا ایراني ګڼلې شوې ده؟

تاسي دمخه ولوستل چه ځني پوهان دې ته هم تللي دي، چه پښتو د آریائي ژبو له هندي کهوله، یا د ایراني کورنۍ څخه ده، د دې راي علت هم هغه دي، لکه د سامي توب طرفدارانو چه ویلي دي دوي لیدلي دي، چه د پښتو ډیر ګرامري خاصیتونه او لغات د هندي او ایراني ژبو سره ورته دي، نو ځینو ایراني بللې، او نورو بیا هندي ګڼلې ده. مګر موږ دلته د خپلو تیرو لیکونو په رڼا کي په ټینګه وایو:

لکه ډیرو پوهانو چه هم دا خبره منلې ده، پښتو نه هندي ده او نه ایراني. بلکه له اصلي آریائي ژبي څخه مستقلاً او مستقیماً زیږیدلي ده، او لکه د اروپا اوسني پوهان چه وائي: د هندي او ایراني ژبو د اتصال حلقه هم ده. د کتاب په راتلونکو برخو کي چه پښتو د ویدا او اوستا سره پر تله سي دا خبره به په ښه ډول څرګنده سي.

دریمه برخه

پښتو او د ویدا ژبه (سنسکریت)

د ویدا ژبه - سنسکریت - ویدا او د سنسکریت نور مشهورکتب - د ویدي ژبي او سنسکریت ژوندي کلمات په پښتوکي - د مقایسي اصول - ویدا - ریگ او ریشي - سمهیتاـ سروتي - سمرتي - سیند - سوما - چهند - اشلوک - د سنسکریت نوم - دسیو - څلور ډلي - برهمن - کشتري - ویسیا - سودر - ورڼه - من - ستهانـ نمزدک مزدا - ویا کرن - منوـ دتاله من - پیسې ـکر - اجتماعي تشکیلاتـ پتي - کولا - گرامه - ویسه - پور - سمیتي - ناچ - سامانه - ارباب انواع - ډیوس - پریتهي وي او نور ...

پښتو او د ویدا ژبه
یا پښتو او سنسکریت

لومړی برخه

تاسي ته دمخه د ژبو د نوي او علمي ويش پر اساس دا خبره ښکاره شوه چه پښتو او سنسکريت نژدې اړيکي او روابط سره لري، بلکه د اوستا او سنسکريت تر منځ دغه ژبه د اتصال کړۍ هم ده، له هغه وخته چه د دنيا ژبي د مقايسوي فيلالوژي comparative philology پر علمي اساس تر پلټني او تحقيق لاندي راغلي دي نو په دغه خوا کي خورا نوي او ښه معلومات هم د بشر په لاس کښيوتلي دي - ټولي آريائي ژبي که په اروپا کي دي، که په ايشيا کي، که په شرق کي دي که په غرب کي، پر دغه علمي اساس هسي سره نښتي او نژدې ثابتي شوي دي چه پوهانو ټول له يوې ريښې او يوې آري څخه بللي دي.[1]

د پښتو اړيکي او روابط هم له سنسکريت او اوستا سره د دغي علمي پلټني پر اساس ښه څرګنديږي، او زه د کتاب په دغو برخو کي کوشش کوم چه په پر تله ئيز (مقايسوی) ډول، مفصلاً د پښتو ژبي قواعد اوګرامر او لغات او اصوات له سنسکريت سره مقابله کړم، تر دې څيړني وروسته به دا تاسي ته زباده شي چه په رښتيا هم پښتو د سنسکريت سره د خور توب روابط لري او دا دوې آريائي ژبي سره خوندي دي.

د دې مقصد لپاره چه تاسي د پښتو او سنسکريت مقايسوي اوضاع ښه وپيژني دا دواړې ژبي چه د تاريخ او بنسټ له پلوه سره نښتي دي په ښه ډول مطالعه کړاي سي نو بويه چه تر هر څه دمخه تاسي يو وار پخپله سنسکريت ژبه هم ښه وپيژني او د دغي ژبي تاريخ او پخواني ادبي آثار اوکتب ښه درته معلوم وي، دا دي چه لومړی زه دلته په دې خصوص کي څه معلومات درکوم. وروسته نو اصلي مقصد ته ځم.

په حقیقت کي د ویدا کتاب هم اوس بشپړ او ټول د پښر په لاس کي نسته ځکه ځني پخوانۍ برخي ورکي او له لاسه وتلي دي. اکثر پوهان چه پدغه کتاب کي د ژبي او د لسانو تحولاتو له پلوه کتني کړي دي دوي دا عقیده لري چه د ویدا کتاب ډیري سندري ورکي دي او دغه اوسنۍ سندري چه زموږ په لاس کي دي هم د یوه وخت ندي، دا سندري د ژبي له پلوه ډیر فرق سره لري. ځیني برخي ئې زړې او پخواني دي او ځیني برخي ئې هم نوي او زلمۍ دي، د دغه تاریخي مقصد د څرګندوني لپاره باید لږ څه شرح او تفصیل هم ولیکو.

د ویدا بخدي سندري یا زړه او ورکه برخه

ویدا د آریائي اقوامو زړې سندري او اشعار دي چه څلور برخي لري. دغو څلورو برخو ته ئې "معلومي سندري" وائي، مګر هغه وخت چه آریائیان د هندوکش به شمال کي اوسیدل اوګښته لا نه وه را شیوه سوي دوي ځیني نوري سندري هم درلودې چه تر دغو معلومو سندرو دمخه او پخواني وې. د معلومو سندرو خورا زړه برخه ریګویدا Rig Veda ده چه پوهانو د ریګویدا له مطالعې څخه دا خبره څرګنده کړې ده چه دا سندري په یو وخت کي ندي ویلي شوي بلکه آرتهر مکدونل وائي چه د ژبي او تخیل او سبک له پلوه دغه سندري باید په څو سوه کاله کي ویلي شوي وي.[1]

ویوین دوسن مارتین هم لیکي: چه ریګویدا زاړه او نوي سرودونه لري، چه زړې سندري ئې تر نوو (٤،٥) پیړۍ دمخه دي.[2]

له دې څخه چه پخبله د ریګویدا معلومي سندري هم د یوه وخت او یوه ځاي او یوې زمانې ندي معلومیږي چه د ویدا ژبي په هره زمانه کي تحولات لیدلي دي، او د هري زمانې ژبي ځانته بیل شکل او بیله بڼه مودلې ده، او تر ریګویدا دمخه نوري سندري هم په آریائیانو کي وې. پخپله ریګویدا هم ډیر ډیر د هغو پخوانو ورکو سندرو او پخوانو شاعرانو یادونه کوي، په دې باب کي ډوټ Dutt مورخ په واضح ډول هسي لیکي: "د ریګویدا په کتاب

وروسته چه آريائي اقوام د هندوکش جنوبي ورشوګانو ته را شيوه سول نو دوي د سپين غره، ارغنداو، کنړ او سوات په غرو او دروکي ځيني سندري درلودې او بيا چه تر اباسين (اندوس) پوري وتل، د پنجاب په ورشوګانو کي دغه بدلي پسې بشپړي کړې چه د ويدا کتاب هم دغه بدلي دي او اوس ئې سمهيتا Samhita يعني مجموعه بولي او پر څلورو برخو ويشلي کيږي.[۱]

مقصد دا دي: چه تر ريګويدا دمخه هم زموږ په هيواد کي آريائي بدلي وې چه د هغو ژبه به هم غالباً هغه آريائي اصله او پخوانۍ ژبه وه، مګر دې ژبي تحول وموند، او ويدي ژبه ځني جوړه شوه، چه د ويدا دکتاب څلور برخي په دغه ژبه دي ځکه چه په ويدا کي موږ د وطن د غرو او رودو نومونه راځي، نو دا ښکاري چه د پخوانو او ورکو بدلو ژبه هم دلې ويله کيده او د معلومو سندرو ژبه يعني "ويدي ژبه" هم دلې زموږ په هيواد کي د هندوکش جنوب ته پيدا شويده.

د معلومو سندرو ژبه يا ويدي ژبه

د ويدي ژبي ادبي آثار اوس سته او د پوهانو مفصلي پلټني پکښي شوي دي، موسيو وکرناګل Wackernagle وائي: چه آريائي ستانو او روحانيونو يوه ژبه ويله چه د صوت له پلوه له ويدي ژبي سره يوه وه فقط د شاعرانه اصطلاحاتو په نه درلودلو کي فرق ورسره درلود. دغه معلومي بدلي چه اوس زموږ په لاس کي دي، په اوښتلي شکل را رسيدلي دي. که نه وي ويدي ژبي ځانته پخوانۍ صرف او نحو درلوده او پخواني اشکال پکي وه، دغه معلومي بدلي چه زموږ څخه سته، په زمامو زمانو او پيړيو پيړيو ئې له زاړه حاله تغير کړي دي له دې جهته د BH او DH حروف يوازي په H کښل شوي، او د (ر،ل) پر ځاي (L،ل) راغلي دي.[۲] په دې ژبه کي چه

ویلیام جونس Gons د اکسفورد محقق عالم دغي خبري ته ټینګ ؤ څو چه پروفیسور رسک وروسته د اوستا د ژبي استقلال او وجود ثابت کړ.[۱]

له دې څخه هم دا خبره په ښه ډول څرګندیږي، چه د ویدي ژبي پیدایښت په هغه ځای کي و، چه اوستا پکښي پیدا شوې ده او هغه نو زموږ هیواد او د آریا مرکز دي، ویدي ژبه هم تر ډیره پر خپل حال پاته نشوه، آریائي اقوام تر انډوس (اباسین) تیر شول، د پنجاب او هند په شنو او زرغونو ورشوګانو کي سره خپاره شول، د دوي د حیات د نوي چاپیر اغیزې هم طبیعي وې، نو ځکه د دوي ژبه هم بل راز شوه، او له ویدي ژبي څخه یوه بله مهذبه او سمه کړې ژبه پیدا شوه، چه سنسکریت ئې بولي.

سنسکریت

د سنسکریت د کلمي معنا هم مهذبه او بشپړه او سمه کړې ده[۲] د خپله نامه سره سمه دغه ژبه د ویدي ژبي له تهذیت او سمولو څخه پیدا شوه، پوهان په دې خبره کي اختلاف لري، چه آیا کوم وخت دا ژبه ویله کیده که یه؟ خو دا را ښکاره ده چه سنسکریت یوه پخوانۍ علمي او ارته ژبه ده، په زرو زرو کتابونه له پخوانو زمانو څخه دې ژبه کي پاته دي، ځکه چه د دې ژبي ادبي او علمي آثار ډیر دي او د زمانې له یرغله هم ساتلي پاته شوي دي، لغات او کلمات او قواعد ئې هم ټول شوي او لیکل شوي دي، نو د آریائي ژبو د مقایسوي فیلالوژي لپاره ډیر قیمت لري، او سړی کولای سي چه د یوې ژبي اساس د سنسکریت له مقایسې څخه معلوم کړي.

د سنسکریت نوم او د دې ژبي تهذیب او سمول نسبتاً نوي کار دي. پاڼیني Panini د اټک او د پیښور د حدودو یو معروف عالم او د ویدي ژبي پوهاند و. دې سړي هغه ویدي ژبه سره سمه او مهذنه کړه صرف او نحو ئې ترتیب کړه، نوم ئې سنسکریت یعني سمه کړې ژبه پر کښښیښو، وروسته دا نوم مشهور شو او ویدي ژبي او دغي ژبي ته ئې سنسکریت Sanskrit یعني بشپړه او سمه کړې ژبه the perfected وویله.[۳]

د پاڼیني مشهورکتاب د ده نحویات دي، چه ټول په ویدي ژبه اړه لري، او تاریخ ئې هم هغه تر مسیح دمخه څلورمه پیړي ده.[1] داکتاب هر وخت ډیر مشهور و او اته برخي ئې درلودې چه هره برخه ئې ادهیایا Adhyaya (وینا lecture) بلله او ټولکتاب اشټ ادهیایا Asht Adhyaya یعني اته ویناوي نومیدي. داکتاب په خپل عصر کي ډیر مهم دي او په نورو ژبو او قوموکي ساري نلري، بلکه سړي ئې د ژبي په علمي تحلیل او تجزیه کي لومړي کتاب ګڼلاي سي. داسي ښکاري چه تر پاڼیني دمخه هم بعضو پوهانو د سنسکریت ګرامرکښلي و، ځکه دي پخپل کتاب کي تقریباً څلور شپیته (٦٤) تنه خپل اسلاف ښیي چه ډیر تر ده دمخه ئې په دي کارګوتي پوري کړي وې مثلاً دي ساکاټاینه Sakatayana او یاسکه Yaska نومونه اخلي، چه دا یاسکه د پاڼیني سلف او د نیروکته یعني صرف مولف و، او ده د سنسکریت په ګرامرکي دا اساس څرګندکړ، چه ټول نومونه (اسماء) له کړو (افعالو) څخه را وتلي دي.

تر پاڼیني وروسته نور پوهان هم د ده دکتاب په شرح مشغول شول، مثلاً یو عالم کاتایانه Katayana نومیده چه د ده یادداشتونه او تنقیدي شرح وارتیکه Vartika نومیږي اوس هم دا کتاب سته، بل مشهور شارح ئې پاتینجلي Patanjali نومیږي چه په ۱۵۰ق،م ئې د پاڼیني لویه شرح لیکلي، او مهابهاشیه Mha Bhashya نومیږي، او په دغه کي دکلاسیکي سنسکریت تاریخي او تنقیدي پلټني سته، او د پاڼیني له ٤۰۰۰ قاعدو څخه ئې ۱۷۱۳ قاعدې په تنقیدي ډول شرح کړي دي، دی ګوناردیا Gonardiya بلل کیږي، یعني دګونارده Gonarda اوسیدونکي چه دا ښار شل میله د اودهـ شمال غربي خوا ته واقع و.

سنسکریت د لغاتوکتب او قوامیس lexicography هم لري، او دغه کتب په نظم وه لومړي مشهورکتاب امره سیمه Amarasimha نومي عالم به شپږمه میلادي پیړي کي د امره کوشه Amra-Kosa یعني (نه نا بودیدونکي خزانه) immortal treasury په نامه کښلي دي.[2] د سنسکریت کتب او علوم په اسلامي دوره کي هم مشهور وه، مثلاً ابو ریحان البیروني د ٤٢۰ هجري به شا و خوا کي د هند د نحوي په کتابو کي پانیریتي (پانیرت) Panirit

د سنسکریت خورا زړه کتیبه چه تر اوسه د بشر لاس ته رسیدلې ده په ۱۵۰ع کال اړه لري مگر په څلورمه عیسوي پیړۍ کي دا ژبه عامه سوه، او په ټولو کتیبو او رسمي نوشتو کي اسعمالیده، او ډیري نوشتې او ډیر لیکونه له دغه عصره پاته دي، او وروسته دا ژبه ډیره ادبي او علمي سوه، فلسفي، عشقي، طبي، او نور ډول ډول کتب پکي ولیکل سوه او ښې ښې ډرامې هم لري، د سنسکریت ادبي تاریخ پر دوو برخو ویشل کیږي لومړۍ برخه ئې ویدي ده، دوهمه د کلاسیکي ادب دوره ده، او دواړي د ځینو مهمو ممیزاتو او سبک له رویه سره بیلي دي لومړۍ دوره له ۱۵۰۰ تر ۲۰۰۰ ق،م ده او دوهمه دوره له ۵۰۰ تر ۱۰۰۰م پوري را رسیږي، ویدي دوره عبارت له هغه سمهیتا (مجموعو) څخه ده، چه څلور ویده پکي شامل دي، او نور ملحقات ئې هم په دغه دوره اړه لري. مگر سترا Sutra شرح ئې د ویدي ادب او کلاسیکي دورې د اتصال حلقه ده وروسته په کلاسیکي دوره کي د حماسیاتو اشعار epics لکه مهابهارت، او راماین شامل دي، پوران Puranas او رومانسي او قصصي کتب هم په دغه دوره کي سته، فلسفي، قانوني، طبي او تکنیکي کتب هم لري، چه له دغو څخه د منو Manu قوانین ډیر مشهور دي.[1]

سنسکریت فقط د علم ژبه وه او اکثر پوهان په دې فکر دي چه دا ژبه عموماً نه ویله کیده ځکه چه د عمومي وینا ژبه باید ډیره اسانه او ساده وي، مگر سنسکریت هسي د علم په درنو انډیو بار ده، چه عوام ئې کورټ نسي زده کولاي او تاریخ هم دا نه ښکاره کوي، چه یو وخت دا ژبه د عوامو ژبه وه، پخپله د هند برهمنان وایي چه یو وخت دا ژبه د هند په شمالي خواو کي ویله کیده، خو وروسته د دې ژبي نوري څانگي پراکریت Prakrit یعني فرعي ژبي پر غالبي شوې، او دا فقط د علم لپاره مخصوصه شوه[2] او هم د پوهانو او دیني خلقو په منځ کي محصوره پاته شوه، او لکه چه پوهان وائي د دې ژبي پوهانو د مقدس والي له جهته نه غوښته چه عوام او هر څوک دا ژبه زده کړي یا ئې واوري نو ځکه د کتابو او پاڼو په منځ کي ژوندۍ وه خو ویله کیده نه.

ویدا او د سنسکریت نور مشهور ادبي او دیني کتب

اکثر پوهان دا عقیده لري چه د ویدا کلمه د (ود) له مصدره جوړه شوې، او د پوهني په معنا ده، ودیا په عمومي ډول علم ته وائي[۱] ماکس میولر مشهور وید پوهان دغه عقیده لري او وروسته ئې گریفت او ماکدونل هم تائید کوي چه د وید معنا پوهنه، علم، دانش دي او ښائي چه دغه کلمه لومړۍ کلمه وي، چه له آریائي ژبي څخه پاته وي.[۲]

په لوي سرکي ټولي آریائي بدلي او اړې سندري پر دوه ډوله ویشلي کیږي:

لمړۍ برخه سروتي Cruti یا شروتي بولي چه معنا ئې "ارویدل شوي او الهامي" دي[۳] او دا ټول سرودونه د هغو خلقو په عقیده الهامي وه چه "مقدسي سندري" ئې گڼلي. دوهمه برخه ئې سمرتي Smriti بولي، یعني روایي او یو له بله نقل شوي یا په یاد شوي سندري چه دوي به مقدس روایات او عنعنات گڼل. مگر د الهام کیفیت ئې نه درلود.[٤] په لومړي برخه یعني سروتي کي ټول ویدونه Vedas داخل دي او دوهمه برخه د ویدو شروح او ضمیمې او تفاصیل دي چه ټول پر اصلي ویدو باندي بنا سوي دي، ویدونه څلور دي او دغو څلورو ته سمهیتا Samhita یعني مجموعه هم وائي په دې تفصیل:

۱- ریگویدا Rig Veda چه دا یو قسم منظومي بدلي او سندري وې او ټولي ۱۰۲۸ سندري کیږي[٥] چه هره سندره بهجن بولي او دا ټولي سندري پر سلو برخو منډلا Mandala شاملي دي. هره برخه ئې یو منډلا (دائره) بولي. د وید معنا مو دمخه زده کړه. ریگ له rich څخه را وتلې کلمه ده چه معنا ئې تمجید او ستاینه او ثنا ده. نو ریگ ویدي د ستاینې او ثنا او صفت د علم معني کوي. وائي چه آریائیانو یوه ډله شعراء درلودل چه دوي ته ئې ریشي Richi ویل[٦] او دا سندري هغو ته منسوبي دي. ځیني خلق ریگویدا پر اتو برخو Ashtata ویشي او هره برخه بیا پر اتو نورو ټوکو ویشي چه هر ټوک ئې ادهیا Adhya بولي. هره ادهیا دیرش فصله ده چه "درگا" ئې بولي او هر فصل پنځه ویناوي (فقرې) دي د مضمون له پلوه ریگویدا ټول د ارباب انواعو ستاینې او مذهبي دعاوي دي.

ښکاري چه ریګویدا ټول ۱۵۳،۸۲٦ الفاظ او ٤۳۲،۷۰۰ حروف درلودل، ټولي جملې ئې په یوه حساب ۱۰٤۰۲ او په بل حساب ۱۰٦۲۲ وې.[۱]

علامه البیروني لیکي چه بید (ویدا) یو ډول نظم دي، چه خلق ئې معجز او الهامي ګڼي، او یو مشهور عالم بیا پر څلورو برخو وویشه: لومړۍ برخه چه رګ بید ده د نظم یو مخصوص ډول دي چه رج rij=رګ rig ئې بولي. بیذ یعني د هغو شیانو پوهنه چه معلوم ندي، په دې کتاب کي اوامر او نواهي، ترغیب او ترهیب، د قربانۍ او تسبیح چمونه ذکر شوي دي، لومړۍ پلا د بیذ لیکل منع وه، مګر وروسته دغه موجوده بیذ بیاس د پراشر زوي ترتیب کړ، او موږ ته پدې نزري زمانه کي یوه کشمیري عالم بسکر Buskar بیذ وکیښ او د دغه کتاب یو تفسیر ئې هم مرتب کړ.[۲]

۲- دوهم وید ساما ویدا Sama Veda دي، چه د ماکډونل په قول له سامن Saman یعني آهنګ او نوا څخه ئې نوم را وتلي، او دا کتاب د ریګوا له سندرو څخه جوړ شوي او عموماً هغه بدلي دي چه د قرباني پر وختو باندي ویلي کیدې او د مارکس میولر په قول د ریګویدا موید مضامین پکښي دي، دا سندري ټولي په لوړ ږغ ویلي کیدې او شمیر ئې ۱٥٤۹ دي، چه بیله ۷۸ سندرو نوري ټولي له ریګویدا څخه را اخستلې شوي دي.[۳]

۳- یجور وید Yajur Veda دریمه برخه ده چه د قربانۍ دعاوي او مراسم پکښي ذکر شویدي. دې وید هم له ریګویدا څخه تقریباً نیمي سندري را اخستي دي. ماکډونل وایي چه دا نوم له یاجوس Yajus څخه جوړ شوي دي چه معنا ئې قرباني ده، په دې کتاب کي ځني منثوري جملې هم راغلي دي او دوې برخي لري؛ ترویجر (کرشنا) Karishna چه اتریا سمهیتا ئې بولي یعني د ته اتریا Taittiriya ریشي مجموعه. بل سپین یجر (سکلا) چه یاجن ولکیا Yajanavalkya سمهیتا ئي بولي یعي د یاجن ولکیا ریښي مجموعه.[٤]

تبصره: دغه دري ویدونه چه لوړ ذکر شول، ترائي ویدیا Trayi Vidya یعني دري پوهني او دري علمونه ئې هم بولي.

نثر ده.[۱] اتهروا ویدا پر شل برخي ویشلي دي، چه هره برخه ئې کانډا Kanda بولي او دغه ټول ۷٦۰ سندري او تقریباً شپږ زره سروده کیږي.[۲]

سمرتي یا د ویدو ملحقات: پخپله د ویدو سندري او سرودونه بیلي دي، چه هغو ته منتر یا گیت وائي او دغه برخي الهامي بللي شوي دي، مگر ځني نور شروح او ملحقات هم لري چه نثر دي او په دغو کي ځني مذهبي هدایات لیکل شوي، او ظاهراً تر پخپله وید وروسته دي چه د ژوندانه چاري او ځني فلسفي افکار هم پکي بیان شوي دي. دغو ملحقاتو ته برهمنا Brahmana وایي او دوې نوري برخي هم لري چه آرانیاکا Aranyaka او یوپانیشاد Upanishad ئې بولي. د لومړي معنا ده د ځنگله تفکرات او د دوهم معنا ده پټ الهامات، دغه ملحقات هم د ژبي هم د مضمون له پلوه دویدو په شرح او هم د آریائي اقوامو د فکر او فلسفې لامله ډیر اهمیت لري.[۳]

دغو ټولو ملحقاتو ته چه په ویدو اړه لري، سمرتي وائي او دا هغه روایات دي چه تر ویدو وروسته پیدا شوي، او د شرح او تفسیر په ډول لیکل شویدي، سمرتي چه د مضامینو له پلوه په غور وکتل سي، دغه لاندي مقصدونه پکښي پیدا کیږي، چه اصطلاحاً ئې ویدانگه Vedanga بولي، او دغه لاندي شپږ دي:

۱- سکشا Siksha د صوتیاتو او تلفظ او لهجې بحث phonetics چه کوچنۍ کوچنۍ څیړني دي او معروف گرامري عالم پاڼیني ته ئې نسبت کیږي او د پاڼینیا سکاشا Paniniya Siksha په نامه یادیږي او د دویدو د صوتیاتو او تلفظ لپاره ډیر اهمیت لري.

۲- چهند یعني د اشعارو عروض او معیار چه پنگل Pingale نومي عالم د چهندا سترا Chhandah Sutra په عنوان لیکلي، او د عروضو prosody ابحاث لري، پخپله د ویدا په ساماویدا برخه کي هم د عروضو لړ شرح په دوو برخو کي سته.

۳- ویاکرن vyakarana یعني گرامر او نحو، چه د پاڼیني مشهور گرامر د ویدي ژبي اکثر قواعد بیانوي او له

٦- کلپه kalpa یعني رسوم او آئین او دودونه او جالونه ceremonial په دغه خصوص کي ډیر ابحاث د سترا sutra برخي لري او د قوانینو کتابونه هم ټول په دغه ډله کي دي، دغه شپږ مضمونه دي، چه د سمرتي په برخو کي موندلي کیږي مگر ټول دغه مضامین متفرق او پاشلي دي، داسي ندي چه مثلاً یو کتاب یا یوه یوه برخه ورته ټاکلي شوې او یو یو مضمون پکښي لیکلي شویدي، بلکه که ټول د ویدا ملحقات وکتل سي، د دغوشپږو علومو بیان لري.[١]

د دویدي ادب زماني او خلاصه

پوهان دغو ټولو آثارو ته چه دمخه ذکر کړل شوه ویدي ادب وائي او په دې لاندي ډول ئې خلاصه کوي:

١- د چهند Chhandas زمانه یعني د زاړه ریگویدا عصر له ١٢٠٠ ق،م تر ١٠٠٠ق،م

٢- د منترو Mantras زمانه یعني د نوي ریگویدا عصر له ١٠٠٠ ق،م تر ٨٠٠ق،م

٣- د برهمنا Brahmanas زمانه یعني د تفسیر او ملحقاتو عصر له ٨٠٠ق،م تر ٦٠٠ق،م

٤- د سوترا Sutras زمانه یعني د کوچنیو مذهبي رسالو عصر له ٦٠٠ ق،م تر ٢٠٠ ق،م

د ویدي ادب په دغه ویشنه کي ماکس میولر په ښه ډول د دغه ادب مختلفي دورې را ښئي،[٢] مگر د کلو په تعین کي اختلاف دي او لکه دمخه چه موږ وښوله د ویدي ادب عصر باید تر ١٥٠٠ ق،م پوري ورسیږي، اکثر پوهان لکه ولسن، بارتهه، هاگ هم د دغي خبري پر خوا دي، او هاگ وائي چه د ویدي ادب د خورا پخوانو سندرو عمر تر ٢٤٠٠ ق،م پوري هم رسیږي.[٣]

نور کتب

(۲) رامایانا: بله مشهوره قصه رامایانا Ramayana ده چه دا هم د سنسکریت له مشهورو ادبي کتابو څخه ګڼل کیږي، د هنتر به قول زرکاله تر مسیح دمخه دا قصه واقع شویده، او بالمیک نومي عالم ته دا کتاب منسوب دي، ټول ۲٤۰۰۰ اشلوک او ٤۸۰۰۰ بیتونه دي.[1]

علاوه پر دغه نور ډیر کتب هم سته چه مشهور دي لکه: پران، شکنتلا، هتو پدیش او نور چه د لنډوني لپاره ئې فقط نومونه یاد شول. اوس چه تاسي ته د ویدي ادب او سنسکریت د آثارو او کتابو یو لنډ لنډ معلومات وړاندي شول، نو څم خپل اصلي مقصد ته چه د ویدي ژبي او سنسکریت پر تله او مقایسه ده، له پښتو سره.

د ویدي ژبي او سنسکریت لغات چه په پښتوکي اوس هم ژوندي او مستعمل دي

پدې کتاب کي زه د ویدي ژبي سره د پښتو پر تله فقط د لغاتو اوکلماتو د نژدیوالي له پلوه بحث کوم، او دا ښکاره کوم چه د ریښې او بنسټ له مخي د دواړو ژبوکلمات ډیر سره ورته او نژدې دي، او د ویدي ژبي هغه زاړه لغتونه تر اوسه هم په پښتوکي ژوندي او مستعمل دي، د ویدي ژبي ادبي آثار اوکتب خوشبختانه پاته دي، او اوس موږ استفاده څني کولاي سو، مګر د پښتوکوم لیک او زړه نسخه په لاس کي نلرو، نو څکه د ویدي ژبي د نژدې والي لامله د پښتو اصالت او قدامت معلوموو، دغه مقایسوي څیړنه د فیلالوژي او فقه اللغه تر اصولو لاندي ده مګر وروسته چه د پښتو او سنسکریت مقایسه شروع سي دلته به په دوه ډوله پلټنه او څیړنه کوو، لومړي به د سنسکریت کلمات په لوړ ډول د پښتو سره تطبیق کوو وروسته به د دې ژبي څني اساسي قواعد او صرفي اصول هم له پښتو سره پر تله سي، په دې ډول به له ویدي ژبي او سنسکریت سره د پښتو قرابت په ښه څیر څرګند سي.

د پرتله کولو او مقایسي اصول

۳- د حورفو اوښتنه او یو له بله تبدیل چه د کلماتو تحول هم له دغو اصولو څخه زده کیږي او دا هم په اکثرو ژبو کي مثبت اساسونه لري morphology

٤- لغات او کلمات، چه څنګه جوړ شوي دي؟ جامد کلمات ئې څنګه دي؟ مصادر او مشتقات ئې څنګه دي؟ vocabulary [1]

پر دغو څلورو موادو برابر د ژبو پرتله او مقايسه کيږي، او په دې کتاب کي زما د پلټني او څيړني آره دغه څلور خبري دي، د ږغو او توريو او لغاتو او کلماتو شرح او تفصيل او پرتله به وروسته راوړم، دلته به لومړي د دريم خبري يعني د حروفو د اوښتلو او يو له بله د تبديل څني اساسي خبري در وښيم، چه اوس دستي دغه مواد زموږ لپاره د ويدي ژبي په مقايسه کي په کار راځي.

توري او د اوښتلو اصول ئې

ژبه عبارت له هغو ږغو او آوازو څخه ده، چه تر خوله راوزي. دا ږغونه راز راز دي او هر ږغ ځانته په خوله کي يو ځاي لري، چه له هغه ځايه هغه مخصوص ږغ راوزي، دغه ځاي وتوځي (مخرج) بولي، ټول ږغونه له خولې څخه راوزي، له شونډو څخه نيولي بيا د ستوني تر پايه يعني سينې پوري د حروفو مخارج دي، ځيني توري په شونډو کي ويل کيږي لکه (ب، م) ځيني توري د خولې له منځه راوزي لکه (ج، ل) ځيني حروف حلقي دي، لکه (غ، خ) ځيني حروف په سينه کي ويل کيږي لکه (هـ، ا).

د دنيا د ټولو ژبو ږغونه او آوازونه يعني توري تر سلو پوري رسيږي او هره ژبه ځانته څني داسي ږغونه هم لري چه هغه په نورو ژبو کي نه وي، مثلاً د عربي ژبه نه مخصوص حروف لري (ث،ح،ذ،ص،ض،ط،ظ،ف،ق) چه په پښتو او پاړسو کي نسته او د پښتو او آريائي ژبو ځيني حروف لکه (پ،ټ،ډ،ړ،ژ،ږ،ښ،ڼ) بيا په عربي او سامي ژبو کي نه راځي، عموماً د ټولو ژبو توري چه له شونډو څخه ستوني تر پايه ادا کيږي په لاندي ډول شو

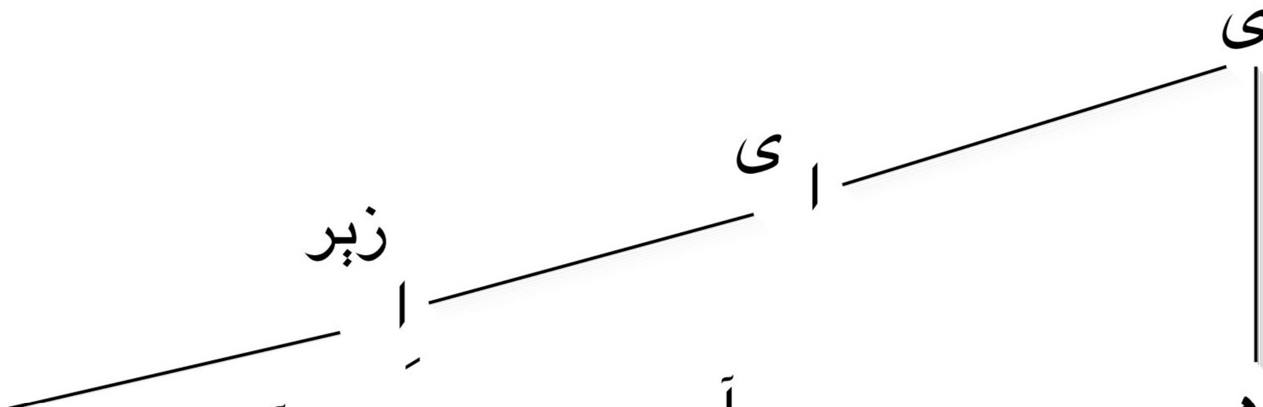
١ لومړي پلا د یوه مخرج حروف سره اوړي.

٢- دوهمه پلا ښائي چه هغه حروف سره واوړي چه مخارج ئې سره نژدې وي.

٣- کله کله داسي هم پیښیږي چه یو توري په داسي بل توري تبدیل شي چه په مخرج کي ډېر له اصله لیري وي دا نو داسي کیږي چه یو حرف لومړۍ پلا په داسي بل حرف واوړي چه په مخرج کي ور نژدې وي وروسته بیا دغه مبدل صورت په بل داسي حرف ابدال شي چه دغه دوهم صورت ته نژدې وي، دې ته ابدال بالواسطه باید ووایو.

٤- حروف صحیح یا صامت توري consonants په اوښتلو کي تر لوړو درو قاعدو لاندي دي مگر حروف علت یا صایت یعني ږغیږي توري vowels چه هر وخت صامتو توریو ته حرکات ورکوي، او د دوي په کومک د صامتو توریو تلفظ کیږي، د ابدال پر وخت کم قیمت نلري، کله له منځه ځي، کله اوړي، کله زیاتي کیږي. ږغیږ توري دا دي (چه ساکن وي) الف a، و v، یy، هـ (حرکي) h، آي i، یو u، او o، ائې e.

دا حروف ذاتاً اصالت نلري، د نورو د حرکت ښکاره کولو لپاره دي، اصلاً د دوي تشکیل هم د یوه ږغ له درنولو او سپکولو څخه دي، دا لاندي نقشه وگوري:

يو مثال: د ابدال د دغو قاعدو د څرګندولو لپاره دا يو مثال دلته راوړل کيږي (اشو) ashva په سنسکريت کي آس ته وايي، په اوستا کي اسپه aspa سو، په پاړسو اسپ asp او په پښتو نر آس او ښځه ئې اسپه ده. وګورئ د سنسکريت (ش) تالوئيز توري دي په (س) بل تالوئيز توري اوړي، نو (اش) طبعاً (اس) کيږي، واو شونډيز توري دي، پ هم له شونډو څخه را وزي، نو وva= پ pa شو اسپ او اسپه ځيني جوړ شول.

په پښتو کي (واو) د علت لامله حذف شو آس پاته شو. تر څلورو لوړو قاعدو لاندي د حروفو د ابدال لنډه نقشه دا ده:

هـ - ا	ح - هـ	رـ ل	ع ـ ا
س،خ، که	ت، ټ،ط	م،ن،ڼ	ق،ک
ب،پ،و،ف	د،ډ	ن،ل	ن،ڼ
ګ، غ	ذ،ز	ږ،ژ،ج،ځ	و،ا
س،ش	ص،س	څ،س،چ،ش	ی،ج
هـ،س	ض،د	د،ل،ت	ت،ث

ويدا Veda

تر ټولو دمخه بايد د ويدا کلمه تر غور لاندي راولو څکه د اکثرو پوهانو په عقيده دا کلمه له پخوانۍ اصلي آريائي ژبي څخه ده، او دوي وائي چه د دې کلمې اصل (ود) دي چه د پوهني معنا لري.[1]

په سنسکريت کي د ډيرو کلماتو ريښه هم دغه کمله ده، او ډول ډول الفاظ ځني جوړ شويدي، مثلاً ودت vidit

مقصد ته نژدې دي، او سړی ویلای سي چه له اصلي آريائي ژبي څخه دا کلمه سنسکريت ته په لږ معنوي تحول راغلې ده، اصل ئې په پښتو کي محفوظ دي، يا دا چه د پښتو معاني ئې لږ څه مغيري شوې دي، په دې ډول:

په پښتو کي وده vadah د واو په زور او د دال په زورکي تر اوسه د نشو و نما او لويوالي په معناؤ مستعمله ده، په قندهارکي وايي: دا تاک په دې مځکه کي وده نه کوې يعني نه لوئيږي او نشو و نما نه کوي، له دغه ريښې څخه واده vadah جوړ شويدي، چه په واده کي هم وده يعني نشو نما او تکاثر پټ پروت دي، انسانان په واده سره نشو نما او ډيربښت کوي، له دغي کلمې څخه وديدل لازمي مصدر، ودوي متعدي مصدر، او ودون، ودونه، وديده، وديدنه ودينگ جوړ شوي دي.

وده يعني لويښت او نشو نما له پوهني سره لازمي شي دي، وده بې پوهي نه کيږي او هر ځاي چه پوهنه، او علم موجود وي، هلته وده هم سته، دا معنوي تلازم دغه دوه کلمې ښه سره نژدې کوي، نو هغه کلمه چه د (ويدا) نوم ځني مشتق دي، کټ مټ په پښتو کي (وده) ده، د دې معنوي تطبيق او تلازم د څرگندوني لپاره دا لانديني لغوي پلټنه هم د ويلو وړ ده.

د ويدا کلمه چه په اصل کي (ويد) ده، د دال په زور، په اسلامي دوره کي بيد beed ضبط شويده، (واو) او (ب) دواړه شونډيز توري دي، او ابدال ئې هم خورا ډير دي: مثلاً پښتو وري پاړسو بره. پښتو وان van پاړسو سوبان، لکه باغوان او باغبان.

نو ويد، بيد او په پخواني اصطلاح بيذ هم شو[1] چه په پښتو کي له دغي ريښې څخه تر اوسه هم بد bud سته، مثلاً پلاني ډير بد سړی دي يعني هوښيار، عاقل، دانشمند دي، دا کلمه وروسته به بودائي عصرکي هم کټ مټ د دغه بدهـ په نامه کي موجوده وه، او علامه البيروني ليکي چه د هندوانو په عقيده مادهٔ مطلق او مجرده هيولا (ابيکټ) درې شيه بالقوه له ځانه سره لري: عقل، دين، جهل. او لومړۍ يعني عقل ته (بدهه) وايي، چه د راحت او خوښۍ او هوسائي باعث دي.[2]

دغو ټولو څخه دا ښکاري چه (بذ) د پاړسوانانو په اصطلاح تر اسلام دمخه د رئیس او حافظ، مهتر معانی درلودل، چه د بودائي بدهـ او د پښتو اوسني بد سره ډیره اړه او نژدې والي لري.

په پښتو کي یو بل مصدر هم سته، بودول budawal یعني ځیني اخستل او تحصیل او لاسته راوستل، مثلاً خپلي پیسې مي ځیني بود کړې یعني لاس ته مي راوستې او تحصیل مي کړې. ښائي چه دا هم یو معنوي تحول وي له دغي ریښې څخه، دغسي هم ویل کیږي. چه دا شي د بود دي، یعني دګټې او نفعي دي.

له دغو لوړو تاریخي او لغوي پلټونو څخه نو دا نتیجه لاس ته راځي، چه د پښتو (وده) او بیا (بد) په هغه پخواني (ود) او (وید) او (بید) اړه لري او د دغو کلماتو ریښه پخوانۍ آریائي ده، او په پښتو کي هم تر اوسته له دغي ریښې څخه ډیري کلمې ژوندۍ دي، او دا ثابتوي چه د آریائي پخوانۍ ژبي سره اوسنۍ پښتو څنګه ټینګه رابطه او اړه لري؟

ریګ او رشي Rig-Rishi

د وید شرح او تطبیق مو لوړ ولوست، او دا هم در معلومه ده چه ریګ ویدا Rig Veda د وید دکتاب مهمه او لومړۍ برخه ده اوس به راسو دې ته چه د رګ rig کلمه څه معني لري او په پښتو کي ریښه سته که یه؟

لکه دمخه چه هم ویل شویدي، د رګ ماده rich ده چه د البیروني په قول د رج rij مجموعه ده، او رج یو ډول نظم و چه د قربانیو پر وخت په درې ډوله ویل کیدي، لومړۍ په ساده ډول، دوهم داسي چه پر هر لفظ باندي دریږي، دریم ډول چه تر ټولو ښه دي، جمله جمله ویل کیدي، او دمخه جمله بیرته ور سره تکراریده بیا نو بله جمله ور سره یو ځاي کیده.[1]

اوسني پوهان وایي چه رګ د ستاینې او حمد و ثنا معناوي لري، او دا کلمه په سنسکریت کي هم په دغه معنا ده، مګر که موږ دقیق سو داسي تحلیل کیږي:

روحاني مقام درلود، او د ویدو برخي هم دغو ریشي ګانو ته منسوبي دي، مثلاً یوه برخه د یوه ریشي په نامه ده، او بله د بل. او هندوان دا عقیده لري، چه دغو ریشي ګانو ته د ویدو د مضامینو الهام کیدئ، او د دغو روحانینو له ارباب انواعو سره ټینګه رابطه درلوده. په ویدوکي د ډیرو ریشوګانو نومونه هم راغلي دي، او داسي ښکاري چه هر قوم به ځانته ریشي درلود[1] او هر ریشي د خپل قوم رهنما، روحاني، شاعر، خطیب بلل کیدي، او هر وخت به ئې خپل قوم ته د قربانیو او عباداتو د وختو دعاوي او سندري نظم کولې. د حمد او ثنا مضامین به ئې په شعرکي ویل، دا سندري او دعاوي چه سره ټولي شوې، نو د ویدا کتاب ځیني ترتیب شو، او هره برخه ئې د هغه ریشي په نامه وبلله شوه، چه هغه دغه سندري او دعاوي نظم کړي وې، یا دا چه د آریائیانو په عقیده ده ته ئې الهام شوي ۏ. نو ریشي هغه رج rij یا رګ ته منسوب دي چه معنا ئې ده ستایونکي، ثناګوي، شاعر د ښو اخلاقو څښتن. نو ریګ ویدا، رج ویدا داګرده له یوې ریښې څخه را وتلي شیان دي، او معنا ئې ده د ستاینې، د حمد او ثنا او د ښو اخلاقو او سموالي پوهنه.[2]

اوس به نو راسو پښتو ته: زموږ په ژبه کي داسي کلمې سته چه تر اوسه هم ژوندۍ دي، او د دغې کلمي سره ښکاره خپلوي لري: لومړۍ کلمه ده "رشه" یعني خلق او ارثي سجیه مثلاً وایي: دغه ئې د پلار او نیکه رشه ده، یعني د پلار او نیکه خلق او سجیه ئې دغه ده؛ دوهمه کلمه "رشا" ده، دا د هغه چا صفت کیداي شي چه قولاً او عملاً معتمد وي، او ویسا پرکیداي شي، مثلاً زلمي خان ډیر ریشا سړی دي یعني معتمد مطلق دي، او د ښه خلق خاوند دي، په دې ډول له ریشي څخه ریشا یو صفت جوړ شوی دي، دریمه کلمه "وراشه" ده چه د خبري او وینا معنا لري، وراشه ئې نده زده، د هغه چا حال بیانوي، چه نه ژبه لري، نه وینا. حمید مومند وائي:

خندا وه په عاشقۍ راپوري خلق   چه خندل مي د پندګویو په ورشو

معلومیږي چه نامعقولي او بدي خبري ته وراشه نه وایي بلکه ښیې وینا او دګتي خبري ته وراشه ویله کیږي په دې ډول سړي ویلاي سي چه د ریشي آریائي کلمه له پښتو رشه، رشا، وراشه سره ډیر نژدیوالي او خپلوي لري،

سمهيتا Samhita

پوهانو د دې کلمې معنا مجموعه collection راوړې ده، پخپله د ويدا څلور کتابونه چه دمخه ذکر شول، د مقدس علم څلور مجموعې ګڼل شوي دي او هره يوه سمهيتا بلله کيږي[1] مثلاً ريګويدا سمهيتا، ساما ويدا سمهيتا او نور، الماني مستشرق ونټرنيټس M. Winternits اصلاً ويدي ادب پر درو برخو ويشي. يوه مهمه او لومړني برخه ئې سمهيتا بولي، چه ټول د ويدو متون پکي داخل دي[2] په پښتوکي تر اوسه دغه کلمه کټ مټ نژدې دغي معنا ته سته سمته samatah يعني مجموع او ټول اوکافي او په ښه اندازه: مثلاً وني ښه سمته ميوه کړيده يا ډوډۍ ئې وخوړه، خو ښه سمته څني پاته سوه، پلاني ډيري پيسې لري، خو سمته ئې څلويښت زره کيږي.

نو دغه د پښتو سمته کټ مټ د ويدي ژبې سمهيتا دی (ی) او (الف) چه حروف علت دي هر وخت حذفيږي، يا زياتې کيږي، يا د حرکاتو کار ورکوي. په دې لنډۍ کي دا تاريخي کلمه ساتلې شويده:

د غم د برخو په ويش راغلم سمت سمت غمونه زما په برخه شونه

يعني کافي او مجموعه غمونه د برخو په ويش کي زما حصه شوه.

شرتي، سروتي Cruti

دمخه مو وويل چه د ويدي سندرو يوه برخه يعني متون او څلور سمهيتا، سروتي يا شرتي بولي، او دا عقيده لري چه دغه سندري الهامي وې.[3]

دا پخواني کلمې هم د پښتو پر اصولو تحليل کيداي سي، د (س،ش،ښ) ابدال يو طبيعي کار دي، سرتي، سروتي د يوې کلمې انواع او مختلف صور دي، په شرتي کي واو تخفيافاً حذف شوي دي، دا کلمه د پښتو (ښه

سمرتي Smriti

د دې کلمې شرح هم دمخه تيره شوه، د ويدو هغه برخې چه الهامي ندي، سمرتي بولي. دا هغه د ويد ملحقات او شروح دي، چه د روايت او تحديث په ډول يو له بله نقل شوي، او مغنن راغلي دي. د دې کلمې اصل غالباً له دغه پښتو شمير، او پاړسو شمار، شمردن سره شريک دي. په پښتو وايي شميرلي يا شمرلي چه په پاړسو کي شمرده دئ.

د س،ش ابدال عمومي دي ت، ل دواړه د نژدې مخرج حروف دي. ابدال ئې روا دي، او ښائي چه دلته بالواسطه وي، يعني شميرلي لومړي وار سمردی او بيا دال په (ت) بدل شوي وي سمرتي.

د مثال په ډول دا کلمې وګوري د لام او دال ابدال سل=سد، لس=دس، (ده هندي) ليونی=ديوانه، بيا نو (د) ابدال په (ت) لکه زياد=زيات، آباد=آبات، شهد=شات.

سيند Sind

دا کلمه هم ډيره تاريخي ده، او بيخي زړه، په ريګويدا کي، سپته سندهو Sapta Sindhu مکرراً راځي، يعني اوه روده چه دغه نوم په اوستا کي کټ مټ دغسي هپته هندو Hapta Hindu ذکر کيږي په دې علاقه کي چه اوه روده بهيده، يوه حصه ئې اوسني پنجاب دي، چه پنځه روده پکي بهيږي.[1]

دغسي هم سندهو په ويدي سندرو کي صرف د رود په معنا هم دي، ځکه چه هر وخت د اوستا په ژبه کي د ويدي ژبي (س) په (هـ) تبديل کيږي، نو د هند نوم هم له سيندهو څخه جوړ شوی دي.[2]

پخوانو آريائيانو د انډوس رود هم سندهو باله، او مطلق هر رود ئې هم په دغه نامه باله. او داسي معلوميږي چه دوي په لوی درياب (بحر) خبر نه وه دا کلمه ئې پر هر رود اطلاق کوله.[3]

په اتهروا ويدا کي هم دا کلمه په دغو دواړو معناو راغلې ده، کله مطلق رود ته وائي، او کله انډوس Indus ته

دا نوم په ویدي اصطلاح (سندهو) په پښتو کي تر اوسه هم مستعمل او ژوندی دي (سیند) یا یې مخفف (سین) دواړه اوس په هغو دواړو معناو چه په ویدا کي وې مستعمل دي مثلاً په عمومي معنا د کابل سیند، د کنړ سیند ویل کیږي، او په مخصوصه معنا (سیند) یا (اباسین) انډوس ته ویل کیږي، خوشحال خان وایي:

که مو یو ځل رسد وسي تر سنده بیا دي نه وینم په تورو ستروګو هنده

دلته مقصد فقط انډوس دي یا لکه دا لنډۍ:

اباسین بیا په ځپو راغي په سر ئې راوړه سپیني خولې ژړ پیزوانونه

یا په عمومي معنا، لکه د خوشحال خان دا بیت:

که ئې درست په سیند کي ډوب کړې هم به سیځې چه سیځل ئې په نصیب شوله روزګاره

په دې ډول سیند او سین د پښتو مستعمل او ژوندي لغت دي، چه په ویدي ژبه کي هم ؤ او ښائي چه له اصلي آریائي ژبي څخه دواړو ژبو ته راغلي وي.

سوما، هوما Soma, Haoma

دا د یوه بوټي نوم دي، چه په ویدي ژبه ئې سوما بولي، اما لکه په اوستا کي چه د ویدي ژبي (س) په (هـ) ابدال کیږي، نو په اوستا کي هوما راغلی دي. دا بوټي هغه وخت آریائیانو مقدس ګاڼه، چه دوي لا په بخدي کي سره یو ځاي وه، او پر هند او ایراني ځانګو نه وه ویشل شوي، دوي به پخپلو مذهبي مراسمو کي د دې بوټي شیره چیښل، او یو راز مشروب به ئې ځني تیاراوه، چه نشه ئې درلوده او ډیر مقوي او تود و.

د دې بوټي نوم له قدیمه تر اوسه ډیر مشهور دي، او په عربي ئې "هوم المجوس" بولي او شرح ئې داسي لیکي: یو بوټي دي یاسمین ته ورته لږ څه شیریني او حدت لري، هوم المجوس ئې له دې جهته بولي چه آتش پرستان ئې د خپل عبادت پر وخت استعمالوي.[1] علامهٔ البیرونو د دې بوټي شرح هسي لیکي:

له جنسه څخه دي، حکیم میر عبدالحمید وایي: چه هوم المجوس یو ګل دي، چه جعفري ئې بولي ډېر اقسام لري، طبیعت ئې په دریمه درجه تود او وچ دي، ځني ئې ګلان د ساړه او وچ طبیعت لرونکي ګڼي، خواص ئې دا دي: جالي حاد مخفف، د سنګ مثانې لپاره ئې د ګلو خیسانده مفیده ده ګل ئې د تپ د وینو د بندولو لپاره مستعملیږي...[1]

د اروپا نوي پلټونکي هم د دې بوټي ډېر تفاصیل لیکي، د دوي د تحقیقاتو لنډیز او نتیجه لاندي راوړله کیږي، چه د هوما په خصوص کي لږ څه د نوي دنیا د پوهانو افکار هم دلته ښکاره سي، مادام راګوزن لیکي: د سوما بوټي په لوړو غرو کي پیدا کیده. د دې بوټي پرستش په آریائي اقوامو کي تر بیلتون دمخه شروع سوي و، دوي لمړی د دې بوټي څخه مشروب جوړاوه وروسته پخپله د یوه رب النوع په ډول ومنل سو. او هغه چا چه دا بوټي مقدس نه ګاڼه آریائیانو په سپکه ورته کاته، د سوما سوداګران او خرڅونکي ئې مجرمان ګڼل، او هغه څوک چه سوما وساتي، او شیره ئې ونه کاږي، دوي دشمنان بلل، دا خلق د غرو پونده سوداګران وه، چه سوما ئې له غرو څخه وړه، او خرڅوله به ئې او په یوه خاص ډول به ئې د هند له آریائیانو څخه قیمت اخیست، هغو به تل داسي غوبي چه رنګ ئې تک ژړ (فاقع) ؤ په ښه ډول ساتل او دغه غوبي به ئې د سوما د بوټي په عوض کي ورکول داسي ښکاري: چه د سوما بوټي شیدې یا شیره درلوده، ښاخونه ئې کلک وه، پر ښاخلو باندي بلګونه نه وه، رنګ ئې سور یا طلائي و. نارونه ئې د دباندي خوا لکه د نل بند بند ؤ، له دغه څخه تروه او ګاټه شیره په نښتیځلو وته، او له دغه سره به ئې ځیني نور اجزا ګډول، او د عبادت د وخت لپاره به ئې مشروب ځیني جوړاوه، ونډشمان Windischmann وائي: چه دا بوټي به د سپوږمۍ په شپو کي پیغلو او نجونو ټولول، په یوه ګاډي کي چه دوو مړو به چلوله، د قربانۍ تر ځایه وړل کیده، وروسته به روحانیونو اوستانو، یوه ښاخه لاندي او بله ډبره باندي کړه، دغه بوټي به ئې کوټل، او په لاسي اونګ کي میده کول، بیا به ئې تر پشمي ټوکر صافول، په دغه شیره کي به وروسته شیدې یا اوړه ورسره اچول او تخمیر کول به ئې، دا مشروب دوي په ډېر شوق چیښه، او د ژوندانه ساتونکي او د

وايي چه لومړۍ پلا یوه ساماني ګربت (عقاب) چه سینا Cyena ئې نوم و د هریتي بریزا Haratibareza له غره څخه دا بوټي راوړ، او د یوپائیري سینا Upairisaena (هندوکش) سیترا Staera (تیرا) کوسرادا Kusrada (د غورکوراسون غر) پورانا Paurrana (پروان) سپي تاګوناګیري Spiya-Gaona Gairi (سپین غر) پر غرو ئې خپور کړ.[١]

د هوم یشت له دغه بیانه ښکاري، چه د دې بوټي د شنه کیدو او د دوي ځاي د افغانستان مشهور غرونه وه، تر اوستا دمخه په اتهروا ویدا کي هم د سوما بوټي د شنه ګیدو ځاي د منجوان Mangoavan غر ښودل شوي دي، او دا هغه غر دي چه اوس ئې منجانن بولي، د نورستان او بدخشان تر منځ واقع دي، او د جرم دره پکښي ده، د اتهروا ویدا (منجوان) او سوسني منجان تر منځ فقط د واو د حذف فرق دي واو خو حرف علت دي، او هیڅ قیمت نلري.

په اتهروا ویدا کي د یوه قوم ذکر راغلي دي، چه موجاوان Mujavans یا موحاوانت Mujavants نومیږي، دا قبیله د بهلیکا سره یو ځاي ذکر شوې ده چه مقصد ئې هغه د بلخ خلق دي. ګریفت وايي چه موجاوان یوه قبیله ده، چه د هند په شمالي غربي خواکي اوسیده.[٢]

ماکډونل وائي: چه دا قبیله د ګنداري قبیلي سره ګاونډۍ وه ځکه چه ګنداریان د کابل او پیښور تر منځ میشته وه نو به د دوي په شمالي خوا یعني د لغمان او نورستان به شا او خواکي منجوان اوسیدل.[٣] چه د اتهروا ویدا په قول د بلخ له خلقو سره هم دا قبیله نزدې ده.

مورګینسټرن G. Morgensterne ناروېژي مستشرق هم دغه منجان هغه تاریخي منجوان بولي او د شرقي پوهنو په کتاب کي مفصلاً شرح لیکي[٤] له دغو ټولو توضیحاتو څخه ښه ځرګندیږي ، چه هوما یا سوما اصلي ځاي زموږ د هیواد جګ جګ غرونه وه، او دا بوټي د دغه ځاي و، د سوما د بوټي په تشخیص کي هم نوو پوهانو راز راز نظریې ښکاره کړي دي، مثلاً ګریفت د یوې مجلې په حواله چه Quarterly Review[٥] نومیږي هسې لیکي:

Bornmuller چه په کرمان کي ډیر عمر اوسیدي سوما د افډرا یوه نوعه ګڼي او وایي چه له سائبیریا څخه بیا د ایشیا تر غربه د افډرا ډیر انواع موندل کیږي[۱].

سر اوریل ستاین انګلیسي مورخ او مستشرق هم دغه شرح مني، دی لیکي: چه دکتو ایچیشن د افغانستان د سرحداتو د تحدید د ډلي عضو و، ده له بلوچستانه تر هري روده په ډبرینو مځکو کي دا بوټي موندلي دي (چه هوم بندک) hombandak ئې هم باله، پخپله اورل ستین وایي چه په ۱۹۱۵ع کال ما هم د ایران او افغانستان په سرحداتوت کي دغه بوټي ولید چه خلقو هوم باله او افډرا هغه تاریخي هوما دي چه په ویدا او اوستا کي ئې ذکر راغلي دي.[۲]

په دې ډول هوما یا سوما دغه بوټی دي، چه په علمي ژبه افډرا بولي، او آریائیانو به شیدې او شات ورسره ګډوله، او مشروب به ئې ځیني جوړاوه. اوس به وګورو چه په پښتو د دې تاریخي بوټي نوم څه دي؟

دمخه مو وویل چه د سنسکریت (س) تل په اوستا کي په (هـ) اوړي، نو سوما هوما شو، تر میم وروسته الف فقط د میم د زور ښکاره کولو لپاره لیکل کیږي ځکه چه په پښتو کي د زورکار (هـ) هم ورکوي، نو باید په پښتو رسم الخط دا کلمه هومه ولیکو. (هـ) هر وخت پښتانه په همزه اړوي، مثلاً هګۍ، اګۍ بولي، هلک ته الک وایي. د هومه لومړی حرف که په همزه واړول سي (اومه) به شي.

پښتانه یوه بوټي ته اومه (په مجهول واو) وایي، چه په غرو او ډبرینو مځکو کي شین کیږي، دا بوټي نر او ښځه اقسام لري، په هندوکش او سپین غره او د تیراه او د مهمند په غروکي دا بوټي ډیر دي، په قندهارکي اومان بولي، جنوبي وال ئې هم اومه یا ماوه بولي، د پاړسو په اصطلاح (بندک) دي. په نورستان کي هم دا بوټي تر اوسه سوم بولي.[۳]

د دې بوټي ایرې خلق د خولې په نسوارو او باروتو ګډوي، ښاخلي ئې بلګونه نلري، نیم ګز قدر لوئیږي، بند بند وي، یو راز ثمر لري، چه مات ئې کي شیدې ځني راوزي ځني خلق ئې ایرې د کشتې په نسخوکي هم

چهند Chhandas

دا کلمه په ویدي ادب او ویدي ژبه کي ډېر اهمیت او شهرت لري، په پښتو کي خو اوس مستعمله نده، مګر په زاړه ادب کي ژوندۍ وه، او په غزنوي او غوري دورو کي لا هم مستعمله وه! دلته به لومړی د دې لغت تاریخي اهمیت ښکاره کو، بیا به ئې په پښتو کي در وښیو.

دمخه مو د ویدو د ملحقاتو او زمانو په بحث کي ولوستل چه چهند په ویدي اصطلاح عروضي اصولو ته وائي، او د ماکس میولر په قول د ویدي ادب خورا زړه برخه چه په ۱۲۰۰ تر ۱۰۰۰ ق،م اړه لري چهندس بلل کیږي. یعني عروضیات. د ویدا په ملحقاتو کي هم څو کتابونه په دغه علم اړه لري هغه وخت چه پاڼیني نومي مشهور ویدي عالم او ژب پوهاند د سنسکریت ژبه ترتیب کړه د ریګویدا ژبه ئې چهندس وبلله یعني د نظم او عروضو ژبه یا د ویدي شعر ژبه، تي وي آر ډاویډس T.W.R. Davids د بودائي ادب پروفیسر وایي چه د چهندس اصطلاح په بودائي دوره کي هم وه اکثر بودائي ادبي کتب او آثار په چهندس ډول لیکل شوي دي هغه ډول ژبه چه برهمانا۔ او۔ پنشدا د ویدا ملحقات په لیکل شوي وه د ګرامر پوهانو چهندسه Chhandasa بلله یعني د چهندس ژبه یا د ویدي شعر ژبه. بودا هم خپله وینا word په دغه چهندس لیکلې وه خو هر چا به په خپله ژبه ویله.[1]

په حقیقت کي چهندس د اداء او تلفظ او وینا هغه اصول وه چه د ویدا کتابونه په لیکل شوي وه دا یو راز نظم و، وروسته داسي منظومه وینا د ویدا په تعقیب او پیروۍ رواج شوه او دغه ډول وینا ئي چهندس وبلله ځکه چه اصل او اساس ئې پر نظم ایښود شوي و، نو د هر نظم او شعر اصولو یعني عروضو ته ئې هم چهندس وویل او دا اصطلاح وروسته پر هر عروضي شاعر باندي اطلاق کیده لکه دمخه چه مو ولوستل په ویدي شپږو علومو کي چهندس ډېر مهم علم و، د ویدو د نظم او تلفیق ټول اصول پکښې بیانیدل دا علم د وینا او فصاحت معیار و، هغه وخت چه پنګل Pingale خپل کتاب چهنده سترا Chhandahsutra وکیښ د عروضو اصول ئې پکښې څرګند کړل وروسته د ویدا په ډېرو شرحو کي د دې علم بیان وشو. د پنګل د کتاب شرح هلایودهه Halayudha نومي

د هندوانو کتب اکثر نظم دي، او هم له دغه جهته ئې د علومو زده کړه گرانه ده ما د اقلیدس او مجسطي کتب دوي ته ترجمه کړل، او د اصطراب فن مي د دوي په ژبه ورته ولیکي. دوي له هغونو شتو څخه نظم جوړ کړ او ځکه چه په نظم کي توضیح نه وي، نو ئې دا کار ډېر ځانته گران کړ!

د چهند فن لومړی پلا پنگل او چلت نومو پوهانو ایجاد کړ، او کتابونه ئې پکښي وکښل تر ټولو مشهور کتاب ئې گیست دي، چه د څپل مصنف په نامه مشهور شوي دي. د مرگلانچن او پنگل او اولیاند کتابونه هم معروف دي.[۱]

دا و د چهند د کملې تاریخ چه وروسته په سنسکریت کي عموماً د اشعارو معیار او علم العروض ته هم چهند ویل کیده، او دا کلمه د دغي ژبي معروف لغت سو.[۲] په پښتو کي اوس دا کلمه مستعمله نده، خو په زاړه ادب کي موجوده وه، ښکارندوي غوري د سلطان شهاب الدین غوري (۵۶۹-۶۰۲) معاصر پخپله یوه قصیده کي هسي وایي:

په بربڼ چه ږغ د چونیو نغوړیده سي　　　　ته وا چندي سره پیودي اشلوکونه[۳]

چندي دلته د شاعر او ناظم معنا لري، د پټي خزانې په قلمي نسخه کي هم دې کلمې ته د شاعر معنا کښلې شوې ده، او له دې څخه ثرگندیږي چه هغه پخوانی چهند ته منسوب نوم دي (هـ) چه په دې کلمه کي وه، وروسته هیسته شوې ده او داسي ډول (هـ) له اکثرو کلماتو څخه لویږي، ځکه چه صوتي حرف دي او د پښتو په صایتو حروفو (علتو) کي هم شامل دي.

د دې کلمې دا معنا له موقع څخه هم معلومیږي، پیودل په پښتو نظم کولو ته وایي، اشلوک هم قدیمه آریائي کلمه ده، شرح به ئې وروسته راسي.

اشلوک یا ashlok ishlok

دا کلمه په سنسکریت کی د شعر او نظم verse په معنا ده[٤] او داسي معلومیږي چه اشلوک غندي اشعار په

او دریم پد کي به ثقیل وي، نور حروف چه هر راز وي پروا نلري. اشلوک د هندی کتابو بنیاد دي.[1]

په دې ډول داسي ښکاري چه د اشلوک په معنا کي تخصیص تر تعمیم وروسته راغلي دې، لومړی ئې مطلق نظم او پیودلي کلام ته (اشلوک) وایه، وروسته د نظم یو مخصوص ډول شو، او د سنسکریت په عروضو کي تر مخصوص قالب لاندي سو.

تاسي دمخه د چهند په بحث کي ولوستل چه دا کلمه د ښکارندوي په یوه قصیده کي راغلې ده، هلته په قلمي نسخه کي دې کلمې ته د (اشعار) معنا کښلې شوې ده، چه کټ مټ هغه قدیمه معنا ده. داسي معلومیږي چه دا کلمه تر ٦٠٠ هـ پوري په پښتو کي هم مستعمله او ژوندۍ وه، او له دې څخه چه په پښتو کي مستعمله وه دا ثابتیږي چه پخوانۍ آریائي کلمه ده، او پخپل اصلي ټک او هیواد کي ژوندۍ وه.

د سنسکریت نوم Sanskrit

تاسي دمخه هم ولوستل چه سنسکریت د تهذیب شوی، بشپړ شوی، او سمه شوې معنا لري، او په لنډ ډول مو د دغي ژبي تاریخي وده او نشونما هم دمخه زده کړه، اوس ئې لغوي تحلیل وګوري:

اصلاً دا نوم مرکب دي، لومړي جزو ئې (سم یا سن) دي دا لغت په دوه ډوله قدیم آریائي لفظ دي. په پښتو کي اوس هم (سم) د (راست، مستقیم، درست) په معنا سته، مثلاً سم لرګی، سمه لکړه، سمه لار، سم کار او نور ... دې کلمې پخوا نور مشتقات هم در لودل، چه اوس لږ مستعمل دي مثلاً سمي samay د اصطلاح او بهبود او ښېګړي په معنا لکه شیخ متي چه وائې:

په غرو کي ستا د عشق شپیلکۍ دي   د دې نړي په عشق سمي دي[2]

یا سما sama د تنظیم او انصاف او عدل په معنا، لکه شیخ اسعد سوري چه وائې:

له سما وي ودان آهنګران و   په ټیکنه ؤ په درست جهان او ښار[3]

samapt تکمیل، تمامول، سمول، ترتیب او تهذیب کول.[1] د سنسکریت لومړي جزو هم دغه سم یا سن دي، چه ریښه ئې قدیمه آریائي ده او ښائي چه له اصلي آریائي ژبي څخه په پښتو کي تر اوسه پاته وي، او سنسکریت ته هم تللې وي، د میم او نون سره اوښتل په پښتو کي اوس هم ډېر دي، مثلاً مښتل، نښتل، منبلي، ننبلي، یا لکه لانده، لامده، لنده، لمده.

دوهم جزو ئې سه یا زه دي چه کټ مټ د پښتو ښه اوس موجود دي، په سنسکریت کي وائي سوډول sadaul یعني ښه ډول او ښه خیره[2] چه عیناً اوسنۍ پښتو ده تاسي دمخه ولوستل چه (س،ش،ښ) د یوه مخرج او سره نژدې حروف دي ابدال ئې هر وخت روا دي (واو) او (هـ) هم دواړه صوتي او د علت حروف دي په اوښتو کي کم قیمت نلري، ځکه چه د سنسکریت (س) هر وخت د اوستا په (هـ) اوړي، نو په اوستاکي دا کلمه (هو) ده.

د دې نامه درهم جزو (کریت) دي، چه معنا ئې (کرده شده) دي او دا هم د پښتو کړ ته ډېر نزدې دي، په سنسکریت کي کرن karan کټ مټ د پښتو کړن یا کړل یعني کول (وکردن) دي.[3] نو د سنسکریت کلمه له (سم زه کرته) یعني (اصلاح کرده شده) څخه محرفه[4] ده او دا کټ مټ د پښتو سم ښه کړي "یعني ښه سم کړې" عبارت دي چه د ژبي د تانیث له جهته باید "ښه سمه کړې" وویله سي[5] یعني به ښه ډول او ښکلي توب سمه کړې ژبه چه کټ مټ په دغو معناو "ښه سمه کړې، ښه آراسته کړې، ښه ترتیب او تنظیم کړي، ښه بشپړه کړي" د ژبو پوهانو هم ضبط کړیده.[6]

او د کلمې له تحلیل څخه پخپله د سنسکریت په نامه کي د پښتو ژبي اغیزه ښه ښکاري.

دسیو Dasyu

هغه وخت چه آریائي اقوام د افغانستان له غرو او ورشوو څخه د هند خواو ته شیوه شول او تر اباسین ور تیر

دا کلمه په هند کي د آرین یعني نجیب او شریف په مقابل کي استعمالیده. آرین چه غنم رنګي انسانان وه، د "شریف" په نامه ئې ځانونه ستایل، او د هند تور لینګیان ئې "دسیو" یعني دښمنان او بد خلق او بې شرفه ګڼل، د ویدي عصر شاعرانو دوي پیت پزي او تور پوستي بللي دي، او دغه اقوام اوس په هند کي "دراویدي" بولي.

په ریګویدا کي د آریائیانو او دسیو د جګرو ډېر تفصیلات راځي، او هرکله دوي له خپلو ارباب انواعو څخه خپل بری پر دسیو باندي غواړي، اندرا چه د جنګ رب النوع دی، هرکله دسیو سره جګړې کوي.[1]

تر ویدا وروسته د ایران د داریوش په ډېر لیک کي هم د آریائي اقوامو په مقابل کي د دوي د مستملکاتو خلق په دې نامه بلل شویدي، او وروسته په هند کي د دې کلمې معنا لږ تغیر خوړلي (داس) تش د غلام او مریي او چوپړي په معنا پاته شوي دي.[2] ګییګر الماني وایي چه په اوستا کي دانو هغه دانوه یا د ریګ ویدا (دسیو) او وروستني (داس) دي، چه د آریائیانو دښمنان او رقباء وه، دانو چه په ۱۳ یشت ۳۷-۳۸ فقره او په ٥ یشت ۷۳-۷٤ فقره کي راغلي دي د ارباب انواعو دښمن او اندرا ئي سخت مخالف دي، د ګراسمن به ډکشنري کي هم دانو او داسه دواړه له یوې ریښې څخه را وتلي نومونه دي.[3]

د اوستا په ځینو برخو کي دژ یا دش Dush عموماً د بد او بابیز په معنا و، چه د ډېرو کلماتو په سر پوري دا کلمه نښته، د خورده اوستا په اور مزدیشت کي (دوش مینو) لیدل کیږي[4] چه دغه اوسني د پارسي ژبي (دشمن) هم له هغې زړې کلمې څخه جوړ شوي دي، تر پهلوي ژبي دمخه چه کمه ژبه ویله کیده په هغې کي (دشمیر) دشمن او معاند او ضد په معنا و[5] دغه (دش) د ډېرو پاړسو کلماتو په سر کي راځي لکه دشمن، دشنام، دشوار، دژخیم، دوزخ، دزد.

له دغو ټولو مطالعاتو څخه ښکاره شوه چه د ویدا دسیو، داس او بیا هم دانو او د اوستا دش مینو او بیا د پهلوي دشمبر له یوې ریښې څخه دي، او هم په سنسکریت کي دش dash کټ مټ هغه (داس) دي، چه د مریی او غلام او کښته په معنا ئې او داش هم دغسې دي.[6]

(دښن) به سي، لکه پم او پمن، خیره، خیرن، پخه، پخن، او نور. نو چه (دښ) د بد او بابیز او ضد په معنا و (دښن) هم دغو صفاتو ته منسوب کیږي، او د (ن) د ادات له خواصو څخه دا ده چه اکثر د عیوبو لپاره راځي.

د (دښن) کلمه په پښتو کي خورا عامه ده. او په پخواني ادب کي ښه ځاي لري، جمع ئې "دښنه" او "دښني" هم د دشمنۍ به معنا مستعملي کلمې دي، مثلاً سلیمان ماکو وائي: پر دښن ئې یرغل وکاوه... سره ومړوړل ئې دښنه.[1]

ملکیار وائي: توري تیرې کړئ ... دښن مو پرې کړئ.

بابا هوتک وائي:

زلمو پر ننګ ځانونه مړه کړي   دښن په عشیو مو پییه کړئ[2]

امیر نصر لودي د پښتو خورا پخواني شاعر وائي:

زما دښنه هسي تورا کړي   یا توراني دښن چه وایي[3]

عبدالقادر خان خټک وایي:

خو عارف د چا په ښو شکرګزار دي   نه په بدو د دښنه لري ګله

څلور ډلي Caste

هغه وخت چه آریائي اقوام په افغانستان کي اوسیدل، او د باختر او هندوکش په ورشوګانو کي پراته وه، دوي ځانته ځیني اداري او ملي تشکیلات درلودل، په مساوات ئې ژوندون کاوه، مګر چه دوي تر اندهوس (اباسین) ور واوښتل او په هند کي خپاره شول، هند تر دوي پخوا د تور لینګي اقوامو او تور پوستانو ډک و، له هغه سره د دوي جګړې وې، او پخپله آریائیانو ځانونه سپین پوستي بلل، په ریګویدا کي دا فرق او امتیاز ذکر شوی، او له تورو دسیو سره د سپینو آریائیانو مقابله داسي شوې ده:

آريائيانو دوي نجس او مردار خواره ګڼل.[1]

هغه وخت چه آريائيان د هند په ځمکو کي خپاره او غالب او برياليي شول نو دوي د هند خلق پر څلور ډلي وويشل پخپله آرين درې ډلي وه، څلورمه ډله هغه دسيوګان او تور لينګيان وه، چه ذکر شول. دې ويش ته په انګريزي کي کست caste وائي چه له پرتکالي کاستا يعني نژاد او نسل څخه ئې اخيستي دي، مګر په سنسکريت کي ورنه vorna يعني رنګ color بولي، ځکه چه دا تقسيم هم پر تور او سپين رنګ باندي شوي ۋ.[2]

د رنګ او نسل ويش لومړي په آريائيانو کي نه ۋ د ويداد دورې په اواخرو کي پيدا شوي دي، ځکه چه په لومړيو ويدو کي د دې ويش کوم ذکر نسته، او نه ئې نومونه راغلي دي، فقط د لسم ويد په ۹۰ برخه کي چه پرش Purush ئې بولي په افسانوي ډير د دغو څلورو ډلو د پيدا کيدو ډول ښودل شوي دي، مثلاً: "چه د پردوش بدن ئې تقسيم کړ، برهمن ئې له خولې څخه، راجنيا ئې له مټو څخه ويش ئې له ورنو څخه، او شدر ئې له پښو څخه پيدا شول".[3]

په ويدا کي فقط دغوني د څلورو طبقو ذکر راغلي دي، زياتي څه نسته، خو د هند آريائيانو د دغو څلورو ډلو امتياز هسي وايي، چه خوله پر ټولو اعضاؤ باندي شرف او لوړتيا لري، نو برهمن چه له خولې څخه پيدا شوي دي، کار ئې ښوونه او پرمان روايي ده، هغه څوک چه له بازو او مټه پيدا شويدي، کار ئې جګړه، او ساتنه او قوت دي، کم خلک چه له ورنو څخه را وتلي دي، د دوي کار دا دي، چه د تمدن نظام ټينګ کړي، او وداني او کښت او زراعت د دوي وظيفه ده، مګر هغه چه له پښو څخه پيدا شوي دي کار ئې فقط چوپړ وهل او خدمت کول دي.[4]

د څلورو فرقو د پيدا کيدو دغه افسانوي رنګ تر اوسه هم په هند کي موجود دي، لومړي ډله ځانونه ډير شريف ګڼي او دا درې ډلي له شدر (دسيو) سره کورنۍ مخالفت نکوي، اچهوت يعني ناملموس ئې بولي.

د دغو څلورو فرقو له نورو خصوصياتو سره دلته زموږ کار نسته، فقط دلته دا څلور نومونه چه د آريائيانو زاړه ژوندون سره اړه لري، د پښتو له پلوه تحليل کوو، ځکه چه ځيني پوهان وايي چه دا څلور سره کلمي پښتو دي، او

مقدس او روحاني دي، د هند مشهور مقنن منو Manu بر برهمنانو وظايف هسي ټاکي: خداي برهمنانو ته دغه وظايف مقرر کړي دي د ويدو ويل او په نورو لوستل، ځان او نورو ته قرباني کول، خيرات ټولول او ورکول... برهمن چه وزيږي، د ټولو مخلوقاتو خاوند وي، او په دنيا کي تر ټولو معزز وي، د دين، د خزانو ساتونکي هم دي وي، برهمن د خپل حسب او نسب د لوړتيا لامله د هر څه مستحق دي که دی د لسو کالو وي او کشترېِ د سلو کالو، بيا هم پر کشتري د ده درناوي او عزت لازم دي.[١]

پوهان د برهمن ترجمه په (دعا کونکي يا نمانځونکي preist) کوي[٢] او دا کلمه له (برمهه) څخه جوړه شوې ګڼي، برمهه د دعا او مقدسو سندرو په معنا و، چه وروسته ئې تحول وکړ، او يو مجرد جوهر او اعلي موجود شو، چه هر ځاي او په هر شي کي سته او بيا نو د يوه بيل رب النوع په مفهوم وپيژاند شو.[٣]

په اوسنۍ پښتو کي کټ مټ دغه تاريخي آريائي کلمه سته، برم bram عظمت، جلال، لوړيا، حشمت ته وايي، د برم خاوند يعني د عظمت او لوړتيا خاوند له برمه ولويږي يعني له جلاله او عظمته پريوزي، پلاني په برم کي دي يعني د حشمت او جلال په حالت کي دي، خوشحال وائي:

که هندو که مسلمان د پټ په کار کي ... چه مي وليدل د هيچا نشته برم

دلته برم bram د آزرم او نرم او چرم په قافيه کي راغلي دي، داسي معلوميږي چه د خټکو محاوره دغسي وي.

د برم اوسني معاني هغه تاريخي مفهوم ته نژدې دي لغات او کلمات د خپل تحول په دوره که دغسي تغيرونه کوي، مثلاً (برمه) ډير پخوا په ويدي عصر کي د نمانځني او دعا او ستايني معني درلودل، وروسته يو مجرد د تخليق جوهر، او بيا د لوي رب النوع نوم سو، په دغو ټولو معناؤ کي د جلال او عظمت او قوت او قدرت معاني پراته دي، چه اوس ئې په پښتو کي هم په دغو معناو مستعملوو.

له برمه څخه برهمن داسي جوړ شو، چه يو د نسبت ادات (من) چه اوس هم په پښتو کي سته، پاي ته پکښي

ممتازه طبقه هم دوي وه، او نور ټول طبقات يې هم خادمان ګڼل کيده.[1]

کشتري Kshtari

دوهمه طبقه ده، چه په ويدا کي راجنيا Rajanya او په وروستو کتابو کي کشتري او بياچهتري ذکر شوې ده پخبله لومړي کلمه د شهزاده او سرباز او جنګي معنا لري.[2]

په منو شاستر کي د کشتري Kshatriya په نامه ياده شوې ده، او دغه لوي مقنن ئې وظايف هسي تعيين کړي دي. کشتري ته حکم وشو چه د خلقو حفاظت وکړي، انعام او بخشش ورکړي، قرباني وکړي، ويد ولولي، له شهوت پرستي څخه ځان وساتي.[3]

دا طبقه تر برهمن وروسته دوهمه مقتدره ډله ده، چه پاچهان او مشران له دوي څخه وه، اهل اداره او د سياست خاوندان هم دوي وه، عسکري امور، جنګي چارو په دوي اړه درلوده، دوي د برهمنانو د برم او عزت وسيله وه، او تر هغو وروسته ئې غټ غټ امتيازات درلودل، کشتري بايد تل به جنګ کي ونه تښتي او خپل رعايا وساتي، او د برهمنانو احترام وکړي، دغه دري خبري د کشتري لپاره ضروري وې.[4]

علامه البيروني وايي: چه د کشتر لپاره برم او بړبست ضروري دي، خلق بايد له ده څخه وبيريږي دی ښائی چه بهادر، غښتلي، حوصله لرونکي، متين، زبور، ښندونکي وي، او لوړ لوړ کارونه په سواني اجرا کړي.[5]

په دې ډول د کشتري وظايف اداري او عسکري وه، او نوم ئې هم کټ مټ دغه مقصد ښه را ښئي، او په پښتو کي ټينګي ريښې لري، بلکه سوچه پښتو دي، کشتري په پښتو کي له دوو کلمو څخه جوړيږي، لومړي جز ئې کش دي چه په پښتو (کښ) ورته وايو، کښل يعني (کشيدن، آختن) هم له دغي ريښې څخه متداول ژوندي مصدر دي د (کښ) په الحاق پښتو ډيري کلمې لري لکه زيارکښ، امبارکښ، ګورکښ، او کښ د آختن په معنا له توري او تيغ سره راځي مثلاً توره کښل، چاره کښل، خوشحال خان وايي:

پخوا پښتو د عسکر د نامه لپاره له دغو دوو کلمو څخه کار اخیست، او لښکر او سپاهیان ئې د (کښتري) په اوسني املا (کښتوري) بلل یعني توري کښلي (شمشیر آختگان). دا کلمه د الفاظو په اړولو او مقلوب کولو (تور کښ) د عسکریت په معنا هم مستعمله وه، او کټ مټ ده هغه (گښتوري) مقلوبه ده.

د پښتو یو ډیر پخواني ادبي اثر (خیر البیان) دي، چه د زرم هجري کال په حدودو کي د پښتانه د فکر او فلسفې یوه نابغه بایزید روښان لیکلي دي، او قلمي نسخه ئې مشهور مستشرق سر دینسن راس پیدا کړې، او نارویژي خاور شناس مارگن سترن یوه مقاله د دغه کتاب په باب کي کښلې وه. په دغه مقاله کي له خیر البیانه څخه څو مخه په لاتیني حروفو چاپ شویدي، چه په یوه جمله کي دغه د (تور کښ) کلمه هم راغلې ده، او هغه دا ده: مشغول دي ډیر آدمیان په کرلو په بازرگاني باندي یا په پوند گلي، یا په تور کښ باندي، ځیني په نور نور چاري مشغولي کا آدمیان.[۱]

دلته د خیر البیان لیکوال د انسانانو چاري او وظیفې (زراعت، تجارت، او عسکریت) ښئي، او عسکریت (تور کښ) بولي او داسي ښکاري چه دا کلمه تر زرم هجري کاله هم مستعمله وه، او زوړ شکل ئې هغه تاریخي کشتري دي.

ویسیا Vaicya

دا نوم په ویدا کي ویسیا، او په سنسکریت کي ویس Vais، ویسیه Vyasy ویشیا Vaishya راغلي دي او پسله کشتري دریمه طبقه ده.[۲]

منو مقنن وایي: چه ویسیا باید غلې وساتي، انعام ورکي، قرباني وکړي، ویدا ولولي، تجارت وکړي، پور ورکړي. کرهڼه او زراعت هم د ده کار دي.[۳]

د دې طبقې وظیفه په آریائیانو کي تجارت او زراعت او نور مدني او عمراني کارونه وه، غلې او گلې به دوي

علامه البیروني دا نوم (یش) راوړي چه د (ویش) معرب دي، او وظایف ئې هم کټ مټ دغسي ښئي لکه لوړ چه ذکر شول[1] او له دغو ټولو څخه سړي ته ښه معلومیږي چه د ویسیا وظیفي او کارونه ټول داسي وه، چه په اعتماد او اعتبار او رښتي ئي اړه درلوده، پخپله منو مقنن د دوي په اجتماعي وظایفو کي اعتماد او باور او ویسا لوي او مهم شرط ګڼي[2] او که سړی ورته ځیر شي هم دغه مهم وظایف یعني تجارت او زراعت او مالداري بیله ویسا نه کیږي، او د ټولو اقتصادي کار او آره او سټه هم پر اعتماد او ویسا ولاړه ده.

وګورئ ګټ مټ د دغي طبقې نوم هم (ویسا) دي، او هیڅ لیري نده، چه د پښتو (ویسا) او دغه (ویسیا) له یوې ریښې څخه وي!

ویسا په پښتو ادب کي ډیره مشهوره کلمه ده، معنا ئې اعتماد، باور او اعتبار ده، خوشحال خان وائي:

په دا ساه نشته ویسا هر دم ته وایه الله

یعني په نفس اعتبار او اعتماد نشته. بل ځاي وائي:

هر چه کټګان دي په صوبه کي د خدا ځوک په بند دي ځوک لاګرزي نا ویسا

یعني بې اعتبار او بی اعتماده ګرزي.

ښائي چه اصلي ویدي نوم له ویسا سره مشترک (ویسیا) ؤ، وروسته په دې نامه کي تغیر راغلي، ویشي، ویش سو په عربي (بیش) البیروني راوړي دي دغه (ویش او بیش) د عوامو په معنا هم په پښتو کي مستعمل و، ځکه چه دا دریمه طبقه عوام وه، او برهمن او کشتري له خواصو څخه ګڼل کیده.[3] خوشحال خان وائي:

زه خوشحال دي د بدۍ نیکي ګواهي لم د ښایست مخي دي نشته په خوي ویښئې

د بیت آخرۍ کلمه داسي ده (ویښ ئې) یعني په ښایست کي له خواصو او په خوي له عوامو څخه یې! له دې څخه هم معلومیږي لکه ویسا چه په پښتو ادب کي مستعمله او ژوندي کلمه وه، وروستني (ویش) هم مستعمل ؤ!

منو مقنن وايي: چه شودر بل هيڅ کار نلري، بيله دې، چه د نورو خدمت وکړي، او دوي راضي ولري.[۱] شودر غير آريائي خلق وه، نو ، ځکه دوي ئي ذليل او نا نجيب ګڼل، او ټولي کښتي پيشي او کارونه دوي ته محول وه، مثلاً دوبي ګري، موچي ګري، بازي ګري، ماہوتوب، ماهي ګيري، د وحشي مرغانو ښکارل، ټوکرۍ جوړه ول، چنډالي، ډمبتوب، او نور.[۲] شودر، سودر، او شدر ټول د دې کلمې مختلف اقسام او اشکال دي، او د شودر معنا هم کښته، ذليل، نانجيبه ده[۳] چه درو نورو ډلو دغه خلق له ځانو سره نه ګډول او دوي ئې بي شرفه او ډېر کښته خلق ګڼل.

دا کلمه د پښتو (سوډر) سره هم په معنا هم په لفظ کي نژدې والي لري په پښتو سوډر (نالايق، کښته، بي عقل، بې تهذيب، ناپوه) ته وايي مثلاً پلاني خوشي سوډر سړی دي، يعني ناپوه او نالايق دي.

دا کلمه تر اوسه هم ژوندۍ ده، او کله ئې خلق د سرکوزي او خنزير په معنا مستعملوي، مګر نده معلومه چه حقيقت کم دي او مجاز کم؟

ځيي پوهان وايي: شودر اصلاً د يوې علاقې نوم و چه اباسين ته نژدي وه او په (وشنو پران) نومي هندي زاړه کتاب کي شودر، او ابهير يو ځاي ګڼل شوي دي. يوناني مورخ مګستهنيز دا خلق تور مخي بولي، او تر سکندر دمخه د هخامشيانو کومکيان وه[٤].

ښائي چه شودر لومړی د دغه ځاي نوم و ځکه چه آريائي اقوام تر اباسين پوري خو لومړی له دغو اقوامو سره مخامخ شول، نو ئې دوي داسيو او کښته او ناپاک وګڼل، او دا نوم ئې د هند پر ټولو بومي تورو اقوامو باندي کښيښو.

په پښتو کي چه د سوډر لپاره کم بد مفهوم پاته دي، دا هم دغه زاړه آريائي فکر نتيجه ده او دا دوې کلمې لکه لفظ چه سره نښتي او نژدې دي معنا ئې هم سره نښلوي.

بڼه. بڼه تر اوسه په پښتوکي د مخ او څيرې رنګ ته وايي، مثلاً بڼه ئې اللوتې ده يعني د مخ رنګ ئې الوتي دي يا پلاني په بله بڼه راغي يعني په بل رنګ راغي.

د (و) او (ب) ابدال عمومي دي، مثلاً کابل، کاول، زابل، زاول، شوربا، ښوروا نو په دغه قاعده (ورڼه) لومري پلا (برڼه) سو، ځکه چه د (ر،ڼ) تلفظ مشکل و، نو (ر) حذف شوه، (بڼه) پاته شوه.

له دغې مطالعې څخه تاسي ته ښه ښکاره کيږي، چه لکه د څلورو ډلو نومونه چه پښتو دي، دغسي هم د ډلو د جوړيدلو اساسي نوم هم پښتو دي، او هغه ويدي کلمه اوس هم په پښتوکي سته، چه شکل ئې (بڼه) دي يعني رنګ color بل اکثر محقيقين دې خبري ته ټينګ دي چه دغه د څلورو ډلو ويش د آريائيانو د هند تر هجرت دمخه نه ؤ، دوي پخپل اصلي هيوادکي د مخني درې ډلي درلودې څلورمه ډله چه شودر ده په هندکي پيدا شوه.

د دې خبري بل ټينګ دليل دا هم دي چه د باختر (بخدي) آريائيانو هم درې ډلي درلودې او په اوستاکي نومونه داسي ذکر شوي دي خوتو Khvaetav ورزن Verezena آيريامن Airyman[1] د دغو درو اوستائي ډلو په مقابل کي د هند (برهمن، کشتري، ويسا) موجود دي[2] او دا خبره ځيني ښکاري چه آريائيانو درې ډلي درلودې روحاني ډله، عسکري ډله اقتصادي ډله. دا عنعنه په پښتوکي کټ مټ موجوده ده، دوي هم د خپلو اقوامو وظايف دغسي ويشلي دي، د پښتنو يوه خورا قديمه عنعنه دا ده: "وايي چه د مړاني باد را والوت، د غرغښت، پر ژبه ونښت، نو تلقين او روحاني چاري او وينا او علم او ادب د غرغښت کار دي. دا باد د (بيټنې) پر مټ (بازو) ونښت، توره او عسکريت د دوي کار دي مګر د (څړبن) پر لمن ونښت نو دوي تل د لوئي لمني خاوند دي، سياسي کارونه او شاهي او مدنيت پالنه او وداني او زراعت او تجارت دا ټول د څړبنو وظايف دي."

دا عنعنه کټ مټ هغه زړه آريائي ريښه او اساس لري، او سړي ويلاي سي چه له ويدا او اوستا دواړو سره مشترکه ده، نو لکه نومونه اوکلمات چه پښتو وه، دغسي اصلي ويش هم د پښتو دغي عنعنې ته ورته دي.

یا به د زړه په معنا حقیقت وي مجاز به ئې اراده وي یا به اراده مجازاً مشهوره شوې وي.

د ښتو یو خورا پخواني شعر چه امیر کروړ جهان پهلوان د غور پاچا د ۱۳۹هـ په شا او خوا کي ویلي دي، دا کلمه لري دا پاچا وائی:

عشي د من می ځي بریښنا پر میرخمنو باندي[1] دلته هم ښکاري چه (من) د ارادې په معنا دي یعني د ارادې غشي مي لکه بریښنا پر دښمنانو باندي ځي.

ستهان Sthan

ستهان په سنسکریت کي د طرف او ځاي، مرکز، موقف، سر زمین په معناو دي[2] او دا کلمه په نورو آریائي ژبو کي لکه پاړسو د (ستان) په ډول تر اوسه هم مستعمله ده مثلاً شارستان، گلستان، غرجستان، افغانستان.

داسي معلومیږي چه د ستهان کلمه پخوانۍ آریائي کلمه وي، ځکه چه آریائیان په هند کي تیت شوه، دا کلمه ئې په دغو معناو در لوده دوي دیوستهان Deva Sthan د عبادت ځاي ته ویل[3] او خپل گرد مملکت ئې هم لومړي دیوستهان باله یعني د عبادت او نیکیو ځاي، چه وروسته ئې هندوستان وباله یعني د هندوانو ځاي او هیواد.[4]

دا کلمه کټ مټ په پاړسو کي هم پخوا مستعمله وه، او مفهوم ئې هم تقریباً دغه و مثلاً فخر مدبر مبارک شاه د غزنوي عصر مورخ لیکي: "به ستهان لوهور در میان شدند"[5] دا کلمه په پخوانۍ پښتو کي هم مستعمله وه، او هم له دغه جهته ویلاي شو، چه یوه آریائي پخواني کلمه ده، چه هم دلې پخپل هیواد کي پاته، او هم شاو خوا په سنسکریت او پاړسو کي رواج شوې وه، ښکارندوي د پښتو د غوري دورې یو شاعر وایي:

د اسلام د دین شهاب د نړي لمر دي   تور ستهان ئې کړ رڼا په جهادونه[6]

نمزدک، مزدک، نمست، مزدا

دا کلمات ټول آریائي دي، د هند او ایران په ژبو کې پخوانۍ ریښې سته، او په پښتو کې هم ډېرې کلمې سته چه په دغه ریښه اړه لري.

لومړی به سنسکریت ته وګورو: نمست namasit محترم، ستایلې شوی، معزز نمسیت namasyit یا نمسیه namasya د عزت او احترام خاوند، مجلل مکرم[1] دا مواد چه په سنسکریت کې موجود دي ریښه ئې (ن،م،س، ت) ده چه (ن) ئې په نورو ژبو کې کله کله حذفیږي (س) په (ز) بدلیږي او (ت) په (د) خو په اصل کې د احترام، نیایش، لمانځلو، او تکریم معاني پراته دي، په اوستا کې هم دا کلمه ښه موقع لري.

مزدا Mazda په اوستا کې د لوي خدای نوم دي، چه اهور مزدا یا اورمزد ئې هم باله. دا خدای دوي یو مبداء واحد مجرد ګانه چه ټول مخلوقات ئې پیدا کړي دي، دلته ئې زموږ (مزدا یا مزد) یعني دوهم جزو د دې بحث لپاره په کار دي، چه هغه (م،ز،د) حروف لري او د سنسکریت (م،س،ت) سره د یوه جنسه دي او له یوه مخرجه. په مزدا کې هم د تجلیل او تکریم معاني پراته دي ځکه چه خدای تعالي جلیل دي لوي دي، او د تجلیل او پرستش وړ هم فقط دی دي!

په پښتو او پاړسو کې له دغې مادې ځخه نماز او نمونځ، نمنځل، او نمزدک او مزګت جوړ شویدي، چه شرح ئې لاندې راځي:

د پاړسو نماز او مزګت

نماز اوس فقط د عربي صلوة په معني دي. چه یو مخصوص عبادت دي مګر په پخوانۍ پاړسو کې دا کلمه د نیایش خضوع، تکریم تجلیل په معناوو هم وه، عبدالحي ګردیزی لیکي: "چون امیر را بدیدند همه نماز بردند و خدمت کردند"[2]

پر ځاي مزکت ليکي مثلاً: "و مريم همچنان اندران حجرهٔ مزکت بدست زکريا عليه السلام بوده" يا "روز آدينه نمزکت جامع نمازکرد"[1]

په دې ډول د پاړسو نماز او مزکت هم د هغي ريښې څخه دي چه د سنسکريت (نمست) او د اوستا (مزد) څني جوړ شوي وه، او د دغو کلماتو معنوي ارتباط هم د تجليل او نيايش او نمنځي په مفهوم کي ښکاره دي، د پښتو ژبي مونځ، نمونځ، لمونځ (نماز) مزدک، نمزدک (مسجد)، لمانځل، نمانځل، لمانځه، نمنځنه (نيايس، عبادت، تکريم) او نمنځن (با نماز و نيايش و مهر)، نمنځلي (ستوده و نيايش شده) ټول له هغي ريښې څخه دي او (ن،م،ځ) ئې هغه پخواني حروف دي، چه هم په سنسکريت، هم په اوستا کي وه، او هم په پاړسوکي سته (ځ، ز، س) درې سره د يوې کورنۍ او يوه مخرج حروف دي ادبي اسناد ئې دا دي. دوست محمد کاکړ وائي:[2]

شپې ئې روڼې په لمانځو وې	په ژړا او به نارو وې
چه به گنبيووت په لمانځنه	يا به گنبيووت په ستاينه

يا:

يوه ورځ جهاد الفضل	ترکلوکلو لمانځل

دلته ټول د نيايش، عبادت، تجليل په معناؤ دي.

خوشحال خان وائي:

پيرځوينه، ښه سلوک نمنځنه، عدل	که دي دا خويونه شته څه غواړې نور؟

عبدالقادر خان وائي:

سر و مال ښندل زينت د عاشقانو	عنايت، مهر، نمنځنه زينت ستاسي

دلته د (عبادت، مهر، نوازش) معاني لري.

بل ځاي خوشحال خان نمنځلي او نمونځ دواړه له يوې ريښې څخه په نژدو معناؤ سره راوړي:

نوم دي تل وه پر دريځ په نمزدکونه.[1]

يعني نوم دي تل د مسجدو پر منابرو يادېږه، دا مزدک او اوسني مزدک هغه د پاړسو پخواني (مزکت) ته ډېر نژدې دي، او لکه چه وويل شوه، ريښه ئې هغه پخواني آريائي ده چه هم په سنسکريت هم په اوستا کي هم په پاړسو کي سته.

ويا کرڼه Vyakarana

دمخه تاسي ته د ويدا د ملحقاتو په بحث کي په سپړو ويدانګو کي ويا کرڼه يعني ګرامر او نحو هم در وښودله شوه، دې علم په آريائيانو کي ډېر اهميت درلود د ٦٠٠م په حدودو کي دا علم ښه تکميل شو، او د پاڼيني پر وياکرڼه باندي نورو پوهانو هم شروح وليکل، مثلاً پاتنجلي خپل بارتک او مهابهاشيه کتب وکښل، شو پورما نومي عالم هم "کانتر ويا کرڼه" وکيښ، چه د مبتديانو لپاره و تر ډېره عمره دا علم په هند کي مخ په لوړتيا ؤ لکه چه پر دې آخر کتاب باندي اوه شرحي کښل شوې دي، هر څوک چه به پنډت کيدئ، نو د دې علم زده کړه ورته ضرور وه، پنډت جيادتيه او بامن په ٦٦٢ع د پاڼيني د کتاب شرحي ليکلي دي، چه کاشکابرتي نوميږي او وروسته هم ډېر کتب پر دغه علم منځ ته راغلي دي[2] البيروني وايي: چه بيا کرن د صحيح کلام او سمي وينا علم دي د اشتقاق ابحاث لري، د بالاغت اصول هم پکښي بيانيږي، د دې علم مشهور کتابونه اته دي.[3]

د سنسکريت په قاموس کي ويا کرن Vyakaran د ګرامر په معنا ويا کرني Vyakarani د ګرامرست او د ګرامر پوهاند په مفهوم راغلي دي[4] دا کلمه دو جزوه معلوميږي. لومړي جزو ئې (و-ی) دي، چه دا حروف عموماً په ټولو آريائي ژبو کي د (ګفتن) په مفهوم کي ريښه لري مثلاً د پښتو (ويي) چه کلمې او لفظ ته وائي، او په پخواني ادب کي مستعمل و، خوشحال خان وايي:

دا ويي زما دراز دي   دا منزل دور او دراز دي

فرانسي وایل voyelle او انګلیسي واول vowel (د حرف علت په معنا) د لاتیني ووکس vox یا vocare وو کاري (د بږغ کولو په معنا) د انګلیسي وایس voice (د بږغ په معنا) دا ټول دغه د (و ـ ی) ریښې لري.[۱]

نو د سنسکریت د (ویا کرن) لومړی جزو هم له دغو ریښو څخه مرکب دي، (ویا) یعني ویل، ګفتن، کلام، وینا. دوهم جزو خو کټ مټ په پښتو کي اوس هم مستعمل دي کړن، کړنه، یعني کول، نو (ویا کرن) جمعاً وینا کول، ویل، کول یا (ویي کړن) یا (ویي کړنه) ده چه کټ مټ هغه زړه معنا او زوړ شکل لري، ښایي چه دا کلمه هم زموږ له هیواده اوله پښتو څخه تللې، او په ویدي ژبه او سنسکریت کي د ګرامر او نحو لپاره مصطلحه شوې وي.

منو Manu

د وید ادبیان له قراره د اوسنو انساناو لومړی سړی منو Manu نومیده چه لومړی پلا اور د ارباب انواعو له خوا ده ته سپارلي شویدي، ویدا وائي : چه د وي، وس، وت Vevasvat دوه زامن وه، لومړي یاما Yama دوهم منو، مګر یاما دمخه مړ شو، نو ځکه دي لومړی فاني کیدونکي (مرتیا) بلل شوی دي[۲] پخپله وې وسوت په ریګویدا کي د ځلان او درخشان معاني لري، کله نمر او اسمان ته هم وائي، مثلاً: یوه رب النوع ماترشون Mataricvan اګني (اور) له خورا لیري ځایه چه وي وسوت یې نوم ؤ (یعني له اسمانه) راوړ[۳] په حقیقت کي د (وي وسوت) دوه زامن وه، یو له یوې موري چه یاما نومیده، د بلي ماینې زوي ئې (منو) دي چه د انسانانو اعلی مورث ګاڼه سي، کله د (منو) نوم یوازي د سړي او انسان لپاره هم راځي، او لغوي معنا ئې پوهیدونکې او منونکې ده.[٤]

د هندي آریایانو له کتابو څخه داسي ښکاري چه په پخوانو زمانو کي یو لوي طوفان راغلي و، د دې طوفان ذکر تورات او قرآن غظیم هم کوي، له هندي کتابو څخه په متسیاپران، او اګني پران، او مها بهارت کي دا قصه راځي مګر "شت پته پران" ئې خورا مفصله راوړي، میکس مولر مستقرق لومړي پلا دا کتاب ترجمه او خپور کړ،

وکړه، چه په هغه کال طوفان راغي نو دی په بیړۍ کي کښېنوست، او هغه ماهی راغي، د ده کښتۍ ئې تر شمالي غره (همالیا) پوري ورسوله، نور ټول خلق په طوفان کي مړه شوه فقط منو پاته شو، ده د اولاد خواهش درلود عبادت ئې کاوه او په ریاضت بخت و، وروسته خدای تعالي ده ته یوه ښکلې ښځه راولیږله او د دوي له اولاده څخه د منو قوم پیدا شو، آریائي هندوان ځانونه د ده له پښته بولي.[۱]

دا خو د دې پخواني کتاب د منو قصه ده، اما په مهابهارت کي هم دا افسانه راغلې ده او منو د یاما ورور بولي. په ګوت پران کي هم د منو دغه قصه راځي[۲] او داسي ښکاري، چه په هندي روایاتو او میتولوژي (علم الاساطیر) کي منو د انسانانو پلار دي، چه تر طوفان وروسته انسانان له ده څخه پیدا شویدي، مګر وروسته منو او د ده پلار د رب النوع پر ډول هم منل شوي دي.

د منو پلار وی وسوت هغه (وی ون ګهت) Vivanghat دي چه په اوستا کي هم د یاما پلار بلل شوي او وروسته د اسمان درخشان رب النوع و. [۳]

وی ونګهت چه په اوستا کي د یاما پلار بلل کیږي[٤] هغه د عربو ونجهان یا ویون جهان دي[٥] چه د (ویونګهان) معرب رنګ دي، او یاما هم هغه د اوستا یما Yima دي چه وروسته جم او جمشید بلل شویدي.

خلاصه: د یاما او منو افسانې وروسته ډول ډول رنګونه موندلي دي، خو دلته زموکار د دوي تاریخي پلټنې ندي، بلکه فقط د منو د کلمې لغوي تطبیق دي چه د لوړو تاریخي پلټونو په رڼا کي به لاندي لږ څه شرح سي:

لکه چه وویل شوه پخپله ویدا (منو) د مطلق انسان او پوهیدونکي او منونکي په معنا راوړي، او منو شیا (پوهیدونکي او فکرکوونکي) هم انسان بولي[٦] ګویا د (م،ن) په طبیعت کي د انسان د پوهني او منني لپاره مفاهیم پټ پراته دي دغه د (منو) افسانې هر راز چه وي، خو صحت یا غلطي ئې دلته په موږ اړه نلري فقط د لغت لامله دوني ویلاي شو، چه (منو) د آریائیانو په اصطلاح د لومړي انسان نوم و، وروسته لکه د عربي (آدم) د انسان

سمي او مدني سړي بولي ښکاره ده چه (بر ماڼو) د لوړی مځکي سړی معنا لري یوه ملي لنډۍ ده:

د بر ماڼو په شان ترهیږي   د روغ ماڼو په شاني کښینه دید دي کړمه

یعني د وحشي او زنګلي په شان ولي لما څخه تره او نفرت کوې، د روغ انسان په ډول ګښینه، چه په لیدو دي ځان موړ کړم!

د دغه (م،ن) له ریښې څخه کټ مټ اوس (منل، منه) لرو چه په پخواني معنا دي د منونکي کټ مټ د منو معنا ده او هم په ظاهري شکل هم په معنا کي سره نژدې دي، ښائي چه د (منل) له ریښې څخه (منو او ماڼو) جوړ شوي وي او لکه دمخه چه ذکر شول (من) د ارادې په معنا هم له دغي ریښې څخه وي، چه منل او اراده کول ټول انساني خاصیتونه دي، او په معنا کي نژدیکت هم سره لري.

په هر صورت د منو د زړې کلمې د پښتو په ماڼو او منلوکي سته، او دا پخواني کلمه هم له دې ځایه تللې ده تر اوسه هم په پښتو اعلاموکي (منو) سته، چه پر سړو دا نوم ږدي.

من Man

په دې ځای کي من د مخصوص وزني معیار په معنا هم باید راسي، د مخه مو من د ارادې په مفهوم تطبیق کړ، مګر من چه د تاله کاڼي دي، هم یوه خورا پخوانۍ کلمه ده، چه په ریګویدا کي داسي ذکر شوې ده: موږ له جواهر او ښاروي، او اسان او یو من سره زر راوړه.[1]

دا کلمه له آریائي خلقو څخه کلدان او سامي بابل ته هم تللې وه، ځکه چه هغو د هند سره پخواني تجارتي روابط درلودل نو ډیر داسي آریائي او هندي نومونه ئې وړي دي وروسته د من کلمه په روما او یونان کي هم رواج وه[2] دا وزني معیار تر اوسه هم په پښتو او پښتنو کي سته، او داسي مشهور دي چه دلیل او سند ته احتیاج نلري، حتي په پښتو کي د من له کلمې څخه یوه مخصوصه اصطلاح جوړه شوې او تقریباً یو رنګ اشتقاق ځیني شویدي،

وروسته هر دولت او هر ثروت او دارائي په دغه نامه بلله کیده لکه چه پخوانو د رومن خلقو هم "پیسو" یا "پکوس" pecus ثروت ته ویل، بیا چه مسکوکات په دوي کي رایج شول، هغه ئې هم پیکوس یا پیکو pecu بلل.[1]

ډنکن فوربس لیکي، چه پیسا paisa د یوې مسي سکې نوم هم دي چه زموږ نیم پنس ته نژدې ده عموماً د money معنا هم لري.

دا پخواني ویدي کلمه اوس به پښتو کي هم ژوندې او خورا مستعمله ده، توره او مسي ایکي ده، چه په پاړسو ئې پول بولي جمع ئې پیسې د عمومي ثروت او هم نقد مال په معنا راځي.

مثلاً احمد ډیري پیسې لري، دلته ئې معنا دا نده، چه ډیري توري ایکۍ لري، بلکه مقصد ډیر نقود او حتي عومي ثروت دي.

دا کلمه له ویدي عصره تر اوسه په دغو معناو ژوندۍ ده، په هند او افغنستان کي ډیره مشهوره وه، څو چه اوس ئې یوه بله نوې کلمه په ناوړه ډول په عوض کي ودریده "پول" چه نه تاریخي حیثیت لري، او نه ملي او قومي، بلکه په پښتو کي استعمال هم په جمله او جمع کي په ښه ډول نه کیږي، او د پښتو او پاړسو د "پل" له کلمې سره په جمع او جمله کي التباس هم مومي مثلاً پل پل پول که ئې جمع کړو د لومړي جمع پولونه راځي چه التباس سره لري نو ښائې چه پښتو "ایکي" یا پیسه د پول لپاره واخلو او پیسې تروت او نقد مال ته ووایو.

کر، کریش Krish

د شدیار کولو او کرلو او زراعت مهم کارونه د آرئیانو سره له خورا پخوا څخه وه، لکه چه تاسي دمخه ولوستل، پخپله د (آریا) کلمه هم له دغي ریښې څخه را وتلې ده، (ک،ر) اساساً په آریائي ژبو کي عنصري توري دي چه په معنا کي قلبه، شدیاره، کرهڼه پراته دي، پخپله کرش په اوستا او ویدا کي راغلي، او شدیاره کول افاده کوي. گیگر وایي: کریش یوه کلمه ده چه ډیر ویدي اوستائې الفاظ ځیني جوړ شویدي، کرشتینه یا چرشتیه د آریائي قبیلو

د آريائيانو اجتماعي تشکيلات

له ويدا او نورو پخوانو کتابو څخه ښکاري، چه پخوانو آريائيانو ځانته اجتماعي تشکيلات او د ژوندانه دودونه او د ټولني لپاره مخصوص سيستم درلود. اوس چه موږ گورو د پښتنو ژوندون هم کټ مټ هغه ډول او هغه پخواني رنگ لري او د پښتون والي په لياره او قوانينو کي هم دغه زاړه رسوم په ښه ډول پالل کيږي، پښتانه د ملي ژوندانه لپاره تل خپل اولسي تشکيلات محترم گڼي، کورنۍ، عشيره، کلي، لته، هيواد تر اوسه هم خاص مراتب لري ځکه چه دغه دودونه آريائيانو له پښتونخوا څخه وړي وه، نو ښائي چه زاړه نومونه ئې هم پښتو وي، چه لاندي هر يو جلا جلا ليکل کيږي، او پښتو والي ئې هم ښوول کيږي.

پتي Pati

په ويدي ژبه کي دا کلمه ډيره مشهوره ده د بادار، مالک، رئيس، مشر معناوي لري مثلاً په هغه وخت کي ويس پتي vicpati د کلي د مشر نوم و.[1]

معلوميږي چه آريائيانو له پخوا زمانې څخه پخپلو اجتماعي تشکيلاتو کي دا نوم درلود، گوپت gopat يعني شپانه پاچا يو نوم و چه دا نوم او دغه اصطلاح آريائيانو تر بخدي او ويدي مدنيت دمخه هم درلوده په ۱۹۳۹ع د آمو شمالي خوا ته اوسني سمرقند ته نژدې په تل نبرو کي د دې پاچا تصاوير پيدا شويدي او دارمستر وائي چه په آريانا ويجه کي د آريائيانو پاچا دغه و، د اوستا په گويشت او بنداهش کي هم د گوپت ذکر کيږي[2] مقصد دا دي چه بت کلمه خورا قديمه او د آريائيانو د بخدي تر راتگ هم دمخه د دوی په اصلي ټک (آريانا ويجه) کي هم وه.

په سنسکریت کي هم پت او پتي مستعمل دي، او ډېر کلمات د (پ،ت) د ریښې څخه را وتلي دي، مثلاً پیت pit مینه، عاطفه، پیتا pita پلار، پیتم pitam ډېر مینه ور، ډېر گران او خوږ، پت pat ښه، عزت، اخلاق پت یا پتي مالک، بادار، څښتن، میړه، پتا pata پلار.[1]

دا مفاهیم او معاني چه د (پ، ت) په مشتقاتو کي پراته دي، ټول سره نژدې دي او ښائي چه ځني حقایق وي، وا ځني مجازونه، په پښتو کي هم دا کلمې پت pat او پتي pati دواړي مستعلمي دي، پت د عزت او غیرت او ناموس او ننگ معناوي لري. مثلاً حمید وایي:

پروت په وینو کي لټ پټ ښه یم په پت کي　　　　نه سرو زور په تخت باندي بې پته

عبدالقادر خان وایي:

په یاري به هاله صادق باله شي　　　　چه تر مرگه د یاري پت وپالي

دغسي پتي یعني د بت خاوند هم په پښتو کي سته، مثلاً ډېر پتي دي یعني د پت خاوند دي، بې پتي یعني پت نه درلودل، او بې غیرتي، او بې ننگي.

پیر محمد میاجي وایي:

داسي ووې شیخ متي　　　　د مولا په عشق پتي[2]

نو قدیم پتي هم دغه اوسني پښتو پتي او پت ته ډېر نژدې دي، ښائي چه مشر او بادار او پاچا ئې له دې جهته پتي باله، چه په دوي د اولس پت خوندي وو، او دوي ننگیالي وو، او عزت او ناموس او ننگ ئې ساته، او ورستنۍ معناوي چه د مالک، بادار، څښتن، میړه په ډولو راغلي دي، د زمانو له تیریدلو سره مجازاً خپرې شوي وي، مثلاً هر مالک او بادار او څښتن د خپل مملوک او مادون پتي دي، ځکه عزت او ناموس ئې ساتي، ننگه ئې پر ځاي کوي، دغسي هم میړه تل د ماینې ناموس ساتي نو ئې ځکه پتي دي.

کړې خدایه" دغسي هم په ویدا کي د پخوانو ریشیانو ډېر اشعار او سرودونه سته، مثلاً خدای د ژوندانه ښتن دي، دي د دولت خاوند دي، دي قوي او غښتلې کورنۍ ورکوي، اې ښتنه! موږ داسي مه کوې چه بې کورنۍ او اولاده پاته شو.[۱] په ویدي ژبه کورنۍ او خاندان ته، کولا kula وائي چه د هغه عصر په اجتماعي تشکیلاتو کي ډېر اهمیت لري او له کورنۍ څخه نور لوړ تشکیلات شروع کیږي.

دا کلمه یقیناً د آریا له زانګو او اصلي ټکه، یعني زموږ له هیواده تللې ده او تر اوسه هم زموږ په ژبه کي ژوندۍ او مستعمله ده.

په پښتو اوس موږ کورني او خاندان ته کهول وایو: د قندهار مشهورو مشرانو کهولونه تر اوسه مشهور دي محمد زي (د پاینده کهول) بولي یعني د سردار پاینده خان خاندان، دغسي دي د اڅک کهول، د بارک کهول موږ په محاوره کي وایو، کاله ته ځم، له کاله راغلم، دلته ئې (هـ) حذفیږي، شیخ رضي لودي چه د ٤٠٠ هـ په حدود کي ژوندي ؤ هسي وائي:

نصره نه مو یې له کهاله لودي نه بې په کاوه

د ده تربور نصر لودي وائي:

د لودي زوي سنتې یم[۲] د حمید له لوړ کاله یم

د پښتو د خورا پخواني شاعر امیر کروړ په یوه شعر کي دا کلمه (کول) راغلې ده: "په باداري مي لوړاوي د کول د سور وکړه" یعني د سور د کورنۍ، چه دغه کلمه کټ مټ د سلیمان ماکو په تذکره کي هم کول کښلي شوي، او ویدي رنګ لري،[۳] له دې څخه ښکاري چه خورا په قدیمو زمانو او بیا د اسلامي دورې به اوائلو کي هم دا کلمه لکه چه اوس ژوندۍ ده، مستعمله وه.

ګرامه Grama

gramani د کلي یوه کورنۍ، گرمیاسوه gramyasva د کلي آس یعني خر، گرامین gramin کلیوال[1] او نور. چه دغه ټول اشکال اوس هم پښتو ته نژدې دي مثلاً گرامواسي (گرام اوسي)، گرام ادهي پتي (گرام اډې پتي)، گرامیاسوه دگرام اسپه اوگرامین لکه خاورین اوس هم په پښتو هغه معاني لري. دگرام کلمه تر اوسه هم کټ مټ په دغه ډول په پښتو کي مستعمله ده په مشرقي خوا او په نورستان کي هم اکثرکلي په دغه نامه دي مثلاً وډي گرام، لوي گرام، شگرام، بشگرام، کول گرام، اشترگرام او نور. د بگرام نوم هم دغه ریښه لري، یو بگرام د کابل په شمالي خوا کي دي، بل پیښور د بگرام په نامه یادیدي. شیدا وائي:

تر هغه پوري بگرامه[2]		په جهان مشې بې نامه

بگرام دکابل او جلال آباد په منځ کي یو موقف دي، چه په نامه کي دغه ریښه سته. پخپله دا کلمه د (گرام) په ډول هم په پښتو کي وه او داسي معلومیږي، چه زموږ له هیواده تللې او په ویدي ژبه کي ځاي نیولي دي یوه پښتو لنډۍ ده:

د بیلتانه سندري اورم		جانان له گرامه سهارکډې باروینه

ویسه ویس Visa'vic

دا کلمه بیله هغه (ویسیا یا ویش) چه دمخه په آریائي څلورو ډلو کي ذکر شوه، ځانته مستقله کلمه ده ترگرام لوړه په اجتماعي تشکیلاتو کي ویسه وه چه د څو گرامو وگړي به یوه ویسه بلله کیده، او مشر ئې ویس پتي، vispati یا راجن rajan باله.[3]

گایگر الماني لیکي: چه (ویس) په اوستائي دوره کي هم کلي ته ویل کیدې، هم یوې قبیلي ته چه څو کورنۍ ئې درلودې او د اوستا vis د سنسکریت له vic سره یو دي چه په ریگویدا کي د کور، کورني، ټبر معاني لري.[4]

داسي معلومیږي چه د (و،ی، س) په طبیعت کي د سکونت او هستیدلو معاني پراته دي، مثلا د ویدا او اوستا

پور Pur

دکتور کیت Keith د دې کلمې شرح داسي لیکي چه د پخوانو هندي بومي اقوامو له مدنیت څخه موږ څه معلومات نه لرو فقط دونه ښکاري چه دوي د غویو لویي گلې درلودې او په داسي سنگرو او محکمو ځایو کي ژوند کاوه چه له ډبرو څخه ئې جوړ کړي وه. ریگویدا دغه ځایونه پور pur بولي چه وروسته دا کلمه د ښار town په مفهوم هم مستعمله شوه.[1]

ډونکن فوربس وایي چه په سنسکریت کي هم پور د ښار او کلي، کامپ camp یعني د پاچا د ناستي د ځاي kingston په معنا وه.[2]

لکه دمخه چه وویل شوه، د ډیرو گرامو او کلو کوړه (ویسه) بلله کیده د ویسي مشر ویسپتي و، ده به یو ټینگ او محکم ځاي درلود، چه په اوسنۍ اصطلاح ئې موږ ارک بولو او دوي پور باله.

دا کلمه په پښتونخوا کي دونه مشهوره ده چه ډیر ځایونه اوس هم پور بولي مثلاً بټه پور، سلطان پور، فتح پور چه په ننگرهار کي دي په هند کي هم ډیر ښارونه به دې نامه دي مثلاً بهاول پور، بیجا پور، رام پور او نور.

اعلیحضرت امیر شیر علي خان چه د کابل شمالي خوا ته نوي عسکري ځاي بنا کړ شیر پور ئې وباله چه تر اوسه هم په دغه نامه مشهور دي. په پښتو کي به مفرد ډول دا کلمه د پوړ په شکل پاته ده، پوړ طبقې ته وایي مثلاً دري پوړه وداني یا پوړ پر پوړ یعني طبقه پر طبقه.

دا موجوده معنا هم هغي پخواني ته نږدې ده ځکه چه هر پوړ محکم او ټینگ وي او پخوانو کلاو او ارگو پوړونه هم درلوده چه آثار ئې تر اوسه سته.

سمیتي Samiti

دمخه تاسي د سمهیتا په بحث کي ولوستل چه معني ئې مجموعه ده او د پښتو سمت هم نژدې دغه معنا لري.

په ریګویدا کې د دې جرګې بحث راغلي دي[1] او علما وايي چه دوی دوې جرګې درلودې يوه ئې سبها sabha بلله او بله سميتي، په سميتي کې سپين ږيري او د قبيلې مشران سره غونډېدل او دا عمومي جرګه وه اما سبها د کلي وړه جرګه وه او مقامي رنګ ئې درلود، په سميتي کي پاچا هم شامليده او د پاچا او مشر د ټاکلو هم حق د دکتور زيمر Zimmer په قول دې جرګې درلود.[2] په ويدي ژبه د سمهيتا او سميتي کلمو په معنا کې د ټولني اجتماعي مفاهيم پراته دي. ګويا د دې مفهوم لپاره (س، م، ت) عنصري حروف دي، په هندي ژبو کې هم دغه ريښې په ډيرو کلماتو کې په دغه مفهوم سته مثلاً سمت simat د توليدلو عمل، سميت semet يو له بله سره ټول، ور سره، سميتنا samitna يو له بله سره ټولول او سره غونډول.[3]

لکه چه دمخه ويل شوې دي د پښتو سمت هم کټ مټ دغه شکل او مفهوم لري، ځکه چه په سميتي (جرګه) کي هم د ټولني او غونډېدو مفهوم لري، نو ليري نده چه دغه ټول کلمات له دغي ريښې څخه وي.

ناچ

رقص او اتڼ د انسان له فطري خصايصو څخه دي په پخوانو اقوامو کي هم و، له ريګويدا څخه ښکاره کيږي، چه آريائيانو هم اتڼونه درلوده، او لکه اوس چه د پښتنو زلمي اتڼونه کوي او ځوني غوړوي، پخوا هم دوي دغسي اتڼ درلود او دا اجتماعي دود پکښې موجود و.[4]

په سنسکريت کي اتن ناچ بولي او دا کلمه تر اوسه هم په هند کي پر رقص dance اطلاقيږي[5] په پښتو کي د دي فعل لپاره د اتڼ مخصوصه کلمه سته مګر د ناچ او رقص د فعل لپاره له هغې قديمي ريښې څخه نڅا او نڅل هم لرو فقط (چ) په (څ) بدله شوې ده، له دغه مصدره افعال هم جوړيږي مثلاً ناڅي، و به ناڅي، و ئې نڅل، يو شاعر وائي:

لکه ناڅي چه بسمل له تيره تيغه   چه به تيغ دي شوم کرم نو نڅا راغله

دا کلمه په ريگويدا کي ډېره راځي او د يوې ميلې نوم و چه په ارت ميدان کي به کيده او ټول طبقات، ښځي او نر، گوچني، لويان گرد پکښي حاضريدل.

غيږ بازانو به غيږي ايستي، ورزشکارانو به لوبي کولې،سپرو به هم خپل هنر ښکاره کاوه ريښيانو به اشعار ويل. دا ميلې به کله د شپې کله د ورځي اجرا کيدې، او د مظاهرې او نمايش عمليات به کيدل.[1]

دا ميلې تر اوسه په قندهار او نورو ښارو کي سته، په پسرلي په مني په ژمي مخصوص ځايونه لري او خلق پکښي ټوليږي، په مياشتو مياشتو دوام کوي، لکه پخپله ميلې چه پاته دي، نوم ئې هم په پښتو کي پاته دي مگر لږ څه معنوي تحول ور پيښ شويدي.

په قندهار کي سامانه تظاهر، نمايش په فخر سره څرگندوني ته وائي، مثلاً فلاني ساماني کوي، يعني تظاهر او نمايش کوي، او ځان ښکاره کوي، سامانه گر متظاهر او نمايشي سړي ته وايي، په سامانو تلل، يعني په کبر او خود نمائي تلل، مثلاً يو شاعر وائي:"راغي ابو جهل کافر نبي ته په سامان" دا لږ معنوي تحول علت هم لري ځکه چه د آريائيانو ميلې هم د تظاهر او نمايش او سامانو ځايونه وه، هلته قوت، هنر، حسن، جمال ټول خلقو ښکاره کول، حتي پيغلو ميرونه هم هلته ټاکل، زلمو به ځانونه سينگارول، گويا دا ميله هم په حقيقت کي يو نمايش، او په دغه اوسنۍ معنا "سامانه" وه چه اوس هغه د ميلې مفهوم له دې کلمې څخه تللي، او فقط هغه اصلي مقصد يعني "نمايش او تظاهر" پکښي پاته شوي دي. ځکه چه سامانه له آريائي اجتماعي مظاهرو څخه وه، نو تر اجتماعي تشکيلاتو لاندي راوړله شوه.

ارباب انواع

د پخوانو آريائيانو له ژبې څخه ځيني مهم نومونه د دوی ارباب انواعو دي چه دلته ئې له لغوي پلوه مور له

په دې نامه آريائيانو يو رب النوع ستايه چه د آسمان او رڼا رب النوع ئې ګاڼه او ټول نوراني او مفيد عناصر ئې ده ته منسوبوله. د دې نامه اصلي ماده ديو ده چه عنصر ئې له (ډ، ي، و) څخه مرکب دي، او دا ماده او اصل د "ځليدلو او رڼيدلو" مفهوم له ځانه سره لري، دا ماده په آريائي ژبو کي دوني عامه ده، چه اکثرو قديمو اقوامو له دغي مادې څخه د خداي تعلي نوم جوړ کړي دي مثلاً پخپله هندي آريائيان لوي خداي جل شانه ډييوس پاتر Dyeus-Pater بولي يعني لوي او اعظم.[١]

په سنسکريت کي ډيوا، ډيواس د لمر او رڼا په معناؤ دي، او خورا ډيري کلمې له دغه ريښې څخه په هغه ژبه کي را وتلي دي، لکه چه ډنکن فوربس ليکي: ويدي ماده ئې ډيا Diya ؤ د څراغ په معنا.[٢]

وګوري دغه کلمه په يوناني کي ذيوش Zeus او بيا زيوش، زيوس سوه، د لاتين ډووس او ډيوفيس او جوفيس او جو پټير هم له دغي کورني څخه دي، په زړه الماني ژبه کي ذيو او په اسلاوي کي ډيواس، په ايتالوي کي ډيو د پرتګالي او هسپانوي ډيوس ټول له دغي ريښې څخه را وتلي اسما دي په نورو نوو ژبو کي ډيوډيوس، او ډيو هم پدغه ريښه اړه لري ډيويس Dious او ډيواين divine هم له دې کهوله دي.[٣]

په پښتو کي تر اوسه څراغ ډيوه divah بولو او دا کلمه دوني شهرت لري چه له پخوانو زمانو څخه تر اوسه په دې ژبه که ژوندي پاته ده، او سړي په ټينګه ويلاي سي، چه هم هندي او هم نورو آريائي ملتو دا کلمه له دې مځکي څخه وړې ده.

لکه چه ومولوستل: ډييوس اسماني رب النوع و، او په دغه تقريب دا نوم ټولو آريائي مللو د خداي تعالي لپاره غوره کړي و، ځکه چه رڼا له اسمانه څخه وه، نو ګويا ډييوس آسمان وو، چه په مقابل کي يې د دې رب النوع د مځکي بل رب النوع هم موجود و. که د ډييوس کلمه تحليل کړو، پښتو کلمه ډيوه به واخلو چه د چراغ او رڼا معنا لري، او د نسبت ادات (يز) به ورسره ونښلوو ډيويز Dyvis به سي، يعني رڼا وال، منور، د چراغو ډک، چه عيناً د آسمان ظاهري شکل هم دغه دي. او ډيوس Dyaus او ډيويز هم ډير سره نژدې دي، ډيوه په پښتو ادب کي ډيره

دلته معشوقه له مين سره د شپې وصل شوي ده، نو نه غواړي چه ژر سهار سي او لمر را وخيژي، نو آسمان ته خطاب کوي چه اې د څراغ او رڼا خاوند آسمانه! که به لمر ژر را خيژوې نو دي سترگي ووزه!

دغه ډيويز چه د آسمان د صفت په ډول راغلي دي، کټ مټ د هغو ټولو آريائي نومو ماخذ گڼل کيږي، چه دمخه تير شول.

پريتهي وي Prithivi او نور

په ريگويدا کي د ډيوس په مقابل کي تل پرتيهي وي يعني مځکه راځي، دا هم د يو رب النوع نوم و[1] په سنسکريت کي پرتهوي prithvi د مځکي معنا لري او ډير کلمات نور هم له دي مادي څخه جوړ شوي دي، ځکه چه مځکه پرته او غوړيدلې ده، نو ښائي چه دا نوم د پښتو له (پروت مذکر، پرته مونث) سره شريک وي، ځکه چه د کلماتو ماده (پ، ر، ت) دي پريتهي او پرتهوي او پروت ډير سره نژدې دي.

راگوزن ليکي، چه په ويدي ادب کي د پروت لغوي معنا خپريدنه او پروتوالي دي، او اوريځي او غره ته هم له دې جهته پروت وايي، چه خپاره او پراته وي، پرجاينه هم په ريگويدا کي د اوريځي نوم دي چه د پروت له مادې څخه ئې نوم را وتلي دي، د اروپا آريائيانو هم له دې رب النوع سره ډيره دلچسپي درلوده. سلاو او ليتواني اقوامو ئې تر ډيرو مسيحي کلو پوري لا هم پرستش کاوه، نومونه ئې له دغي مادې څخه مشتق دي، مثلاً پرکوناس، پرکونس، پيټرون (اوريځ).[2] دا شرح چه ولوسته سي نو د سړي يقين راځي چه پريتهي وي، پرتهوي پروت، او د پښتو پروت له يوې ريښې څخه دي.

دغسي هم ماروت Marut د باد او سيلۍ رب النوع و، چه اوس دا نوم د مروت به شکل موجود او د ببنتو د يوې قبيلي نوم دي.

دغسي هم د سوما ذکر چه دمخه راغي، دا هم يو رب النوع و چه په پښتو کي د نامه ريښې تر اوسه سته. په

څلرمه برخه

پښتو او د اوستا ژبه (زند)

اوستا ژبه۔ باختري اوستا او نوې اوستا۔ د اوستا ټوکونه۔اوسني اوستا
په پښتوکي د اوستا ژوندی کلمات۔ په پښتوکي اوستا۔ زرا تشترا۔ سپنتمان -
اهورا مزدا۔ واره - بامي۔ اسپه۔ کاوه۔ د ځایو نومونه۔ مانده - راغه -
سپین غر۔ د ځینو وسلو نومونه۔ عمومي مشابهت او نزدیوالي۔ د تطبیق جدول

پښتو او اوستا

لومړۍ خبري

لکه چه دمخه وویل شوه، اوستا ژبه هم لکه سنسکریت له آریائي پخوانو ژبو څخه ده، او د پښتو له ادبي تاریخ سره ډېره اړه لري.

اوستا د آریائي باختر او بخدي یوه زړه ژبه ده، چه موږ ئې د پښتو سره ډېر کلمات او لغات مشترک مومو، او لکه د پښتو رابطه چه د سنسکریت سره ټینګه وه، د اوستا سره هم دغسي کلکه اړه لري.

په حقیقت کي دا درې ژبي (سنسکریت، اوستا، پښتو) سره خوندي دي، او په یوه هیواد کي زیږیدلي او تربیه شوي دي، سنسکریت د هند په ارتو ورشوګانو کي خپره شوې، او اوستا په باختر کي ځوانۍ ته رسیدلې ده، پښتو د پښتنو او پکهت سره یو ځاي، پخپلو غرو کي تر اوسه ژوندۍ پاته ده.

د پښتو د ادبي تاریخ د څرګندولو او قدامت له پاره موږ نا ځاره یو، چه پښتو له اوستا سره هم پر تله کړو، او په هغو اصولو چه د سنسکریت سره مو مقایسه کړې وه، (دریمه برخه) اوس ئې په دې برخه کي د اوستا سره اوږه په اوږه ودروو.

د دې له پاره چه تاسي ته د اوستا تاریخي کیفیت لږ څه معلوم سي، او هم ئې ادبي آثار وپیژنئ، لومړی به د سنسکریت په ډول په خورا لنډو کرښو کي تاسي ته د دې ژبي تاریخ او بیا ادبي آثار در وښیم بیا به نو په اصلي مقصد یعني مقایسوي څیړنه پیل وکړم.

لکه په دریمه برخه کي چه فقط د سنسکریت ځیني مشهور او خورا مهم کلمات په پښتو کي پلټل کیده دغسي به د اوستا د لغاتو او مهمو کلماتو پلټنه او پر تله وکړو.

اما د قواعدو او د ژبي د اصولو مقایسه او تطبیق به په یوه بیله برخه که وسي، دلته فقط لغوي او ژبنۍ څیړنه د لغت او کلمهٔ سازۍ له روهه کیږي.

ساساني ۲۱۲-۲۲۶ع په امر اوستا را غونډه سوه نو له دغه جهته اوس د اوستا زوړ متن ندي پاته، فقط د ګاته برخه ئې زړه او د زرتشت قول بلله کیږي.[۱]

دا ژبه اوستا بلله کیږي، چه شرح ئې وروسته راغې، په حقیقت کي زند Zend د اوستا کتاب پهلوي شرح وه چه وروسته دا دوه نومونه په ګډه "زند اوستا" د متن پر اصلي ژبه اطلاق شوه، که نه وي پخپله زند د اوستا د تفسير ژبه یعني پهلوي ده.[۲]

د پهلوي تفسير یو بل تفسير هم درلود چه هغه (پیتي زینتي) یعني مکرر تشریح یا پازند بولي، د دی تفسیر التفسیر ابهام تر پلهوي لږ دي، او هم ئې رسم الخط نسبتاً واضح دي یا زند له پهلوي څخه لږ څه بیلتون لري او ټول کتب چه پکښي موجود دي د پهلوي نسخو تفاسیر او شروح دي.[۳]

له دې ملاحظاتو څخه داسي ښکاري، چه لومړني اوستا چه د زرتشت د عصر ژبه وه، او د اوستا کتاب په کښل شوي وو ورو ورو له باختره شا و خوا خپره شوه، په ایران کي زړه پاړسو (فرس قدیم) رواج شوه، وروسته پهلوي ژبه او پازند ځیني را ووتې، نو په حقیقت کي اوس د زړې باختري اوستایي ژبي آثار ندي پاته. ګاته چه د اوستا یو ټوک دي د محققینو په قول هغي زړې باختري اوستا ته نژدې دي.

باختري اوستا او نوې اوستا

باختري اوستا هغه کتاب وو، چه زرتشت په بخدي کي وکیښ او د هغه وخت باختري پاچا ګشتاسپ د ده دین ومانه او ټول د زردست قوانین ئې د غویو پر څرمن وکښل، او هري خوا ته ئې ولیږل.

یو پخواني مورخ پلینیوس Plinius د هرمپوس له کتابه په لومړي میلادي قرن کي داسي لیکي چه لومړني اوستا دوه ملیونه اشعاره وه، مسعودي عربي مورخ تر ۳۴۶هـ دمخه په مروج الذهب کي هسي لیکي: چه اوستا پر دوولسو زرو د غویو څرمنو باندي لیکلې وه ، محمد جریر طبري متوفي ۳۱۰ هـ وایي: چه اوستا پر دوولسو زرو د

دي، يعني هغه اوستا چه په ساساني دوره کي تر اسکندر وروسته ټوله شوې وه، بيا هم په اسلامي دوره کي تلف سو، او اوس ئې فقط يوه ربع پاته ده.[1]

له دې بيانه هسي ښکاري چه د اوستا کتاب ډيري صدمې ليدلي، او څو واره له منځه وتلي او بيا سره ټول شوي دي، او ډير نوي نوي مضامين وروسته هم پکښي داخل شوي دي، يعني دا يو کتاب دي چه پر پخواني حالت ندي پاته. ډارمسټټر فرانسوي عالم ډيري برهمني او پهلوي او او بودائي او يوناني اغيزې او عناصر په اوستا کي ښيئي[2] نو لکه د مضمون او محتوياتو له پلوه چه اوستا سره اوښتې او نوي مواد په ګډ شوي دي، دغسي هم د ژبي له خوا د زړې باختري اوستائي نمايندګي نيسي کولاي، او دا يو محرف کتاب دي، چه اوس ئې لږ برخي په نوي شکل پاته دي.

د استا ټوکونه

د ساسانياونو په دوره کي له ۲۱۱ع تر ٦۲۹ع پوري چه زرتشتي دين رسمي ګڼل کيدي ټول د اوستا کتاب ۲۱ نسکه (کتابه) و چه د دينکرد[3] په اتم او نهم فصل کي تفصيل راغلي دي، نسک په اوستا کي نسکو ذکر شوي او معني ئې دفتر او جنګ او مجموعه ده.[4]

دغه يويشت نسکه پر درې برخي ويشل کيږي چه هره برخه ئې اوه نسکه ده، لومړي برخه ئې ګاتها Gatha يا ګاسان Gasan بولي چه د عبادت مسايل او مذهبي اصول دي، دوهمه برخه ئې دات Dat بولي چه خاصه ده په اجتماعي او معاشرتي قوأنينو پوري، دريمه برخه يې هدهه ماتهرا Hadha-mathra ده چه الهيات او فلسفه او ګډوډ بحثونه دي.[5]

اوس به د دغو درو ټوکو اجزاء او برخي هم در وښيو:

۲- سوتکر Sutkar

۳- ورست مانسر Varst-mansar

٤- بک Bak

٥- وستک Vastak

٦- هاد هوخت Hadhokht

۷- سپند Spand

له دغو څخه سوتکر او ورست مانسر او بک هر یو ۲۲ برخې لري چه د لومړۍ قسم د ۲۲ منظمو برخو پر ډول منظومي سندري دي او د هغو شرح او تفسیر ګڼل کیږي، او اوس له دغو څخه فقط د سوتکر یو څو قطعي او د ورست مانسر یوه برخه زموږ په لاس کي ده دغسي هم د بک درې برخې په یسنا ګډې دي.

د وستک څخه اوس هیڅ پاته نه دي، او نه د ینکرد د دغه شرح کوي، نه ئې اصلي نسخه او نه ئې پهلوي شرح سته، اما له هاد هوخت څخه درې برخې پاتې دي، چه په یسنا کي شمیرلي کیږي او یوه بله برخه ئې هم په یسنا کي ګډه او درج ده. اومه برخه یعني سپند د زردشت کیسه ده، چه په نوي ډول "زردست نامه" بلله کیږي او د ده د ژوندانه کیسې پکښې دي.[1]

داتDat

دوهمه برخه نسکونه چه دات Dat ئې بولي، او قانوني او شرعي مباحث لري، دغه لاندي اوه برخې لري:

۱- ینکاتوم Nikatum

۲- ګندا سرنیګت Ganda-sar-nigat

۳- هوسپارم Husparam

٤- سکاتوم Sakatum

شپږمه برخه کتردات د خلقت له ابتداء څخه تر زر تشته پوري تاریخي ابحاث لري، او اوس دغه برخه په بندهش Bundahis او شهنامه کي ساتلې ده.

اومه برخه چه بکان یشت نومیږي، ځیني مناجاتونه او دعاوي دي، چه د ارباب انواعو په نامه وې. او له دغو څخه ۱٦ ټوټې په هوم یشت او سروش یشت کي سته.[1]

هدهه ماتهرا Hadha mathra

دریمه برخه نسکونه چه هدهه ماتهرا نومیږي، نه ښه پېژندل شوي، او نه ښه ساتلې شوې دي، دغه برخه هم اوه څپرکي لري:

۱- دامدات Damdat

۲- ناتر Natar

۳- پاګګ Pagag

٤- رت دات ایتګ Rat-dat-itag

٥- بریس Baris

٦- کش کیشرو Kaskisrav

۷- ویشتاسپ ساست Vistasp sast

دامدات د زرتشتیانو د خلقت او د پیدایښت احوال و، د بندهش د پیدایښت او خلقت بیان له دغي برخي څخه دي، د ناتر په حال هیڅ نه یو خبر، او نه دینکرد له دغه څخه بحث کوي، له پاګګ څخه په ګاه او سي روزه Siroza کي یو څه برخه پاته ده، او د وختو ابحاث ئې درلوده، رت دات ایتګ Rat-dat-itag د قربانیو ترتیبات ښوول، او دوې قطعې ئې اوس سته.

اما پنځمه او شپږمه حصه د هغو قربانیو په بیان کي وه چه د ناوړو او جناتو د اضرارو جلوګیري ئې کوله، له

اما د څلورو نورو نسکو (۱- بک، ۲- هاد هوخت، ۳ ویشتاسپ ساست، ٤- هوسپارم) څخه هم غوره برخي پاته دي او له نورو څخه لږ لږ.

دغسي هم دارمستتر وايې چه په غير مرتب او غير مستقيم ډول له پهلوي شرحو څخه موږ ته د اوستا دور کونسکو محتويات معلوميږي او د پنځلسو نسکو لږ يا ډيري نمونې او نسخې زموږ څخه سته.

ويست West انګليس اوستا پوهاند، د اوستا ټول ۲۱ نسکونه ۳٤۷،۰۰۰ لفظه بولي، چه اوس فقط ۸۳۰۰ الفاظ يعني څلورمه برخه پاته او نور محو شوي دي.[۱]

اوسنۍ اوستا

دا لوړ تقسيم چه په اوستا کي شوي دي، لکه تاسي چه وويل د پهلوي د دنيکر دله کتابه معلوميږي، چه پخوا ئې دغه اجزاء درلودل، اما اوس د اوستا کتاب پر دغو پنځو ټوکو باندي مشتمل دي.[۲]

۱ يسنا Yasna چه د کلمې معنا ئې پرستش، نمنځنه، لمونځ او جشن دي په سنسکريت کي دا کلمه يحبنه، په پلهوي کي نيرشن، په پاړسو جشن ده، دا ټوک ټولي هغه سندري دي چه د مذهبي مراسمو پر وخت ويلي کيږي، او ۷۲ فصله لري چه له دغو څخه ۱۷ فصله د هغه پخوا ګاتها څخه دي.

۲- ويسپريد Vispered يعني سروران دا برخه هم مستقل کتاب ندي بلکه په لومړي برخه اړه لري، د مذهبي دعاو او اورادو مجموعه ده، چه د يسنا سره يو ځاي ويل کيږي او له ۲۳ څخه تر ۲۷ پوري فصلونه لري.

۳- ويندیداد Vendidad يعني د شياطينو دافع قانون، چه په دغه کتاب کي د اوداسه آداب او د استغفار او توبې اصول بيان شوي ديني قوانين او احکام لري، دا کتاب ټول ۲۲ فرګرد يعني بابونه لري.

٤- يشت Yasht يعني نيانش او لمونځ چه د کلمې ريښه په هغه يسنا کي ده، دا يو ډول سندري دي، چه د خدايتعالي او پريښتو ستاينه ده، يشتونه ټول ۲۱ دي.

او شرح خپاره کړل، وروسته په دې علم کي ډېر نوموړي پوهان منځ ته راغله، چه دي ساسي، اوګروټ فنټ، رولنسن، بارتولومه، ميه، لاسن، اسپيګل، ګيګر، ډارمستټر، ګيلډنر، ملر، له دغي جملې څخه دي او دغو پوهانو په المان او فرانسه کي ډېر کتب د اوستا په خصوص کي وکښل او خپاره ئې کړه.[1]

په پښتو کي د اوستا ژوندي کلمات

اوس چه تاسي ته لږ څه د اوستا شرح معلومه سوه، نو به خپل اصلي مقصد ته ولاړ سو، د اوستا يو څو مشهور لغتونه به د پښتو سره تطبيق کړو.

دمخه د ويدا په بحث کي تاسي ته د تطبيق اصول معلوم سوه، هغه تحليلي قواعد دلته هم جاري دي او زموږ د چاري اساس يو دي. دلته چه موږ د اوستا ځني کلمات د پښتو له پلوه تحليل کوو، فقط د مثال په ډول يو څو هغه کلمات را اخلو چه په اوستا کي ډېر مشهور دي که نه وي، د ټولي ژبي تطبيق او مقايسه بيل کتاب غواړي او د پښتو د ادبي تاريخ وظيفه هم نده.

د اوستا کلمه

تر هر څه دمخه به پخپله د اوستا نوم تر تحليل لاندي راولو، دمخه در ښکاره شوې ده، چه دا کلمه ډېره زړه ده او د آريائي باختر له پخوانو آثارو څخه ده.

د دې کلمې په معنا او لغوي تحليل کي پوهان ډلي ډلي دي، هر چا يوه توجيه ورته کړيده او اشکال ئې هم مختلف را نقل شويدي، اوستا، ايستا، استا وستا، افستا، اپستا. د پهلوي شکل ئې اويستاک دي، چه ډارمستتر اپستاک ضبط کړيدي، په سرياني ژبه اپستاګا او په عربي کي ابستاق دي او لکه محققين چه وايي: د دې نامه ذکر

۱- پروفيسور گلدنر Goldner له پروفسور اندراس څخه هسي نقل کوي چه د اوستا کلمه له پهلوي اوپستا upasta څخه مشتقه ده، چه معنا ئې "اساس، بنيان او اصلي متن" ده، پروفيسور بارتولد او ويسباخ Weissbach دغه کلمه په اوستا او هخامنشي ډبر ليک کي د "پناه او کومک" په معناو راوړي.[۱]

۲- يو بل مشهور عالم جيکسن Jackson د نيو يارک د کولمبيا کالج پروفيسر هسي وايي چه د اوستا Avesta اصطلاح له اوستاک Avistak څخه را وتلې ده، چه دا کلمه په ساساني دوره کي عموماً مستعمله وه، مگر دا نده معلومه چه اصلي معنا ئې څه ده؟ ښايي چه پهلوي اوستاک لکه د سنسکريت ويدا غوندي د "پوهني، دانش، او علم" په معنا وي يا ښائي چه معنا ئې اصلي متن the original text وي يا قانون.[۲]

۳- په شرقي کتابو او قاموسو کي هم اوستا راوړي، مثلاً د دساتير آسماني په فرهنگ کي ليکي "اوستا بفتح اول و ثاني نام کتابيکه بر حضرت زرتشت نازل شده و معني آن بهين ستايش و مهين نيايش، وستا بکسر اول مخفف اوستاست"[۳]

فرهنگ نظام ليکي: اوستا کتاب ديني زرتشت پيغمبر ايران است اسيري لاهيجي گويد: "علم معني از کتاب اوستا حاصلت نايد مکش چندين عنا". اسدي طوسي په لغت فرس کي ليکي استا، وستا، ابستا، تفسير زند است، خسرواني گفت:

چو گلبن ازگل آتش نهاد و عکس افگند بشاخ او بر، دراج گشت ابستا خوان

٤- آپرت Oppert هسې ليکي: چه د اوستا کلمه اساساً له آبستا abasta پارسي کلمې څخه جوړه شويده چه معنا ئې قانون دي.[٤]

٥- ځني نور پوهان دا عقيده لري چه اوستا د مجهول او نا مفهوم معنا لري، او دوې ټوټې کلمه ده لومړۍ ټوټه "آ" يعني "نه" دوهمه ټوټه "ويستا" يعني دانسته ده چه مرکباً "نامفهوم او مجهول، او نا دانسته" ورته وايي.[٥] او د دي نامه وجه تسميه، هم داسې بيانوي چه اصلي باختري اوستا دوې نسخې وې او دغه نسخې هم د اسکندر په

په پښتوکي اوستا

د اوستا دکلمې په شرح او مفهوم کي د پوهانو له مفکورو څخه لوړي څېړني مختصراً را نقل شوې، په پښتو کي هم داکلمه تطبيق مومي، او لکه د ويدي ژبي ډېرکلمات چه په پښتوکي وکتل سوه داکلمه هم له پښتو سره په دوه ډوله برابريږي.[1] د پنځمي مفکورې خاوندانو اوستا په نامفهوم ترجمه کړيده، او دا نظريه اسلامي مؤرخينو هم منلې ده، مثلا علي بن الحسين مسعودي مشهور اسلامي مورخ چه په ۳٤٦هـ وفات شويدي په ۳۳۲هـ کال هسي ليکي:

"زرادشت بن استيمان و هونبي المجوس الذى اتاهم بالکتاب المعروف بالز مزمه عند عوام الناس واسمه عنالمجوس بستاه... و معجم هذا الکتاب يدور علي ستين حروفا من احرف العجم، و ليس في ساير اللغات اکثر حروفا من هذا واتي زردشت بکتابهم هذا بلغتهٔ يعجزون عن ايراد مثلها، و لايدرکون کنه مرادها... وکتب هذا الکتاب في اثني عشر الف مجلد بالذهب فيه وعدو و عيد و امرونهي و غير ذالک من الشرايع و العبادات، فلم تزل الملوک تعمل بمافي في هذا الکتاب الي عهد الاسکندر و ماکان من قتله لدارا ابن دارا، فاحرق الاسکندر بعض هذا کتاب ثم صار المک بعد الطوايف الي اردشير بن بابک فجمع الفرس علي قرأة سورة منه يقال لها (استاه)... ثم عمل زرادشت تفسيراً عند عجزهم عن فههٔ و سموالتفسير (زندا) ثم عمل اللتفسير تفسير أوسماه (بازند) ثم عمل علمأ هم بعد وقات زرادشت تفسير التفسير و شرحاً لساير ما ذکرناه و سموا هذا التفسير (باردم)...[2]

ترجمه: زرادشت و استيمان زوي د مجوسو بني دي، چه دوي ته ئې د ابستاکتاب راوړ، داکتاب عوام وګړي زمزمه بولي او ٦٠ حروفه لري چه په اکثرو نورور ژبوکي ډېر دغه حروف نسته زردشت دغه خپل کتاب په داسي ژبه راوړ چه بل چا هغسي نه سواي ليکلای او نه ئې څوک په مراد پوهيدل... داکتاب په دوولس زره ټوکه کي په زرو وليکل سو، وعد او وعيد، امرا ونهي او نور شرايع او عبادات پکښې وه، پاچهانو د اسکندر تر وخته پدې

لیکي "کتاب زند بر دو قسم است، یک قسم آن صریح و بي رمز که آنرا "مه زند" نیز می گفتند، و قسم دوم رمز و اشارات که آنرا "زند" هم مي خوانند...[۱]

د اوستا په خصوص کي د پنځمي مفکورې د خاوندانو لپاره دا تهول تاریخي دلایل موجود دي، او که موږ له دغه نقطهٔ نظر د اوستا کلمه تحلیل کړو، نو سمه راځي، په دې ډول دا نوم مرکب دي له دوو ټوټو څخه (اـ وستا) یعني مفتوح همزه په آریائي ژبو کي د نافیه (نا) په معنا راځي، په سنسکریت کي هم عام دي الف په (ی) هر وقت اوړي، نو (ا) ته (یه=یا) هم ویلاي سو، چه اوس د قندهار په پښتو کي کټ مټ د (نه، نا) په معنا د نفي لپاره دي. مثلاً احمد راغلي دي؟ یه ندي راغلي، د خلیل خان نیازی په دې رباعي کي (یه) د نفي په معنا ښه واضح شویدی.

خړي اوریځي ژاړي له پاسه　　　　کویله بړغ کا بیلتون له لا سه

یه، هغه لوني گوهر په خول ستا　　　　دا مرحبا کا ستا، بړموږ مواسه[۲]

دوهم جزو (وستا) له پښتو (ویستل) څخه جوړ شویدئ چه معنا ئې ده (استخراج، د باندي ویستل) د دې مصدر اسم مفعول (ویستلي او ویستئي) دي، او پخپله (ویستا) کلمه هم په زند ژبه کي اسم مفعول دي، نو اویستا داسي معنا لري: نا استخراج شوي، نامفهوم.[۳]

که په اوسنۍ محاوره دا کلمه ووایو (یه وستي) یعني (ناویستي) او نا مفهوم به وي، چه کټ مټ هغه "اوستا" هم دغسي ده.

د اوستا کتاب له بخدي او باختر څخه را وتلي دي، نو لکه پخپله د بخدي کلمه چه د پکهت او پښت او پښتون سره نښتې ده، د اوستا نوم هم دغسي له پښتو سره اړه لري، او د دې کتاب نا مفهوم توب د اسیري لاهیجي له هغه ذکر شوې پارسي بیته هم ښکاري، څکه چه دی وایي: له اوستا څخه معني نسي درک کولاي، بیهوده زیار مکاږه، د پنځمي مفکورې له رویه خو د اوستا کلمه په دې ډول تجزیه شوه (اـ ویستا) اما که د دریمي نظر ئې له

کي (او اسپ) یعني ښه آس (او اومرتیا) یعني ښه سړی راغلي دي[۱] او پخپله (هو) هم په پښتو کي د ایجاب کلمه ده، چه اوس هم ژوندۍ ده، او هغه د "ښه" معني لري.

دوهم جز چه (ستا) دي، ریښه ئې (س، ت) دي، چه له دې څخه د پښتو (ستایل، ستاینه، ستانه) د پاړسو (ستایش، ستودن) را وتلي دي. ستایوال هم په پښتو ستایش کننده ته وایي، امیر کروړ سوري چه د پښتو خورا پخواني ادیب او شاعر دي پخپله حماسه که وایي:

نړۍ زما ده نوم مي ستایي، پر دریځ ستایوال[۲]

په پهلوي کي هم د "ستا" ریښه وه، اسدي طوسي لیکي: چه "آفد ستا" مرکب دي له افد یعني شگفت او ستا یعني ستایش څخه لکه دقیقي چه وایي:

جز از ایزد تو ام خداوندي　　　　کنم از دل بتو بر آفد ستا[۳]

له دې څخه هم معلومیږي، چه له پخوا څخه دا ریښه په پښتو او نورو آریایي ژبو کي وه، نو له دغه جهته ویلاي سو چه د اوستا د کلمې دوهمه ټوټه (ستا) له دغه ستایلو څخه ده.

په دې ډول به (اوستا) پخپله د اوستا ژبي په اصطلاح (هوستا) او په پښتو به (اوستا) یعني (ښه ستاینه) او هغه "بهین ستایش او مهین نیایش" سي، چه دا لغوي تحلیل هم د اوستا د کلمې ریښې په پښتو کي څرگندوي.

زراتشترا Zaratashtara

تر اوستا وروسته دوهم مهم نوم د دې کتاب د راوړونکي نوم زراتشترا یا زردشت دي، چه دا سړی د بخدي آرئیایانو یو نوموړي دیني مبلغ او موسس دي. د زردشت له نورو سوانحو او د ده له دین او کتابه سره دلته موږ نور کار نه لرو فقط د ده د نامه تحلیل د پښتو له پلوه کوو. د ده د ژوندانه د عصر په خصوص کي فقط دوني وایو، چه مورخین مختلف دي خو اکثر هسي وایي، چه زردشت د (٦٥٠ څخه تر ٥٥٠ ق،م) پوري یعني په دغه یوه قرن کي

لکه د دې نامه په ظاهري ډول او شکل کې چه اختلاف دی، په معنا کې هم دغسې مختلفې مفکورې موجودې دي، هر چا یوه توجیه کړېده، او مشهور اقوال ئې دغه دي:

۱- دینون Deinon یوناني مورخ وائي، چه زرتشتر یعني (د ستورو ستایونکي) دا مورخ چه تقریباً دوه زره کاله تر اوس دمخه ژوندي و هسې راې لري.[۱]

۲- نوی اروپائي محققین هم ډول ډول ترجمې ورته تراشي. مثلاً کاسل Cassel وایي، معنا ئې (د ستوري زوي ده) ونیډشمن Windischman او میولر Muller دا عقیده لري، چه معنا ئې (د دلاور اوښ خاوند) ده، هارلز Horlez ئې په (لکه طلا داسې بریښېدونکي) سره ترجمه کوي، دارمستتر وایي چه معنا ئې (د ژیړ اوښ خاوند) ده بارتومه ئې (د زاړه اوښ خاوند) بولي، جاکسن انګلیس هم دغسې وایي، پروفیسور رات ئې د (زرګر) په معنا اخلي.[۲]

۳- شرقي پوهان د دې نامه معنا (آوردهٔ نخست یا آفریدهٔ اول) لیکي. او ځیني ئې په (فرستادهٔ یزدان یا نفس کل، نور مجرد، نفس ناطقه) سره ترجمه کوي.[۳]

٤- ځیني پوهان داسې وایي: چه دا کلمه له سامي ژبو څخه راغلې ده راولینسن انګلیسي لیکي چه لومړۍ جزو ئې (زرد) له (زیرد) څخه جوړ شوي دي چه معني ئې، زاده ده دوهم جزو ئې اشترا د زهري ستوري نوم دي، نو مرکباً ئې داسې معنا کیږي (زادهٔ ستارهٔ زهر) د کلدانیانو په عقایدو کې زهره د (ایستار) ظهر و، چه د عشق رب النوع او د جګړو ملکه وه.[٤]

٥- دا ټول نظریات چه ذکر شول د ځینو نورو پوهانو له خوا رد شوي دي ځکه چه هر چا یوه تقریبي او تخمیني مفهوم ورته ټاکلي دي، پورداؤد وائي:

ښائي چه یوه دغه نظریه سمه نه وي، ځکه که لومړي جزو (زر) وبولو، دا کلمه خو په اوستا کې زیریت Zairita وه، او زرنت د (زوړ او پیر) په معنا دي، مګر په ترکیب کې دا کلمات په څه ډول (زرت) شول؟[٥]

د نامه تجزيه

په پښتوكي د زره تشتره نوم د هاګ د عقيدې پر اساس داسي تجزته كولاي سو چه لومړۍ جزو ئې يقيناً د اوستا زرته Zaretha او د پښتو زړه دي چه پارسي دل ته ئې په اوستا زرته وايه.[1] چه ورته ځير سو دكلمې استاسي عناصر (ز-ر) دي چه د اوستا (ر) د (ت) په ملګري يو راز آوازكاوه، چه د (ته=ذ) تر منځ ؤ، او دغه آواز د پښتو (ړ) اداكړى دي، نو اساساً ګويا دوهم اواز يو قسم درنه (ر) وه!

د زړه له مادې څخه ځني نور اسماء هم په اوستائي دوره كي سته، او موږ ته دا ثابتوي، چه د زردشت په عصر كي له دې مادې څخه ډير نومونه جوړ شويدي، مثلاً د بلخ په مشهورو تاريخي پهلوانانو كي يو (زرير) دي چه "ياتكار زيريران" كتاب د ده په نامه كښل شوي، او په پهلوي ژبه كي سته، زرير د ويشتاسپ ورور او اصلاً ئې نوم د مسته وست په قول "اسپه ياودا" و، او په اوستا كي ده ته (زري واري) لقب وركړ شوي دي[2] چه لومړي جزو ئې زري (زړه) او دوهم جزو ئې (وارى) د پښتو اوسني د فاعليت ادات (ور) دي، نو زري وارى (زړه ور) پښتو كلمه ده چه دغه زرى په زره تشتركي هم سته، زره، زري، زرته ټول دغه د پښتو (زړه) ته راځي.

اوس چه تاسي ته په اوستائي نوموكي د (زړه) دكلمې ريښې معلومې شوې، او دا مو ومنل چه د زراتشتر د نامه لومړۍ ټوټه هم دغه (زره=زړه) ده، نو به دوهمې ټوټې ته ولاړ سو، چه دغه څنګه ده؟

لكه چه تاسي وكتل: اكثرو خلقو دوهم جزو (اشترا) يعني اوښ بللي دي، په حقيقت كي د (ت،ش،ت،ر) اساسي حروف داكلمه تشكيلوي، چه (ش،ئې، ښ) او (ر، ئې، ن) هم ويل كيږي، نو تشتر د پښتو (تښتن) دي چه معنا ئې صاحب، خاوند، مالک ده، او داكلمه په پښتوكي د "څښتن" په شكل هم موجوده په ادب او محاوه كي عموماً ژوندۍ او مستعمله ده.

د (ش) او (ښ) ابدال عمومي دي، دا دواړه حروف له يوه مخرجه او يوه اصله دي د پارسي اكثر (ش) د پښتو په (ښ) بدليږي، اخرني حرف ئې (ر) ده، چه په پښتوكي په (ن) اوښتې ده دا ابدال هم روا دي، ځكه چه

لومړۍ برخه ئې سپیت (سپید) ده او د دې نامه معنا داسي کیږي "سپین نژاد" په ګاتها کي هم دا نوم ډیر ځله راوړي.[1]

سپین نژاد خو داسي مفهوم لري چه باید دي له سپینه پښته وي، او سپین پوستي وئ، مګر ښائي چه دا نوم معنوي جنبه هم ولري چه د ده اصل او خټه سپینه وه یعني له ښې او روحاني او شریفي کورني څخه و لکه چه ځینو خلقو دغه سپیتمان په (پاک روان) هم ترجمه کړي دي.[2]

په هر صورت دا فامیلي نوم د ترکیب او معنا له پلوه پښتو دي او د پښتو پر اساس ئې لومړی جزو (سپین) صفت دي. چه تر خپل موصوف دمخه راغلي دي دوهم جزو ئې (تمان) موصوف دی چه اوس د دې کلمې شکل په پښتو کي (تومنه) ده، یعني اصل او مایه. په قندهار کي دا کلمه اوس هم په دغو معناو سته مثلا د مستو تومنه هغه مستې بولي، چه د مایئې په ډول ئې تودو شدو ته اچوي چه مستې سي.

د بد خلق سړی په خصوص که وایی "تومنه ئې خرابه ده" یعني اصل او نژاد او مایه ئې ورانه ده[3] نو په پښتو کي به هغه تاریخي سپیتمان (سپین تومني) یعني (سفید نژاد) سي، چه فقط یو د سپین آخرني (نون) د تخفیف له پلوه حذف شویدي، او د تومنی (واو) هم ځکه چه حرف علت دي، په الف اوښتي، او له خپله ځایه ښوریدلي پسله (م) راغلي دي. او داسي تغیرات چه په ځو زره کاله کي دې کلمې ته ور پیښ شوي دي، د ژبو په تحول کي عمومي دي.

د سپیتمان لومړي جزو چه (سپین) دی، په اکثرو آریائي نومو کي ریښه لري، یعني د باختر آریائیانو د اکثړو نومو په سر کي سپین کلمه راځي، مثلاً سپین دات Spendat سپین تا Spenta سپینتو داتا Spentodata او نور چه د اوستا په وندیداد کي داسي نومونه ډیر دي او د لومړی جزو معنا ئې هم دغه سفید دي، چه د پښتو "سپین" کټ مټ پکښې معلومیږی.

نو په دغه تاریخي استناد په ټینګه ویلاي شو، چه د (سپیتمان) لمړی جزو هم دغه (سپین) دي چه د هغه عصر

ګایګر الماني وايي: چه اهوره مزده د عالم پاچا او د غیب او شهود مالک و. هر ځاي د خالق تعالی نوم داسي په اوستا کي ذکر شوی دي[1] په هر صورت خو دا نوم د اوستائي ژبي یو مهم اسم دي او تر اوسه هم په پاړسو ژبه کي د (اور مزد) په ډول موجود دي، که موږ دا نوم تحلیل او تجزیه کړو دري ټوټې دي (اهور=اور) دوهم (مزدا) او په دې ډول دا دواړی ټوټې په پښتو کي ریښه لري.

تاسي دمخه د سنسکریت په څیړنه کي د (مزدا) دکلمې نظایر او امثال او ریښې په پښتوکي ولیدې، نو ئې دلته تکرار ښه ندي، فقط د لومړۍ ټوټې تحلیل دلته ولولئ: اوستائي (اهور) د (هور) په شکل اوس په پاړسي ادب کي موجود دي چه معنا ئې نور، لمر ده، ځکه چه هر وخت د اوستا (هـ) په سنسکریت کي په (س) اوړي، نو دا کلمه په سنسکریت کي سور او سوریا شوې ده چه لمر ته ویل کیږي.[2] فردوسي وائي:

از ویست شادي و زویست زور خداوندکیوان و ناهید و هور

ځکه چه له هور څخه مقصد رڼا او بیا لمر ؤ، نو له دې جهته کله ستوري او طالع ته هم مناسبتاً (هور) ویل شویدي، فردوسي وائي:

به یکبارګي تیره شد هور تو کجا شد چنان مردي و زور تو؟

په پاړسوکي د اوستا (هـ) په (خ) هم بدلیږي لکه چه دمخه هم ویل شوي دي نو دغه کلمه (خور) هم شوه، چه لمر ته وائي، دکتور ګایګر هسي شرح ورکوي چه هور یعني لمر او نور چه د اهورا مزدا مخلوق دي، د نورالانوار او ضیاي مطلق په مفهوم هم و.[3] پخوانو انسانانو رڼا او نور مقدس ګڼل، او احترام ئې کاوه، ځکه نو دوي لمر په اسمان کي مقدس ګاڼه چه د نور منبع دي، او په مځکه کي بیا د نور منبع (اور) باله او مقدس ئې ګاڼه، لکه چه په ویدا او اوستا دواړوکي د اور په نمایندګي ارباب انواع سته مثلاً د ویدا یو مشهور رب النوع (اګني) یعني (اور) دي، چه د دوي په عقیده ئې لمر، بریښنا، او اور دري بدنونه دي، او د رڼا او اور د تقدیس عقیده په اوستائي آریائیانوکي هم وه[4] ګایګر وائي: چه په مځکه کي د ټولو رڼاؤ مرکز (اور) دي، او بیله اسماني

هوربذ د زردشت لقب دي، او معنا ئې ده (د اور خدمتګار) یا (اور مشر)، عربو دا کلمه هربذ کړه چه جمع ئي هرابذه ده، علامه خوارزمي وایی: چه دا د فرس پهلوي لغت دي، او معنا ئې خادم النار او عبدالنار ده.[1]

په پاړسو ادب کي هم هیربد د زردشت د لقب په ډول استعمال شوی دي "ندانم که آن هیربد را که کشت؟"

له دغو ټولو تاریخي او لغوي څیړونو څخه تاسي ته ښکاري چه په مځکه کي (اور) د آسماني (اهورا=هور=اور) نمایند ؤ، او دا پښتو کلمه په اوستا کي په لوړو صورتو موجوده وه، کله ئې معنا رڼا، کله لمر، کله اور وه.

پوهان وایي: چه په ویدا کي (ورن) یو رب النوع دي، چه دغه کټ مټ د یونانیانو (اوري ناس) او د اوستا (اور مزد) دي، او د دې نومو ماده او عنصر هم (ور) ده.[2] نو که دې کلمو ته سړي ځیر سي، لومړي جزو ئې دغه پښتو (اور) دي (ور=اوری=اور) چه د ایران د مخامنشي دورې د زړې پارسي په کتیبو کي هم (اورمزد) راغلي دي.[3]

نو که د دغه لغوي تحلیل له رویه، تاریخي مواد هم په نظر کي ونیسو، او د اوستا، د (اهوره مزده) معنا وکړو باید داسي ووایو (نمنځلي اور) یا (مجلله رڼا) یا (د عبادت وړ رڼا) چه ذات واحدلا شریک دي.

د دې کلمې اوستائي ترکیب هم د پښتو سره سم دي، ځکه (مزدا) چه صفت دي تر اهورا موصوف دمخه دي په دې ډول (مزدا اهورا)[4] چه له دغه څخه ئې هم پښتو ته نردیوالي ښه ښکاري.

واره Vara

دا کلمه هم ډېره تاریخي او مهمه ده، اوستا په وندیداد کي دا نوم راوړي، او داسي ښکاري چه په بخدي کي دا لومړۍ وداني ده، چه یما Yama د اهورا مزده په امر جوړه کړه. پخپله اوستا د دې وداني په خصوص هسي وایي: "تر ژمي دمخه په هیواد کي ډېر واښه د ژویو لپاره را شنه شول او اوبو ښه خړوب کړل، نو اوس به تر واوري

یوه واله کي چه هیوه هاتره[1] اوړده وي، هلته ښائي چه ته یو ټاټوبي ودان کړې، چه یو کور وي د لوړي خوني او غولي او دالانه سره!

هلته ښائي چه ته د سړیو او ښځو تخمونه یوسې کوم چه ډیر لوي او خورا ښه او غوره وي پر مځکه، هلته ښائي چه ته د هر راز ژویو تخمونه یو سې، کوم چه ډیر لوي او خورا ښه او غوره وي پر مځکه؛

هلته ښائي چه ته د هر راز ونوو تخمونه یو سې، کومي چه ډیري جگّي دي، او خورا ښه بوي ئې ځي، پر دې مځکه هلته ښائي چه د هر راز میوو تخمونه یو سې کومي چه خورا ښه خوند او ښه بوي لري.

له دغو ټولو تخمو ځخه ښائي چه ته دوه دوه له هره ډوله ځخه یو سې، او په ډیر زیار ئې خوندي کړې، تر څو چه هغه سړي ټول په (واره) کي هستوگن سي.

هلته ښائي، چه ټیټي یا خیټو، یا لیني یا لپوني، یا بد خواه، یا درواغجن، یا کین کښ، یارخن (حاسد) یا وران غاښي، یا پیس استوگه وکړي... د دې ځاي په لویه برخه کي ښائي چه ته نه واټونه جوړ کړې، شپږ په منځ کي او دري نور په هغه کوچنی برخه کي، د لویئ برخي په واټو کي ښایي چه ته زر سړي او ښځي واچوې په منځني برخه کي ښائي چه شپږ سوه وي، او په کوچنۍ برخه کي درې سوه، ښائي چه دغه واره په خپل طلائي مهر ټاپه کړي، او یو ور او کړکۍ ورته جوړه کړي، چه پخپله یو له بله سره ورځي.

دلته نو یما له ځانه سره وویل دغه وراه چه ما ته ئې اهوره مزدا د جوړولو امر وکړ زه په چا جوړه کړم؟ اهوره مزدا ورته وویل: اي ښکلي یما، د ویوانگهت زوا! مځکه د خپلي پښې په پونده وخره او بیا ئې په خپلو لاسو ختټه جوړه کړه لکه کلالان چه د خپلو لوښو لپاره ختې جوړوي!

بیا نو یما دغسي وکړه، لکه اهوره مزدا چه ویلي وه، مځکه ئې په پښو وخرله او پخپلو لاسو ئې ختټه جوړه کړه لکه د لوښو ختټه. نو یما یوه واره ودانه کړه، چه د آس د سپرلو د ډگر غوندي ئې هر اړخ ؤ او ده هلته د پسو او غویو او سړیو او سپیو او مرغانو تخمونه، او ځلاند سور اور یووړ، ده جوړه کړه یوه واره، د سپرلو ډگر په شان، د

ښه بوي لرونکي وې تخمونه یووړل. له دغو ټولو تخمو څخه ده دوه دوه یووړل، او په زیار ئې هلته وساتل تر څو چه دغه واره په سړیو ودانه سوه.[۱]

په ورستنیو فقرو کې کټ مټ هغه د مخني د واره ودانولو اصول بیرته راغلي دي، چه دمخه ذکر شول، او وایي چه یما دغسي وکړه، لکه چه امر ورته شوي و، څو چه واره ودانه شوه.

پدې ډول اوستا د واره ودانولو نقشه مفصله کاږي او لدې څخه هسي ښکاري چه یما د اهوره مزدا په ښوونه واره جوړه کړې او څه هغه کي د مدنیت لومړی اساس ایښې و.

واره په بخدي کي وه او تر اوسه ئې هم آثار د نو بهار په نامه سته هغه وخت چه د یما په دغه تاریخي ټاټوبي کي زردشت را وپاڅیدي نو ده ده له درو زامنو څخه یو چه یوروتاد نره Urvatad-nara نومیدي واره مشر ټاکلي شوي و یعني Temporal lord of the Vara.[۲]

د اوستا دا (واره) وروسته عجیب تاریخ لري او هم دا کلمه د زمانو د تیریدلو سره هسي رنګونه مومي، چه کورټ نه پیژندله کیږي، ځکه چه په پښتو کي ریښه سته، نو دلته څه نه څه د دې لغت تاریخي او ادبي تحولات بیانوم.

په سنسکریت کي له دغي ریښې څخه ډیر کلمات جوړ شوي دي، مثلاً واړ var یعني محوطه، ځاي، د هندوانو دستیٍ کولو ځاي. واړا vara د یو ښار څلورمه برخه، یو ځاي چه د هري طبقې خلق پکښي اوسیٴ، واړی Vari یوه محوطه، غولي، دربار، باغ.[۳]

د سنسکریت (واړه) د اوستا له (واره) سره هم په تلفظ هم په معنا کي یوه ده، او دا یوه آریائي پخواني کلمه ده، چه وروسته په بودائي دوره کي (وهار) شوه، ځکه چه دغه د بخدي (واره) هم وروسته د یوه معبد په ډول د زرتشتي دین کانون او مرکز وه، نو هغه وخت چه د زردشت اتباع ورک شول او د ده دین له منځه ولاړ، نو پر پښتونخوا او باختر د بودائي مذهب خپې راغلې، او افغانستان د دغه مذهب مرکز سو، بامیان ئې د بتخانو او

که څه هم ځني لیکوال لکه د هند مولانا سید سلیمان ندوي په تعلقات هندو عرب کي دغه معبد کورټ یو بودائي بودتون ګڼي او وائي چه بلاذري مورخ په ۲۴۷هـ کي د عربو د بریو پر وخت ډیر داسي وهارونه په سیند کي ښوولي دي چه سرې جنډې به ئې در لودې[١] مګر لکه محققین چه وائي لومړي دا د بلخ (وهار) یوه زرتشتي آتشکده وه[٢] وروسته چه بودایي مذهب راغي نو دا ځاي یو بودائي بودتون (بتخانه) سوه، مشهور مستشرق زخاؤ هسي وایي: چه د نوبهار کلمه اصلاً نووهار او بودایي خانقاه وه.[٣]

برتهالډ W. Barthald نومي مستشرق همداسي وایي چه د یوه چیني سیاح او ابن فقیه له بیانه هسي ښکاري چه دغه نوبهار د بودائیانو (نو وهار) و.[٤] پدې کي شک نسته چه د بلخ واره چه په اوستا کي ذکر شوې ده د زرتشتیانو مرکزي معبد ؤ مګر د اسلام د راتګ پر وخت یعني په شپږمه عیسوي پیړۍ کي ټول تاریخي روایات دا ښکاره کوي چي دا ځاي بودائي بودتون ؤ مثلاً هیوان تسنګ چیني سیاح چه په شپږمه عیسوي پیړۍ کي بلخ ته راغلي ؤ دغه معبد یو بودائي بودتون ښکاره کوي.[٥]

او دا هغه وخت دي چه تر ده وروسته نو اسلامي فاتحین دلته را رسیدلي دي او پدغه وخت په سنده کي هم د نو بهار په نامه بودائي بتخانې موجودي وې.[٦] چیني زایر هیوان تسنګ چه دمخه ئې ذکر وشو د بلخ دغه معبد ویهارا بوللي دي وایي چه دلته دوه بودتونونه موجود وه چه یو ویهارا بلل کیده بل ناو او یهارا یعني نوبهار چه اسلامي مورخین هم د نو بهار ذکر کوي. مسعودي وایي: د نو بهار عمارت ډیر پوخ او جګ و، زرغونې جنډۍ په نیزو وپیيلې لوړي پر رپیدې څلورو خواو ته ئې دیوالونه وه او دا جنډۍ دوني لویي وې چه له لیري ښکاریدې.[٧]

ابن الفقیه همداني وائي: نو بهار برمکیانو جوړ کړي و، دوي د بتانو پرستش کاوه، دوي چه د قریشو د مکې حال وارویدي، نو ئې دا معبد جوړ کړ، چه نوم ئې نوبهار و یعني نوی د دې ځاي یوه ګنبده (اشبت) سل ګزه لوړه او سل ګزه ارته وه، شا و خوا ئې د متولیانو ۳٦۰ کوټې وې مشر متولي ئې برمکا نومیدي، د چین او کابل پاچهان د

هر کال په پسرلي خلقو گلونه اچول، نو په نوبهار مشهوره شوې وه. د دې ځاي لوړه جنډۍ له بلخه په ترمذ کي ښکاره کیده، د هندوسستان او چین او کابل پاچهان د دوي په مذهب او بت پرست وه.[1]

علامه قزویني داسي وايي: په بلخ کي د نو بهار وداني او تر ټولو لویه بتخانه وه، چه په وریښمو او جواهر سنبال شوې وه، سل گزه لوړه او سل گزه ارته وه. برامکه د دې ځاي اصلي متولیان وه.[2]

د اسلامي مؤرخینو له دغو روایاتو ځخه هم د بلخ د نوبهار د ودانۍ شهرت معلومیږي او ښایې چه هغه قدیمه واره ورانه شوې وي، او لکه یاقوت چه وايي بیرته د برمک له خوا ودانه شوی او "نو بهار" بللې شوې وي.[3]

په هر صورت دلته زموږ مقصد دا ندي چه د نو بهار تاریخ ولیکو فقط د دغو تاریخي روایاتو په سیوري کي غواړو چه د دغه نامه لغوي تحلیل وکړو، او په پښتو کي هم ریښه ومومو.

تاسي ولیدل چه اصله اوستائي کلمه واره وه په سنسکریت کي په لږ تغیر واړه شوه چه معنا ئې ښار او محوطه او کلا غوندي وه ځکه چه د بخدي واره د زرتشتي مذهب مرکز و او بیا نو د بودائیانو بوتون ځني جوړ شوي و په دې لحاظ په اسلامي دوره کي هغه بودائي وهاره هم لفظاً هم معناً لږ څه واوښته او لکه دمخه چه تاسي ډیر نور مثالونه ولیدل (و) پخپله هم مخرجه حرف (ب) بدل شو (بهار) وگرزیدي او بیا (نو) یعني نوي هم ورسره زیات شو (نوبهار) او تر اسلامي دریمی پیړۍ پوري دغه بودتون موجود و او لکه چه لوړ مو ولوستل د عربو مشهور مؤرخینو ئې ذکر راوړي دي.

د بهار کلمه په پاړسو کي ډیري معناوي لري چه یوه مشهوره معنا ئې بتکده هم ده شمس فخري وايي:

رسید موسم نوروز کز نسیم بهار   شود بساتین آراسته بسان بهار

فرالاوي وایی:

نه همچون رخ خوبت گل بهار   نه چون تو به، نیکوئي بت بهار

نظامي وایي:

چه شهر شهر و بدو اندرون سراي سراي   چه کاخ کاخ و بدو اندرون بهار بهار[1]

په حقیقت کي دغه د بتکدې معنا بهار ته مجازي ده اصلاً خو وداني اوکلا غوندي یو شی و او دغه حقیقي معاني ئې اوس په پښتو او پاړسو دواړوکي پاته دي په پاړسوکي باره او بارو د هار اوکلا په معناو سته لکه چه قاآني ویلی دي:

صد باره براوردند بهتر   صد باره ز بارهٔ سکندر[2]

د پاړسو د یوار په کلمه کي هم وار په خپل اوستائي شکل موجود دي چه په پښتوکي (ر) په هم مخرج حرف (ل) اوښتې ده او (ویوال) وایو اما پخپله هغه پخواني کلمه (واره) هم په پښتوکي په هغه زاړه مفهوم سته فقط (و) په (ب) اوښتي او (باره) شوې ده چه (باړه) هم تلفظ کیږي.

باره په اوسني پښتوکي د اوبو بند او ډبرین دیوال په معنا ده چه کلا او حصار ته ورته وي او پر کښت او غوجل ئې راګرزوي په اوستاکي چه کومه واره د غوجل لپاره یما جوړه کړې وه شکل او لغت ئې تر اوسه په پښتو کي موجود دي داکلمه په پښتو ادب کي هم وه لکه چه خوشحال خان وایې:

خوشحاله چا ته وایې پندونه   خلق خوشحال دي په خپل سندونه

که زړه دي وارکا ژبه قراره کړه   مات دي د پند د باړي بندونه

یعني د پند د دیوال او حصار بندونه مات دي او اثر نلري.

رحمان بابا وایې:

باړه وتړه نور هله زراعت کړه   تقوا دار شه هله تمه د جنت کړه

باره یا باړه د محوطې او داسي ځاي په معنا هم راځي چه ترکلي دباندي د بازیو لپاره جوړوي او شاو خوا یو لنډ دیوال پر راګرزوي لکه پدې لنډۍ کي:

دا اوسني داسي زلمی دي   په ساګو ډک شی په تیندک باړو له ځینه

پاړسي: باره barah بارو baru حصار، کلا

پاړسي: د (دیوار) آخرني جزو (وار) var

انګلیسي: وال wall د دیوار په معنا

پښتو: باره barah یا باړه barah بند دیوال، حصار، کلا

پښتو: د دیوال آخرني جزو وال wall

پدې ډول نو د اوستا د تاریخي نوم (واره) ریښې په ټولو آریائي ژبو مخصوصاً په پښتو کې کټ مټ سته او له دغه څخه هم د پښتو تاریخي رابطه له اوستا او بخدي سره ښه ښکاري.

د تلفظ او معنا لږ څه تحول او تغیر هم د ډیرو پیړیو تیریدلو اثر دی او په پښتو کي چه کوم مفاهیم باره لري هغه اصلي تاریخي مفهوم ته ډیر نژدې دي، دا هم باید دلته هیر نکړو چه لدغي ریښې څخه (هار) تر اوسه هم د ډیرو ځایو په نومو کي سته او په ښکاره د حصار او ښار معنا لري، مثلاً کندهار، ننګرهار، چپرهار، نندهار، وهار چه دا ټول د ځایو او ښارو نومونه دي، او موږ ته ښکاره کوي چه دغه ریښه د ودانۍ، ښار، حصار په مفهوم له قدیمه موجوده وه او اوس هم سته!

دلته دا خبره هم د ویلو وړ ده چه د نوبهار نوم تر اوسه هم په بلخ کي موجود دي. د بلخ وران ښار جنوبي دروازه ترا اوسه هم "دروازهٔ نوبهار" بولي او لکه محمد صالح ورسجي چه د ۱۰۰٦هـ په حودود کي لیکي: په دغه وخت کي چه لا د بلخ ښار ودان ؤ، او شپږ دروازې ئې درلودې. یو ور ئې نو بهار نومیدي چه بعضو خلقو دروازهٔ سلطان احمد یا دروازهٔ بابه قو هم باله.[1]

بامي Bami

دمخه تاسي د (پکهت=پښت=پښتون) او (بخد=بخدي=بلهیکا) د کلمو په تطبیق او نژدې والي کي د بلخ او

ښار جوړ کړ.[١] دارمستتړ وايي: چه باميک درخشان معنا لري، او په اوستائي ژبه او زندکي ريښه باميه Bamya ده چه ځلاند ته وايي.[٢]

له دغي تاريخي پلټني څخه ښکاري چه باميک زړه اوستائي کلمه ده چه په پهلوي ژبه کي هم پاته وه، او وروسته په پاړسو ادب کي بامي شوه، د پاړسو ادب په لومړيو آثاروکي دا کلمه وينو، مثلاً فرخي سيستاني چه د ٤٢٩هـ په حدودوکي مړ دي وائي:

مرحبا اي بلخ بامي همرهٔ باد بهار   از در نوشاد، رفتي يا ز باغ نو بهار

حکيم اسدي طوسي په ٤٥٨هـ هسي وايي:

بفروختن اين حال گيتي فروز   سپه راند از امل شه نيمروز

سوی شير خانه بشادي وکام[٣]   که خواني ورا بلخ بامي بنام

فردوسي طوسي د ٤٠٠هـ په شا و خواکه وائي:

سوي بلخ بامي فرستاده شان   بسي پند و اندر زها داد شان

يا دا:

درم بستد از بلخ بامي برنج[٤]   سپر دو نهاديم يکسر بگنج

علامه البيرني د ٤١٠هـ په حدودوکي د بلخ ذکر کوي او وائي: بلخ واسمه في القديم بامي[٥] لکه لوړ چه مختصراً در ښکاره شوه، بامي تل د بلخ سره يو ځاي راغلي دي، او د استعمال له ډول او مورد څخه هم دا څرگنديږي، چه بامي د دې ښار لقب ؤ او يا د دې ښار په صفاتو او جغرافيوي اوضاعو اړه لري، چه قدماو بامي بللي دئ.

د پاړسو ژبي د لغاتو پلټونکو او فرهنگ ليکونکو هم د دغي کلمې معنا لکه د استعمال له مورده چه ښکاره کېږي، ضبط کړي وه، يو فرهنگ ليکونکي داسې وائي "بامي د بلخ لقب او تلفظ ئې د راضي پر وزن کېږي."[٦]

بعضي مورخین داسي هم لیکي: چه بلخ بامي د بلخ بامیان په نامه هم ذکر شوي دي، بامي او بامیان دواړه مشهور دي.[۱] ذکي ولیدي توغان چه د اسلامي آثارو او زړو کتابو پیژندوني، او د استانبول د پوهنتون د تاریخ استاد او پوهنوال دي هم وایي چه ښایي د بامیان نوم له بامي څخه اخیست سوي وي، نو بامیان باید بلخیون یعني د بلخیانو په معنا وي، او ښایي چه د بامیان ښار د بلخ خلقو ودان کړي ځاي وي.[۲]

لکه چه د دغو محققو تاریخ پوهانو راي ده، باید هم ضرور د بامیان نوم له بامي سره اړه ولري، ځکه چه دا دوه معروف او مشهور ښارونه هر وخت تر یوه اداره لاندي وه، یو ثقافت ئې درلود، د یوه مدنیت مراکز وه نو لیري نده چه موږ د علامه زکي ولیدي خبره ومنو او دگنج دانش په روایت ویسا وکړو.

اوس چه تاسي ته تر یوې اندازې د بلخ بامي د نامه تاریخي او ادبي شهرت ښکاره سو نو به د بامي د کلمې شرح د پښتو ژبي له خوا هم لاندي ولیکم چه دغه کلمه اصلاً پښتو ده او دا نوم هم پښتو دي. د پښتو په اسماء الرجال کي موږ د بامي نوم اوس د یوه قوم پهٔول وینو، بامیزي د ابدالیو له ځیرک څخه د پوپلزو په ښاخ کي یوه پښه ده[۳] او د دې قبیلې افراد تر اوسه هم په قندهار کي سته د قندهار په اوسنی ښار کي یوه مخصوصه محله د بامیزو کوڅه بلله کیږي. د دې قوم په نامه، پدې ډول خو بامي یو علم یعني د سړی نوم دي او موږ ته دا ښکاره کوي چه دا کلمه د نامه (اسم) په ډول زموږ په اسلافو او پخوانو کي مستعمله وه او دوی بامي پر سړو نوم ایښو.

که څه هم د علمي قانون له رویه اسما او اعلام معلول په علت ندي مگر بیا هم د یوه علم اطلاق پر سړیو باندي بیله کومي نژدې یا لیري وجه تسمیي نوی او کومه رابطه د اسم او مسمي تر منځ هم کله کله موجودیږي که موږ د پښتنو اسماء الرجال او اعلامو ته ځیر سو دا به را ښکاره سي چه د دوي په پخواني ژوندانه کي د قدرت او د طبیعت له مظاهرو سره رابطه ټینگه وه یعني دوي د یوه نوم د ایښوولو پر وخت د هغو شیانو نومونه اخیسته چه هغه شیان د دوي په حیات کي داخل وه او دا هم هغه د طبیعي محیط یوه غیر شعوري اغیزه ده چه پر ټولو مخلوقاتو باندي جاري ده او په پاي کي د اجتماعي پوهانو له خوا دغه د "قانون تطابق محیط" په نامه یادیږي، ښه

غټول یا غاټوي یا ختټول خو موږ پیژنو چه لاله دي مګر بامي زه تر اوسه نه پیژنم چه د کوم ګل نوم دي؟ ښائي چه غټول د لاله عمومي نوم و او بامي ئې بیا مخصوص خاندان او فرعي قسم وي!

موږ ته دا هم ښکاره ده چه په بلخ کي تر اسلام دمخه یو معبد و چه نووهار ئې باله او شرح یې دمخه راغله. دي بودتون لوي لوي عمارتونه او جګي جندۍ درلودې چه له لیرو ځایو څخه ئې خلق لیدلو ته ورتله د مورخینو په قول ئې بیرغونه په ترمذ کي دوولس فرسخه لیري لیدل کیده[1] که موږ په تاریخي سترګو وګورو د دې بیرغو آثار په خورا پخوانۍ زمانه کي هم وینو ځکه چه په اوستا کي هم بخدي د جګو او لوړو بیرغو هیواد بلل شوي دي.

د ګلانو استعمال او وجود د بلخ په نوبهار کي هم له قدیمه څخه و ځکه چه هغه معبد به هر کله په ګلو ښکلي و حتي دا رسم اسلامي مورخینو هم لیدلي و یاقوت حموي خپل کتاب ئې تر ٦٠٠هـ وروسته کښلي دي د عمر بن الازرق الکرماني په روایت لیکي چه نوبهار په بلخ کي یو مشهور او لوي معبد و چه هر کله به په حریرو او نورو ښکلیو او قیمتي ټکرانو پوښلي و او د هغه ځاي د خلقو دا دود و چه یوه نوی او ښه بنا به ئې جوړه کړه نو په ګلانو به ئې پوښله او د پسرلي په وخت به ئې لمړني ګلان هم پر دې نو بهار اچول، او د نو بهار پر شا و خوا لکه ښار ډیري ودانۍ وې، چه زایرین به هلته اوسیدل.[2]

د یاقوت له دې روایته ښه څرګندیږي، چه په پخواني بلخ کي نو بهار و او په نو بهاروکي د خلقو دا دود و چه په پسرلي به ئې دا خونه په ګلانو پوښله ځکه چه بامي په پښتو د ګل نوم دي، او بلخ هم بلخ بامیان یا بلخ بامي بلل کیدي، او د دغو ګلانو استعمال د بلخ د خلقو مذهبي دود او رسم و، نو هیڅ لیري نده چه بلخ په همدې سبب بلخ بامي نومیدي، او تر اوسه هم د ګل سرخ د پسرلي میله په مزار شریف کي جاري ده، چه د سخي په مزار کي کیږي.

د ادب او بلاغت په علومو کي دا خبره هم زباده شوې ده، چه یو لغت د زمانې د تیریدلو او د محیط له ګرزیدلو سره سم د معنا او استعمال له پلوه تطور مومي، لکه چه تاسي په دې کتاب کي ډیر ولیدل له حقیقته مجاز

په دواړو صورتو د بامي کلمې اصل او ريښه په پښتو کي سته، او لکه لوړ چه ذکر سوه د پښتو بامي او د بلخ بامي او باميان تر منځ يوه ټينګه علاقه سته، چه دلته د تاريخي او لغوي اسنادو په ويسا په لنډ ډول ښکاره کړه سوه.[1]

اسپه Aspa

د باختر په تاريخ کي داکورنۍ ډير شهرت لري او په اوستائي نوموکي د آس په نامه تسميه خورا ډيره ده د هغه وخت خلقو ځانونه د حيواناتو مخصوصاً د آس په نامه يادول او تر اوسه هم دغه آريائي رسم په پښتو کي سته مثلاً ډير خلق خپل نومونه سکانړ، کورنګ، او مشکي، بورخان ېردي، چه د آسانو اقسام دي.

ځکه چه په باختر کي تر اوسه هم ښه اسان پيدا کيږي، نو له قديمه دا رسم عام دي او د بلخ پاچهانو يوه مشهوره کورنۍ داسي ده، چه د اکثرو پاچاهانو د نومو په پاي کي اسپه کلمه راځي[2] او دا نومونه اکثر هم پښتو دي.

پخپله اسپه د آس مونثه کلمه ده، او تر اوسه هم په پښتو کي دا عام رواج دي، چه د مالدارۍ حساب په مؤنث جنس کوي مثلاً داسي وايي، فلاني زر اوښي لري يا زر ميږي لري، نو ځکه په قديمه زمانه کي هم د آس پر هر ځاي اسپه مستعمله شوې ده. له دغو پاچهانو څخه دغه نومونه چه ټول اوستائي دي کټ مټ پښتو دي:

مثلا خواسپه يعني ښه اسپه چه لومړۍ کلمه ئې هغه (خو=هو=ho) ده چه د پښتو ښه او خه تر اوسه په هغه معنا سته. يا لهر اسپه چه لومړی جزو ئې لهر دي، دا کلمه په پښتو کي د موج او تند او چابک معنا لري، چه کټ مټ ئې دغه معنا په اوستا کي هم درلوده ځکه چه دا نوم په اوستا کي په قديم ډول اورت اسپه Aurat Aspa هم راغلی چه معنا ئې چابک آس دي.[3] اما لهر په پښتو کي په لوړه معنا داسي مستعمل دي لکه خوشحال خان چه وايي:

خوار خوشحال ئې لکه خس هسي لاهو کړ   چه د عشق سيلاب را وخوت لهر لهر

مناسبت مشکل دي[1] مګر که موږ وګورو دغه لومړي جزو ښکاره ښښتو (وچت) دي چه اوس ئې (هـ) په (و) یا (او) بدلوو، او اوچت هم وایو، نو اوچته اسپه یعني جګه او قوي او مشهوره اسپه.

کاوه Kava

کاوه، کاوي، کوي، کاویا، کي په اوستائي دوره کي ډېره مشهوره کلمه ده او دا یو مجلل عنوان و چه د قدیم مشرانو ته ورکول کیدي، مثلاً کاوي یا کواني یا کیاني د بلخ د مشهورو پاچهانو د کورنۍ نوم دي او په اوستا کي دا عنوان د ویشتاسپ سره ذکر کیږي، چه د زرتشت حامي پاچا و.[2] دغسي دا لقب د ډېرو اوستائي نومو سره راځي لکه کي خسرو، کیقباد او نور.

کوي، کاوي، په ویدا کي هم راځي، او هلته د دانا معنا لري[3] او ځئي ئې د پیشوا او پیغمبر په معناو اخلي، او ارباب انواعو ته هم دا عنموان استعمال شوی دي.[4] په سنسکریت کي کاویه شاعر او سرود ویونکي ته وایي.[5]

په دي ډول تاسي ته ښکاری چه د کاوه کلمه له ویدا او اوستا څخه ژوندۍ وه او د دانا او سردار او روحاني مشر په معناو راتله، د پښتو په پخواني ادب کي هم دغه کلمه مستعمله وه او ظاهراً داسي ښکاري چه د نجات او هوښیارۍ مفهوم ئې درلود مثلاً شیخ رضي لودي د شیخ حمید لودي ورور تر ۴۰۰هـ دمخه له ملتانه د سلیمان غرو ته د اسلام د تبلیغ لپاره راغلي و، دلته ئې وارویده چه د ده وراره نضر ملحد شوي دي، نو ئې یو شعر ورولیږي چه یو بیت ئې دا دي:

نصره! نه مو یې له کهاله   لودي نه یې په کاوه[6]

دلته ښایي چه کاوه دا معنا ولري، چه په دانائي او پوهي او نجابت او سرداري کي داسي نه یې لکه لودي، چه په دغه کلمه کي کټ مټ هغه ویدي او اوستائي زوړ رنګ سته او دا ښکاره کوي چه دغه ریښه پخوا هم په دغه لست کي وه.

نومونه پښتو وه. په دې کتاب کي د اوستا جغرافيائي معلومات زموږ مقصد ندي فقط د هغو ځايو نومونه تحليل کوو چه د پښتو لغاتو څرک پکښي معلوميږي.

مانده Mandeh

دا کلمه په پښتو کي اوس عامه ده، مانده لوئې شيلې ته وايي چه د سيل اوبه پکښي بهيږي. په قندهار کي ډير ځايونه په دې نامه اوس هم سته لکه ميل مانده، مړوندئ مانده، شاشک مانده او نور.

دا نوم له پخوانو زمانو څخه د هيواد د رودو او غرو په نومو کي داخل دي په اوستا کي ډير داسي نومونه سته چه آخره کلمه ئې مانده وي.

لومړي پلا موږ د اوستا د شپاړسو آريائي هيوادو په بيان کي يوولسم هيواد هيتومنت وينو په دې ډول: :له هغو ښو مځکو څخه چه اهوره مزدا پيدا کړي يوولسمه رڼه او مشرفه مځکه هيتومنت Haetument ده.[۱]

دا نوم لکه ډارمستتر چه ليکي په يوناني کي اری منتس Erymanthus او اوس هيرمند او هلمند بلل کيږي.[۲]

لکه چه ښکاره ده، د دې نامه اخر جزو منت دي، چه وروسته دا کلمه مند هم ضبط شوې ده، او هتومند Hetumand شوې ده.[۳] په وندیداد کي دوه غرونه چه سيامکه او فراييو دي هم ذکر شويدي[٤] د ډارمستتر په قول دغه غرونه په بندهيش کي د سياک اومند Siyak-omond(تور غر) او وفار اومند Vafar-omand يعني اورين غره په نومو راغلي دي[٥] د دغو غرو په نومو کي اورمند هم دغه مانده دي چه له هغه اوستائي منته سره نژديوالي لري، ځکه چه غر او مانده سره لازم او ملزوم دي، نو کله پر مانده هم د غره اطلاق شويدي. علاوه پر دغه په دوهم نوم کي وفار په ښکاره دغه پښتو واوره ده، چه يو (و) په خپل هم مخرجه حرف (ف) اوښتي دي، او ډارمستتر ئې هم معنا واوره، برف بولي.

نو له دغو تاريخي خيړنو څخه داسي نتيجه اخستلاي شو، چه د اوستا منت mant او د بنداهش مند mand

په اوستا کي چه د شپاړسو هیوادو نومونه راغلي دي، له دغو څخه دولس مملکت راگه ragha یاد شویدي چه درې قومه پکښې اوسیدل.[۱]

که څه هم د دې ځاي د جغرافیائي موقعیت په تعین کي پوهان مختلف دي، ځني ئې ري او آزربایگان بولي، ځني وائي چه د بدخشان راغ دغه ځاي دي مگر دلته ئې زموږ له جغرافیائې موقعیت سره هیڅ اړه نسته، فقط د یوه اوستائي لغت په حیث ئې اخلو او په پښتو کي ئې مومو.

کټ مټ دغه راغه اوس په پښتو کي د وښو شین دښت ته وایي، چه په پونده و خلقو کي دا لغت ډیر مستعمل دي، خوشحال خان وایي:

چه تل مي ځاي شول غرونه رغونه　　　　زه دا په چا پسې مجنون صفت یم

سپین غر Spinghar

دا غر د هیواد په شرقي ولایت ننگرهار کي ډیر مشهور غر دي، ځکه چه هر وخت ئې سر په واوره پټ وي، نو سپین غر بلل شویدي او دا نوم له قدیمه تر اوسه هم سته.

په اوستا کي دا غر د سپیتاگونا کري Spita-gaona-gairi ذکر شویدي[۲] او لکه پوهان وایي دغه اوسني سپین غر دي..له دې نامه څخه هم پښتو کلمات په اوستا کي موندل کیږي او دا نوم په ښکاره درې ټوټې لري:

۱- سپتا: چه دمخه ئې شرح ولیکله شوه، او دغه پښتو سپین دي.

۲- گونا: دا کلمه په پښتو کي د مخ رنگ او بڼي ته وایي، مثلاً احمد زړه گونه راغي یعني د مخ رنگ ئې ژړ و، یو شاعر وایي: ژړه گونه گرزم په دربار کي د خوبانو. نو ئې پخوانی مفهوم ښایي چه مطلق رنگ او ډول و.

۳- دگیري د کلمې شرح د کتاب په لومړی ټوک کي ولیکله شوه، چه دا قدیمه آریائي کلمه او د پښتو اوسني غر ده، نو په مجموعي صورت د دې غره د نامه معنا داسي کیږي: سپین رنگی غر، چه اوس ئې د گونه کلمه

رنګ ئې ساتلي دي، د دوي بله مشهور وسله غشي او لینده وه چه غشي ته ئې ئي شو ishu وایه او د غشي کلمې ته ډیره نژدې ده.

عمومي مشابهت اونزدیوالی

په تیرو دوو برخوکي تاسي ته ښکاره سوه چه عموماً پښتو ژبه لومړی له ټولو آریائي ژبو بیا په تیره له ویدي ژبي او سنسکریت او اوستا سره خورا مشابهت او نژدې والي لري تاسي ولیدل چه د ویدا او اوستا خورا مهم او عنصري مواد اوس په پښتوکي داخل دي، او د دې ژبي تاریخي اصالت ښکاره کوي.

اوس غواړو چه لږ څه دغه مشابهت او نژدیوالي په ښه ډول څرګندکړو، او خپل نظر له ویدا او اوستا څخه په تطبیقي ډول نورو آریائي ژبو ته هم واړوو. الفاظ اوکلمات لکه نور حیه ذوات او ژوندي اشخاص دغسي مستقل، شخصیت او ځانته ژوندون او د ژوندانه اصول او قوانین لري د لغاتو او الفاظو لپاره موږ عناصر پیدا کولاي سو لکه له تیرو ابحاثو څخه چه ښکاره سوه د مختلفو ژبو د الفاظو عنصر یو وي او دغه عنصر په خپل فطرت کي معاني او مفاهیم لري چه په هره ژبه کي تطبیق کیدلاي شي په حقیقت کي کلمات او الفاظ له اصواتو څخه جوړیږي. دوه درې ږغونه د یوې معنا لپاره عنصر ګڼل کیږي او نور اصوات چه ور سره زیات سي معنا ئې تغیر په مومي.

د مثال په ډول د (س،ت) اصوات په خپل فطرت کي د توقف، دریدلو او استقامت مفهوم لري نو د علم لسان په اصطلاح دغو اصواتو ته د دریدلو او توقف او استقامت د مفهوم "عنصر" ویلاي سو. په پښتو ناسته کښیناستل، دغه عنصر لري، د پاړسو (ایستادن) هم له دغي ریښې څخه دي د انګلیسي stand, stay, statue, station, stead, stool او نورکلمات دغه عنصر لري، عین دغه عنصر په سنسکریت کي هم سته[1] په اوستا او سنسکریت

غويې د آريائيانو د ژوندانه مهم عنصر ؤ ځکه چه دوي زراعت پيشه قوم ؤ په پښتو کي د دې نوم عنصر (غ،و) دي، په سنسکريت کي ئې ګئو مفرد ګاوس جمع ده په پښتو د غويو ګلې ته ګورم وايي.

دغه ماده په ټولو آريائي ژبو کي سته په زړه جرمني ئې (چو) په نوي جرمني ئې (کر) په انګريزي ئې کاؤ بولي په سلاوي ژبه ګوویاوو (ګورم) او په نوي سرويني ژبه ګوو دار (غوبه) په روسي ګوو يا دينا (د غوايي غوښي) او ګوسو پودين "بادار" ګوس پود خداى، ګوس پوو‌ار "د جنوبي سلاو حکام" بلل کيږي يعني د غويو خاوندان چه په زړه سنسکريت کي "ګوپ" نوميدل له دغي مادې څخه د سنسکريت ګوتر (غوجل) هم دي چه وروسته پر کورني او خاندان اطلاق کيدي.[1]

په خپله په پښتو کي د "غويي" له نامه څخه ډير دغسي نومونه سته چه عنصر ئې (غ،و) (ګ،و) دي مثلاً، غويي، غوا،غوجل (آغيل)، غوبه (پاده بان) غوبون، ګوروان (پاده بان)، غوباړي (مګس حيوانات)، ګوبا (زن ګاو هيکل احمق)، ګورم، ګوار، ګوير (پاده) او نور. که دغه کلمات موږ له لوړو آريائي کلماتو سره کښيږدو، يا ئې د اوستا له (ګو) د پهلوي له (ګوو) او د پاړسو له (ګاو، ګو) سره تطبيق کړو، د آريائي ژبو نژديوالي سره معلوميږي. وګورئ په پښتو ګوار، ګوير، ګورم سره يو شي دي، دا کلمه په سنسکريت کي ګواره وه چه په پاړسو کي (ګاواره سوه، چه کټ مټ هغه ګوار ته نژدې ده، ابن يمين وائي:

چون شير شرزه يک تنه مي باش در جهان　　　　　مانند ګاو چشم زګاو اره بر مدار

ميکس مولر مشهور د ژبو عالم ليکي "چه شعرا له الفاظو څخه اشعار او نظمونه جوړوي که موږ هر لفظ ته په غور وګورو، نو به ښکاره سي چه دغه لفظ هم يو نظم دي، ولي چه د دې چاري ثبوت کوي چه زموږ پلرو او نيکونو پخوا کوم کوم کار کړي او کوم خيال ئې په ذهن کي موجود ؤ، مثلاً د پتر (پلار) کلمه درې معناوي لري، (۱) غذا ورکونکي (۲) ساتونکي (۳) مشرتوب کونکي. دغه درې خيالات ټينګه اړه سره لري، او تعمق او ځيرتوب ځيني ښکاري، نو هر وخت چه موږ الفاظ په علمي ډول تجزيه کوو د انسان د دماغ ډير مهم رازونه او اسرات راته

واتړ او فادر چه د ټیوټن له فادر څخه جوړ شویدي، د ایتالوي پادري، او د فرانسوي پیر ټول د (پ،ت،ر) له عنصره مشتق دي.[1]

ما ma یوه ماده ده، چه په فطرت کي د (اندازه کولو، او ویشلو) معاني پراته دي، ځکه چه د مور وظیفه په کورنۍ کي دغه کارونه دي. تل غذا ویشي او اندازه ئې کوي، نو په ټولو آریائي ژبو کي دغه ریښه له دغه نامه سره ځي مثلاً د پښتو مور چه د لهجې په اختلاف (میر) هم بلله کیږي. گویا ریښه ئې هغه (ما) دی چه په نورو ژبو کي (ت،ر) هم زیاتیږي، د سنسکریت ماتار، د اوستا ماتر، د یوناني میتیر، د لاتین ماتر د سلاوي ماتر، د روسي ماتي، د جرمني متړ د انگریزي مدر، د ټیوټن موادئیر، د هسپانوي او ایتالوي مادري، د فرانسوي میر، دا ټول له یوه عنصره زیږیدیلي دي، بلکه ډیر نور کلمات هم لرو چه د (ما) له عنصره دي مثلاً (ماس) چه په پښتو ئې، میاشت او په پاړسو ئې (ماه) او په هندي (مهینه) بولي، په سلاوي ژبو کي (میاټس) ده، وجه تسمیه ئې دا ده، چه میاشت د وخت اندازه کول کوي او په اکثرو آریائي ژبو کي له دغي مادې څخه نوم جوړ شوی دي.[2]

د ژبو ابتدائي مواد هم دغه مور او پلار او د نورو خپلوانو نومونه دي، او په ټولو ژبو کي سته، نو ځکه د تطبیق کار هم لومړي له دغو نومو څخه شروع کیږي. ده مور او پلار تحلیلي څیړنه مو ولوسته، اوس به یو څو نور لغتونه هم شروح کړه سي:

ورور، خور: د ورور عنصري حروف (و،ر) دي، واو په (ب) هم اوړي کله (ت) یا (د) هم ور سره راځي، اما خور (خ،ت،ر) دي، چه (خ) په (هـ) او بیا په (س) اوکله په (ش) اوړي (ت) کله وي کله نه وي.

پښتو	ورور	خور
سنسکریت	بهراتر	سواسار
اوستا	براتر	هونهار
یوناني	اردرفوس	اردفي

اوستا	دگدهر
پاړسو	دختر
يوناني	تهگاتير
جرمني	ټوختېر
انكليسي	ډاټر
آئرش	ډير
سلاوي	ډشټر
روسي	ډاچر، ډاچ

ليور: د ميره ورور ته ليور وايي، عنصري توري ئې (ل=د) او (و،ى) او (ر) دي په لاندي ډول:

پښتو	ليور
سنسكريت	ديور
پاړسو	ايور
روسي	ديور
ليتواني	ديورس
يوناني	داير
لاتين	ليور

(مر، مړ) په سنسكريت كي (م،ر) د مرگ او هلاک لپاره عنصري بڼغونه دي، د پښتو (م،ړ) هم كټ مټ دغسي دى، مړ (مرده) مړتوب (مردگي) مړام (مرده مانند) مړامجا (تنبل مانند مرده) مړينه (مرگ) ټول له دغي ريښې ځخه دي، دا عنصري توري په اكثرو آريائي ژبو كي د (هلاكت او مرگ) لپاره مستعمل دي د پاړسو (مرگ، مرده) هم ورته نژدي دي، اما په نورو آريائي ژبو كي ريښه يې راز سته.

جرمني	میر
انګلیسي	میر

شکره، کند: ګني د افغانستان د مشرقي خواؤ مخصوصه میوه ده، په هند کي هم ډېر دي د ګني څخه خوږه ماده جوړوي چه په پښتو کي (ګوړه، شکره) بولو، په سنسکریت کي نوم شرکیرا sharkara دي، دا نوم داسي عام دي چه په سامي ژبو کي هم سکر راځي، په اروپائي ژبو داسي دي:

لاتیني	سکارم
انګلیسي	شوګر
سلاو	سکهر
جرمني	زوکر
ایتالوي	زکیرو
هسپانوي	اشوکر
فرانسوي	سکري
عربي	سکر
پاړسو	شکر

وګوري، عنصري توري ئې (س=ش) او (ک=ګ) او (ر) په ټولو ژبو کي سته علاوه پر دغه د شکري پاک کړي ډول ته (کند) وایو، چه په پاړسو (قند) شویدي، دا نوم خورا زوړ دي، په سنسکریت کي کهانډ khand و.[1] په اوستا کي (خنذه) شرینۍ ته وایي ځکه چه شکره او قند له هنده څخه عربستان ته وړل کیده، نو عربو سنسکریت کهانډ معرب او په (قند) تبدیل کړ[2] او قندید ئې هم وباله، چه جمع ئې قنود او قنادید راځي[3] په اروپائي ژبو کي هم کیندي او سکري کینډي سته، چه زموږ (قند) ته وایي[4] که په غور ورته وګورو عنصري توري ئې (ک=ق) او

د تطبيق جدول

د دې خيړني په پاي که دا جدول چه د آريائي ژبو تطبيق ښکاره کوي د کتلو وړ دي. دا جدول هم د دغو ژبو خپلوي او سره نژديوالي ښه څرگندوي، او د پښتو قدامت هم زيادوي.

پښتو	سنسکريت	اوستا	پاړسو
غنم	گودهوم		گندم
ښاخ	شاکها		شاخ (درخت)
پاڼه	پرڼه		برگ
اوبه	آپ	آپه	آب
مخ	موکه		روي
غوږ	گرڼه		گوش
زوړ	جوړن	زورا	پير،کهنه
څرمن	چرمن	چرمن	چرم
کپرۍ،کوپړۍ	کپنال		کله
کشر	کنشتهتير	کاسو	کهتر
مشر	مشر، مهتر		مهتر
نو،نوم	نابهي	نافيه	ناف
ورون	راوني	رانه	ران
ړون، روڼ	روچن	راوچه (روز)	روشن

خر	کهر		خر
نوم	نام، نامن		نام
نوي	نو	نوا	نو
انگار	انگار		اخگر
کال	کال (بمعني وقت)		سال
وار (نوبت)	وار		بار
کشپ	گچه چپ		سنگ پشت
کان (معدن)	کهان		کان
کله	کدا	کدا	کي
زوم	جاماتر	زاماتر	داماد
غر	گیری	گیری	کوه
غرمه	گهرمه	گرم	چاشت
جینۍ (دختر)	جینی	جینی (زن)	زن
ژۍ	جیا	جیا	زه
ځمکه	جماکه	زیم	زمین
ژبه (جبه)	جهوا	هرو	زبان
تود	تاپ	تپت	گرم
لس	دش	دسن	ده
ملا	مدهی	میدیه	کمر
شپه	شپ	خشپ	شب

ښار		شوتیره	شهر
پوت[1]	پوتره	پوتراو	پسر
نیکه		نیاکه	جد
تره (مذکر) ترروۍ (مونث)	بهراترویه	براتوپریه	عم، عمه
سخر، خسر	سوسوره	هوسوره	خسر
ژمی	هیم (برف)	زیم، زیار	زمستان
غښتلي	ستاتر	خشتاوي	قوي و دلیر
دښت	دش	دش	دشت
غوا	گئو		ماده‌گاو
سپی	شوک	شپان	سگ
بزه، وزه	آج	بوزیه	بز
ستن	ستهوڼ	ستونه	ستون
وینی	شونی	وهونی	خون
نر	نر		نر
ماښام	شایم		شام
کرښت	کرشټ		کشت
بلگ	ورک		برگ
زنگل	جنگل		جنگل
ورجي	بریهی		برنج

پنځمه برخه

پښتو او سنسکریت او اوستا ته مقایسوي کاته،
او په اساسي اصولو کي مشابهت
(۱) ږغپوهنه، فونولوژي
صایت توري ــ زورکي ــ مقایسه - صامت توري -
د اصواتو تطبیق له سنسکریت او اوستا سره،
(۲) تلفظ
ابتداء په ساکن ــ خج یا ایکسینت
(۳) گرامر
اسماء - کمیت - جنس - اعداد - افعال - د تانیث حروف -
د نفي حروف - دکلماتو د ساختمان اصول

ضمایم

ږغپوهنه Phonology

(۱) ږغونه او توري

د ژبي اساس هغه ږغونه او اصوات دي، چه له خولې څخه را وزي، دا اصوات چه سره یو ځاي سي، یوه کلمه ځیني تشکیل کیږي. د اصواتو او ږغو د ښکاره کولو لپاره ځیني اشکال وضع شوې دي، چه هغه موږ حروف او توري بولو.

هره ژبه ځانته ځیني مخصوص اصوات لري، او ځیني اصوات بیا د اکثرو ژبو تر منځ مشترک دي، د ژبو د مخصوصو اصواتو د مقایسې له خوا موږ کولاي سو، چه د دوي نزدیوالي یو له بله ومنو.

په ټولو ژبو کي ځیني توري صایت (ږغیز) وي، چه د دوي په واسطه د نورو صامتو توریو تلفظ کیږي او دغه لومړي ډول توریو ته چه د تلفظ واسطه دي، حروف علت vowels وایي، دوهم ډول توري چه صامت او صحیح دي، حروف صحیحه consonants ئې بولي.

دلته زما مقصد دا دي، چه پښتو او سنسکریت او اوستا ته د اصواتو او ږغونو د مقایسې په سترګه وګورم او تهجي حروف ئې سره پر تله کړم.

صایت توري (حروف عله) او حرکات vowel system

د پښتو په الفبا کي ږغیز توري یعني هغه حروف چه د صحیحو توریو د تلفظ لپاره کار کوي، اساساً درې دي (ا، و، ی) دا توري هم په لوي سرکي هر یو دوه ډوله ږغ لري، لنډ ږغ، او اوږد ږغ.

توري	لنډ بږغ (د حرکت حالت)	اوږد بږغ
الف	زور لکه بر، لر	(آ) لکه آس، آره (ا) لکه باد، لار
و	پیښ (و) لکه سر (سور) لر (لور) پل (پول)	مجهول واو: لور، پور، سور
ی	زير(-) لکه تر (تير) منه (مينه)	مجهوله ياء: تير، مينه

زورکي يا مخصوص حرکت

لکه لوړ چه وويل سوه، د پښو حروف علت درې دي، او هر يو دوه حالته لري، چه ټول شپږ سي، د درو حرکاتو تر منځ يو بل حرکت هم سته، چه موږ ئې زورکي بولو، دا حرکت اصلاً د زور او زير او پيښ تر منځ يو مخصوص صوت دي، چه د درو حروفو علت صوت، پر درو نورو اقسامو ويشي په دې ډول:

۱- د الف سره (آ) لکه تر، پر، بر چه دلته د الف په نمايندګي د حرکت کار ورکوي، او که د کلمې په پاي کي راسي، نو ئې د اظهار لپاره (هـ) ليکله کيږي، له دغه جهته (هـ) هم که حرکي کار ورکي، له صايتو حروفو څخه شميرله کيږي. مثلاً ښځه، پسه چه تر (هـ) دمخه زورکی دي. او (هـ) ئې فقط په اعرابي کيف ليکله کيږي دغسي (هـ) چه په پښتو کي ډيره ده، له حروف علت څخه ګڼله کيږي او په درج او ترکيب کي د حروف علت حکم پر جاري کيږي.

۲ـ الف تر زور وروسته ولاړ الف. لکه کال، بار چه دمخه حروف ئې زور لري.
۳ـ الف تر الف وروسته لکه آس، آره چه دمخه حروف ئې هم زور لرونکي الف دي.
٤- الف د پڅ حرکت په شکل، چه زورکی دي، لکه کر، بل، بر، چه د (ک،پ) صوت په منځني ډول ښکاره کوي، او په پښتو لیک کي اکثراً (هـ) نمایندګي کوي.

(و)

٥- لنډ معروف واو د حرکت په شکل چه (پیښ) دي لکه کر (کور) بر (بور) چه د (ک،ب) صوت ښکاره کوي او لنډ ږغ لري، او کله د کلماتو پاي ته هم راځي لکه پاو، نیاو.
٦- اوږد واو مجهول چه له دوو پیښو څخه جوړیږي، لکه کور، بور چه اوږد ږغ لري.
٧- واو چه دمخه ئې زور وي، لکه څور، بور، چه د (او) ږغ لري.
٨- واو چه دمخه زورکي وئ لکه کتو چه د (او) ږغ لري.

(ي)

٩- لنډه معروفه یا د حرکت په شکل چه (زیر) دي، لکه تیر، پیر، چه د (ت،پ) ږغ ښکاره کوي، او کله ئې ږغ د کلمو په پاي کي مطلق وي، لکه پاي، ځاي.
١٠- اوږده مجهوله یاء چه له دوو زیرو څخه جوړیږي، لکه تېر، پېر چه اوږد ږغ لري.
١١- یاء چه دمخه ئې زور وي لکه ښی، تی چه د (ای) ږغ لري.
١٢- یاء چه دمخه زورکی وي لکه ښۍ، تی چه د (ای) ږغ لري.

له لوړي څېړني څخه تاسي د صایتو حرفو ١٢ شکله زده کولاي سواي، دغه دوولس شکله، پر اساسي درو ږغو بنا کیږي، ځکه چه صایت حروف او د دغو ږغونه د ژبي د فونیک phonics (ږغپوهني) اساس دي نو سړی کولای سي، چه د مقایسې او پر تللې لپاره کار ځیني واخلي.

د دغې لوړې څېړې د څېړنې لپاره لاندې ښتو حروف، علت او ږغونه ئې له سنسکریت او اوستا سره پر تله

له دوو صائتو توریو څخه مرکب آریائي ږغونه[1] چه ای ai او au وه، او په اوستا کي اې +ae او ao لوستل کیده، هغه وخت چه د هندگرامر پوهانو واخیسته، نو ئې په اې E او O تبدیل کړه، اما هغه اوږده ږغیز مرکبات چه آي ai آو au وه په لنډ دول ئې ai-au وویل.

مثلاً د اوستا ډئیو daevo د سنسکریت ډیوه devah

د اوستا هومو houmo د سنسکریت سومه somah

د اوستا یوکسایس uxsais د سنسکریت یوکتهي ukthaih

د اوستا گاوش gaush د سنسکریت گئوه gauh

د هندي ایراني دورې د واویل سیستم سادگي له دې څخه ښکاري، چه فقط د aa (ا ـ آ) ږغونه دوني ډېر او قوي وه، چه د هندو اروپائي ټولو صائتو توریو پر ځاي ولاړ وه، مثلاً د E-O-A-U پر ځاي فقط A اود د E-O-A پر ځاي فقط آ A ویل کیدئ، او دغه دوولس هندو اروپائي ډفتونگه Au-ou-eu-ai-oi=ei=au-ou-eu-ai-ei-oi ټول د سنسکریت په څلورو ږغو Au-Ai-O-E کي سره یو ځاي کیږي.

له لاندي جدول څخه د اصواتو مقابله ښه معلومیږي:

هندو آروپائي	سنسکریت
i=oi-e	E-i
لکه یوناني leipi چه وروسته	rekah=recati
loipei وروسته elipa سو	aricat

په دې ډول د سنسکریت واویل سیستم له قدیمه پر دغو ږغو باندي بنا دي.[2]

A:A-I.E.Ai.U.O.Au.R.Ar

(الف)

۱- زور په سنسکریت او اوستا کي سته، خو د زیر او پیښ تر منځ یو صوت لري. نو ځکه باید د پښتو زورکی ته نژدې وګڼل سي، اما اساساً زور او زورکی د پښتو له پلوه دوه بیل بڼغونه دي، چه د کلماتو معاني هم اړوي لکه: تِل، تَل، بِل، بلَ او نور. د الف وچ بڼغ هم عام دي.

۲- د الف اوږد بڼغ (آ A) هم سنسکریت هم اوستا لري او د دې لپاره چه له هغه بل الف څخه ئې تفریق وسي نو په دواړو ږغوکي بیل شکل ځان ته لري.

(و)

۱- واو معروف د حرکت په شکل (u) په دواړو ژبوکي لکه پښتو شته، او ځانته بیل شکل هم لري.

۲- د واو، بل صوت (u) په اوستا او سنسکریت کي سته، چه په پښتوکي دا بڼغ نسبتاً اوږد او د مجهول واو په شکل دي، چه نژدې دغه مجهول آواز ته ئې هم دغه ژبي لري.

۳- تر واو دمخه که زور وي دا بڼغ په سنسکریت او اوستا دواړوکي سته (au).

٤- تر واو دمخه چه زورکی راسي، دا صوت هم په تخمیني ډول (ښائي چه کټ مټ نه وي) په دغو ژبوکي سته ځکه چه د اوستا هغه (au) په سنسکریت کي بل بڼغ لکه (ai) مومي چه دغه پښتو بڼغ ته نژدې دي.

(ی)

۱- لکه واو، یا هم دغسي ده چه معروف بڼغ ئې د زیر په شکل په دروسرو ژبوکي سته، او په سنسکریت او اوستاکه بیل شکل هم لري.

۲- بل بڼغ ئې اوږد دي چه موږ مجهوله یا ورته وایو، او په سنسکریت او اوستاکي دا بڼغ هم تقریباً پښتو ته نژدې سته.

۳- تر یا دمخه چه زورکي راسي، دا صوت هم په تخمیني ډول په دواړو ژبوکي سته.

دلته تر هر څه دمخه باید په دې پوه سو، چه د ژبو په صوتي سیستم کي د محیط او اقلیم او اجتماعي ضروریاتو اثر دوني دي، چه په نژدو اقلیمو کي دغه ږغونه سره اوړي لکه ژبه چه احتیاج پیدا کړیده دغه ږغونه هم ضرورت منځ ته را باسي، مثلاً یو توري په یوه ځاي کي خلق یو راز وائي، بل ځاي هغه توري بل ډول ږغ لري، دغه طبیعي احتیاج دي چه ژبي او د ژبو ږغونه سره اړوي.

مجرد ږغونه او مرکب ږغونه

د صامتو توریو ږغونه موږ پر دوه ډوله ویشلاي سو، یو هغه ږغونه دي، چه اساساً او پخپله یو ږغ او مجرد صوت وي، له یوه مخرجه څخه په یوه وار راوزي، دغو ته موږ مجرد ږغونه او یوازیني توري ویلاي سو.

ځیني داسي ږغونه هم په ژبو کي سته، چه دوه ږغه سره گډ شوي او یو رنگ ئې موندلي وي، داسي ږغونه موږ مرکب گڼو او هغه توري چه نمایندگي ئې کوي، گډ توري ئې بولو.

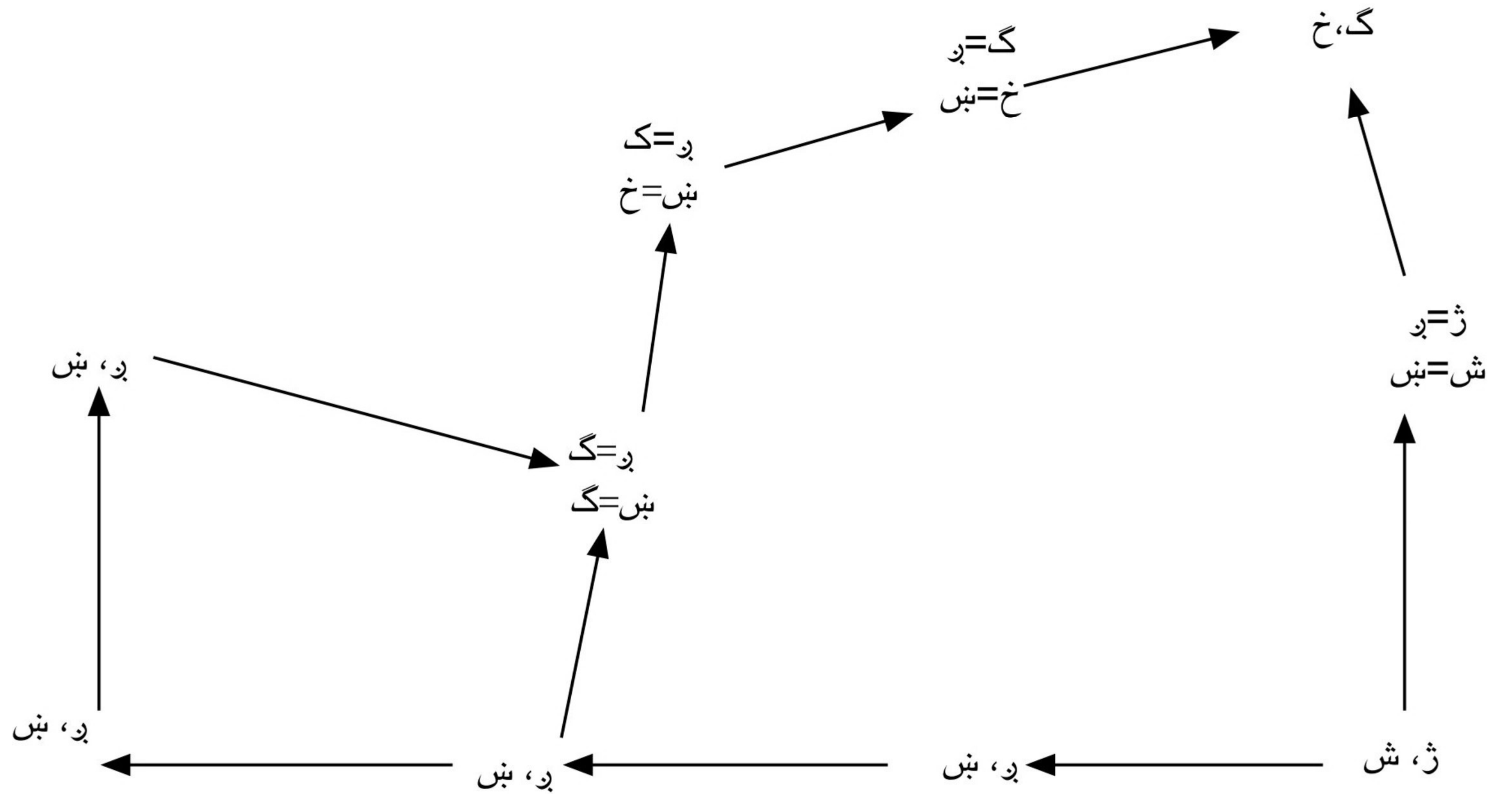
د ژبو د تطبیق او نشوونما به سلسله کي مجرد اصوات لمړني دي، وروسته چه په نویو خلوکي لویږي، او نویو محیطو ته ځي په ځینو تورو نوي اصوات گډیږي، او مرکب صورت مومي، د پښتو ژبي الفباء ته چه سړی ځیر شي، له دیرشو توریو څخه مجرد اصوات دغه دي:(ب،پ،ت.ټ،ج،چ،خ،ځ،څ،د،ډ،ر،ړ،ز،ژ،س،ش، غ،ک،گ،ل،م، ن).

اما څلور صایت توري (ا،و،هـ،ی) خو بیل دي، د صحیحو او صامتو حروفو په ډله کي نه شمیرل کیږي، نور نو دغه توري مرکب صوتونه لري (ږ،ښ،ڼ)

(ڼ) یو خیشومي ږغ دي، چه له (ړ) او (ن) څخه مرکب شوی دي:

ړ ← ڼ ← ن

او (ږ، ښ) داسي توري دي، چه مختلف اصوات لري، او په ډول ډول اداء کیږي، په حقیقت کي مبدا، هغه اساسي او مجرد توري (ژ، ش) دي، چه د نورو توریود ترکیب په سبب ئې ږغونه گرزیدلي دي.

په دې نقشه کي د دوو توريو گڼه صوت په (=) سره د دوي تر منځ ښکاره سوي دي، وگوري د (ژ) مرکب ږغ داسي تغير مومي:

ژ ← (ژ=ږ) ← ږ ← (ږ=گ) ← گ

اما د (ش) ږغ هم داسي مرکب کيږي:

ش ← (ش=ښ) ← ښ ← (ښ=خ) ← خ

اوس چه تاسي ته د مرکبو او مجردو اصواتو تشريح وسوه، نو به ولاړ سو، د ږغو د مقايسوي بحث comparative phonology پر اساس به صحيح او صامت توري هم د سنسکريت او اوستا سره وگورو.

چه هر ډول له دغو څخه پنځه توري لري.[1]

اما په دغو توريو کي اکثر مرکب توري دي، چه له مجرد ږغ سره يو د (هـ) سپک ږغ ملګري کيږي، مثلاً (که، ګه، چه، جه، ټه، ته، دهـ، په، به) نو ځکه موږ دا ويلاي سو، چه اصلاً آريائي ږغونه چه په اصلي آريائي ژبه کي وه، هغه مجرد ږغونه دي، چه د پښتو په اصلي حروفو کي سته دغه د ترکيب صورت ئې وروسته موندلي دي او دا اصوات په پښتو کي هغه وخت وي چه د حرفو حرکت زورکي وي. په دغه صورت کي مرکب ږغ مومي چه لکه نيمه (هـ) داسي ويل کيږي نو ګويا هر حرف که په زورکی ووايو د (هـ) يو سپک صوت مومي چه هغه موږ نه ليکو.

دا هم بايد ووايو چه د مرکبو اصواتو طبيعت شرقي دي نه غربي يعني له بخدي څخه غربي خوا ته تر اروپا پوري مرکب اصوات چه د (هـ) په خلط جوړ شوي دي لږ دي بلکه سته هم نه بالعکس د بخدي شرقي خوا ته په هند کي دا ږغونه ډير دي او سنسکريت او نوري هندي پراکريت ژبي ټول داسي مرکب ږغونه د (هـ) به خلط لري. پښتو موږ پوره غربي يعني له ايراني څانګي څخه نسو بللاي چه دغه ږغونه په نيم ډول پکښي سته، او هم ئې شرقي يعني هندي نسو ګڼلاي ځکه چه لکه هندي ژبي مرکب ږغونه ئې پوره او بشپړ ندي.

د اصواتو تطبيق

دمخه د پښتو ژبي د الفبا مجرد او مرکب ږغونه وپيژندل سوه اوس هغه ټول د سنسکريت او اوستا له اصواتو سره لاندي تطبيق کوو.

ب: په دواړو ژبو کي دا مجرد صوت سته. سنسکريت ئې مرکب صوت (ب، هـ) هم لري چه په اوستا کي نسته.

مثالونه: د اوستا بغه bagha (خدای) مجرد ږغ B

اوستا: ت لکه تنو tanu (تن) مجرد ږغ T

اوستا: تهه لکه تهوخش thvaxa (یو نوم دي) مرکب ږغ TH

سنسکریت: ت لکه تاپ tap (تود) مجرد ږغ T

سنسکریت: تهه لکه تهالي thali (تالی) مرکب ږغ TH

مرکب ته نزدې پښتو ږغ لکه: تل (همیشه) تلل (وزن کردن) ت زورکي لري.

ټ: اوستا دا ږغ نلري، اما سنسکریت ئې هم مفرد ږغ T او هم مرکب ټهه TH لري مثالونه:

سنسکریت: ټ لکه ټسر tasar (ټیسر) مفرد ږغ T

ټهه لکه ټهانو thanu (ټانه) مرکب ږغ TH

مرکب ته نزدې پښتو ږغ لکه: کوټل (کوفتن) ټهل (تحمل) ټ زورکی لري.

ج: په اوستا او سنسکریت کي سته چه مرکب ږغ هم په سنسکریت لري (جه) JH

اوستا: ج لکه جفر jafar (ژور) مفرد ږغ J

سنسکریت: ج لکه جاتر jatru (زایر) مفرد ږغ J

سنسکریت: جهه لکه جهاټ jhat (سایبان) مرکب ږغ JH

مرکب ته نزدې پښتو ږغ: جر (اسم صوت) جګ (بلند) چه زورکی لري

چ: په اوستا او سنسکریت کي سته چه (چه) مرکب ږغ هم لري مثلاً

اوستا: چ لکه چش chash (چشیدن) مفرد ږغ CH

سنسکریت: چ لکه چاتر chatur (لایق) مفرد ږغ CH

سنسکریت: چه لکه چهند chhand (عروض) مرکب ږغ CHH

مرکب ته نزدې پښتو ږغ لکه چغ (پردهٔ ني) چخ (خلیده) چ زورکی لري.

خ: په اوستا کې سته چه یو مرکب دوله ږغ یې هم لري، خو khy مثلاً مفرد ږغ ئې لکه خرتو khratu (خرد)

ځ: دا صوت د (ز،ج) تر منځ ویل کیږي، په پاړسو کي عوض (ج) دي، مثلاً جان=ځان. هغه څوک چه دا صوت نسي اداکولائ، عوض ئې (ز) وایي، له دې معلومیږي چه د دغو دوو توریو له جنسه دي.

په سنسکریت کي دا ږغ نسته، بلکه د (ج) خوا ئې غالبه ده، مثلاً روج په سنسکریت کي روز ته وایي، چه په پښتو ئې روځ بولي، ارز په پارسي قدر او قیمت ته وایي چه (ز) په (ج) هم آوړي ارج او ارجمند ځیني جوړیږي، په سنسکریت کي هم ارج په دغه معنا دي. د پښتو ارځ او ارځیدل هم کټ مټ دغسي دي. مګر (ز=ج) په (ځ) اوښتي دي، چه کله په (ز) هم ارزیدل ویل کیږي.

له دې څخه معلومیږي چه د (ځ) ږغ اصلاً په مرکزي آریائیانو کي و، مګر په هند او ایران کي په غوض نور نور ږغونه دریدلي دي. اوستا یو حرف لري، چه ږغ ئې (ځ) ته نږدې دي، هغه (ذ dh) دي، چه دا حرف هر وخت د کلماتو منځ ته وي مثلاً پوخذه pukhdha (پنځم) چه هغه (ذ) په پښتو (ځ) بدل شوې دي.

د: په سنسکریت کي غاښیز حرف دي چه په اوستا کي هم سته دا صوت عموماً په ټولو ژبو کي مشترک دي، سنسکریت ئې مرکب صوت (دهـ) هم لري مثلاً:

اوستا: (د) لکه درفش drafsha (بیرق) مجرد ږغ D

سنسکریت: (د) لکه دته datta (داده) مجرد ږغ D

سنسکریت: (د هـ) لکه دهرم dharm (انصاف، مذهب) مرکب ږغ Dh

مرکب ته نږدې پښتو ږغ لکه در (بطرف مخاطب) دي (هست) دال زورکی لري.

ډ: دا حرف اوستا نلري، په سنسکریت کي سته او مرکب صوت (ډهـ) هم لري، داسي معلومیږي، چه د (ډ) طبیعت شرقي دي، که بخدي د آریا مرکزي ځاي وګڼو نو غربي خوا ته دغه توري نه ویل کیږي، شرقي خوا ته سته مثلاً:

سنسکریت (ډ) لکه ډاین dayan (ساحره) مجرد ږغ D

سنسکریت (ډهـ) ډهګ Dhig (خوا، نږدې) مرکب ږغ Dh

پښتو: (ړ) لکه ړوند، پړ، پړاو، او نور.

ز: سنسکریت دا ږغ نلري، په عوض کي (ج) وایي لکه (روز-روج) یا (زانو=جانو) یا (زن=جني) د دې توري طبیعت غربي دي او په پښتو کي متعدد ساري لري، مثلاً کله په (ژ) کله په (ج) کله په (ځ) اوړي. مثال:

اوستا: (ز) لکه زاته zata (زاده) مفرد ږغ Z.

ژ: دا ږغ هم سنسکریت نلري، او په پښتو کي مستقلاً موجود دي، اوستا ئې هم لري. مثلاً ژنو znu (زانو). دا حرف هم په پښتو کي د (ز، ج) سره خپلوي لري، مثلاً (ژبه=زبه=جبه) چه درې ډوله ویله کیږي. خو طبیعت ئې غربي دي، د شرق خوا ته چه نزدې کیږي، په (ج) اوړي، لکه د پارسي (اژدر) او د سنسکریت اجگر.

ږ: لکه دمخه چه تاسي ته وویل سوه، دا توري مرکب صوت لري، نو ځکه متغیر دي، له تیري نقشې څخه ئې تاسي ته د ږغ تغییر هم ښکاره سو، په سنسکریت او اوستا کي د دې نظیر نسته، له (ژ،ج) سره اوړي مثلاً:

کږ=کج=کوږ یا اژدهار=اږدهار اما پخپله پښتانه ئې د (گ) ساري گڼي.

س: په سنسکریت کي له مهمو حروفو څخه دي، په اوستا کي هم سته په اکثرو ژبو کي دا ږغ عام دي، مثلاً

سنسکریت: (س) لکه سات sat (اوه) مجرد ږغ S

اوستا: (س) لکه ستو stu (ستایل) مجرد ږغ S

په پښتو کي دا ږغ (خ) ته نزدیوالي لري او کله کله سره اوړي هم مثلاً سرگند، خرگند.

ش: دا هم مهموس حرف دي، په سنسکریت او په اوستا کي سته مثلاً:

اوستا: (ش) لکه هورشته hvarshta (ښه رشه) مفرد ږغ Sh

سنسکریت: (ش) لکه شاپت shapit (معلون) مفرد ږغ Sh

ښ: دمخه مو دا توري په مرکب صوت سره در وښوه د دې صوت نطایر په آریائي ژبو کي سته ، مثلاً روسي کټ مټ (ښ) لري، دغسي هم په اوستا کي یو مشدد (ش) سته چه شکل ئې هم بیل دي مثلاً شاته shata (یعني ښاد) چه په پارسي (شاد) شوی دی، دا ږغ د پښتو (ښ) ته نزدې دی، او په پښتو ئې هم عوض دغه (ښ) دی.

نو د (غ) بږغ په پښتو کي مجرد و، مګر په شرقي هجرت کي د هند خوا ته دا بږغ (ګ) ته مایل سو، او یو راز صوت ځیني پیدا سو، چه د (ګ=غ) تر منځ دي، لکه داغ =داګه=شغال = شګال.

ک: په اوستا او په سنسکریت کي سته، چه بل مرکب ډول (که) هم لري. مګر د اوستا صوت ئې پښتو ته نزدې، او د سنسکریت بږغ ئې هم هغسي په حلق کي اداء کیږي، او لږ څه لیري دي. د دې توري طبیعت د (خ) خوا ته نزدې دي، او د سنسکریت بږغ ئې هم هغسي په حلق کي اداء کیږي. نو ګویا دغه (ک=که) شرقي لوري ته تل د (خ) نمایندګي کوي، ځکه چه شرقي آریائیان (خ) نشي ویلای.

اوستا: (ک) لکه کامه kama (کام) مجرد بږغ K

سنسکریت: (ک)= کاټ kat (کاټ) مجرد بږغ K

(که) = کهال khal (پوست، ډنډ) مرکب بږغ Kh

ګ: په اوستا کي مجرد بږغ (ګ) او په سنسکریت کي هم سته، مګر د سنسکریت بږغ ئې خورا په حلق کي ادا کیږي، چه کټ مټ د پښتو سره یو راز ندي او د حلقي توریو طبیعت هم دغه دي چه پخپل شرقي هجرت کي خورا پسې حلقي کیږي، مثلاً:

اوستا: (ګ) لکه ګامه gama (ګام) مجرد بږغ G

سنسکریت: (ګ) لکه ګوند gond (ګند) مجرد بږغ G

په سنسکریت کي که دا بږغ مرکب سي (ګه) نو (غ) ته نزدې کیږي، لکه دمخه چه وویل سوه.

ل: دا بږغ په اوستا کي نسته، او نه په زړه پاړسو کي و، مګر په پهلوي کي پیدا سوی دي. په اوستا کي عوض خپل قریب المخرج توري (ر) و، او په سنسکریت کي کله (ر) او کله (ل) وي په حقیقت کي (ل، ر) په اکثرو آریائي ژبو کي سره اوړي، د پښتو دیوال په پاړسو دیوار دي، چه په انګلیسي که هم دغه ریښه وال wall سته. د سنسکریت (ل) په اوستا کي د (ر) بږغ ورکوي مثلاً:

سنسکریت: شریلاس shrilas (شکلی...)

اوستا: (ن) لکه نافيه nafya (ناف، نو) مجرد ږغ N
اوستا: (ان) لکه انتر antara (اندر، دننه) تقريباً مرکب ږغ N
سنسکريت: (نه) لکه نابهي nabhi (نو، منځ) مجرد ږغ N
سنسکريت: (ڼه) لکه ورڼ vran (آماس) مرکب ږغ [1] N

(۲) تلفظ Pronunciation

لکه دمخه چه وويل سوه، د پښتو او اوستا او سنسکريت د ږغيزو او صحيحو توريو تر منځ ډېر مشابهت دي، او په درو سرو ژبو کي د اعرابي حروفو په کومک د اصلي حروفو تلفظ کيږي، لاندي د تلفظ ځيني خصوصيات راوړل کيږي:

ابتداء په ساکن

په سنسکريت کي په ساکن توري ابتداء کيده، او لکه چه ځيني محققين وائي، دا خاصيت د آريائي ژبو دي، او هر څوني چه ژبي غربي خوا (يا سامي خوا) ته ميل کوي، دا خاصيت ځيني ځي.

پښتو او سنسکريت دا آريائي مذيت تر اوسه خوندي کړي دي، په اروپائي ژبو کي هم عمومي دي مگر په پارسي ژبه کي ښائي چه له دې جهته نسته، چه پر دغي ژبي د سامي ژبو اثر خورا ډېر لويدلي دي، ښائي چه پخپله په اوستا او لومړنۍ پهلوي کي په ساکن ابتداء کيده، مگر وروسته چه د سامي تمدن اثر پر ايران ولويد نو ابتداء په ساکن محاله سوه.

ډېر داسي کلمات په پارسي ژبه کي سته، چه يو زايد الف د تلفظ د سهولت لپاره په سر کي ور احول شوي

موسیقیت درلود، او د ټونیک tonic په رنګ و، د ږغ فشار نه و، او پخوا ئې درې ډوله درلوده (۱) لوړ خج udatta (raised) (۲) کښته خج anudatta (unraised) (۳) لوړیدونکي او ګښته کیدونکي خج the svarita (raising-falling) چه هغه لومړی ډول ئې د هندو اروپائي ژبو د خج سره ډیر مشابهت لري، او د سنسکریت خجونه اکثراً په شعر کي وه.

علاوه پر دغه چه له ایکسینت څخه په نظم کي کار اخیستل کیدي، او په ویدي قدیمو متونو کي هم موجود و، او وروسته هم هر وید ځانته د ایکسینت سیستم درلود، په عمومي ډول هم ټولو ویدي الفاظو پر یوه یا دوه سلایبلو باندي ایکسینت درلود، لکه چه په هندو اروپائي ژبو کي سته. او کله به هم په ترکیبي الفاظو کي ایکسینت مکرر کیدي چه غبرګ خج double accent ورته وایو. د سنسکریت د مرکباتو ایکسینت accentuation of compounds بیل احکام او اصول درلوده، او تقریباً په ټولو ګرامري احکامو کي ایکسینت بیل بیل اثر کاوه.[۱]

د اوستا په قدیمو نسخو کي (پر خلاف د ویدا) هیڅ ډول ایکسینت نه لیدل کیږي، او نه په لیک کي راغلي دي[۲] او له دغه جهته هم ایکسینت په پارسي کي خورا لږ مراعت کیږي. مګر په پښتو کي ایکسینت یو د تلفظ مهم رکن دي او ډیر کلمات په همدغه ذریعه کي څه هم په حروفو او حرکاتو کي سره یو وي، خو په خج سره بیلیږي، مثلاً وړي (برده) وړی (پشم) توري (حرف، تلخه) توری (ترائي) اته (مقیاس طول باندازهٔ یکدست) اته (هشت) چه له دې قسمه کلمات په پښتو کي خورا ډیر دي، او لکه ایکسینت چه په سنسکریت کي ډیر عمومیت درلود او عمومیت لري په ښتو کي هم کټ مټ هغسي دي.

نو سړي داسي ویلاي سي چه ایکسینت د آریائي ژبو یو مهم خاصیت دي، او ښائي چه په آریائي اصلي ژبه کي هم و، مګر وروسته چه ویدي او سنسکریت ژبه په هند کي د علم ذریعه وه، او د آریائیانو اکثر علمي او ادبي آثار هم نظم وه، نو په سنسکریت کي خج ډیر انواع ومونده، او په نظم کي ډیر داخل سوه.

اسماء Nouns

د ژبي له اساسي ارکانو څخه نومونه (اسماء) دي چه د جملې په ترکیب کي هم دغه مواد ډېر په کار کیږي او د استعمال چاري ئې هم تفاوت کوي.

په پښتو کي اسماء ځانته مخصوص حالتونه لري چه په هر حالت case کي د هغه اسم په آخر پوري حرکات یا حروف نښلي لکه فاعلي، مفعولي، ندائي او نور حالتونه.

په سنسکریت او اوستا کي هم اسماء اته حالتونه لري، او په هر حال کي ځیني اسماء په آخر کي تغیر مومي. د اسم حالتونه په اوستا او سنسکریت کي دا دي: (۱) فاعلي nominative (۲) مفعولي accusative (۳) آلي instrumental (٤) مفعولي بالواسته dative (٥) علیت ablative (٦) اضافي یا ملکیت gentive (۷) ظرفي lacative (۸) ندائي[۱] vocative.

ښایي چه په آریائي ژبو کي دغه حالتونه له هند اورپائي مشترکي دورې څخه پاته وي، په پښتو کي هم اسماء دغسي حالتونه لري عمومي نومونه او مخصوصاً بیا هغه نومونه چه د پاي حروف ئې ږغیز (صایت) دي په مختلفو حالتو کي تغییر مومي او اکثر دغه ذکر شوي حالتونه د پښتو اسماء هم لري.

مگر له ځینو آریائي ژبو څخه دغه د حالتو په سبب تغیر وتلي، او دا قدیم خاصیت ئې بایللي دي مثلاً فارسي او انگلیسي دا خاصیت لږ لري.

کمیت Number

په سنسکریت او اوستا کي نوم د شمیر له پلوه پر درې ډوله دي مفرد، تثنیه، جمع. مگر په اوستا کي تثنیه یو مخصوص کیف لري، چه د ظرفي حالت یو مخصوص شکل ښکاره کوي[۲] او عمومي نده.

مگر وروسته له آریائي ژبو څخه تثنیه ووتله او فقط مفرد او جمع پاته شول، په پښتو او پارسي او اکثرو اروپائي

جنس Gender

سنسکریت او اوستا دواړو تذکیر او تأنیث درلود، او د جنس له پلوه کلمات سره بیلیده، په دواړو ژبو کي درې جنسه اسماء موجود وه:

۱- مذکر masculine

۲- مؤنث feminine

۳- مخنث neuter[۱]

داسي ښکاري، چه دغه د جنس gender تقسیم په اصلي آریائي ژبه کي هم وو، وروسته چه سنسکریت او اوستا او پښتو ځیني وزیږیدې، هم د دغو درو جنسو تقسیم پکښي پاته سو. په پهلوي کي هم د تذکیر او تأنیث لحاظ کیدي، مگر له پارسي ژبي څخه بالکل ووت. په ځینو اروپائي ژبو کي تر اوسه هم د مذکر او مؤنث وجود لږ او ډیر سته.

په پښتو کي هم لکه سنسکریت او اوستا مذکر او مؤنث اجناس موجود دي، چه لکه هغه ژبي مؤنثات ځانله نښانې او علایم لري، اما مخنث چه په الماني او روسي کي هم سته، هغه کلمه ده، چه ظاهراً د مؤنث علامه نلري، او په مقابل کي نر جنس هم موجود نه وي، مگر مؤنثه شمیرله کیږي، دې ته موږ اوس سماعي مؤنث وایو، چه د سنسکریت دگرامر په اصطلاح ئې مخنث بولي.

اعداد Numerals

د اعدادو په نومو او ترتیب کي اکثر آریائي ژبي سره نزدې دي سنسکریت، اوستا، پښتو هیڅ بیلتون نه سره لري او په خاص ډول پښتو ور نزدې ده په عمومي هندو اروپائي ژبو او په سنسکریت کي له یوه تر لسو پوري اعداد بیل نومونه لري، وروسته پر عشري سیستم برابر، هغه تر لس گښته اعداد له ۱۰، ۲۰، ۳۰ او تر سله پوري ور سره یو ځای

twenty one او نور، مگر په پښتو او سنسکريت او اوستا کي تر آخره پوري لومړي احاد، وروسته عشرات ويل کيږي. لاندي د اعدادو د نومو جدول وگوري، چه پښتو ته څنگه نژدې دي.[١]

سنسکريت	اوستا	پښتو	اعداد
ekam ايکم	aeva ايوه	يو	١
dva دوا	dva دوه	دوه	٢
tri تري	thri تهري	دري	٣
catvar چتوار	catwar چتور	څلور	٤
panca پانچه	panca پنچه	پنځه	٥
sas شش	shvas ښوش	شپږ	٦
sapta سپتا	hapta هپته	اوه	٧
asta اشتا	asta اشته	اته	٨
nava ناوه	nava نو	نه	٩
dasa داشه	dasa دسه	لس	١٠
visati ويشتي	visaiti ويسيتي	شل (ويشت)	٢٠

۹۰	نيوي	نوايتي navaiti	نوتي navati
۱۰۰	سل	سته sata	شتا sata

په دې ډول پسله سله هم په درو سرو ژبوکي احاد تر عشراتو دمخه دي، او لکه د اعدادو نومونه چه په درو ژبوکي سره نزدې دي، نظم او قواعد ئې هم دغسي سره ورته دي.

افعال Verbs

په افعالوکي هم د سنسکريت او اوستا او پښتو مشابهت سره ډير دي، د زمانو اقسام او معروفو او مجهولو افعالو ډولونه، او د افعالو اوښتنه د سوابقو او لواحقو په واسطه، او ضمير او تصريف او تغير دا ټول هغه خصوصيات دي، چه په پښتوکي اوس هم سته.

د پښتو اکثر مصادر لکه سنسکريت يوه اسمي ريښه لري چه له هغه څخه بيا د اداتو په الحاق افعال بندکيږي، فقط فرق دوني دي، چه د پښتو افعال تثنيه نلري، او د سنسکريت افعال ئې لري، په دې خصوصيت کي پښتو له پارسي او اروپائي ژبو سره نزدې ده.

د تأنيث حروف

په سنسکريت کي هم لکه پښتو د تأنيث حروف سته، چه که کومه کلمه وغواړي چه مؤنثه ئې کړي، هغه حروف ئې پاي ته راوړي: (آـ ی)[۱] او په پښتوکي دا کار (هـ) ورکوي مثلاً خرـ خره، وزـ وزه، او نور.

د نفي حروف

په سنسکريت کي هم د نفي حروف لکه پښتو (آـ ن=يه ـ نه) دي، چه دا حروف په پښتوکي د نفي لپاره

معلول په علت ندي) په آریائي ژبو کي نه تطبیق کیږي، او که موږ پښتو ته وگورو، کلمات او الفاظ ئې عینا لکه اوستا او سنسکریت له ریښو څخه مشتق دي.

مثلاً اشوه چه په سنسکریت کي آس ته وائي، له (اش) او (وه) څخه جوړ سوی دي، (اش) تگ ته وایي او دا ریښه تر اوسه هم په پښتو کي سته هغه وخت چه خر یا آس شړي وایي (اشه=برو) او (اش) دگوچنو په ژبه بوده ته هم وایي، د سنسکریت (وه) یو لاحقه ده، چه مصدر اسم کوي.

نو د پښتو اش=آس=اسپه د سنسکریت (اشوه) دواړه له دغي ریښې څخه را وتلي دي، هم له دغي ریښې څخه (سپور=سور=سوار) جوړ سوي دي، چه (اسپ بار) وو.[1]

دغسي هم ډیر نور کلمات چه مثلا اوس په پارسي کي د بسیطو الفاظو په ډول راغلي دي، پخوا ئې ریښې درلودې. هغه وخت چه د سنسکریت او اوستا څخه پهلوي ته راغلي، د اشتقاق ریښې ئې ورکي شوې، مثلاً آزردن (ځورول) د دې مصدر ریښه په سنسکریت کي (جر) وه یعني زړیدل، ذلیل کول. (آ) چه سابقه ده د نزدی او طرف په معنا دمخه ئې راغله (آجر=آزر) سو، چه په پهلوي او پارسي کي آخر ته مصدري (دن) ور زیات سو، نو آزردن سو.[2] د پښتو ځورول او زړیدل هم دواړه دغه د (جر) ریښه لري، او دا مصادر د (ځور=زور= زوړ = جر) له ریښې څخه را وتلي دي.

د دې خبري لپاره یو بل مثال هم دا دي، چه نشستن پارسي مصدر مرکب دي، په سنسکریت کي ریښه (سد=ست) ده، (نی) سابقه ده، چه د کښته معنا لري نو کلمه (نی سد=نی شد) وه په پلهوي کي آخر دال په (س) واوښت، او مصدري علامه ور سره ملگرې سوه (تن) نی شستن سو، چه په پارسي کي (ی) هم حذف سوه، نشستن پاته سو.[3]

که موږ په غور وگورو د پښتو ناست او ناستل چه وروسته یوه سابقه (کښې) عیناً د هغه (نی) په معنا په سر کي ور زیاته شوې ده، له دغو ریښو څخه دي ځکه چه عنصر ئې هغه (سد ـ ست) دي چه په سنسکریت کي هم و، او

ځيني جوړه سوه. دغسي هم مثلاً پزه یا پوزه په پښتو کي بیني ته وایو په پارسي پوز د انسان او حیوان د مخ راوتلي برخي ته وائي. پوزه هم په پارسي جگ او راوتلي ځاي ته وائي. په پهلوي کي هم پوز په دغو معناو مستعمل و[1] او (پوز- پوزه- پزه) په آریائي ژبو کي مستعمل او عنصري توري ئې (پ- ز) دي نو گویا په پښتو کي (پزه- پوزه) چه (بیني) ته ویل شوې دي معلول په علت دي او دا نوم په یوه مناسبت پر ایښو شوی دي چه د آریائي ژبو د لغاتو له ساختمانه سره سم دي.

دا قدیم اصول لکه په سنسکریت او اوستا کي چه پر لغاتو او کلماتو باندي جاري وه، تر اوسه هم په پښتو کي جاري دي، که عوام وغواړي چه د یوه نوي شي لپاره نوم وضع کړي طبعاً له دغو اصلي قواعدو څخه کار اخلي. مثلاً تحت البحري د نوي عصر له اختراعاتو څخه ده چه حسب الضروره ئې په پښتو کي اوبتل obtal بللې ده. دا نوم مرکب دي له اوبه او (تل=عمق) څخه دغسي هم ایروپلان یعني طیاره الوتکه بولي ځکه چه الوزي او د گرامافون ریکارد ټیکله بولي ځکه چه لکه ټیکله گردی دي.

ضمایم

پښتو او میدي ژبه

لکه چه د کتاب په لومړیو برخو کي هم اشاره وسوه، میدیان یا مادیان آریائي خلق وه، چه د قبل المسیح د اومي پیړۍ په ابتداء کي دوي په غربي ایران کي یو سلطنت جوړ کړ، مؤرخین وائي چه دا خلق تر مسیح لس پیړۍ دمخه هلته تللي وه.[۱]

په دې کتاب کي موږ نور له دغه ماد قومه سره اړه نلرو، خو ځکه چه دوي هم قدیم آریائي اقوام دي او ژبه ئې هم پسله اوستا څخه قدیمه آریائي ژبه ګڼله کیږي، نو ښائي چه د ژبي د قدامت له پلوه د پښتو سره تطبیق کړه سي.

دارمستتر وائې چه اوستا هم لومړي په مادي ژبه نوشته سوې وه، او دغه مادي ژبه له پخوانۍ پاړسو Old Persian سره ډیره نزدي وه، او اوسنۍ کردي ژبه هم له مادي ژبي څخه مشتقه سوې ده.[۲] ځکه چه دغه میدي اقوام هم پسله عمومي هجرته چه آریائیانو له باختره کړي دي، د ایران په ورشوګانو کي سره خپاره سوي دي، نو ښائي چه د دوي په ژبه کي هم باختري آثار وي.

متأسفانه له میدي ژبي څخه موږ ته اوس څه ندي پاته چه هغه د پښتو سره مقابله کړو، فقط هیروډوت د مؤرخینو پلار، له دغي ژبي څخه یوه کلمه ضبط کړیده او هغه سپاکه spaca ده، چه سپۍ bitch معنی لري.[۳]

ګریرسون وائي: چه میدي ژبي د ایران په شرقي خوا کي ویلې کیدې ځکه نو د پامیر او د هندوکش د جنوب ژبي لکه غلچه، اورمړي، بلوڅي او پښتو ټوله په میدي ډله کي داخلوي، چه د ده په اصطلاح نن پرشک Non-Persic ژبي دي.

پښتو او زړه فارسي (فرس قدیم)

د مورخینو په اصطلاح زړه پارسي یعني فرس قدیم Old Persian هغه ژبه ده، چه پخوا په خاص ایران "پارس" کي ویله کیده، او د مخامنشي دورې رسمي ژبه وه، د دوي نوشتې او دفاتر او ډېر لیکونه ټول په دغه ژبه دي، پاچهانو په دغه ژبه خبري هم کولې، مګر اوس د دغي ژبي آثار بیله ځینو لیکونو چه پر ډبرو پاته دي، بل څه نسته.[۱] له دغو لیکونو څخه د ژبو پوهانو فقط د زړې پارسي ٤٠٠ الفاظ موندلي دي، چه په میخي خط کښلي سوي دي.[۲]

زړه پارسي زند ژبي ته ډېره ورته وه، لکه زند ٢٤ توري لري، اما لږ څه تر زند ساده ده، په دغه ژبه چه ډېر لیکونه په ایران کي سته، د هخامنشي دورې د مؤسس، کوروش (٥٥٩-٥٢٦ ق،م) له عصره شروع کیږي، او په درو څلورو ژبو په میخي خط کښلي شوي دي، یعني یو مطلب هم په زړه پارسي هم په آسوري هم په عیلاي ژبه نوشته سوی دي.[۳]

که څه هم زړه پارسي له پښتونخوا څخه لیري په پارس کي پیدا سوې وه، او باید له پښتو سره ډېره نزدې نه وي، مګر بیا هم ځکه چه ریښې یې له اوستا سره نښتي دي، او د باختر له سرچینې څخه اوبه خور مومي نو به ضرور لغوي قرابت سره لري.

په لاندو کرښو کي زه د زړې پارسي، یو څو کلمات له پښتو سره مقابله کوم، کم چه له هغې ژبي څخه اوس پاته او ما ته معلوم دي، له دغي مقابلې څخه به ښائي د قدیمو ژبو روابط، د پښتو سره تاسي ته ښکاره سي:

ا ـ اورمزد: چه په اوستا کي اهوره مزدا دي، او د دې کلمې شرح دمخه لیکلې سوې ده، چه لومړي جزو یې د پښتو اور دي، د ایران د زړې پارسي په ډېر لیکو کي هم (اور مزد) ضبط سوې ده.[٤]

۵- دروکا: یعني دروغ چه په اوستا کي درواغه او په سنسکریت کي دروه او په پهلوي کي دروغ و[1] په اوسنۍ پښتو کي درواغ او دروه دواړه ژوندي دي.

٦- وسپا: یعني اسپ، چه په سنسکریت کي (اشوه) او په اوستا کي (اسپه) او په اوسنۍ پښتو کي (آس-اسپه) دي. چه شرح ئې دمخه هم تیره سوه.

۷- یوترا: یعني پسر. دا کلمه د استخر د داریوش په کتیبه کي د زوي په معنا راغلې ده.[2] چه په اوستا کي هم (یو تهره) او په سنسکریت کي (پتره) او په پهلوي کي پور=پوس=پوش وه.[3]

د پښتو (پوت) هم په دغه معنا دي، چه دمخه ئې ذکر وسو.

۸- پیسو pisu: یعني پیس، دا کلمه په پښتو کي هم تر اوسه (پیس) ده، چه په عربي دا مرض برص بولي او په اوستا کي (پئیسه) او په پهلوي کي (پسک) وه.[4]

۹- پمون pamon: یعني گرک، چه اوس په پښتو کي پم یعني گرگ او پمن گرگین سته.

۱۰- نامکا namka: یعني نام، دا کلمه په سنسکریت کي (نامن) او په اوستا کي (نامن) او په پهلوي او پارسي کي (نام) ده، په پښتو کي (نوم) بولي، په زړه پارسي کي (نامکا) وه، په هخامنشي کتیبو کي د یوې میاشتي نوم (انامکا) و، یعني بې نومه.[5]

۱۱- مرگا marga: یعني مرغ دا کلمه په سنسکریت کي مرگه (جاندار و چارپا) او په اوستا کي مرغه او په پهلوي کي مروک وه.[6] په زړه پارسي کي مرگازانا د یوې میاشتي نوم و، چه د ایران په زړو کتیبو کي ذکر راغلي دي. مرگا یعني مرغه او (زنا) یعني زوول. ځکه چه دا میاشت د مرغانو د زوکړي وخت و، نو په دغه نامه یاده سوې ده.[7] د پښتو مرغه (پرنده) او (زوول) دغو قدیمو کلمه ته نژدې دي.

۱۲- ویاخنا vyakhna: دا هم په زړه پارسي کي د یوې میاشتي نوم و، چه په اوسني پارسي ئې اسفند بولي،

دا کلمه په اوستا کي (ايسي) ده، چه (س) په (خ) اوښتي دي، او په سنسکريت (يخ) د بريښيدلو په معنا و، چه د يخي صفت دي، او د سنسکريت (ج) په اوستا کي په (س) اوښتي و.[1]

له دي لنډي مقايسې څخه چه فقط په يو څو لغتو کي وسوه، د پښتو نزديوالي له هغي زړې پارسي ژبي سره هم ښکاري، او دا څرگندوي، چه زړې پارسي هم باختري عناصر درلوده.

د زړو ژبو او پښتو عروض Versification

په آریائي اقوامو کي زاړه کتب او آثار ټول نظم دي، لکه د کتاب په لومړيو برخو کي چه اشاره وسوه، ريگويدا او گاتها دواړه يو راز نظم دي، دا نظمونه په مخصوصو لحنو او وزمو ويل کيده، تر دې حده چه اسلامي مورخينو د زردشت کتاب اوستا زمزمه باله.[1] علاوه پر دغو کتابو د هند آريائيانو ډير نور منظومات هم درلوده، د دوي قصص او روايات لکه مهابهارتا او رامااينا او نور ټول منظوم وه، په دوي کي نظم دوني رواج درلود، چه اکثر علوم لکه طب، نجوم، رياضيات ئې منظوم کړي وه، او دا منظومات به ئې په يادوله، البيروني دا مطلب په ښه ډول تصريح کوي، حتي دي وايي چه ما د اقليدس او مجسطي او اسطراب ترجمه په سنسکريت کي دوي ته وکړه، دوي فوراً په اشلوک يعني يو راز نظم تبديل کړه.[2]

ځکه چه نظم په دوي کي ډير رواج درلود، او اکثر ديني او علمي او ادبي متون ئې منظوم وه، نو هم له دې جهته د نظم کولو علم (چهند) لکه دمخه چه مو ويلي دي، په ويدي علومو کي ډير اهميت درلود، او پر هر عالم لازمه وه، چه دا علم زده کړي.

د آريائي اقوامو قديم منظومات، په سنسکريت او اوستا او پهلوي ژبو کي د سلايبل (هجا) په حساب وه لکه اوس چه په اروپائي ژبو کي هم دغه نظمي اصول جاري دي، د منظوماتو د ټوټو د سلايبل (گڼ) تناسب او په شمير کي مطابقت ضروري و، قافيه ډيره لازمه نه وه.[3]

که څه هم د سنسکريت علم العروض (چهند) ډير ارت علم دي، او هم ډير کتابونه پکښي کښل سوي دي، او علامهٔ البيروني پخپل کتاب الهند کي يو باب د دغه علم د تفصيل لپاره مخصوص کړي دي، مگر اساسي قاعده

نو ګویا ټول پښتو اشعار، کم چه په دیوانو کي مضبوط دي یا شفاهي اشعار چه خلق ئې لولي، او سینه په سینه نقل کیږي، د سلاییل او ګړ پر حساب برابریږي، مثلاً د پښتو د ملي شعر یو مهم وزن لنډۍ ده، چه د دغه لومړۍ مسرۍ به ضرور (۹) ګړه، او دوهمه مسرۍ به ئې (۱۳) وي،چه د یوې لنډۍ مجموع ګړونه (۹+۱۳)=۲۲ کیږي.

د پښتو علم العروض (چهند) هم پر دې اساس بنا کیږي، او دا دګړ حساب یو خاص آریائي عروضي اساس دي چه په ټولو هندو اروپائي ژبو کي له قدیمه پاته دي. د پښتو او سنسکریت او اوستا زاړه منظومات ټول تر دې علمي اساس لاندي دي، او په ټولو اروپائي ژبو کي دا قانون په نظم کي جاري دي.

اما د خلیل بن احمد عروض یو سامي اساس دي، چه پارسي ژبه ئې هم تر خپل اثر لاندي کړې ده، او دا کار هم تر اسلام وروسته درې څلور سوه کاله پس سوي دي، البته د پارسي زاړه آثار به هم لکه پهلوي پر قدیم آریائي قانون برابر وه.

پاي

تر دې ځایه ما د لوي ښښتن په مدد د پښتو ادب لومړی ټوک وکیښ، او په دې برخه کي مي هغه ابحاث سره یو ځاي کړه، کم چه د پښتو پر اصالت او قدامت دلالت کوي.

ځکه چه دا کتاب پخپل مبحث کي اول کتاب دي، او دمخه چا په دې کارګوتي ندي پوري کړي، او هم ماخذ او مراجع نسته، نو که زه په ځینو خبرو کي تیر وتي یم، ښائي چه پوهان به ما وبخښي.

کابل، جوی شیر، د سهار ۹ بجې ۲۳ د جوزا ۱۳۲۴

استدراک

بد=بت

د کتاب په ٧٦ مخ کي د (بد=بت) بحث سته، او هلته د البيروني له کتاب الهند څخه د (بدهـ) اصل بيان شوي دي، وروسته چه ما آثار الباقيه وکوت البيروني وايي چه د ماني په (شاپورگان) کتاب کي هم د هندوستان مشهور داعي (بودا) د (بد) په ډول راغلي دي. د آثار الباقيه فاضل مترجم (صيرفی) په حاشيه کي ليکي، چه (بد) په عربي کي هم د (بت) په معنا و لکه ابوالعلاء معری چه د دنيا غندنه کوي او وائي:

و القلب من اهوائه عابد ما يعبد الكافر من بده

(د آثار الباقيه ترجمه، ص ٢٢٩)

تومان

په ١٣١ مخ کي چه د زردشت نوم سپينتمان تحليل شوي دي د نامه آخره ټوټه (تومان) دي چه په پښتو ئې تومنه بولي. دا نوم په صريح ډول البيروني (سفيد تومان) ليکلي دي چه د (سپين تومان) پارسي شکل دي.
د آثار الباقيه فاضل مترجم چه د دغه کتاب ځيني برخي، له قديمو نسخو څخه لاس ته راوړي دي، هلته د زردشت په مبحث کي دا کلمه راغلې ده (د آثار الباقيه د ترجمې آخر).

د دې کتاب ماخذ

دکتاب په لیکلوکي ما له ځینوکتابو څخه اسفاده کړیده، او هر مقصد چه مي له یوه کتابه را اخستي دي، د مخو په لاندي برخه که مي هغه کتاب او مخ او ټوک ښولی دي، دلته فقط د هغوکتابو نومونه بیل راوړم. (حبیبي)

۱- قاموس فیروز آبادی
۲- اقرب الموارد
۳- معیار اللغه
٤- تعریفات سید شریف جرجانی
٥- دایرة المعارف بستانی
٦- علم الادب
۷- جواهر الدب هاشمی
۸- ارشاد القاصد سخاوی
۹- روح تنقید، محی الدین قادري
۱۰- ادبیات انکلیسی بروک
۱۱- د ادبیاتو زدکړه جان مورلی
۱۲- عین الادب و السیاسه د ابن هذبل
۱۳- مقدۀ ابن خلدون
۱٤- طبقات الادباء
۱٥- محجم الادباء - یاقوت
۱٦- کشف الظنون - حاجی خلیفه
۱۷- کشاف اصطلاحات فنون - تهانوی
۱۸- تاریخ ادبیات ایران - جلال همائی
۱۹- نفایس الفنون
۲۰- انسکلوپیډیا بریتانیکا
۲۱- انسکلوپیډیا - امریکانا
۳٥- هند ریګویدي - داس
۳٦- هند و اروپائی - دولا واله دوپوسن
۳۷- تاریخ افغانستان - کهزاد
۳۸- هند قدیم - پاینکار
۳۹- اوستا - دارمستتر
٤۰- میخي خطوط - ویسباخ
٤۱- مردمان قدیم
٤۲- مقدمۀ تاریخ هند قدیم - اکبر شاه
٤۳- ریګویدا ـ ګریفت
٤٤- اتهروا ویدا - ګریفت
٤٥- ګاتها - پور داؤد
٤٦- قاموس پښتو - راورتي
٤۷- قاموس پښتو - پښتو مرکه (قلمي)
٤۸- تاریخ مرصع - افضل خان خټک
٤۹- تاریخ ادبیات ایران - براون
٥۰- تاریخ شرق اقصی
٥۱- هند مدنیت بخش
٥۲- ریګویدک کلچر
٥۳- حیات افغاني - حیات خان
٥٤- آریانا - کهزاد
٥٥- مها بهارت اردو - افق

٦٩- گرامر پښتو - بیلو

٧٠- ترانهاي ملي افغان - دارمستتر

٧١- گرامر پښتو - ترومپ

٧٢- سلسلهٔ لسانیات اکادیمي لنین گراد، ج ٤

٧٣- گرامر پښتو - لوریمر

٧٤- راپورت السنهٔ هند ـ گریرسن، ج ١٠

٧٥- علم ادیان ـ فرلانگ

٧٦- معلومات هندي ـ ویبر

٧٧- مذهب ویدي - اولډنبرگ

٧٨- مذهب ویدي - بلومفیلډ

٧٩- تاريخ ابو الفداء

٨٠- حدود العالم

٨١- گزیټر افغانستان

٨٢- نسبت نامهٔ افاغنه - عبدالسلام خان

٨٣- فرهنگ اوستا

٨٤- خورده اوستا

٨٥- قاموس هندي و انگلیسي ـ ډنکن فوربس

٨٦- السنه پامیر

٨٧- طبقات ناصری (قلمی) جوزجانی

٨٨- فرهنگ نظام - محمد علی

٨٩- ویدا در ممالک شمال - لاکمینا

٩٠- تاريخ ادبیات سنسکریت - مکډونل

٩١- جغرافیاي شمال غرب هند

٩٢- آرین ساختن هند - دوت

١٠٦- آداب الحرب - فخر مدبر

١٠٧- آثار الباقیه - البیرونی

١٠٨- تفسیر الجواهر - طنطاوی جوهری

١٠٩- تاريخ ادبیات ایران ـ شفق

١١٠- گرامر اوستا - جکسون

١١١- جورنال ایشیاتک سوسایتی ١٨٧٢

١١٢- مروج الذهب مسعودی

١١٣- دبستان مذاهب - فاني

١١٤- لغت فرس - اسدي

١١٥- تاريخ عمومي عالم ـ رضا اخوی

١١٦- فرهنگ ناصری

١١٧- مجلهٔ آریانا - کابل

١١٨- تعلقات هند و عرب - سید سلیمان ندوی

١١٩- فتوح البلدان - بلاذری

١٢٠- چچ نامه، ترجمهٔ الیت

١٢١- کتاب البلدان ـ ابن فقیه همدانی

١٢٢- آثار البلاد ـ قزوینی

١٢٣- مزارات بلخ (قلمی) محمد صالح ورسجی

١٢٤- معلومات زرتشتي - جیکسون

١٢٥- گرشاسپ نامه

١٢٦- شهنامه - فردوسی

١٢٧- قانون مسعودی - البیرونی

١٢٨- فرهنگ نوبهار

١٢٩- فرهنگ انندراج

د پښتو ادبياتو تاريخ

دوهم ټوک

د پښتو پخوانی تاریخ تر ۱۰۰۰هـ پوري

او

پر پښتو نظم او نثر تحلیلی څیړنه

لیکوال

لومړي خبري

د دې کتاب په لومړي ټوک کي، تر اسلام دمخه د پښتو پر وجود او اصل مستندي او مفصلي څېړني وشوې، چې د تاريخ او ژبپوهني په رڼا کي د پښتو پخوانۍ ريښې او زړې ښيي او دا ښکاره کوي، چې پښتو د ايشيا د قديمو ژبو، زړې پارسي او د اوستا او سنسکريت په څېر زړه ژبه ده.

داسي ښکاري چه پښتو د شرقي او هندي ژبو او غربي او ايراني ژبو تر منځ يوه مستقله ژبه وه او له ويدي ژبي او سنسکريت سره هغه نښتون لري، کوم چې له پخوانۍ پارسي او اوستا او پهلوي سره لري.

دلته زه يو ښکاره دليل او قوي سند راوړم چه د پښتو رابطه له پخوانۍ پارسي سره ښه ثابتوي او دوه نيم زره کاله مخکي د پښتو وجود را ښئي.

زړه پاړسو

لکه په لومړي ټوک کي چي ما ليکلي وه، زړه پاړسو هغه ژبه ده، چه دوه نيم زره کاله دمخه د ايران په پارس کي ويله کيده او د هخامنشي پاچاهانو درباري ژبه وه؛ خو د دې ژبي کوم کتاب اوس نه دي پاتي، فقط د ايران او مصر پر ځينو غرو باندي د دې ژبي يو څو ډېرليکونه (کتيبې) په ميخي خط پاتي دي، چي ټوله ٤٠٠ لفظونه کيږي.

د دې ژبي ځيني لفظونه د لومړي ټوک په پاي کي ما د پښتو سره پرتله کړي وه، چي بالکل پښتو يا ور نژدې وه؛ خو اوس د هغې ژبي يو شعر راوړم، چه بالکل پښتو دی او تاسي به ورته حيران شي، چه څنگه دوه نيم زره کاله دمخه هم پښتو اشعار وه او د پاچاهانو پر ډبر ليکونو کښل کيده.

دوه نيم زره کلنی شعر

لوي داريوش د ايران د مخامنشي کورنۍ يو مشهور پاچا دي، چي د ٥٢٢ ق،م څخه يې تر ٤٨٦ ق،م پوري سلطنت کړي دی. د ده په امر د بغستان (بيستون) پر غره يو ډبر ليک کيندل شوي دی او په څلورم ستون او ٦٤\٤٣ بند کي يې داسې يو اخلاقي حماسه ليکلې ده:

1. Nê a ri ka à hum

2. Nê drau ja na à hum

3. Nê zura ka ra à hum

دا درې مسرې داسي لوستلي کيږي:

۱. نې اري که آ هم

۲. نې دروجه نه آ هم

۳. نې زوره که ره آ هم

د دې شعر هره مسرۍ شپږ هجاوي (سپږ) لري او داسي دي لکه د پهلوي ژبي دياتکار زريران کتاب شپږ هجائي مسرۍ.[1]

اوس به دغو مسريو ته ځير شو او بيلي بيلي هجاوي به ئې سره ونښلوه، وګوري دا خو پښتو دي چه داسي ويلې کيږي:

۱. نې اړيکه اوم

۲. نې دروه جنه اوم

۳. نې ځور کړه اوم

کلمات

لاندي د هري کلمې شرح هم ولولي، چي ښه مو يقين شي، چي دا پښتو دی:

۱. نې né په پښتو کي د (نه يې) مخفف دی، (نه) د انکار او نفي توري دي چي په اوستا کي noit او په سنسکريت کي ned او په پهلوي کي ne ؤ.[2]

نه يې عذر نه حجت وي   د يار امر ته تيار وي[1]

(ديوان ص ١٥٤)

۲. اړيکه arika: دا کلمه ځينو پوهانو په زور د پارسي ژبي (اريغ) ته کش کړې ده. حال دا چي پخپله دغه کلمه هم په مختلفو خطي نسخو کي مشکوکه او (آزيغ) هم راغلې ده.[2] دوی وايي، چه معنا يې عداوت او دښمني او نفرت ده، چه ازيغ هم را نقل شوې ده.[3] په هر صورت که په پارسي کي اريغ هم ثابت شي چه شته؛ نو به هغه هم له دغي ريښې څخه را شين شوی وي؛ خو په پښتو کي کټ مټ دغه زړه کلمه اوس هم مستعمله ده او معنا يې هم مضر، مانع، پاي بند او مغرض او عدو او دښمن ده.

له دې کلمې سره نور داسي کلمات هم اوس په پښتو کي شته، چه له دغي ريښې څخه را وتلي دي؛ لکه اړ (گرفتار او محتاج) اړيکي (پاي بند او مانع او مضر) اړي، اړتيا (مشکلي او احتياج) د دې کلمې استعمال په پښتو ادب کي خورا زوړ دی، د ٤٠٠ هـ په شا او خوا کي چه لودي کورنۍ په ملتان که پاچاهي کوله، له دغي کورنۍ څخه يو شاعر شيخ رضي ويلي دي:

هغه گروه دي اوس آړه کړ   چي پلرو دي رڼاوه

نصر لودي د ده په جواب کي وايي:

توراني دښن چي وايې   زه له گروهه په آړه يم[4]

آړه هم له دغي قديمي ريښې څخه دی چه معنا يې په نفرت او عداوت اړول دي، په پښتو وايي پلاني اوښتئي دی يعني په عداوت ملحد شوي او له دينه وتلي دی.

اما اړيکه په دې شعر کي شته، سلام قندهاري وائي:

کـلـه بـه ورسـيږي ستا د خولې اواز ما ته   چي اړيکه مي شو په مينه کي غماز ماته

دلته اړيکه کټ مټ د مخالف او دښمن او مانع به معنا دی.

۳. د دې بارکي د درو مسرو مشترکه سجع (آهو) دی او اوس دا فعل په مختلفو لهجو (وهم، وه مه، اؤم، اؤه م)

او په ګرېک کې hom وه.[١]

٤. په دوهمه مسرۍ کې (دروجنه) د پارسي مترجمانو په دروغزن) ترجمه کړې دی[٢] خو په پښتو کې کټ مټ (دروجن، دروجنه) موجود دی.

(درو) یا (دروه) په پښتو فریب، مکر، حیلې ته وایي، جن یا جنه د نسبت کلمه ده، لکه: ماښیجن، کرکجن، درواغجن.

په پښتو درواغ او دروه فرق لري او بیلې بیلې کلمې دي. درواغ یا دروغ له پارسي سره مشترک دی، مګر دروه او دروهل یا دروول د (فریفتن) معنا لري، دروهنه، دروهونکې، دروهلي هم له دغې ریښې څخه دي، نو د پارسي (دروغزن) د دې تاریخي کلمې حقیقي تعبیر نه دی؛ بلکې (دروجن) د فریبنده او حیال او مدلس او قلب کار معاني لري. نصر لودي پخواني پښتون شاعر هم دا کلمه د ٤٠٠هـ په شاوخوا کې استعمالوي، وایي:

دا یې تور تاسې دروهوې ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ زه مؤمن ستاسې په تله یم[٣]

خوشحال خان وایي:

په خپل زوې او ورور باور نشته خوشحاله! ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ غافل مه شه د جهان له مکره دروه[٤]

یو بل شاعر ویلي دي:

نه په دروه نه په دروغ نه په ریا شي ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ کار د دین دی سر تر پایه په رشتیا

٥. په دریمه مسرۍ کې (زوره کره) راغلي دی، چه په پارسي یې معنا زورګر ده په دغه کتیبه او دیرلسم بند کې دوه واره (زور) راغلي دی؛ خو درې تنه ژبپوهان لکه تولمن، ویسباخ، او بارتولومي د دغو دواړو په اشتقاق کې سره مختلف دي لکه ګیګر چه په اوستایي څېړنو کې[٥] لیکلي دي، په اوستا کې زواري، او په سنسکریت کې جوس، او په زړه پارسي کې زوره، په پهلوي کې زور یا زوار، یا زورش، د زور او فشار او ظلم په معنا وه.

دوهمه نظریه دا ده، چې د اوستا زوره، د سنسکریت هوارس، د زړې پارسي او پهلوي زور، د فریب او نادرست په معنا د دې کلمې اصل دی.[٦]

کي زور او فشار کښلې ده.[١]

اوس به راشو پښتو ته: چي تر اوسه هم ځور او ځورول شته او معني يې هغه ده، چه په نورو پخوانيو ژبو که وه، زور د لومړی توري په فتحه (آزار، زحمت) معنا ورکوي؛ خو ځور هم د اول حرف په زور ستم او فشار ته وايي.

عبدالقادر خان خټک دغه دوې کلمې په بيلو بيلو معناوه داسي راوړي دي:

نه به ستا د ښايست تل وي هسي دور — نه به زړه وي د عاشق مدام به زور

چي دواړه بقا نه لري تيريږي — بيهوده هومره ستم کړي هومره ځور

په اول بيت کي زور (زحمت او آزار) په دوم بيت کي ځور (ستم او ظلم) دی.

او دا دواړه کلمې له زور په اول پيښ بيلي دي، نو په اصلي زړه کتيبه کي هم ځور کړه (ستمگر، فشار دهنده، ظالم) ؤ، چي د هغه فعل ځورول دی.

اما د دې کلمې دوهم جزو (کره) دی، چه په پښتو اوس (کړه) وايو، کړل ، کړنه، کړونکي، کړئ له دې ريښې څخه دی. دا کلمه هم پوهانو کړه ويلې ده، په دوه هجاوه (که-ره) نو چي دا دوې هجاوي شي، د دې مسرئ ټولي هجاوي به اوه شي. دلته دوکتور معين وايي:

چه ښايي د وزن د ضرورت لپاره د (که-ره) يوه هجا سپکه شوي، او په گرده مسرئ کي شپږ هجاوي پاتي شوي وې؛ مگر دا مشکل د پښتو صحيح تلفظ په خپله حل کوي؛ ځکه چي په پښتو (کړل) او (کړه) د کاف به سکون او د ړې په زورکي تلفظ کيږي او يوه هجا ده، نه دوې. له دې جهته په پښتو صحيح تلفظ کي دا مسرئ هم شپږ هجاوي ده او حاجت بل تاويل ته نه لري. په اوستا کي هم (کر) مصدر ؤ، چه د پښتو کړ، کړل، او د پارسي کردن ورسره نژدې دی، خو د پښتو (کړه) يعني فعل کټ مټ هغه کلمه ده، چي په دې کتيبه کي راغلې ده. په پښتو اوس داسي وايو:

د خداي په کړه راضي اوسه! — له بدو کړو څخه توبه وکړه!

تقطيع او قافيه

عصارات زبیب است

سیمه رو سپیذ است

یا دا شعر چي د خراسان کوچنو به په کوڅو کي د ابو منذر راسد بن عبدالله القسري پر ماته، په ملنډو وایه او طبري راوړي دی:

از ختلان آمذیه　　　　بروتباه آمذیه　　　　بیدل فراز آمذیه[۱]

د خواجه عبدالله انصاري (متوفي۴۸۱ هـ) دا کلمات همدغسي دي:

اگر بهوا پری مگسی باشی

و اگر بر آب روی خسی باشی

دل بدست آر، تا کسی باشی

دغسي شعرونه د پښتو په عوامي اشعارو کي خورا ډېر دي، په هره کلي کي یو شاعر وي، چي داسي شعرونه ارتجلاً وایي، لکه د سلیم زمینداوري د شعر دا یوه ټوټه:

پر تا مین زه خوار و زار یمه　　　　دا د هجران په غمو بار یمه

په سر تور سر در پسې خوار یمه　　　　جانانه زه پر تا مین یمه

د دې شعر هجاوي په هره مسري کي لس لس دي او قافیه یي کټ مټ لکه د هغو قدیمو شعرونو په ډول غبرگه ده او داسي مسجع جملات د پښتو په قدیمو کتابو کي د سلیمان ماکو تذکرة الاولیاء (۶۱۲ هـ)، د پیر روښان خیر البیان (۹۸۰هـ) او د اخوند درویزه په مخزن اسلام کي خورا ډېر دي، بلکه پخوانو خپل نثري آثار هم په دغه ډول لیکله، چه شرح به یی به دې کتاب کي راشي.

له دې څېړني څخه به تاسي ته دا ښکاره شوي وي، چه د پښتو ژبي وجود تر اسلام دمخه او د دغي ژبي نژدیوالي له نورو ژبو سره ثابت دي. البته زه د دې مدعي نه یم، چه پښتو عین زړه پاړسو وه، لیکن د دې څېړني څخه دا خو ضرور

(۱)

لومړي برخه

(د پخوانو دوره تر ٦۰۰ هـ)

لومړی څپرکی

د اسلام خپریده او د هیواد دیني او سیاسي حالت:

د ٦۰۰ م کال په شاوخوا کي چي د عربستان له ریگزاره د اسلام لمر را ختونکي وه، د پښتونخوا پر مځکو له یوې خوا د بودایي دین نفوذ دوني خپور شوي ؤ چه اکثر مراکز او معمور ښارونه د دې دیانت تر اثر لاندي وه، په غربي برخو کي هم د زردشت د دین آخري وړانگي ځلیدې.

د سیاست له پلوه هم دا غرونه او مځکي تر دوه سلطو لاندي وې، شرقي خواوي د بودایي مذهبو پاچاهانو به لاس کي وې، چه مراکز یې کابل او پېښور او د اباسین د غاړي ویهند وه، غربي برخي لکه خراسان او سیستان د ایران د ساساني کورنۍ تر حکومت لاندي وې چي دیناً دوي، د زردشت پیروان وه.

د لومړي هجري کال ٦۲۲ م په حدودو کي چي یو چیني سیاح هیون تسانگ په افغانستان کي گرځي او د پښتونخوا سیمي گوري، عزني، زابل، کابل، بگرام، بامیان، بلخ، ویني، دی په غزني، کابل، بامیان او بلخ کي ډېر بودایي معابد او بود تونونه را ښیئي او د ده د سفر نامې څخه ښکاري، چي د اسلام په ابتداء کي په پښتونخوا کي هر ځاي د بودا د دین بودتونونه موجود ؤ او د خلکو دغه دین پاله او دا سلطه د اسلام د مجاهدینو تر راتگه پوري ټینگه وه.[1]

که څه هم رسماً د خلکو دیانت بودایي ؤ او پاچاهانو هم دا دین پاله؛ مگر د سیاست له پلوه د هیواد شرقي او شمالي خواوي متحدي وې او پاچاهان یې هم د دغه ځاي وه، او تل یې خپل سیاسي او اداري استقلال ساته، تر اسلام دمخه چې د لويو او کوچنو کوشانيانو سلطنت وران شو، نو دې هيواد بيا هم د يفتلي شاهانو تر اداري لاندې د خپلواکۍ ژوندون

هجرت ۳۰ کاله وروسته (٦٥۰ م) لومړۍ پلا، د اسلام مجاهدین د سیستان له سیمي څخه پر دې هیواد باندي راغلل؛ ځکه چي دوی ته د اسلام ښېګړي نه وې معلومي؛ نو یې له مسلمانانو سره تقریباً درې پیړۍ مسلسل جنګونه وکړه، مګر وروسته چي دوی د اسلام مقدس دین ومانه، نو دوی پخپله د اسلام لومړني علمبرداران هم شول.

خلاصه: د اسلام ابتداء له ۳۰ هجري کاله دلته کیږي[١] او تقریباً په پنځوس کاله کي د اسلام فاتح لښکر پر سیستان، رخج، داور، زابل، کابل او بست بري مومي او له بلي خوا خراسان او هرات او مرو او مرغاب او پوشنج او بادغیس تر جوزجان او تالقان او فاریات او بلخ پوري فتح کوي او تر ۱۰۰ هـ پوري د اسلام بريالي لښکر تر ختن او خجنده پوري رسیږي او له بلي خوا هم دا فتوحات په سند کي دوام مومي او له کابله د اټک تر غاړو پوري رسي او هم د سند په سیمو کي ملتان او نیرون او قیقان او قندابیل او نور ټول مشهور ښارونه او کڅونه (بندرونه) د مسلمانانو په لاس فتح کیږي.[٢]
د اسلام په دوره کي لومړني سل کاله تر ۱۰۰ هـ پوري د دې هیواد د جګړو او مقاومت دوره ده، چي پښتانه ورو ورو د اسلام دین مني او هغو خلکو چي لا دغه دین نه وي منلي، نو پر خپل زاړه حالت پاتیږي او د اسلام مجاهدین او فاتحین هم په دغه مځکه کي تل په جګړو بوخت وه. داسي ښکاري چي د هیواد د غربي خواوه خلک لکه د هرات، سیستان، بست، زمینداور، بادغیس، پوشنج، او هم د شمالي څنډو اهالي تر بلخه، په لومړۍ اسلامي پیړۍ کي د اسلام په دین مشرف شوي دی، مګر د شرقي خواوه اوسیدونکي یعني د سلیمان غره او سپین غره پښتانه د اباسین تر غاړو پوري وروسته مسلمانان شوي دی. د ابن واضح الیعقوبي په قول په ۸۰هـ کال عبدالرحمن بن محمد د حجاج له خوا د لسو زرو عربو سره پر سیستان راغي او په ۸۳هـ یې رتبیل ته په بست کي ماته ورکړه، او بیا قتیبه په ۹۲هـ کال د رتبیل سره په سیستان کي مقابل شو.[٣] او د خلیفه منصور په عصر کي (١٤۰هـ حدود) د بامیان پاچا (شیر) اسلام ومانه، څو چي د الرشید له خوا فضل بن یحیی برمکی ټول کابلستان او طخارستان تر غوربند او شاه بهار (شیبر) فتح کړل او په ١٧٦ کال یې پر کابلشاه باندي بیا لښکر کشي وشوه. د شاه بهار (شیبر) لوي بت د مسلمانانو په لاس مات کړ شو او فضل برمکی د خلافت له درباره د دې خوا حکمران و.[٤]

د پیښور په موزیم کي یو عربي ډبرلیک شته چه په ٢٤٣هـ کال لیکل شوي او د وزیرستان په توچي کي پیدا شوي دی او دا څني ښکاري چي په دغه وخت کي اسلام او عربي رسم الخط (لیک دود) او ژبه او ثقافت تر دغو غرو پوري خپاره شوي وه، دغه کتیبه په ساردا او ناګري خط هم ده؛ نو دا ثابتوي چي د پخواني مدنیت رسم الخط لا نه و ورک شوی، که څه هم په وزیرستان کي د عربي ژبې او خط اثر خپور شوی؛ اما د کابلشاهانو او مقامي راجاهانو اقتدار لا له

د پښتنو تاريخی شهرت په اسلامی دوره کي:

له تاريخي آثارو او پخوانو کتابو له کتني څخه داسي ښکاري چي د اسلام په لومړيو پيړيو کي پښتانه له بادغيس او هراته، بيا د غور تر غرو پوري ميشته وه، دغسي هم دوي په زابلستان او کندهارا او د شرقي پښتونخوا په غرو کي اوسيدل، په مدني ښارو کي هم داخل وه، د اسلام د دورې هغه تاريخ ليکونکي او جغرافيا وال چي د دغه هيواد وه، يا يې د دې خوا غرونه او ښارونه ليدلي ؤ، ډير د پښتنو ذکر کوي او د پښتو له پخوانو آثارو څخه هم داسي ښکاري، چي پښتانه د اسلام په اوايلو کي مشهور ؤ او د دوي ژبه هم په دغه وخت کي يوه داسي ادبي ژبه وه، چه ډير ښه او پاخه اشعار يې درلودل.

دلته زه غواړم د پښتنو ذکر چي په لومړيو اسلامي پيړيو کي مورخينو راوړي دی، لنډ بيان کړم، بيا به نو د لومړنيو ادبي آثارو په څېړنه بوخت شم، له دغه لنډ تاريخي تذکاره به تاسي ته ښه ښکاره شي چي پښتانه يو مشهور قوم ؤ او چي دوي موجود او مشهرو ؤ نو طبعاً د دوي ژبه هم موجوده وه او لکه چي ښايي هغسي ادبي موقعيت يې هم درلود.

عموماً په څلورمه هجري پيړۍ کي مؤرخين د پښتنو ذکر په ښه ډول کوي، چي په ښارو کي اوسيدل او خپله ژبه يې ويله، وروسته چي تاسي د لويکانو او سوري او لودي کورنيو حال ولولئ، دا خبره به ښه درته څرگنده شي، مگر دلته د ځينو نورو مؤرخينو اقوال هم د پښتنو په باب کي را نقلوم.

۱- د اسلامي دورې په جغرافيا ليکونيکو کي لومړی سړی زموږ د هيواد يو مدقق ليکوال جوزجاني دی، چي يو خورا قديم جغرافي کتاب يې په پارسي ژبه (حدود العالم من المشرق الی المغرب) په نامه په ۳۷۲هـ کال کښلي دی، دا ليکوال په هغه ځاي کي چي د پښتونخوا ښارونه لکه گرديز او لغمان او نور ذکر کوي، په سول او بنيهار نومو ځايو کي د افغانانو استوگنه ښيي[۱] او داسي ښکاري چه پښتانه په ښارو کي هم اوسيده او مشهور وه.

۲- تر ده وروسته په غزنوي دوره کي ابو نصر محمد بن عبدالجبار العتبي د غزنوي دربار نامتو مورخ دی، د ٤١٥هـ په حدودو د سبکتگين په احوال کي "د جيپال تر جگړو وروسته افغانان او خلجي (غلجي) د سبکتگين په لښکرو کي په زرو زرو داخل شول." بل ځاي وايي: "افغانان په لوړو غرو کي اوسيدل او د سلطان محمود پر لښکر به يې يرغلونه کړل، نو محمود له دوي سره سخت جنگونه وکړل."[۲]

او په الصيدله کي د پيښور (پرشاور او دهک)[1] تر منځ د غزنه سره د دوي غرونه او مسکن ښيي[2] چي له دې څخه هم د دوي شهرت په دغه دوره کي د البيروني له بيانه ښه ښکاري.

٤. ابن اثير عربي مشهور مؤرخ هم د ٤٠٩هـ په وقايعو کي د سلطان محمود جګړې له پښتنو سره بيانوي، چي سلطان د دوي پر غرو يرغل وکړ او له دوي سره يې سخت جنګونه وکړه.[3] له دې روايته هم داسي ښکاري چي د پښتنو غرني قبايل لا تر دغه وخته غزنوي حکومت ته نه ؤ ايل شوي او ځکه چي دوي په خپل هيواد کي د لوړ حربي او مدني مقام خاوندان ؤ، نو د غزني پاچاهان مجبور ؤ چي له دوي سره خپلوي ولري او د دوي له متې او توري څخه استفاده وکړي. سبکتګين چي د غزنوي کورنۍ لويه پاچاهي تاسيس کړه؛ نو يې له دې قوم سره خپښي وکړه او د زابل (زاول) له ملکانو څخه يې د يوه لور ځانته وغوښته، چي د سلطان محمود مور دغه زابلۍ پښتنه وه، او هم لدې جهته سلطان محمود ته زابلي ويلي شي.[4] پس له دې چي سبکتګين د پښتنو خپل شو؛ نو دوي د غزنوي سلطنت په مرسته ودريده او د سلطان محمود د هند په جګړو کي دوي شامل وه او اکثر فتوحات يې هم د دوي په توره کړي دي.

٥. شريف محمد بن منصور چي په مبارکشاه فخر مدبر مشهور او د غزنوي او غوري دورې مؤرخ دی، ليکي: اديرا نومي افغان د سلطان محمود په عصر کي د جيپال له خوا په نردرې کي کوتوال ؤ، دا سړي راغي او د سلطان محمود په مخ کي يې اسلام قبول کړ.[5] له دې روايته هم د پښتنو رجالو شهرت او ادارې مقام ښکاري او دا هم څرګندوي، چي په دغو وختو کي لا هم ځينيو پښتانه په اسلام نه ؤ مشرف شوي.

دا ؤ ځيني تاريخي روايات چي د ښتنو د شهرت په باب کي لنډ لنډ را نقل شوه، علاوه پر دې چي د تاريخ پاڼي د دوي نومونه ذکر کوي، پارسي ادب هم له دې ذکره خالي نه دی. مثلاً د فردوسي د شهنامې په ملحقاتو کي ډېر ځلي اوغان ياديږي او داسي ښکاري چي په نيم افسانوي قبل الاسلام دورو کي اوغانيان په شجاعت مشهور او د زابل په سيمو کي يې کلاوې او ټينګ مواقع درلودل، او کک کوهزاد (غرزي) د دوي مشر پهلوان ؤ، چي له رستم سره يې سختي جګړې کړي دي، لکه چه وايي:

چنين گفت دهقان دانش پژوه	مر اين داستانرا ز پيشين گروه
که نزديک زابل بسه روزه راه	يکی کوه بد، سر کشيده به ماه

نشسته دران دشت، بسیار کوچ   ز اوغان و لاچین و کرد و بلوچ

یکی قلعه بالای آن کوه بود   که آن حصن، از مردم انبوه بود

مر آن حصن را نام مرباد بود   ازو جان نابخردان شاد بود

بدژ در، یکی بد کنش جای داشت   که در رزم با اژدها پای داشت

نژادش ز اوغان سپاهش هزار   همه ناوک انداز و ژوبین گزار

ببالا بلند و به پیکر ستبر   به حمله چو شیر و به پیکار ببر

به نیرو جدا کردی از کوه کمر   گریزان ز رزمش بدی شیر نر

ورا نام بودی کک کوهزاد   بگیتی بسی رزم بودش بیاد[1]

له دغه بیانه ښه ښکاري چي اوغانیانو د دې قصې په اصلي مآخذو کي هم شهرت درلود؛ لکه په دغه قصه کي چه نور ځایونه هم د اوغان او د دوي د هیواد نوم راوړي، مثلاً د رستم له خولې وایي:

ندارم درنگ امشب ایدر ز کین   مگر سوی اوغان و خرگه زمین

بل ځاي بهزاد افغان داسي ستایي:

چو بهزاد اوغان ازو این شنفت   بدو گفت کا هریمنت باد جفت

بل ځاي رستم په قهر وایي:

همه مرز اوغان بهم بر زنم   بدین دژ ز کین آتش اندر زنم[2]

شاعر په دې خپل بیان کي (مرز اوغان، اوغان سپاه) یادوي او د دوي د مشرانو لکه کک کوهزاد او بهزاد نومونه اخلي، په ښه ډول دا څرګندوي، چي اوغانیانو حکومت او مشران او سپاه درلوده او ښایي چي (دشت خرګاه یا خرګه زمین) هم د پښتنو ورشو وې او مراتع ؤ، چي دوي به خپلې کیږدۍ پکښي درولې.

از لشکر ترک و هند و افغان بر باره هزار شیر نر کرده[1]

له دغو تاريخي او ادبي تذکارو څخه چه لنډ لنډ مو را نقل کړه، تاسي ته څرگنديږي چه پښتنو په دغو وختو کي شهرت درلود.

اوس چي تاسي ته د پښتنو د نامه بولگه په اسلامي تاريخ کي ښکاره شوه، نو په اصلي مقصد پيل کوه.

دوهم څپرکی

د لويکانو (لاويکانو) کورنۍ

د اسلامي دورې په لومړنيو پيړيو کي د کابل او هندوکش په درو او د پښتونخوا په ښارو کي ځيني محلي د شاهانو کورنۍ پاتي وې، چي دوي د هغو پخوانو هفتاليانو (ابداليانو) او هونانو (خانانو) او کوشانيانو بقايا وه، او غالباً د ابن خردادبه کابلان شهاه او د باميان شيران شاه او د زمين داور داوران شاه[2] او د زاول هفتالي (ابدالي) چي له دوي څخه د مهر گل (مير کهول) کتيبه د روزگان په دره شمالي کي شته، دا ټول سره خپلوان وه.

د دغو شاهي کورنيو تاريخ ښه نه دي معلوم، فقط له ځينو سکو څخه د دوي يو څو نومونه موږ پيژنو او دا هم نه ده ښکاره، چي د دوي ژبه څه وه، خو رسم الخط يې يوناني او سره داناگري، يا کله منگولي هم وه.[3]

دلته د دې شاهي کورنيو اصل او تاريخ او وقايع ليکنه مقصد نه ده، بلکي د دوی د ژبي څرک ايستل مو پکار دي او دغه دلايل شته چي د دوي ژبه پښتو يا پښتو ته نژدې وه.

۱. د بغلان ليک

د بغلان په نورو حفرياتو کي چي په يوناني خط او ژبه يا په يوناني خط او بله محلي ژبه ليکونه پيدا شوي دي، تر اوسه د دې کتيبو د محلي ژبي ليکونه نه دي لوستل شوي او نه ده معلومه چي هغه کومه ژبه وه؟

خو داسي ښکاري چي په مسيحي لومړيو پيړيو کي لا هم هلته د اور پرستش ؤ او په بغلان کي د سره کوتل پر

بغدنج ؤ، دال په لام تبدیل شو او اخرني جزو (انگ) په (آن) واوښت او بغلان ځني جوړ شو او په زړه پارسي که هم بغدانکه د آتشکدې او اورتون معنا لرله.[۱]

اوس به موږ دا کلمه تحلیل کړو: بغه یا بگه په ټولو قدیمو آریایي ژبو کي د خداي نوم ؤ. د اوستا بغه، د زړې پارسي بگه، د سنسکریت بهگه، د روسي بگ، د یوناني باگوس ټول له دغه اصله دي[۲] او دا لغت په قدیمو نومو کي خورا ډېر دی، لکه بغ پور (معروف فغفور) یعني د خداي زوي، بغستان (بیستون) یعني د بغ ځاي، بغداد، بغشور، بغني، بغلان (د ښارو نومونه)، بغان یشت (د اوستا یو څپرکي)، بغار (بهسود دایزنگي)، بغاوي (سرپل)، بغک (سمنگان)، بغیار (وادي کرم).

په پښتو کي دا کلمه اوس هم شته، خو شکل يې د اوستا په رنگ بغه نه دی، بلکي د داریوش د بیستون د کتیبې په ډول بگه[۳] ته نژدې دی.

بگ اوس لوي، عظیم ته وایي، چي د خداي صفات دي، وایي پلاني بگ سړي دی، یعني لوي دی، قوي دی، توانا دی. ښایي بغه یا بگه هم له صفاتي اسماوه څخه و، نه ذاتي او وروسته د اسم ذات په ډول مشهور شوي وي، لکه رحمان، غفور، غني او نور صفاتي اسماء اللّٰه. دا پښتو بگ هم په ځینو قدیمو نومو کي تر اوسه شته لکه بگرام، بگرامي (کابل)، بگل (هرات)، بگلا (غزني)، بگ لک (دایزنگي) بگه پاي (تالقان)، بگي (ترنک).

په پښتو ادب کي هم بگ د عظیم په معني و، شمس الدین کاکړ د کندهار شاعر د ۱۲۵۰هـ حدود وایي:

هسي شوم طالع زما دي　　　　باطن وهړ په ظاهر بگ

د افغانستان په فارسي ادب کي هم دا کلمه په دغه معني موجوده وه، مولوي بلخي وایي:

از چه دم از شاه و از بگ میزني　　　　در هوا چون پشه را رگ میزني[٤]

اما د کلمې دوهم جزو (انگ) هم د قدیمو ښارو د نومو په پاي کي خورا ډېر وینو، مثلاً سالنگ (د کابل شمال ته دره)، یکاولنگ (په دایزنگی کي)، بشلنگ (د هلمند د ناوې ښار)، الیشنگ (د لغمان یوه دره)، اولنگ (د سالنگ په منځ کي)، مستنگ (بلوچستان کي)، زرنگ (د سیستان ښار)، پوشنگ (د هرات غربي خوا ته)، گیرنگ (د مرو ښار)، وربنگ (د غور یو رباط) چي عربي جغرافیاوالو دغه اخرني جزو (انگ) په انج اړولی او دا ښارونه يې فوشنج، بشلنج،

۱۷ فصل کي درې لويي آتشکدې يادي شوي دی، چي يوه آذر فربغ وه او د دې آتشکدې ځاي د کابل پر روښان غره ؤ.[۱]

که څه هم په يقيني ډول نه ده معلومه چي دا روښان غر چيري ؤ، خو د نامه له پهلوي شکله چي هغه قديم انگ په پهلوي آذر، او بغو د بغ په کلماتو کي لري، بايد دا وهايو چي هغه به دغه د بغلان آتشکده وه او ښايي چه بغلان لکه اوس په هغو وختو کي هم له کابله سره مربوط ؤ.[۲]

په هر صورت: انگ په پهلوي آذر يعني اور تعبير شوي او بغ پخپله په پهلوي کي هم په هغه معنا ؤ. دغه انگ يقيناً د اور معنا لرله، او اورتون او آتشکده هم انگ بلل کيده.

وگوري په اوستا کي دژانگه (دژ يعني بد+انگ اور) چي د وهيشته (بهشت) مقابل او ضد ؤ او دغه اوسنۍ کلمه (دوزخ) هم له دې څخه جوړه شوه[۳] ځکه چي د اور پرستش د زردشت له عصره بيا تر اسلامه پوري څو زره کاله د اباسين او آمو او دجلي تر منځ د خلکو عام دين ؤ او په هر ځاي کي اورتونونه وه، نو دغه انگ د اکثرو ښارو په پاي کي دلالت کوي، چي هغه ځايونه د آتشکدې او معبد په نامه مشهور شوي دی.

په پښتو کي د انگ دغه زړه ريښه تر اوسه هم ليدله کيږي، انگار او انگاره ډير سره او کوټه اور ته وايي، چه د کلمې لومړي جزو انگ دی. انگل هم په پښتو شور او جدت او تيزۍ ته وايي، چي د اور صفات دي، د دې کلمې اول جزو هم انگ دی او لام له ظرفي اداتو څخه ؤ، لکه بورجل، کتل، زاول، کاول، انگازه هم د تيزۍ او جدت په مناسبت په اول سر کي انگ لري، انگولا هم تيز او سوځونکي ږغ دی.

ښايي چی د انگريزي anger خشم او angry خشمناک هم د جدت او تيزوالي په مناسبت دغه ريښه ولري او angel فرشته د رڼا او روښنۍ په مناسبت هم له دغي ريښې څخه وي.

د ملا فيض الله کاکړ په شعر کي دا کلمه عيناً داسي راغلې ده:

زړگي بند کړمه په منځ د پاڼ و پړانگ   سوځي زړه لکه پيلوځي په بلانگ

دا بلانگ مرکبه کلمه ده، بل (مشتعل، بليدونکي) انگ (اور) يعني بل اور.[٤] دلته دا خبره هم بايد هيره نه کړو چي د بغولنگ (سغدي بغدنگ) او د زړې پارسي (بغدانگه) د بغ او انگ تر منځ يو (د) هم شته، چي دا دال په پښتو کي هم کله په لام اوړي لکه: ديوار=ديوال، غربيل=غلبيل او نور.

نومونه چي اخر ته يې (آن) راځي.

د دې خبرې يو تاريخي ټينګ دليل، بل هم شته، چه په چيني کتابو کي د بدخشان نوم دوه قرنه تر ميلاد دمخه (تسه-نګ-لنګ) راغلي، او بيا د ٦٣٠م کال په شاوخوا کي د هيوان تسنګ په سفرنامه کي (پو-تو-چنګ-نه) او بيا په يوان شي کي (به-ده-هه-شنګ) ذکر شوي دی.[1] په دې نامه کي هم د (انګ) ټوټه وروسته په (آن) بدله شوې او بدخشان شوي دی.

بل مثال يې دا دی: چه د ګورګان په غرو کي يو ځاي سنګ چارک شته، چي دغه سنګ هم پخوانو جغرافياوالو (سان) راوړي دی.[2]

اوس چي تاسي ته د بغولنګ (بغلان) زړې ريښې په پښتو کي ښکاره شوې، نو به زه دا هم وهايم، چي د بغلان د آتشکدې د کتيبې نوري ويل شوي کلمې هم پښتو ته نژدې دي.

کيردومي:

دا کلمه هم دوې ټوټې ده: کيردو - مي.

له کيردو څخه په لږ صوتي تغيير اوسنۍ پښتو (کړي دي) جوړيږي. دا نکته مه هيروي چي پښتانه د صوتي حروفو په تلفظ کي ډير سره مختلف دي. خو زما په خيال هغه تلفظ چي د غرو پښتانه يعني اپريدي او وزير او مسيد او وردک يې کوي، پخواني تلفظ ته نژدې دی. ښارو ته نژدې ژبې ډيري مهذبې او تراشلي شوي دي، د بيستون د کتيبې د صوتي حروفو تلفظ هم د دغو قبيلو تلفظ ته نژدې و.

د بغلان د کتيبې د بړغيړو توريو بړغونه هم دغسي دي. کړي دی د غرو پښتانه تر اوسه په مختلفو لهجو ادا کوي. کاکړان يې کړيې دی وايي، ځيني پښتانه يې کيړده، کيړاي دو کيړيه ده او ځيني يې کټ مټ هغه کيړدو وائي. وروستني (مي) منفصل فاعلي ضمير دی، چي اوس هم په پښتو کي ژوندی او مستعمل دی او تر مفعلو وروسته راځي؛ نو کيړدومي کټ مټ پښتو فعل دی او ټوله جمله داسي کيږي:

کيردومي بغولنګ = کړي دی مي بغلان

پښتو د منل له ریښې څخه د فارسي خرد معنا لري.[۱] او کردو هم کټ مټ دغه کیردو ده چې د آباد کړي او جوړ کړي معنا ورکوي او دغه آتشکده مینیو آباده کړې وه.

د اسلامي عصر په لومړنیو پیړیو کې چه اوسنۍ فارسي له پهلوي څخه زیږیده، هم کردن د جوړولو او ساخت په معنا کله کله استعمالیده، مثلاً: خواجه عبدالله انصاري هروي لیکي: یو ترسا امیر، چې د شام په رمله کې و، له صوفیانو څخه پوښتنه وکړه چې: شما را جای هست که آنجا فراهم آیند؟ گفت نه، گفت: من شما را جای کنم، تا با یک دیگر آنجا فراهم آیید، آن خانقاه رمله بکرد.[۲] دلته کنم او بکرد دواړه د آبادولو په معنا دي. په زړه پارسي او پهلوي کې هم کرته، کرد د ښارو په نومونو کې د اباد کړي په معني و، مثلاً پارسه کرته (پازارکاد او یوناني پرسپولیس په فارسي کې) او نور ښارونه لکه بلاش کرد، خسرو کرد، یزد کرد؟ بغکرد[۳] چې معنا یې ده هغه کړي دی یعني آباد کړي بلکې د جمشید اول آباد کړي ځاي په اوستا کې ورجم کرت بللي شوي دی.[٤]

یعني هغه واره چه جم آباد کړې ده.[٥]

نو د بغلان د کتیبې کیردومي بغولنگ هم پښتو (کړي دی مي بغلان) دی، یعني آباد کړي مي دی بغلان او جوړ کړي مي دی بغلان او د مې منفصل فاعلي ضمیر موږ ته د ژبې پخواني گرامري شکل هم راښیي، چې تر اوسه هم ځیني قبایل دغه مي دغسې استعمالوي، یعني د فعل په منځ کې نه راولي او په آخر کې وايي.

ځکه چې تر اوسه ټولي را پیاد شوي کتیبې نه دي لوستلي شوي، ښایي چې د ټولو تر تحلیل او لوستني وروسته ځیني نور حقایق هم کشف شي؛ خو د دغو اوسنیو الفاظو څخه په لوړو دلایلو موږ د پښتو بلگه ایستلاي شو او وایو:

ښایي چه د پښتنخوا د دغو شاهي کورنیو ژبه به پښتو وه، یا به یوه ژبه وه چې پښتو ته به ډیره نژدې وه.

۲- د روزگان ډبرلیک:

دوهم دلیل چې موږ ته د پښتو څرک د دغو شاهانو په کورنیو کې راکوي د دوی نومونه دي. مثلاً یوه کورنۍ شاهان چې د هیوان تسنگ چیني سیاح په وخت ۶۳۰م او دوه کونگ بل چیني سیاح ۷٦۰م په عصر کې پرگندهارا او اټک تر ټکسیلا پوري مسلط وه کشتریان دی، چې دا نوم د ماکواټ په قول کشته تریه او په زړه پارسي او سنسکریت کې هم و.[٦]

نور برهمني پاچاهان چي د مسيحي اوهمي پيړۍ په اوله برخه کي پر کابل او د هغه پر نژدو ځمکو حکمرانان وه دا دي:

کلر مشهور په للیه: کوي لر=لاندي ذکر شوي کوي، کي، کاوه يعني هوښياري او سرداري لرونکي. اما للیه د پښتو لالا او د مشر لقب دی.

سامند: لومړي جز يې سا په ساهو کي شته چه ساها هم په مسکوکاتو کي راغلي دی، دوهم جز له مندل څخه دی يعني ساميندونکي چه سامنته هم راغلي دی. او معني يې هغه د پښتو ساهو ده يعني جر او آزاد او د تشخص خاوند.

کمرو یا کملو: رې په لام اوښتې ده يعني رنګين او رعنا او ښايسته، چي تر اوسه هم کمرو نوم په پښتو کي شته، يوه پښتو ناره ده:

کمره ميرو لاړه پر ډبره　　　　راشه خولګي راکه؛ نامينده شي د لوی باري له دره

جيه پاله: ځيه = زيې پالونکي يعني قوم پالونکي.

اننده پاله: انند يعني عيش پالونکي خوشحال خان وايي:

هوښيارانو څخه ډيري انديښنې دي　　　　چي ملنګ د مصلې، هغه انند کا

تروجن پاله: تورجن پالونکي يعني توريالي پالونکي.

سپاله پتي: سپاه له پت ساتونکي او د لښکر پتي او مشر د پارسي سپهبد.[1]

پدمه: په دمه يعني په شوکت او دمدمه، مجلل.

خودويه که: د اپريدو خدوي او د تجليل کاف، خدايک.

وړکه: وړک، د وړ يعني فاتح تجليلي شکل.

د دغو پاچاهانو فقط نومونه د سکو څخه معلوم شوي دي.[2]

هم په دغه وختو کې چه د لوی کوي شوانګ (کوشان) انحطاط د دريمې مسيحي پيړۍ په اوايلو کې شروع کيده، په

پر کیتور باندي وخیژه څو دي دید شي ننداري دي.

د کیدار یو زوي پیرو نومیده[1] او پیرو، پیرا، پیر، پیرک نومونه تر اوسه هم په پښتو کي شته او بیا چي پس له ٤٢٥م د هفتالیو (ابدالیو) دولت جوړ شو، د دوي لوي پادشاه اخشنور و (٤٦٠م) چي د ده نوم په خوداي نامو او عربي کتابو کي اخشنوار، اخشوان یا خشنواز راغلي دی. خو د کریستن سن په قول د دې کلمې اصل له خشیون سره نښلي، چه په سغدي کي د پادشاه په معنا و.[2]

د افغانستان د تاریخ لیکوال ښاغلي کهزاد وایي چي دا اخشنور د پرګهر معنا لري؛[3] خو د کلمې تجزیه او شرح نه ده کړې، چي دا معنا له کومه را وتلې ده؟ او کوم علمي دلیل نه لري. د کریستن سن قول صحیح ښکاري، او کلمه داسي تجزیه کیږي:

خش=کش=کښ د هغه قدیم کش تري=کش توري له ریښې څخه دی، چه اخشن=خشن=کښن ځني جوړ شوي دی.

دوهم جزو یې وړ=ون دی، چي په پښتو فاتح او وړونکي دی، نو کښینوړ=کښیون=خشیون=اخشیور ټول یوې ریښې ته ورځي، چي معنا یې په پښتو کښن وړ یعني کشتریه فاتح (توره کښونکي فاتح) ده او د دې (تور کښ وړ) پاچا جنګونه له ساساني فیروز سره مشهور دی.[4]

له دغو هفتالو (ابدالو) څخه چي په زابل کي پاچاهان وه او په سکو کي ځانونه جاولي=زاولي بولي، تورامانا (تورمن) او د ده زوی مهرا کولا (میر کهول=لمر کهول) د ٥٠٠م په شاوخوا کي مشهور د هند فاتحان دی.

دغه مهرا کولا د ابدالیو مشهور فاتح دوې کتیبې لري چي د زوزګان د شالي په دره کي پر ډبرو لیکلي شوي دی.

د اکسفورد پوهنتون د تاریخ استاد ښاغلي بیور دغه کتیبې کتلي او یوه مقاله یې د پیښور موزیم په مجله که پرې لیکلې ده، دی وایي چه دغه د روزګان کتیبې له هغو درو نورو هفتالي کتیبو سره چي په توچي (وزیرستان) کي پیدا شوي او اوس د پیښور په موزیم کي خوندی دی، ډېر مشابهت لري. خو تر اوسه دغه د وزیرستان کتیبې نه دي لوستلي شوي، چه په یوناني رسم الخط او په منګولي خطو او دوې په دوه ژبو دي. د پیښور موزیم نمبر ٤١ وزیرستاني کتیبه په کوفي رسم الخط ځیني عربي کلمات هم لري، چه الله او محمد په کي ښکاري او نور منګولي توري دي.

پروفیسر بیور وایي: د روزګان یوه کتیبه چي ښه روښانه ده، په یوناني رسم الخط دا الفاظ پکي لېدل کیږي: باګوس

خدايي مقدس پادشاه زابل مهرا.[۱]

اوس موږ دا الفاظ په ژوره کتنه گورو چه څنگه دي؟

۱- باگو هغه بگه=بغه او د پښتو بگ دی، چي معنی يې عظيم او خداي ده (شرح يې تيره شوه) پس له دې کلمې (س) ليدل کيږي، چه ښاغلي بيور (ري) ورستره زياتوي او کلمه (سري) لولي؛ مگر ښايي چي دغه (س) د (باگو) سره يو ځاي او کلمه (باکوس = باگويس= باگويز) وي او دا د پښتو (ايز=ايځ=ايس) او د نسبت لاحقه ده معني يې کيږي: خدايي، الهي، مقدس.

موسيو مريک فرانسوي د بغلان په کتيبه کي دا څو کلمات لوستي دي: بگو شاوه کنشکي، چي دلته د کنشکا له نامه سره بگو شاوه يعني خدا شاه راغلي او دا کټ مټ د روزگان د کتيبې باگوس شاهو دی.

۲- شاهو يا ساهو په پښتو کي شته، چه کله علم وي او کله صفت. وايي دغه کلمه او شاه او شار او شير او شهر ټول له هغې قديمې کشتريه (کښر تور) څخه را وتلي دي[۲] چي شار د غرجستان او شير د باميان د پاچاهانو القاب وه.[۳] او د زابل او کابل د پاچاهانو معاصر وه. په پښتو کي تر اوسه شاهوزي او شاهوخيل شته.

۳- زاولو منسوبه کلمه ده زاول ته، چي جاول او جاوله هم تلفظ کيده، او زابل يا زابلستان له غزني څخه د هلمند تر غاړو پوري مځکه وه، او دغه جاغوري او اجرستان او روزگان ئې مرکزي مځکي وې، چه کتيبه هم په درهٔ شالي کي ده، چي له قندهاره د روزگان پر لار اجرستان او جاغوري ته ځي[٤] او دلته يوه قبيله زاولي تر اوسه هم شته چي په ۱۸٤۲ کي زر کوره وه.[٥]

٤- بله کلمه په دې کتيبه کي مهرزکي ده، چي د بيور په خيال دا نوم هغه مهرا کولا دی.

لکه ما چي د پښتو ادبياتو په لومړي توک کي تشريح کړېده[٦] کولا په ويدي ژبه کي د کورنې او خاندان معنا لري، چه اوس موږ کهول يا کول ورته وايو، دا کلمه د شيخ رضي او شيخ نصر لودي په شعر کي کول او د سليمان ماکو په تذکره ٦۱۲هـ کي هم کول وه.[۷]

مهر هم په پښتو مير، مر، لمر، نور دی، د لورلايي ترينان تر اوسه لمر مير بولي؛ نو مهراکولا=مير کول=د لمر کهول، د لمر له خاندانه دی.

مگر دلته باید دا خبره هم وڅیړو: زوړ مهرا کولا چي په سنسکریت کي هم و او د دې کورنۍ پر مسکوکاتو لیکلي دی، څنگه دلته مهروزکي شو؟

دا مشکل هم پښتو په ښه ډول حل کوي: په پښتنو کي له پخوا څخه یو بل نوم دغسي شته میرویس چي د مردان په مځکه کي د پیښور شمال شرقي خوا ته یو ځای میروس دی او د هوتکو مشهور مشر میرویس قندهاري خو هر څوک پیژني.

دا نوم هم د پخوانو یادگار دی او پښتانه تجلیلاً کاف ور اچوي، میروسکي=میروڅکي وایي او دا شکل کټ مټ هغه دی، چي د روزگان پر ډبر لیک شته.

میر هغه مهر، لمر، آفتاب دی، ویس یا ویسه یا ویسا د کلي، قبیلې، کورنۍ په معنا وه په سنسکریت او اوستا کي هم وه، او (ویس پتي) د کورنۍ پتي او ساتونکي و[1] او د گیگر الماني محقق په قول په ریگویدا کي هم ویس (ټبر، کورنۍ) ته ویل کیده.[2]

نو میرویس هم کټ مټ هغه مهرا کولا او میر کول دی، چه معنا یې هغه د لمر له کورنۍ څخه ده، او میروسکي د دې کلمې مجلل شکل دی، چه داسي تحبیبي مجللات پخوا ډیر وه او شرح به یې وروسته ولولئ.

له دې کتیبې څخه داسي ښکاري، چي میرا گل مهروسکي=د پښتنو هفتالیو (ابدالیو) یو خدایي او مقدس پاچا و او دوي خپل پاچا ته د تقدس په نظر کاته او القاب یې خدایي، الهي وه.[3]

دا چي زه دغه کتیبه پښتو یا پښتو ته نژدې بولم یو بل گرامري دلیل هم لري. د دغو کلماتو ترکیب او نښلونه د پښتو پر اصولو سمه ده، تر اوسه هم د پښتو گرامر یوه مسلمه قاعده دا ده، چه صفت یا صفات تر موصوف دمخه راځي، خو په فارسي کي دا قاعده بالعکس ده. په پښتو وایو تور آس، چي په فارسي اسپ سیاه ورته وایي. په دغه کتیبه کي هم ټول صفات تر خپل موصوف دمخه دي:

خدایي شاه زاولي میروڅکي

درې صفته تر خپل موصوف دمخه دي او دا هم ښایي چي د ژبي د ساختمان اثر وي، د دغي کتیبې په مقابل کي د بغ ذت بن بغ کرت د پارس د یوه پادشاه (۲۲۰ ق،م) د سکې لیک وگورئ، چې صفات ټول تر موصوف وروسته دي:

زوی) بغي بغكرت، خدايي بغكرت چي د پلار نوم يې دی.

دا وه زموږ هغه دلايل چي د پښتو څرک مو د اسلام په لومړيو زمانو کي ځني وايستلي. اوس به نو راشو خپل اصلي مطلب ته چي د لويکانو يا لاويکانو کورنۍ ده.

لويکان څوک وه؟

د دې کورنۍ تاريخ هم لکه هغه نوري کورنۍ ډېر څرګند نه دی، فقط د لويک يا لاويک نوم ذکر شوي دی.

لنګور تهه ډيمز مشهور انګليسي سکه شناس مؤرخ ليکي:

د ۲٦۰هـ په شاوخوا کي د غزني محلي حکمران شاه لاويک بلل کيده، خو د ده شخصيت مجهول دی. د کابل د هندو شاهانو سره متحد و او دا ګومان کيږي، چه دی به هم هندو و.

بيا نو بلکاتګين د سامانيانو له خوا پر غزني غالب شو او په ۳۵۹هـ يې لومړۍ پلا دلته سکه وهله. تر بلکا وروسته پيري د غزني پاچا شو، چي د لاويک او د کابلي هندوشاه سره متحد و، څو چي سبکتګين په ۳٦۷هـ له پروانه پر ده حمله وکړه او غزني يې ځني ونيو.[1]

دغه لويک يو سړي نه و، بلکي لويه کورنۍ وه، چي په غزني او ګرديز او نورو شاوخوا ځايو کي يې سلطنت کاوه او د کابل شاهانو او د زاول د رتبيلانو سره متحد وه او مؤرخينو يې ذکر داسي کړی دی:

(۱) ابو سعيد عبدالحي بن ضحاک بن محمود ګرديزي چي د ٤٤۰هـ په شاوخوا کي ژوندی و، د يعقوب ليث صفاري په احوال کي داسي ليکي: يعقوب غزني ونيوه او بيا ګرديز (ګرديس) ته ولاړ او د ابو منصور افلح بن محمد بن خاقان د ګرديز له امير سره يې جنګ وکړ، خو دې امير لس زره درهمه خراج ومانه. بيا نو يعقوب بلخ په ۲٥٦هـ کال ونيوه او د هغه ځاي نوشاد (نوشار) يې وران کړ.[2]

دغه افلح د ګرديز امير هم د دغو لويکانو د کورنۍ و. چي شرح به يې وروسته راشي.

(۲) د نظام الملک په سياست نامه کي چي د ٤۸٥هـ تاليف ده، د الپتګين جنګونه له کابلي او غزنوي اميرانو سره راوړي او وايي چي الپتګين د باميان له امير سره چي شير باريک نوميده جنګ وکر او دغه شير يې ونيوه، بيا يې وباخښه،

دلته امیر سبکتگین دوي مات کړل او پخپله په ۲۷ د شعبان ۳٦٦هـ د غزني پر تخت کښیناست.[۱]

(۳) منهاج سراج جوزجاني ٦٥۸هـ د سبکتگین په احوال کي داسي لیکي:

الپتگین غزني او زاولستان فتح کړه او امیر لاویک یې له غزني څخه وایست. تر اتو کالو وروسته چه الپتگین مړ شو او زوی یې اسحاق پاچا شو؛ نو دی لاویک سره وجنگید؛ خو مات شو او بخارا ته ولاړ. ده له منصور بن نوح څخه کومک واخیست بیا راغي او غزني یې ونیوه او تر ده وروسته ملکاتگین پاچا سو او تر ملکا وروسته امیر پیرى (پري) کښیناست؛ خو خلکو لاویک را وغوښت. لاویک د کابل شهزاده (په کومک) له ځانه سره راوست، مګر په چرخ کي امیر سبکتگین پر دوی حمله وکړه او ډیر یې وهژل، دوه پیلان یې هم ځني ونیول.[۲]

د طبقات ناصري په مختلفو خطي نسخو کي دغه نوم انوک هم راغلي دی، چي صحیح نه ښکاري او دغه اخیرني لویک چي په چرخ کي د سبکتگین له لاسه مات شو، هم په دوه نومو ابوبکر او ابو علي لاویک بلل شوی دی او داسي ښکاري چي مسلمان و، خو له دغو درو ډولو (لاریک- انوک- لویک) څخه وروستنۍ املا صحیحه ده.

(٤) محمد بن علي بن محمد بن حسین بن ابو بکر شبانکاره یې چي مجمع الانساب یې په ۷۲۵هـ لیکلی دی، هسي وایي:

"الپتگین د بامیان تر نیولو وروسته کابل ته راغي، په دې وخت کي د غزني ملک یو کافر و چي لویک نومیده، ده خپل زوی د درو زرو لښکرو سره مقابلې ته را واستاوه، خو الپتگین د لویک زوی ونیوه، خلعت یې ورکړ، خپل پلار ته یې ولیږه، چه زه ستا سره اړه نه لرم، د هندوستان غزا له ځم، خو هغه کافر سلامي نه شو، نو الپتگین هم غزني محاصره کړ، پس له دوه میاشتو یې ونیوه او پس له څلورو میاشتو لویک او د ده زوی چي د غزني په کلا کي وه هم ونیول شوه، مګر چي دوی ظاهراً مسلمانان شول نو الپتگین هم ایله کړل، خو د دوی زړه پاک نه و، هندوستان ته وتښتیدل او له هغه ځایه یې لښکر راوست د دې پلا الپتگین د دوي د مقابلې لپاره سبکتگین ور ولیږه او دوي یې مات کړل، دیرش پیله یې هم ځني ونیلول او لویک وتښتید."

دا انتخاب د مجمع الاساب له یوې قلمي نخسې څخه دی، چي د لویک پر ځاي یې د غزني د ملک نوم لویل لیکلي دی، مګر دا نوم هم کاتبانو مسخ کړي دی، چي اصل یې هغه لویک و.[۳]

(٥) عبدالحي گرديزي علاوه پر ابو منصور افلح چې دمخه يې بيان تير شو، له دې کورنۍ څخه د يوه بل سړي نوم هم اخلي او هغه نو ابو سهل مرسل بن منصور بن افلح گرديزي دی، چې د سلطان محمود او مسعود د دربار له مخوهرانو څخه و، په ٤٢١ هـ کال چې سلطان محمود مړ شو او امير مسعود زوی يې پر ځاي کښيناست، نو د بغداد خليفه القادر بالله له خوا عهد او لواء دغه ابو سهل بن منصور بن افلح گرديزي راوړه او سلطان مسعود دی ډير ونازاوه.[١]

د گرديزي له دې لنډ بيانه ښکاري چې د لويکانو د کورنۍ پاتي خلک د غزنويانو په دربار کي هم وه او د سفارت کارونه يې کول، نو د گرديزي په سند موږ د لويکانو دغه سړی پيژنو:

سهل (تولد د ٤٠٠هـ حدود) بن مرسل (تولد د ٣٥٠هـ حدود) بن منصور (تولد ٣٠٠ هـ حدود) بن افلح (د ٢٥٦هـ حدود) الخ چې د دوي د نسب سلسله په د دې مبحث په پاي که راوړم.

لويک

دا نوم د پښتو د (لوي) تجليلي او تحبيبي ډول دی، چې په مختلفو لهجو کي بېغيز توري اوړي (لواي – لاوي – لوي) ويل کيږي.

د طبقات ناصري لاويک او د سياست نامې لويک دواړه صحيح دي او د يوې کلمې دوې لهجې دي، مگر (انوک) ښايي چې د کاتبانو غلطي وي.

لوي په پښتو عظيم او بزرگ او مشر او سردار ته وايي، اوس هم لويان د قوم مشران او سرداران بولي او دا هم لکه رتبيل او شير او کيدار او کشتري د کورنۍ لقب او تجليلي نوم و.

وروسته چې د لويک پښتو شعر راوړم، تاسي ته به معلومه شي چې په هغه کي لويان، لويا هم راغلي دي او دا نوم لويک د لوي تجليل او تحبيب دی، چې دا ډول هم په پخوانو زمانو کي عام رسم و او خاص بيا د شاهي کورنيو په نومو کي رواج و.

د پختيا پښتنانه تر اوسه هم پاينده نوم پايندک بولي په تاريخي نومو کي دغسي ډير دي.

راوړی دی. دا نوم د مها بهارت په ترجمه کي پرج و، چي پلوتارک یوناني مؤرخ پروس لیکلي او عربي مؤرخانو هم فور ملک الهند راوړی دی،[1] ابو الفرج روني د غزني د یوه پاچا په مدح کي وایي:

تیغ تو بقهر بسته باج	از خیل و ختار و خان ایلک
ادرار تو خورده خان و قیصر	مامور تو بوده راي فورك[2]

بل دغسي تجلیلي نوم مهروزکي (میریسک) دی، چي دمخه مو د روزګان د کتیبې په شرح کي د هغه اصل او کیفیت ولوست، دغسي هم خودرویکه (خدایک) هم دمخه ذکر شو او ابن خرداذبه هم د قدیمو شاهانو په نومو کي غوزک، نیرک، فورک، راوړی دی.[3]

نو په دغه ډول لویک هم د لوی تجلیلي شکل دی، چي د پښتنو د نوم اینبوهولو له عامه رواجه سره هم سم دی، دا چي دوي شاه ته شاهک یا شاهو وائي، یا بابا ته بابک او بابکو وایي، دا سپکتیا نه ده، بلکي د عزت او احترام او تجلیل او تحبیب علامه ده.

د لویکانو پښتو بیت

مرحوم باز محمد قندهاري چي د کراچي په ملیر کي یې خانقا وه، ده د ډیرهٔ اسماعیل خان په بلوڅو مریدانو کي یو فارسي کتاب ګوټي موندلي و، چي د سر او پاي پاڼې یې لویدلي وې، نو ځکه د کتاب د مؤلف نوم او د لیکلو تاریخ یې نه و ښکاره، خو د خط او کاغذ له لیدني څخه ما دا تخمین کاوه چي باید د ۹۰۰هـ په شاوخوا کي لیکلي شوی دی. خط یې اخرني نسخ و، اکثرو حروفو یې ټکي نه درلوده، هره (چ) په (ج) او پ (ب) او ګ (ک) لیکلي و او داسي ښکاریده چه لیکونکي به یې په فارسي نه پوهیده او ډیر کلمات یې مسخ کړي وه، یا دا چي منقول عنها نسخه به دغسي مغلوطه وه.

دا کتاب ګوټي یو څو حکایات وه، چي موضوع یې د شیخ سخي سرور د کراماتو بیان و، چي اوس یې فقط ۳۳ پاڼې پاتي وې.

د کتاب ژبه او د فارسي لیکلو ډول یې داسي و لکه د غزنوي او غوري دورې فارسي نثر، چي ښایي تر ۶۰۰هـ دمخه

حکايت (په اصلي املا)

''ابو حامد الراولي را در تاريخ غزنه از حسن صنعاني روايت است، که در بلده غزنه بر داب باميان مسجديست عظيم که آنرا مرلت افلخ لويک خواندندي و اين بيحانه عظيم بود که وحولر لويک بر خدمت رسل و کابلساه کرده بود.

''چون بسرش خانان به مسلمی امد، صنم لويک را نيارست شکستن و آنرا دران مرکت بزمين اندر کرد و تبالوت سيمينه در نهاد. کابلان سان خجل اين بيت فرستاد بلسان خلجيه که لويک گفت:

بزم کزن سحيد لويک لوي انو بويلا لوما

کسه تر ببرا غلوم بلوم مملا تيز يو بملا

''خانان باز بکش هندوان ساه شد و جون نيسه او افلخ بشاني بنست بحانه لويک بر کند و مزلت بکرد.

''جنين روايت کنند: چون سلطان سخي سرور باين مزلت شد گفت:

''بوي صنم شنوم، نيک ديد و کشف سدس، زمين بر کافت و صنم لويک بر کشيد، در مالوت سيمينه نهاده، آنرا بشکست و سيم را بناي مسجد داد و بکرامت آن ولي الله، بوي کفر و هندوئي از شهر غزنه بر جاست'' (ورق ۱۵ خطي).

ځکه چي د دې کتاب نوم ما ته نه دی معلوم او نې مؤلف څرګند دی، نو زه د موضوع په لحاظ دا کتاب (کرامات سخي سرور) بولم او هر ځاي چي (کرامات) ياد شي، مقصد به دغه کتاب او دغه حکايت وي.

اوس د دې حکايت يوه يوه کلمه شرح کوم:

۱. **ابو حامد:** دا کنيت ښکاره ويل کيږي، خو زه ابو حامد نه پيژنم چي څوک و؟ د رجالو او تاريخو په کتابو کي هم ما ته نه شو معلوم.

۲. **الراولی:** دوهمه کلمه په اصل کي (الراولی) ده، چه زما په خيال صحيحه (الزاولي) ده زاول يا زابل د غزني د مځکي قديم نوم و، الزاولي په نسبت ډير مؤلفان او مشاهير تير شوی دی، مثلاً قاضي شهاب الدين بن دولت آبادي

وايي چې ملا محمد غزنوي د سلطان محمود سره يو ځاي هند ته راغلي او دغه تاريخ يې ليکلي دی.[1]

دا شيخ عبدالرحمن چشتي د هند مشهور مؤلف او د مرآت الاسرار او مرآت مسعودي او نورو ډيرو کتابو خاوند او ثقه صوفي دی، چې درواغجن نه ښکاري او د ده په وخت کي هم تاريخ ملا محمد غزنوي موجود و، چې مرحوم شيراني يې هم ذکر کړي دی.[2]

مګر داسي ښکاري چې د ملا محمد غزنوي تاريخ به له دې تاريخ غزنه څخه بيل وي، ځکه شيخ عبدالرحمن چشتي تصريح کوي، چې ملا محمد د سلطان محمود معاصر و، يعني د ٤٠٠هـ په شا و خوا کي به ژوندی و، مګر دغه ابو حامد خو له حسن صاغاني څخه دا حکايت اوريدلي دی او امام صاغاني د ٦٠٠هـ د شاوخوا سړی دی.

٤. **حسن صاغاني يا صغاني:** د هند يو خورا لوي عالم او د عربي ژبي امام تير شوي دی. د کرامات به اصلي نسخه کي صنعاني ليکل شوي او دا نسبت غلط دی، صحيحه املا يې صاغاني يا صغاني ده، چې د چغاني معرب دی او دغه چغان يا چغانيان د آمو دريا شمالي خوا ته يوه لويه ناحيه وه.[3]

اما حسن صاغاني (صغاني) په ٥٧٧هـ په لاهور کي زيږيدلي، او په غزني او بغداد کي يې د علومو تحصيل کړي او مخوصاً په عربي ژبه کي امام و، چې په عراق او مصر او حجاز کي هم شهرت درلود، او ډير مؤلفات لري. دی په ٦٥٠هـ په بغداد کي وفات شو او قبر يې په مکه کي دی، مشهور تاليفونه يې دا دي:

کتاب الشواردفي الغات، شرح القلادة السمطيه، کتاب الافتعال، کتاب العروض، مشارق الانوار، مصباح الدجي، الشمس المنيره، شح البخاري، درة السحابه، کتاب الفرايض، العباب الزاخر چې د عربي يو لوي ناتمام قاموس دی[4]. د کرامات په دغه حکايت کي چه د حسن صغاني څخه را نقل شوی دی، دا ثابتيږي چې دا کتاب د ٦٠٠هـ په شاوخوا ليکلي شوي دی، ځکه چه دغه وخت د حسن صغاني د ژوندون زمانه ده.

اما دا چې حسن صغاني د غزني په احوال خبر و او د ده روايت به ثقه وي که يه؟ له دې سببه ثقه ښکاري، چې امام حسن صغاني د خپل علمي تحصيل يوه دوره په غزني کي تيره کړې او د غزني په مدرسو کي لوست کړي و.[5]

د امام صغاني يو ډير مهم کتاب العباب دی، چې خطي نسخې يې په استانبول کي دی، امام صغاني په دې کتاب کي د عربي لغاتو په مقابل کي ځيني فارسي کلمات هم راوړي او وايي چې په ''لسان غزنويه'' يې دا يا دا بولي او ما په

۵. برداب بامیان؟ دا کلمات کاتبانو مسخ کړي دي، زما په خیال صحیح یې داسي دی: "بر درب بامیان" یعني د بامیان پر دروازه، چي د غزني ښار پخوا څلور دروازي درلودې او یوه یې "باب البامیان" وه.[۱] داسي ښکاري چي د غزني هغه شمالي دروازه باب البامیان یا درب بامیان بلله کیده، چي بامیان ته به له دغي دروازې څخه لار تله.

٦. مرلت: دا کلمه په دغه حکایت کي لومړۍ پلا مرلت او بیا مرکت لیکلي ده. گمان کوم چي دواړه ډولونه یې غلط دی او د نسخې د کاتبانو د ناپوهۍ له لاسه مسخ شوې ده او اصل یې مزگت دی، د (مسجدیست عظیم) له تعبیره هم دا ښکاري، چي دا کلمه اصلاً مزگت وه او دوه نور شکلونه یې ممسوخ دی.

مزگت په قدیمه فارسي کي د عربي مسجد په معنا راغلی دی، نو ښایي چي مسجد هم د دغي کلمې معرب وي او د دې کلمو ریښه هم د پښتو مزدک سره مشترکه ده[۲] اسدي طوسي وایي: مزگت بپارسي مسجد باشد.[۳]

مروت پښتانه تر اوسه هم مسجد مزدک بولي، او په پخوانیو فارسي کتابو لکه تاریخ طبري او تفسیر طبري او حدود العالم او نورو کي دا کلمه ډیره د مزگت په شکل راغلې ده.

۷. افلخ لویک: د کرامات د دې حکایت په اسنادو یو لوي مسجد د غزني د بامیان په دروازه کي و، چي (مسجد افلخ لویک) یې باله او دا مسجد لومړۍ پلا د افلخ نیکه خانان جوړ کړي و او د لویک له کورنۍ څخه لومړۍ پلا دغه (خانان) مسلمان شوي وه، خو دی بیرته مرتد شو او تر ده وروسته بیا د ده لمسي نبسه افلخ دا مسجد د غزني د بامیان به دروازه کي جوړ کړ او دا ځاي دمخه بتخانه وه.

دا افلخ لویک، ظاهراً هغه افلخ دی، چي د ده ذکر دمخه ما د زین الاخبار گردیزي په حواله وکړ، مگر د گردیزي په خطي نسخه کي دا نوم الفخ بن محمد بن خاقان راغلي دی چی کنیت یې ابو منصور و.[٤]

له دې څخه ښکاري چه دغه افلح (افلخ) پلار محمد پوره مسلمان شوي او اسلامي نوم یې و، مگر د محمد پلار خاقان (چي په دې حکایت کي خانان راغلي دی) اولاً بت پرست و، چي بیا مسلمان او وروسته بیرته مرتد شو، که څه هم گردیزي دغه ابو منصور افلخ د لویکانو له کورنۍ څخه نه دی بللي، خو د کرامات روایت دا ښکاره کوي چي دی هم لویک و، اما د دې لویک نوم د گردیزي په نسخو کي افلح او د کرامات د ناقصي نسخې په املاء افلخ دی. ښایي چي د گردیزي ضبط صحیح وي، ځکه چه افلخ نه په عربي، نه په پښتو او نه په فارسي کومه معنا لري او نه داسي نوم بل ځاي

دا نکته مه هیروئ، چې په دغو زمانو کې شاهانو د معبودانو رنګ موندلي و او د دوي مجسمې او بتونه به په بتخانو او معبدو کې پراته وه. د بغلان په اورتون کې هم د شاهانو بتونه او مجسمې ولاړې وې او د روزګان له کتیبې څخه هم ښکاري چې پاچا، الهي القاب درلوده او خلکو د تقدس په سترګه ورته کتل، نو ښايي چې دغه بت هم د لومړي لویک و چې یو قسم معبود ګڼل کیده او چې مسلمانان غالب شول او خانان یا خاقان مجبوراً مسلمان شو، ده به د خپل سلف بت نشو ماتولای، نو یې په سیمین تابوت کې هلته ښخ کړ، چې هم د بت شکنو مسلمانانو له لاسه محفوظ پاتي شي او هم یې خاوري و نه خوري.

۹. **وجویر لویک؟** د کرامات په خطي نسخه کې داسي لیکلي دی، خو زه ګومان کوم چې دا کلمه به وجویر وي، چې ښايي دا لویک به هم د کابلشاهانو او رتبیلانو معاصر او د دوي له خپلوانو څخه و.

د دغه لویک په نامه اوس هم یوه لویه مځکه د غزني جنوب غربي خوا ته پرته ده چې اجرستان یې بولي او منهاج سراج جوزجاني وجویر او وجیرستان لیکلي ده، چې په غوري دوره کې د غوري سلطنت یو مشهور ولایت و.[1] په غزنوي دوره کې هم یو ځای د غزني له نواحیو څخه هجویر و، چې د کشف المحجوب لیکوال او مشهور صوفي علي بن عثمان هجویري غزنوي (متوفي حدود ٤٩٥هـ) هم دغه ځای ته منسوب و او په دغه کتاب کې ځان مکرراً هجویري غزنوي بولي[2] او د شهزاده دارا شکوه په قول هجویر د غزني له محلاتو څخه و.[3] نو (وجویر- هجویر- وجیر) د یوه اوسني اجرستان مختلفي املاوي دي، چې دا ځای وجویر لویک په نامه مشهور دی او تر اوسه هم شته، یا ښايي چې دغه نوم قدیم وي او دغه لویک ورته منسوب وي. ځکه چې د محل په نامه تسمیه تر اوسه هم په پښتنو کې شته او پښتانه د کابل، غزني، مقر نومونه پر ځان ږدي.

دا خبره موږ ته نه ده ښکاره چې وجویر کوم حرکات لرله، خو ژوکوفسکي د کشف المحجوب ناشر او نکلسون د دغه کتاب مترجم او نورو پوهانو دغه کلمه هجویر د اول توري په پیښ لوستلي او چاپ کړي ده او ښايي چه په اصلي خطي نسخو کې به هم دغسې وه، نو په دغه دلیل زه وجویر هم د واو په پیښ لولم، چې کله کله دغسي مصموم واو په مضموم الف هم بدلیږي، مثلاً د اوستا هومه (د سنسکریت سومه) په پښتو (اومان یا اوم) دی او هویه (بیضه) کله په پښتو (ویه) ده.

نو پر دغه قیاس وجویر او هجویر د یوې کلمې دوه صورتې رنګونه دي، چې د منهاج سراج په طبقات ناصري کې

نوروز فرخ آمد و نغز آمد و هژیر   با طالع سعادت و با کوکب منیر[1]

په شهنامه کي هجیر د گودر زوی دی، چي د سهراب په لاس اسیر شو:

هجیر دلاور میان را به بست   بدان بارهٔ تیز تگ بر نشست

قطران هژیر او ناهژیر په دې بیت کي داسي راوړی دی:

همیشه وعدهٔ او نادرست و ناز درست   همیشه عادت او ناهژیر و ناز هژیر

منو چهري د خوبانو پر ځاي هژیران راوړي دي:

دست به می شاه را و دل به هژیران   دیده بروی نکو و گوش به قوال[2]

له دغو مثالو څخه ښکاري چي هجیر یا هژیر کله صفت و او کله علم، خو په هر صورت خراسانۍ کلمه ده، چي معنا يې هغه د منوچهري خوب او خوبان را ځي، په دې تفصیل:

د دې کلمې اول ټوک (هو یا هـ) دی، چي په پهلوي کي هم د خوب اي نیک په معنا و، او په پښتو اوس (هو=وه) د (بلي، بسیار خوب) پر ځاي ایجاباً وایو، د فارسي په هروي لهجه کي هم و، مثلاً هوبخت (نیکبخت) هونامي (نیکنامي) چه د ٤٨٠هـ په حدودو کي د خواجه عبدالله انصاري په هروي لهجه کي هم وه[3] او دغه (هو= هؤ) د ځینو تاریخي کلماتو په سر کي هم راځي مثلاً:

هؤ سروه Hausrauah[4] (خسرو= هؤ= خه + سروه = زړه؛ خه زړه= خوشدل). هومایا[5] Humaya (هو= خه+مایه = همای یا خمای د گشتاسپ لور) هو و خشتره د نینوا مادي فاتح ٦١٢ ق،م او د یونانیانو سیاگزار و[6] چي لومړي جز يې هو=خه او دوهم خشتره = کښتور دی. دغسي هم د مزدیسنا د آیین درې غټ اصول د اوستا هومته-هوخته-هورشته، دي، چي په پهلوي هومنش -هوگنشن - هوکنش او په فارسي پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک دي.[7] دغه کلمات په پښتو کي اوستا ته ډېر نژدې هومننه، هوختنه، هورشه دی او دغسي هم په اوستا کي هورمک (خوب رمه) د جمشید صفت دی[8] او به فارسي کي آهو د عیب په معني و ، (آ=نا-نفي+هو خوب یعني ناخوب، ناښه) فردوسي وایي:

گر آهوست بر مرد موي سپید   ترا ریش و سرگشت چون برگ بید[9]

نو د دغو کلماتو يو جزو (هو=هئو=خو=ښه=خوب) دی، چه د هجير په سر کي هم دغه (هو=هـ) شته.

اما دوهم جزو يې (جوير=جير=ژير) دی، چه په پښتو که ځير ځيره شته.

دا کلمه په اوستا کي چيځهره او په سنسکريت کي چيتره وه، چې په پښتو او زړه پاړسو کي سيکه cika هم کټ مټ دغه د شکل او اصل معنا لري[1] او د فارسي چهره هم له دغې ريښې څخه ده، فرخي وايي:

مرديکه سلامی بکشد چهرهٔ آن مور   در ديدهٔ من خوبتر از صد بت مشکوی

دغه کمله د اوستا په منوش چيځهره manush-chithar يعني منوچهر کي پاته ده، او په کياني پاچاهانو کي د منوچهر له نسله يو بل هم وهيجرو نوميږي،[2] چي د نوم اخر جز يې دغه ځير دی، يعني وهو=خه؛ جرو=ځيره؛ خه ځيره. او موږ د منوچهري په لوړ بيت کي ولوستل چي هژيران (خوبان) او پېغ مخي او ښايسته وه؛ نو وجوير= هجوير= وجير پښتو (هوځير) و هو (نيکو) جوير = جير، ژير، چهر = ځير (يعني شکل او قيافت) او معنا يې جمعاً داسي ده:

نيکو روی، ښکلي، خوب چهر، منوچهر.

د دې کلمې يو بل نظير په تاريخي نومو کي پؤروجيره pauruajira دی[3] يعني (پوره ځير) چي ډير هوښاير او ښه سړي او د مزدا پرستانو له پښته و، بلکي په يشت کي دغه کلمه کله د صفت پر ځای د ډير هوښيار په معني هم راغلې ده[4] نو که موږ دغه (وجير= هژير- هجوير) د هوښيار او خردمند په معنا واخلو، نو به يې دوهم جز (جير) د پښتو (ځير) وګڼو، چه معنا يې هغه دقيق او بصير او هوښيار ده او ځکه چي د (وزير) کلمه هم علماوه په عربي کي دخيله ګڼلې ده او اوستايي شکل يې ويچيرا vichira و[5] نو دا هم ويلای شوای چه هجوير يا وجير يا هژير ټوله د دغه کلمې پخواني اشکال او لهجوي ډولونه دي.

۱۰. بر حدمت رسل و کابلساه: دا کلمات هم زما په خيال مسخ شوي دی او صحيح ډول يې داسي و (بر خدمت رتبيل و کابلشاه) يعني وجوير لويک دغه بتخانه د کابلشاه او رتبيل لپاره جوړه کړې وه. رتبيل د هغو شاهانو يو عمومي لقب و چي د دوي سلطنت د عربو د فتوحاتو په وختو په لومړۍ هجري پيړۍ کي له زابله تر سيستانه رسيده او د سبکتګين تر عصره ئې دوه نيم قرنه مسلسل په دغه مځکو کي د اسلامي لښکرو سره جنګونه کول. داسي ښکاري چه د رتبيلانو او زاولي شاهانو او کابلشاهانو په منځ کي خپلوي او دوستي وه، ځکه هغه وخت چه چيني سياح هيون تسنګ

کي شروع شوي وه، چه د سبکتگین تر عصره ۳٤٥هـ پوري موجوده وه.

مگر د رتبیل کلمه مؤرخانو په ډول ډول را نقل کړي او د هر کتاب ناسخ بیا هم پسې مسخ کړې ده: رتیل، رتپیل، رتال، زنبیل، زنیل وغیره، چه د تاریخ سیستان او مجمل التواریخ محشي مرحوم ملک الشعراء بهار خراساني دغه کلمه د فارسي زنده پیل څخه جوړه شوي (زنتبیل یا زنبیل) شمیرلې ده[۱] مگر راورټي وایي: دا نوم د هندي رنتهبیل یا رتن پال تصحیف دی[۲] خو عربي مؤرخانو لکه بلاذري ، یعقوبي، او طبري او مسعودي دغه کلمه رتبیل ضبط کړې ده چه د کلمې اصلي شکل هم دغه دی او جمع یې رتابله ده، لکه قیاصره، نمارده، کیاسره، فراعنه، تراکمه، افاغنه او نور. حتي دا نوم په عربو کي مشهور و، د عربي شاعر فرزدق چي د رتبیلانو معاصر و د سلیمان بن عبدالمالک اموي به مدح کي وایي:

و ترا جمع الطرداء اذو تقوا　　　　بالا من من رتبیل و الشحر[۳]

د دغه بیت په استناد دا نوم یقیناً رتبیل و، نه بل څه، چي وروسته عربو دا نوم د علم په ډول پر خپلو زامنو هم ایښود، مثلاً رتبیل بن صالح یو مشهور محدث و، چي د ده نوم زبیدي د قاموس په شرح کي د "الرتبل" تر مادې لاندي راوړی دی[٤] او علامه ذهبي له ده څخه ډېر احادیث را نقل کړي دي.[٥]

رتبیل ځینو خلکو د اول حرف په پیښ لوستي دی، خو د فرزدق په دیوان کي د اول حرف په زورو او همدغسي چاپ شوی دی. د دې حرکت د صحت دلیل هم دا دي، چه ابو منصور موهوب بن احمد جوالیقي (٤٦٥-٥٤٠هـ) رتبیل په خپل کتاب کي ملک سجستان بللي دی، چي د ده د کتاب په خطي نسخو کي هم اول حرف زور درلود او دغسي لوستل کیده.[٦]

له دغو روایاتو څخه ښکاري، چه د کلمې اصلي شکل هم رتبیل و، نه بل څه ځکه زنتبیل په لوړ بیت کي نه ځائیږي او د قصیدې وزن خرابوي او که یې زنبیل فرض کړو، نو بیا د الرتبل په ماده کي نه راځي، بلکي دغو لغویانو د زنبیل ماده جلا راوړې او هلته یې زنبیل کوم عَلَم یا لقب نه دي ښوهلي.

گومان کوم چي د دغي کلمې اخرني جز (بیل) به لکه راورټي چه وایي د هغه "پال" سره نژدې وي او (رتپیل) به وي، ځکه د قدیمو نومو د اخر "ال" له پالل څخه دی، خو پالل او پیلل دواړه د پښتو په لهجو کي شته او (رتو) هم په هندي نومو او هم په اوستا کي لیدل کیږي. رتو ratu په گاتها کي د روحاني مشر او بزرگ مینوي په معنا وه او د

بپوشید درع سیاوش رد زره را گره بر کمر بند زد

او همدغه کلمه ده، چي په سنسکریت کي د میني رب النوع او زهره ستروي او عشق او محبت ته وایي.[۱]

وایي چه زردشت لومړۍ پلا د نیکۍ فرښته وهومنه ولیدله او په ریتا Rita معتقد شو او دغه ریتا د معنوي عالم د نظم او عدالت مظهر و.[۲] همدغه ریښه د تاریخي نومو په سر کي شته، لکه روته –ستخمه raotha–staxma چي د نامه اول جز دغه راته دی او وروسته رستم شو او وایي چي د ده مور رت–آیت (روزابذ) بلل کیده او د رستم نوم هم دې ته منسوب دی.[۳]

کله کله دا کلمه د ارت په شکل هم راغلي ده مثلاً ارت خشتر arta–xshartا د یوناني آرتاګزر – ګس او د فارسي اردشیر[٤] چي اول جز یې هغه راته او دوهم خشتر (کښتور = تورکښ) دی، یعني راد تورکښ.

په پښتو کي د دې کلمې ریښه په راتو کي شته چي د ښځي نوم دی، یعني روحاني محبوبه او مینوي معشوقه او د نرو نوم راتګل هم دغسي دی. رات=رت=روحاني مشر او محبوب. ګل هغه تاریخي کولا او کهول، چي معني یې ده د محبوب مشر له کهوله؛ خو ملایانو دا نومونه معرب کړي دي راحتو؟ راحت ګل؟

نو د دغه تاریخي لغوي تحلیل په سیوري کي رتبیل ډیر ښکلي پښتو نوم دی، یعني د عشق پالونکي، مینه ور مشر، یا د میني د رب النوع پالونکي او عربانو حق درلود، چي دا ښکلي ادبي نوم واخلي او پر خپلو زامنو یې کښیږدي.

۱۱. بسرش خانان؟ د کرامات حکایت د وجویر لویک زوی خانان بولي او په ناقصه خطي نسخه کي دا نوم خانان دی، خو د ګردیزي د زین الاخبار په خطي دوه نسخو کي چه اوس په لندن کي موجودي دی، دا نوم لکه دمخه چه وهیل شول خاقان دی.

په پښتنو کي د خاقان نوم نه دی رواج، مګر خانان ډیر دي، خاص بیا د ارګون او زاولستان په ملاخیلو قبیلو کي. ښایي چه کاتبانو خانان په ګردیزي کي خاقان کړي وي، چه یو مشهور نوم ؤ.

په هر صورت خانان یا خاقان د وجویر لویک زوی و، چه لومړۍ پلا له دې کورنۍ څخه مسلمان شو او د غزني د بامیان د دروازې بتخانه یې مسجد کړې او د لویک بت یې هلته ښخ کړي و، خو دی بیرته مرتد شو. په دې جمله کي بسرش د فارسي بسرش دی.

ځخه د یوه نوم و، دا نوم د تأمل وړ دی، چې اصل یې څه و، زه داسې گمان کوم چې دا نوم خنچل و.

ځکه چې پخوانو مورخانو هم دا نوم راوړی دی، احمد بن واضح یعقوبي (متوفی ۲۹۲ هـ) لیکي، چې المهدي خلیفه په ۱٦۳هـ کال ځینو شاهانو ته سفیران واستول او دوي یې خپل اطاعت ته را وغوښتل، چې اکثرو یې د المهدي اطاعت ومانه، یو له دغو شاهانو څخه ملک کابلشاه و چې دی یې خنجل باله.[1]

دا کابلشاه چې د ۱٦۳هـ په حدودو کې ژوندی و د یعقوبي په تاریخ کې د ده نوم حنجل دی، چې د کرامات په نسخه کې خجل لیکلي او دواړه سره لیري نه دي او داسې ښکاري چې کاتبانو تصرف پکښې کړی دی.

لومړي توري په کرامات کې (خ) او دوهم په یعقوبي کې (ن) او دریم (ج) او اخرني په دواړو کې لام دي، نو له دې څخه خنجل جوړیدای شي، چه زما په تخمین به دا کلمه اصلاً خنچل وي، ځکه چه په عربي او فارسي قدیمو نسخو کې د (ج) او (چ) فرق په رسم الخط کې نه ؤ.

که دا نوم تجزیه کړو داسې به شي: خن چل، خن د خان مخفف دی، لکه په پښتو کلمه خنتما کې. دا نوم په کاکړانو کې تر اوسه شته خان تما یعني د خان له تومني او پښته څخه. تما پخوانۍ کلمه ده، چه په اوستا کې هم وه، لکه گئوتما (د گئو له تومني = بودا)[2] او مرتم = مردم (مړ-تما) یعني د مړو له تومني، چې په اوستا کې هم مرته (مردني) و[3] یا سپین تما چه د زردشت د کورنۍ نوم ؤ.[4] دغه تما کټ مت په زړه پاړسو کې هم وه، چه ۲۵۰۰ کاله مخکې د بیستون پر ډبر لیک او پر ځینو پخوانو مهرو لیکلي ده او معني یې هغه کورنۍ وه او د اوستا توخمن او د سنسکریت توکم او د فارسي تخم هم له دغې ریښې څخه دي.[5] او په پښتو کې تر اوسه هم تام-تومنه-توکم د نژاد او کورنۍ او اصل په معناوه موجود او مستعمل دی.

دغسې نور ډیر کلمات شته، چې په آخر کې تما (تومنه، ختېه، کورنۍ) راغلې ده، نو خنتما هم د خان تومني او د خان له ختې او متکبر او مغرور او اصیل په معنا دی، چې د پښتو خانگل (خان+کهول) هم عیناً دغسې نوم دی. پر دغه اساس د خنچل لومړۍ توټه هم (خن) د خام مخفف دی، لکه چې ځیني پښتانه خانمړي هم خنمړي او خانگل هم خنگل بولي.

دوهمه توټه یې (چل) دی، چې په پښتو طرز، سلوک، رفتار ته وایي، ملا میران ویلي و:

نو خنچل هم د لوړ او عالي او خاني سلوک خاوند معنا لري، چي داسي سړی حتماً باید پښتون او پښتو ژبي وي. اما د خان کلمه موږ ته د مغولو سره نده راغلې، بلکه دا کلمه د (هون=هان=خان) یعني د آریایي هفتالیو (ابدالیو) له نومه څخه جوړه شوې ده؛ لکه د تور خان کلمه چي ترخان او بیا معربه طرخون یا طرخان شوه.

۱٤. بلسان خلجیه که لویک گفت؟

دا لویک نه دي معلوم چه نوم یې څه و؟ خو داسي ښکاري چي خنچل کابلشاه دا بیت د لویک له خولې را لیږلي دی او ښایي چي دغه لویک له خنچل سره په کابل کي و، ځکه چي د دې دوه کورنیو خپلوي په تاریخي روایاتو کي دمخه ثابته شوه، نو ممکنه ده چي دا لویک هم د خنچل خپل وي.

اما دلته د غور خبره دا ده، چې لسان خلجیه کومه ژبه وه؟ زما سره ډیر تاریخي او ژبني دلایل شته چي خلجي دغه اوسني غلجي دي، چي له قدیمه د غزني په غرو او رغو که اوسي او د زاولستان پخواني خلک دي، دلته به زه په لنډه یو څو دلیله راوړم، چي لږ څه دا خبره ښکاره شي.

خلجي او غلجي یا غلزي په اصل کي (غرزي=کوهزاد) دي[1] یعني د غرو خلک، چي دا کلمه په غرج، غرچه او غلچه او نورو ډیرو تاریخي کلماتو کي شته او کله (غ) په (خ) هم اوښتي دی او غلجي، خلجي شوي دی.

د هند خلجیان چي په پیړیو یې هلته سلطنت کړي دی هم دغه پښتانه غلجیان وه، د دوي په نوم ډیر ځایونه هم شته، لکه خلج (په روزگان کي)، خلج[2] (د هلمند د ناوې)، خلج (د غزني) چي یاقوت هم په معجم البلدان (۲-۳۸۱) کي خلج غزني ته نژدې د زابلستان له لتو څخه ښوهلي دی.

د قبایلو او ځایو په نومونو کي کله (خ) په (غ) اوړي، مثلاً خرخیز=قرغیز او د غور اوسني ساغر، چه منهاج سراج ساخر ظبط کړي دی او اصلاً سور غر و.[3]

دا خبره چه خلجیان د چنگیز خان د زوم خالج خان له نسله دي او محمد قاسم فرشته د نظام الدین احمد بخشي هروي له طبقات اکبري را نقل کړي ده[4] تاریخي صحت نه لري، ځکه دا ناممکنه ده، چي پس له ٦۲۰هـ د چنگیز خان له عصره بیا تر اوسه به ٦۰۰ کاله کي د یوه سړي له نسله په ملیونو خلک او قبایل پیدا شي.

خلجیان یا غلجیان څو دوي قرنه تر چنګیز دمخه په دغو ځایو کي ساکن و او دې شهرت په لاره، د حدود العالم

نژدې د خلج (خلجیه) د ژمي اورشوهې دي.[۱]

ابراهیم بن محمد اصطخري (۳٤۰هـ) وايي: خلج یوه ډله وه، چه خورا پخوا د هند او سیستان تر منځ د غور شا ته راغله، پسونه یې لرل، کالي او ژبه او کړه وړه یې لکه د تورکانو داسي وه.[۲]

ځیني مستشرقان په دې عقیده دي، چي دغه غلجي د هفتالیو بقایا دي، مارکوارټ وايي: خلچ یا خولچ د هفتالیو قبایلو پاتي برخي دي، چي په شامي منابعو کي په ٥٥٤م راغلي[۳] او بیا په ٥٦۹م کال سفیر ایمرچوس دغه کلمه خولېر را وړې ده.

او دا نظریه موږ کتې مت د محمد بن احمد خوارزمي په کتاب کي ۳۷۰هـ هم وینو، دی وايي: خلج او کیجیه[٤] (په اصل کي کنجینه غلط چاپ شوي دی) د هیاطله له پاتیشونکو څخه دي، چه په تخارستان کي د شان او شوکت خاوندان وه.[٥] دا خلجیان له افغانانو سره یو ځاي مؤرخانو یاد کړي دي او داسي ښکاري چي دوي ډېر سره نزدې او یو قام و، ابو نصر محمد بن عبدالجبار عتبي ٤١٥هـ د سبکتګین په فتوحاتو کي لیکي:

افغانیه او خلج ده ته ایل او په زرو یې په خدمت کي داخل کړه شوه[٦] چي ابن اثیر هم کټ مټ دغه روایت راوړې دی.[۷]

میناسکي په صراحت سره وايي: دغه خلج د اوسنیو غلجو افغانانو اسلاف وه، او بارتولد او هیګ هم په اسلامي دایرة المعارف کي داسي ویلي دی.[۸]

دا خبره یقین ته نژدې ده، چي خلجي یا غلجي به له پخوانو هفتالیانو او زابلي پاچاهانو سره نژدیوالي لري، ځکه چي دغه هفتالیان هم په دغه زابلستان کي چي اوس غلجي اوسي پاچاهان وه او پر سکو چي د دوي د پاچاهانو شکلونه ګښل شوي دي، هم ګټ مټ د دغو اوسنیو غلجیانو کړه وړه ته ورته دي، جګي پزي، غټې سترګي، ګڼ ویښتان، قوي بدنونه یې عیناً د غلجیو دی.

نو خلج یا غلجي د هغو تورکانو او غزانو له نسله نه دی، چي په غزنوي دوره کي او بیا د سلجوقیانو په زمانو کي افغانستان ته راغلي وه، بلکي تر اسلام دمخه چه کوم هفتالي آریایي اقوام په تخارستان کي وه زموږ غلجیان به د هغو

سره ګډ شوي وي او د دې غلجو حملې پر هند د هفتاليو سره شروع شوې او تر ۸۰۰هـ پورې دوام لري، چه د دوې غټې شاهنشايۍ هم په هند کې وې او اسلام يې تر بنګاله خپور کړي ؤ او د دوي له نومو سره د خان لقب هم د هون د کلمې اوښتي شکل دی، ځکه چه (هـ) په (خ) اوړي لکه قديم هوارزم، اوسني خوارزم، د تورکو هانم او زموږ خانم.

د دې خبرې لپاره هم موږ تاريخي سندونه لرو.

مثلاً د تورکو معروف لغوي محمود کاشغري (٤٦٦هـ) ليکي: او تورکان ۲۲ قبيلې دي مګر د خلجيانو دوې قبيلې په دوی کې ځانونه نه شميري او بيلې دي[1] او دغه مؤرخ د تورکانو په قبايلو کې د خلج يا خلجيانو ذکر کورټې نه کوي او ځکه چې دی پخپله تورک او په ژبو او عنعناتو يې پوه و، نو د ده قول په دې بابت کې مستند او قديمتر دی.

بل دا چې: محمد بن نجيب بکران (د ٦۰۰هـ حدود) داسي ليکي:

خلج قومی از ترکان از حدود خلخ بحدود زابلستان افتادند، و در نواحی غزنين صحرايست آنجام مقام کردند، پس بسبب گرمی هوا، لون ايشان متغير گشت و بسياهی مايل شد، و زبان نيز تغيير پذيرفت و لغتی ديگر گشت، و خلخ را مردمان به تصحيف خلج خوانند.[2]

له دې څخه ښه ښکاري، چې دغه خلجيان له تورکي قبايلو څخه په دې وخت کې بيل وه او د خلخ او خلج تر منځ التباس او تصحيف موجود و.

منهاج سراج هم په طبقات ناصري کې د خپل عهد ډير ملوک په هند کې ښيي، خو هغه چه تورکان دي، هغه ترک بولي، او هغه چه خلجيان دي، خلجي يې بولي، چه د غور له ګرمسيره هلته تللي او پادشاهۍ يې جوړې کړې وې، لکه ملک خان خلج، محمد بختيار خلجي، محمد شيران خلجي، علي مردان خلجي، حسام الدين عوض حسين خلجي، غياث الدين خلجي[3] او ډير نور خلجي مشاهير چې له ترکانو بيل وه.

حتی ضياء برني د هند مؤرخ (د ۷۵۸هـ حدود) په خپل تاريخ فيروز شاهي کې يو خاص فصل لري، چه بايد شاهي د تورکانو وي، خو هغه وخت چې ملک جلال الدين خلجي د دهلي پر تخت کښيناست، نو دی ليکي، چه خلک ډير متأثر وه، چې څنګه يو خلجي د تورکانو پر تخت کښينستلای شي؟ دلته داسي ليکي:

”ملک خلجيان شهريان را بغايت دشوار نمود.“[4]

بارتولد وايي چي: له ځلرمي هجري پيړۍ څخه موږ خلجيان د افغانستان په جنوب کي د سيستان او هند تر منځ وينو او دوي د هغو ترکانو پښتانه شوي بقايا دی، چه د اصطخري په قول په قديمو زمانو کي دلته راغلي وه او دغه اوسني پښتانه غلجي چي د ترنک او ارغنداو په لوړه وادي کي اوسي، هم له دغه نسله دي.[1]

زما به عقيده دغه تورکان بلل شوي اقوام چه په قديمو زمانو کي زابل ته راغلي وه، هغه هفتاليان وه، چي يو نيم زر کاله دمخه له پښتنو کوچيانو سره ګډ او دلته د پښتنو د اکثريت په سبب بالکل پښتانه شوي وه او کوم وخت چي دوی په هند کي سلطنتونه جوړ کړل، بالکل پښتانه وه او پښتنو دوی دغه خپل غلجي ګڼل. مثلاً خوشحال خان خټک سلطان جلال الدين خلجي (٦٨٩-٦٩٥هـ) په صراحت سره غلجي ګڼي او وايي:

بيا سلطان جلال الدين پر سرير ګښيناست   چه په اصل کي غلجی د ولايت و[2]

تورک که تورکښ؟

دلته بايد دا نکته هم تصريح شي، چي دغه هفتالي (ابدالي) سپين اريايي قبايل د تخارستان له خوا پر کابل و زابل راغله، نو دوي د خپلو نورو اريايي ورونو سره چي د ويدي زمانو څخه دلته د پکهت (پښت-پښتون) په نامه اوسيدل او خپله ژبه او دودونه يې لرل ګډ شول، د دوی مشران کشتريه=خشتريه=ګښتور او د پير روښان د خير البيان به تعبير تور کښ بلل کيده (اوس په پښتو دا نوم توروباس يعني شمشير باز دی) او موږ د دې کلمې قدامت ته دمخه اشاره وکړه، چي لومړي جز (توره) د ډيرو تاريخي نومو په سر کي شته، اما دوهم جز (کښ) د پښتو (ښ) بړغ درلود، چي د دې خاص بړغ د تعبير لپاره هنديانو او يونانيانو خاص بړغونه استعمال کړه، مثلاً پښت په ويدا کي پکهت[3] شو، او (ښ) په (که) ښکاره کړ شو او دغه (ښ) لکه د ننګرهار په لهجه په اوستا کي (خ) شوه، چي په بخد او بخدي[4] کي شته او د يونان هيرودوت (٤٨٤، ٤٢٥ق،م) دغه نوم پکتويس Paktves ولوست.[5]

دغه د تورکښ کلمه پخوا (کښ توري=کشتريه) وه، چي جنګي خلکو او مشرانو ته ويل کيده او د هند د خلکو په کاسټ په ويشلو کي هم عسکري طبقه (کشتريه) وه، د دې کلمې پښتو بل شکل (تورکښ دی)، او ځکه چي د (کښ) تعبير په بله ژبه او خط مشکل و، نو له قديمي زمانې څخه دغه (تورکښ) د مشرقي پښتو پر لهجه برابر چي هند ته نژدې وه، (توروښکه = له وښکل مصدره څخه) رواج شوه، مثلاً په اوهند (هنډ) کي د اباسين پر غاړه يوه کتيبه په سنسکريت

ردرد او توروشکه په منځ کي بولي (ترنګ ٥، شلوک ١٥٢) او وايي چي توروشکه Turuska به تل خپله وسله پر شا تړلې وه او نيم سر به يې خريلي و او پر کشمير به يې حملې کولې (ترنګ ٤، شلوک ١٧٩) او د دوی پاچا هرشه د کشمير ټول معابد او بتخانې ونړولې (ترنګ ٧، شلوک ١٠٩٥) سر اورل ستاین د راجه ترنګيني انګليسي مترجم هم دغه توروشکه په (ترک) ترجمه کړی دی. او داسي ښکاري چه دا التباس قديم دی او پښتو توروښکه (تورباس) او د خير البيان تورکښ د (تورک) له کلمې سره د نژديوالي په سبب يو ګڼل شوی دی.

او ځکه چي د کشتريه=ختشريه کلمات په ويدي او فرس قديم او پخوانو نومو کي ريښه لري او عمر يې تر ٣٠٠٠ کاله پوري رسيږي او د پادشاه، کشور، شهر، شار، شير کلمات ټول له دغه څخه را وتلي دي، نو سړی دا هم ويلای شي، چي د تورک کلمه به هم دغه ريښه لري، ځکه چي تورکان هم له دغو مځکو څخه خپاره شوي وه.

دلته دا خبره مه هيروي چي د دغو پښتنو هفتاليو (ابداليو) ژبه هم نه تورکي وه او نه هندي. کننګهم انګليسي محقق وايي: په اوهمه مسيحي پيړي کي چی هون تسنګ چيني زائر له ٢٠ جون تر ٢٥ جون ٦٤٤ م د اپوکين (افغان) او غزني ولايتو د هند تر اوږده سفر وروسته وکتل، دی وايي چه د دغو خلکو ژبه او رسم الخط له نورو مملکتو سره اختلاف لري؛ خو لږ څه هندي ته ورته وه، ځکه چي هيون تسنګ په هند او تورکي ژبو پوره پوهيده، نو که د اپوکين (افغان) ژبه هندي يا تورکي وای، ضرور به ده ويلي وای. له دې جهته بايد وهايو چي د دغه ځاي ژبه نه هندي او نه تورکي، بلکي پښتو وه، چه له هندي ژبو سره لږ مشابهت لري.[1]

له دغو ټولو تاريخي اسنادو څخه دا ثابتيږي چه خلجيان پښتانه وه او دغه اوسني د غزني د غرو او رغو غلجيان دي، چه د جهان نامې د مؤلف په قول يې ژبه هم بيله وه او هغه نو دغه پښتو وه، چه تر اوسه هم د ټولو غلجو ژبه ده او د کرامات په دغه حکايت کي هم "لسان خلجيه" بلله شوې ده او د دغه لويک ژبه هم پښتو وه ځکه چي دغه بيت پښتو دی او وروسته به يې تاسي ولولئ.

١٥. هندوان ساه؟ دا کلمه هندوان شاه ده، په پهلوي او قديم فارسي ادب کي هندوان، هند ته ويل کيده.[2] د شاهنشاهي په ملحقاتو کي چي د زابلي افغانانو او د دوي د مشر کک کوهزاد کيسه راغلې ده داسي وايي:

که نزديک زابل بسه روزه راه | يکي کوه بد سر کشيده بماه

دیگر اقلیمها نیابند.''[۱]

۱۶. نیسه؟ دا کلمه نبسه ده، چي اوس يې په فارسي نواسه او په پښتو لمسی، نمسی بولي. بيهقي د دغي کلمې مفرد نبسه او جمع يې نبسگان راوړی دی[۲] د يوه زاړه تفسير په خطي نسخه کي چه په کمبرج کي ده هم نبسه راغلې ده: و او را فرزند داديم و نبسه بر سر (ورق ۳۴ب). فخر مدبر مبارکشاه ليکي: ''سندنبال نبسه شاه کابل از پايان هندوستان باز آمده بود.''[۳]

امير خسرو وايي:

صفت ذات او همين نه بس است   که رسول خداي را نبس است

ځکه چي افلح د گرديزي په سند د خاقان (خانان) لمسې ؤ، نو دا کلمه حتماً نبسه ده او د اصل (نيسه) معني نه لري او د بيهقي له استعماله هم ښکاري چه په غزني کي مروجه وه.

۱۷. بشاني بنست؟ دا جمله غالباً داسي وه؟ بشاهي بنشست، يعني پر پادشاهي گښيناست او پادشاهي په پهلوي او لومړنۍ فارسي کي د سلطنت او مملکت په معنا هم وه[٤] وروستني کلمات داسي دي: ''بتخانه لويک بر کند و مزگت بکرد'' ينعي د لويک بتخانه يې ورانه کړه او پر ځاي يې مسجد جوړ کړ.

۱۸- سلطان سخي سرور: دا سړي د هند او پنجاب په مځکو کي ډير شهرت لري او د مشهورو اولياوه په ډله کي شميرل کيږي. مفتي غلام سرور لاهوري ليکي، چي: د ده نوم سيد احمد او مشهور په سخي سرور سلطان و، د ملتان له اولياوه څخه دی، چه خلک يې ''لکه دانا'' بولي، او نسب يې حضرت علي ته رسيږي. د پلار نوم يې سيد زين العابدين ؤ، چي د ملتان په کرسي کوټ کي ساکن ؤ او د عايشي کهو کهرې سره يې واده وکړ او سيد احمد او عبدالغني دوه زامن ځني پيدا شول. دغه سيد احمد په بغداد کي د عبدالقادر جيلاني او شهاب الدين سهروردي حضور ته ورسيد او بيا يې په لاهور کي له محمد اسحاق لاهوري څخه علوم ولوستل. وروسته مفتي لاهوري د ده کرامات شميري او د شهادت تاريخ يې د شاه کوټ د غره سره چه اوس يې مزار هم هلته دی په ۵۷۷هـ گڼي.[٥]

دا سيد احمد د خپل روحاني سطوت او شکوه له رويه په سلطان مشهور شوی ؤ. د دې پس له شيخ هجويري د هند په خاوره کي د اسلام خورا لوي مبلغ دی، حتي چه د هندوانو ډير قبايل په جالندهر کي خپل ځانونه تر اوسه هم سلطاني

ساون مل د ملتان حاکم دوي منع کړل.

تر نولسمي پيړي پوري چه د لودهاني او جالندهر گزيټرونه ليکل کيده، دغه سلطاني هنود موجود وه.[1]

دا سخي سرور چي د حضرت عبدالقادر جيلاني (۴۷۰-۵۶۱هـ) او د شيخ شهاب الدين سهروردي (۵۳۶-۶۳۲هـ) معاصر بلل شوی دی، په هغو مځکو کي چي د افغانستان د خلکو د تگ او راتگ لاري وې، يعني په ملتان او ډيره غازي خان کي اوسيد، نو ځکه پښتانه هم د ده مريدان وه او ښايي چي دی پخپله هم د لوست لپاره غزني ته راغلي وي، ځکه چه دغه وخت د غزنويانو دوره وه او غزني د علم او ثقافت او تصوف مرکز ؤ.

د کرامات د دغي ناقصي نسخې څخه ښکاري چي دغه کتاب خاص د ده پر کراماتو ليکل شوي و او ټول حکايات يې هم د ده په خوارقو اړه لري، چي يو مثال يې دغه موجوده حکايت او د غزني په مسجد کي د لويک د بت کشف کول او له مځکي څخه را ايستل دي.

۱۹. **باين مرلت؟** دا کلمه هم يقيناً مزگت ده، مرلت معني نه لري.

۲۰. **کشف شدس:** دا کلمه شدش ده يعني ده ته کشف شوه.

۲۱. **درمالوت؟** ضحيح يې در تابوت ده.

۲۲. **از شهر غزنه برجاست؟** برجاست دلته معني نه ورکوي دا کلمه برخاست ده.

اوس دا حکايت په صحيح ډول په اوسنۍ املا ولولئ:

"ابو حامد الزاولی را در تاريخ غزنه، از حسن صغانی روايت است که در بلدۀ غزنه، بر درب باميان، مسجديست عظيم، که آنرا مزگت افلخ (افلح؟) لويک خواندندی، و اين بتخانۀ عظيم بود، که وجوير لويک بر خدمت رتبيل و کابلشها کرده بود. چون پسرش خانان (خاقان؟) به مسلمی آمد، صنم لويک را نيارست شکستن و آنرا دران مزگت بزمين اندر کرد، و بتابوت سيمينه در نهاد.

کابلان شاه خنچل اين بيت فرستاد بلسان خلجيه، که لويک گفت (صورت صحيح بيت بعداً می آيد). خانان (خاقان؟) باز بکيش هندوان شاه شد و چون نبسۀ او افلخ (افلح؟) بشاهی بنشست، بتخانه لويک بر کند و مزگت

په زمي گزنه ښخېد لویک لویانو بویله لویا
کښه تور به براغلوم (بلوم؟) ممله تیز یو په ملا[1]
په اوستي املا داسي کيږي:
په زمي غزنه ښخید لویک لویانو بایله لویا
کښه تور به براغلوم (بلوم؟) ممله تازیو په ملا

د کلماتو تحلیل

۱. زمي

دغه اوسنۍ زمکه او د فارسي زمین ده، دا کلمه عیناً په فارسي پخواني ادب کي په دغه شکل شته، فخرالدین گرگاني (٤٤٦هـ) وایي:

چو این مایه بنودي رتسني را	نبودي جانور روي زمي را[2]

نظامي وایي:

اساسیکه در آسمان و زمي است	باندازۀ قدرت آدمي است

اسدي طوسي (متوفي ٤٦٥هـ) وایي:

زمین جاي آرام هر آدمي است	همان خانۀ کردگار از زمي است[3]

په اوستا کي زم (مځکه) او په پهلوي زمیک د آسمان په مقابل که وه[4] او زمیاد د زمکي د ودانۍ فرشته وه.[5] داسي ښکاري چه زمي پخوا په پښتو کي د اول حرف په سکون وه، چه وروسته زمکه یا مځکه د پهلوي زمیک ته نژدې ځني جوره شوه.

۲. گزنه:

په اصل کي (کزن) ده، چه د گزن او گزنه=غزنه ناقصه املا ده، دا کلمه په سغدي ژبه گزنک او د ماني په کتابو کي گزن او معني يې خزانه ده[6] او په سنسکریت کي جگن یا کجن وه چي عربو دغه کلمه معربه کړه. ابو منصور موهوب بن احمد بن محمد الخضر جوالیقي (٤٦٥-٥٤٠هـ) لیکي الکنز: فارسي معرب و اسمه بالعربیه مفتح[7] نو د عربي کنز د فارسي گنج معرب دی[8] چي قدیم شکل يې گزنه=گنزه=غزنه و او په فارسي کي د مرغوزن (گورستان) یا مرغزن په کلماتو

امامي هروي وايي:

آن جهانداری که گشت اندر نبرد　　　مرغزار از زخم تیرش مرغزن

منوچهري وايي:

وقت صلحش کس نداند مرغزن از مرغزار　　　وقت خشمش کس نداند مرغزار از مرغزن[١]

نو گزن=غزن، مجمع او مخزن ته وايي، چي د غزنه قديم نوم گزنه په پښتو کي ۇ او غزنه يې وروستني لغوي تحول دی او هيون تسنگ هم دغه نوم (هو-سي-نه) ضبط کړی دی[٢] او داسي ښکاري چه (گه -زه - نه) هم درې هجايي تلفظ لاره.

موږ ته د طبقات ناصري او د مسعود سعد سلمان محبوس شاعر له اشعارو دا ښکاري چي په غزنوي دوره کي ځيني د غرو کلاوي موجودي وې چي هلته به شاهانو خپلي خزانې خوندي کولې يا به محبسونه وه، ځکه چي د غزني کلا هم لوړه او خورا ټينگه وه، نو د گزن (خزانې) لپاره استعماليده، کننگهم وايي چه په اوهمه مسيحي پيړۍ کي د هيون تسنگ په قول غزني ډيره ترقي درلوده او محيط يې ۳۰ لي و (۵ ميل) او نوم يې له Gaza څخه جوړ شوی دی، چي معنا يې خزانه ده، دا ښار د نانوس(۵۰۰م حدود) او د يونيسيوس (۳۰۰ م حدود) په قول ډير ټينگ او جگ او تسخير ناوړه ښار و.[٣]

۳. سحيد لويک:

دا کلمه هم د لويک بت د ښخولو او مځکي کينلو په قرينه چي په دې حکايت کي ذکر شوی دی، د پښتو (ښخيد) ده، له ښخ او ښخول څخه چي د مفرد غايب صيغه ښکاري، او اوس موږ وايو (ښخ شو) گمان کوم چي د (ښخيدل) مصدر پخوا پخپله مستقيم مشتقات درلوده او (ښخ کيدل) د ژبي د وروستني فتور نخښه ده او د صيغې اخير (يد) د فارسي له هروي لهجې سره ډير نزدې دی چه پخوا د مفرد غايب لپاره راته.

مثلاً: وی نان خورديد (وي نان خورد) احمد استاد محمود ايد (احمد استاد محمود است) نو ښخيد لويک هم دغه معني لري: ښخ شو لويک، د خواجه عبدالله انصاري په طبقات الصوفيه کي چه په هروي لهجه دی، ډير داسي د مفرد غايب صيغې شته.[٤]

٤. لوي انو:

په اوسنۍ املا (لويانو) ده، له دې څخه هم ښکاري چي د لويک ريښه هم لوي وه او پښتنو دوی لويان هم بلل. دا

فارسي باخت ورته وايي.

٦. لويا:

اوسنۍ لويي د هغه لوي ريښې څخه پر قديم ډول اسم حالت دی.

پخوا داسي کلمات ډير وه خو اوس خورا لږ دي مثلاً اوس موږ خندا، ژړا، ړنا، نڅا وايو، خو ځغلا، شنا، څلا، زرغا، زلما، ښکلا، ملا نه وايو، حال دا چي دغسي ډير کلمات په پخوانۍ پښتو کي وه او په پخوانو اشعارو کي مستعمل دي.[1] وګورئ په لومړۍ مسري کي لويان، لويا دواړه له يوې ريښې دي او دا ثابتوي چي د لويک لقب هم له دغي ريښې څخه را وتلي دی.

٧. کسه تر؟

دا کلمه کشه تر او کښته تور وه، لومړۍ ټوټه يې کښه له کښل څخه ده او دوهمه کلمه (توره) ده، چي په ترکيب کي (هـ) خذفيږي، لکه تورن، توريالي.

د (توري) کلمه په قديمو علامو کي خورا ټينګه ريښه لري، لکه دمخه ذکر شوي (تورامانا=تورمن) او تروجن پال (تورجن پالونکي) او کشتريه چه په سنسکريت او زړه پارسي او سغدي او اوستا کي عموماً د پاچا او حکمران او جنګي او توريالي په معناوه وه او د شاه او شار او کشور کلمې هم له دغي څخه را وتلي دي، او د پير روښان په خيرالبيان کي تور کښ راغلې ده.[2]

سر الکسندر برنس تر ١٨٣٦ع کال دمخه د اباسين په هنډ (پخواني ويهند) کي پر سنګ مرمر يوه سنسکريت کتيبه موندلې وه، چه د ميلاد په ٧-٨ پيړۍ کي کښلې شوې وه، پر دې ډبره ليکلي وه، چه يو غوښي خوړونکي قوم تورشکه Turshcas (تورکښ) پر دې سيمه مسلط وه، دا ليک يوه برهمن Seri Tillaka سري تلکه کښلی دی،[3] او داسي ښکاري چي دا غوښي خوړونکي تورکښان هغه هفتاليان (ابداليان) وه او دوي يې د دلاورۍ او توريالي توب په سبب تورکښ = کښه تور بلله، چي په دې پښتو بيت کي کټ مټ دغه کلمه راغلې ده.

کشتريه او کښ تور د لښکر او عسکر په معنا له قديمه په پښتو ادب کي موجود ؤ، او دلته هم په دوهمه مسرۍ کي دغه پښتو کښه = کښه تورو دی، چي مقصد څني فوج او عسکر دی. او لکه چي تاسو ولوستل دغه کلمه په هندي هفتالي منابعو کي توروښکه ده، چي دغه شکل او معنا لري.

٨- ببرا غلوم:

"کسي را بر جنگ تیز کردن" معنا لیکې ده.[1] بیهقي لیکي:

"اندیشید این پادشاه که ما بترسیدیم و بگریختیم و دم ما بگیرد، و بنامه ولایت داران را بر ما بر آغالانیدن گیرد و ناچار دوست بر ما دشمن شود." بل ځاي وایي: "که بنده بورتگین را برین قوم آغالید و او بخواهد آمد." [2]

نو په دې پښتو مسرۍ کي هم کښه تور به براغلوم داسي معنا کوي: عسکر به وګمارم او فوج به پاڅوم، یعني زه به ستا په مرسته خپل لښکر در ولیږم.

په پټه خزانه کي د امیر کروړ یو شعر دی، چي په هغه کي: "په ژوبله یونم یرغالم پر تښتیدونو باندي" راغلی دی[3]. هلته ما دا کلمه یرغالم لوستې وه، ځکه چي د خوشحال خان او نورو متوسیطینو په اشعارو کي یرغل او یرغال هم د حملې په مفهوم موجود وه، مګر ښایي چي د امیر کروړ دغه یرغالم هم برغالم وي، د برغلل له لازمي مصدره، چي دغه قدیمه ریښه لري.

او امیر کروړ هم د دغو لویکانو د زمانې پاچا دی، چي د دوی د سلطنت غربي خوا ته پر غور او زور او بادغیس حکمران ؤ او د ژبي نژدیوالي یې ضروري دی.

۹. بلوم؟

د بیت د هجایي تقطیع ځخه باید دا کلمه دوې هجاوي وګڼو (به – لوم). مګر ما چي هر څه فکر او مطالعه وکړه، د دغي کلمې حل مي و نه موند او داسي کلمه چي معنا یې له موقعه سره ونښلي او منطقي هم وي، ما نه کړه پیدا، ځکه دا کلمه دغسي پټه او ناحل شوې پاتي شوه.

۱۰. مملا:

دا کلمه ظاهراً نهې ده (مه مله) یعني ملتیا مه کوه. ځکه چي وروسته هم د بیت په پاي کي (ملا) راغلې ده، مل تر اوسه په پښتو، ممد او معاون او رفیق ته وایي، ملتیا، ملتوب، تعاون او رفاقت او همراهي ده. ملا په پخوانې پښتو کي لکه لویا د ملتوب په مفهوم وه، شیخ اسعد سوري د پښتو یو قدیم شاعر ٤٢٥ هـ وایي:

نه به لاس واخلې له ځوره نه به لورې　　　نه به ملا کړې له بې وزلو له ترار[4]

ملکیار غرشین (٥٧١هـ) وایي:

غازیانو راشئ　　　تول شا و خوا شئ　　　د شهاب په ملا شئ[5]

کله (ملی) د پاتیدو او اقامت او باقي بودن په معني هم راغلی دی.

د دنيا په سراي کي مخ و آخرت ته — کاروانو ته ملي ليږدي يو شاپوش دی

نو ښايي چي دلته هم (مه مله) يعني مه پاتيږه، دوام مه کوه وي.

اما د کلمې اخرني الف د (هـ) پر ځاي اوس هم د غلجو او وردگو او اپريدو په لهجو کي سته مه کوا، مه خورا، مه ځا وايي.

۱۲. تيز يو؟

دا کلمه د هجائي تقطيع لپاره (تي-ز-يو) بايد ولوسته شي، گمان کوم چي دا هم د ږغيز يو تور يو د اوښتلو د سيستم په اثر له (تازيو) څخه (تيزيو) شوې ده.

تازي له قديمه عربي ژبي او عربي قوم ته ويل کيده، په اوسنۍ محاوره بايد وهايو (مه مله د تازيو په ملا) يعني مه ځه يا مه پاتيږه د تازيو او عربو په ملگري کښي.

ځکه چي د غزني لويک خانان، جبراً مسلمان شوي ؤ نو يو بل لويک له کابله ده ته په دې بيت کښي وکښل، چه "هاي افسوس! لويک بت د غزني په زمکه کښي ښخ شو، او لويانو خپله لوئي بايلوهه، زه به لښکر در واستوم، ته د تازيانو (عربو) ملگري مه کوه، تازي چه پښتانه مسيد او وزير به ئې حتماً (تيزي) وايي، د عربي اقوامو لپاره قديم نوم دی، چي په پهلوي او فارسي کښي هم مستعمل و، فردوسي په شاهنامه کښي د عربو او سعد وقاص د حملې پروخت دغه د مطلق عرب په معنا استعمالوي، مثلاً:

نه تخت و نه ديهيم بيني نه شهر — کزا ختر همه تازيان راست بهر

از ايرانان و از ترک و ز تازيان — نژادي پديد آيد اندر ميان

نه دهقان، نه ترک و نه تازي بود — سخنها بکردار بازي بود

بيا وروسته تازي عربي ژبه هم بولي:

بتازي يکي نامۀ پاسخ نوشت — پديد آوريد اندر و خوب و زشت

اکثر محققان وائي چي دغه تازي نوم له (طائي) څخه اخيست شوی دی، ځکه چي د بنوطي قبيله ايرنيانو ته خورا نږدې او ورڅرمه قبيله وه، نو ټول عرب ئې په دغه نامه وبلل.[1]

دا چي يو ملت د يوې قبيلې په نامه وبلل شي، په تاريخ کي نور مثالونه هم لري؛ لکه يونان د يوې قبيلې يونيا په نامه، يا فرس (د عربو ايران) د پرسه قبيلې په نامه، چي يونانيانو (پرسيا) وبلله او بيا (پرشيا) شوه[2] او بل مثال ئې دا

نتايج

د دې مبحث ادبي او لساني او تاريخي نتايج دا دي:

۱. لويکان يوه شاهي کورنۍ وه، په زابلستان او غزني کښې، چې د کابل شاهانو سره ئې خپلوي لرله. د دوی نوم له پښتو (لوی) څخه جوړ شوي ؤ او ژبه ئې پښتو وه او قديمتر لويک وجوير (هجوير) نوميد د ۱۲۰هـ حدود.

۲. دغه يو بيت د لويکانو د ژبې نمونه پاته ده.

۳. د دوی د ژبې لهجوي سيستم د وردگو او مسيد او وزيرو اوسنۍ ادا ته ورته وه.

٤. دوی بتان درلوده، خو وروسته مسلمانان شول.

۵. د دوی جگړې له صفاريانو او غزنويانو سره څو قرنه جاري وې.

٦. د دوی نژادي تقارب له غلجيانو (خلجيانو) سره ښکاري، ځکه چې ژبه ئې لسان خلجيه بلل شوې ده.

۷. د غزني قديم نوم (گزنه) لکه په سغدي او فارسي کي چې ريښې لري، په پښتو کي هم (گزنه) ؤ.

۸. د پښتو يو قديم نظم ويونکي لويک، چې د خانان لويک او خنجل کابلشاه معاصر ؤ، په ۱٦۳هـ کي به ژوندی ؤ، نو دی هم لکه امير کروړ د پښتو قديم شاعر او د هغه معاصر ؤ.

۹. د لويکانو کورنۍ د سبکتگين په لاس ختمه شوه (۳٦۵هـ).

۱۰. پښتو په دغه اوقاتو (د ۲۰۰هـ حدود) په شرقي خوا کي پهلوي ته نژدې وه چې په دې بيت کي د زمي، گزنه او براغلوم او تازي کلمات له سغدي او پهلوي او فارسي سره نزديوالي او اشتراک لري. خو په دغه عصر کي چې د امير کروړ شعر هم موجود دي او وروسته به ئې تفصيل راشي، له دغو اغيزو څخه سپيځلي دی. نو داسي ښکاري چه د امير کروړ ژبه د غور په غرو کي له دغو اغيزو څخه ليري پاته وه. د زابل او غزني پر خواؤ، د ساساني دورې ثقافت او ژبې اثرونه کړي وه.

ځکه چې دا غرونه او رغونه د هند د برعظيم سياسي او تجارتي لار وه، او د عربو او ايران او ماورأ النهر د خلقو تگ او راتگ ډېر ؤ، نو د دوي ثقافي او ژبني اثرونه هم يوه طبيعي خبره وه.

۱۱. په مسيحي لومړيو پيړيو کي چه سپين هون (آريائي اقوام) د تخارستان له خوا زابلستان ته راغلل دغه هفتاليان (ابداليان) د ارغنداو او هلمند په ناوه او غرو رغو کښې تر کوږکه له پخوانو پښتنو سره گډ او ميشته شول، چې اوس د ابدالي (دراني) په نامه کښې هغه قديمه ريښه شته، او بله ډله د خلجي، غلجي (غرزي) په نامه له محلي پښتنو سره گډ

د لويکانو تاريخي ښکارندوی

لويک وجوير (هجوير) د رتبيل او کابلشاه په خدمت (کرامات) د ۱۲۰هـ حدود

لويک خانان د وجوير زوی (د گرديزي خاقان) مسلمان او بيا مرتد شوي لويک
د خنچل کابلشاه معاصر (د دوي معاصر د ۱٦۳ حدود)
يو بل لويک د پښتو بيت ويونکي

محمد بن خاقان (گرديزي) د ده نوم اسلامي او هم مسلمان ؤ د ۲۱۰ هـ حدود
افلح د محمد زوی د (گرديزي ابو منصور افلخ) د يعقوب ليث څخه په گرديز کي مات شو ۲٥٦هـ

منصور (تولد د ۳۰۰هـ حدود) د گرديزي په قول
مرسل (تولد ۳٥۰هـ حدود)
سهل (تولد) د ٤۰۰هـ حدود)

ابو علي (ابوبکر) لاويک
(طبقات ناصري) يا مطلق لويک
(سياست نامه) د کابلشاه د زوی
خسر، چي د سبکتگين له لاسه
ئې په ځرخ کښي د خپل زوی
(د کابلشاه زوی) سره ماته وکړه ۳٦٥هـ

دریم څپرکی
سوریان
۱۰۰-۱۵٤هـ

سوری په تاریخ کې:

سوری یا زوري هم لکه لویکان د پښتنو شاهانو یوه قدیمه کورنۍ ده، چې له دوی څخه د پښتو ژبې د اسلامي دورې ډېر پخواني آثار موږ ته پاتې دي؛ ځکه چې دغه سوریان د پښتو په تاریخ کې ډېر اهمیت لري.

نو دلته په لنډه د سوری د کلمې او قبیلې تاریخ شرح کوم، وروسته نو د دوی ادبي شهرت او د شعر مشاهیر ښیم:

سوری د غور یوه مشهوره طایفه ده، چې اوس هم شته او زوري یې بولي، دا نوم خورا زوړ دی، د عربو د تاریخ او جغرافیا لیکوال هم د زور یا زوري په ډول راوړی دی، لومړی مؤرخ چې په اسلامي دوره کې د زور نوم راوړي، احمد بن یحیی مشهور په البلاذري دی (د ۲۵۵هـ حدود). دی د سجستان او کابل په فتوحاتو کې هسې وایي:

"تر ۳۰هـ کال وروسته عبدالرحمن بن سمره بن حبیب بن عبدشمس د سجستان او زرنج او کش تر نیولو پس د الخرج له لارې بلاد داور ته راورسید او دغه ځای خلک یې د زور په غره جبل زور کې کلابند کړه، بیا یې نو له دوی سره روغه وکړه او لوی طلایي بت چې زور نومیده او د یاقوتو سترګې یې وې، واخیست او لاسوني یې ور پریکړه او هغه یاقوت یې له سترګو څخه راوکښه، د داور مشر مرزبان ته یې وهیل: له دې بته څخه ګټه یا ضرر چا ته نه رسیږي. تر دغه وروسته د بست او زابل په فتح بخت شو.[1]

بل مؤرخ ابو زید احمد بن سهل بلخي (متوفي ۳۲۲هـ) چې کتاب الاشکال یا صور الاقالیم یې په ۳۰۹هـ وکیښ او تر ده وروسته معروف اصطخری په ۳٤۰هـ هغه کتاب د المسالک و الممالک په نامه تهذیب کړ،، دوی هم دواړه د دغه بت او جبل زور ذکر کوي، چې یاقوت یې په معجم البلدان کې را نقلوي او د هغه بت نوم زور یا زون ښیي[2] یاقوت په خپل یوه بل کتاب کې وایي، چې: زور د لومړي حرف په ضمه او د دوهم په سکون د داور په ښارو کې یو بت و[3].

تر اسلام دمخه چې کومو مؤرخینو څه کښلي دي؛ همداسې ښکاره کوي، چې دا بوتونونه مشهور وه، چیني زایر هیوان تسانګ چې په ٦۳۰م دغه بت لیدلي ؤ، وایي چې نوم یې شونا او دا معبد د ستاو کوتا په سیمه کې پر یوه غره پروت

پاتيږي او يوه مشهوره او لويه قبيله له پښتنو څخه په دغه نامه يادېږي او د دوی په نامه، د زور آباد مشهور ښار ودانيږي، د دې ښار بقايا اوس هم په دغه نامه پاتي او د سرخس پر جنوبي خوا د هرات په شمال غربي گوښه کي واقع دي، ياقوت دا ښار د زور ابذ په نامه د سرخس له سيمو څخه گڼي[1]؛ مگر دغه زور آباد پخوا په هرات اړه درلوده؛ لکه ابو بکر عتيق بن محمد السور آبادي مفسر (حدود ٤٦٠هـ) چي په هروي هم مشهور دی، او اوس هم زور آباد د هرات شمال غربي سرحد دی. د سور او سوري قوم نوم او رجال ډېر معروف وه، مثلاً سوري ابن المعتز و سلطان مسعود د غزنوي د عصر د خراسان عميد (حکمران) ؤ او شيخ عبدالجبار بيهقي په خپلو اشعارو کي دی هسي يادوي:

تنبه ايها المغرور وانظر — الی آثار مسعود و سوری

ولاتغتر بالدنيا سروراً — فان الموت يهدم کل سور

يا دا:

امير بسوي خراسان نگر![2] — که سوری همی مال و ساز آورد

دغه سوری قوم له پښتنو لوديانو سره خپلوي لري، چي د لودي کورنۍ هم په پښتو ادب کي مهم پخواني آثار لري او په دوي کي شيخ حميد او سلطان بهلول او نور معروف سلاطين تير شوي دي او په دغه کتاب کي به يې شرح بيله راشي له سوريو څخه هم د غور او هند مشهور شاهان شته چي دوی په پښتنواله او ميړانه مروف وه، د تاريخ له پاڼو څخه ښکاري چي سوريانو تر اسلام دمخه او بيا د اسلام په لومړيو وختو کي پر غور او خراسان پاچاهي کړله، څو وروسته غزنه، باميان، تخارستان او زابلستان هم په دوی اړه درلوده او د غور مشهور او برميالي سلاطين له دغه پښته وه، چي شرقاً يې تر آمو او پاميره او جنوباً يې د عربو تر بحيرې پوري د سلطنت لمن ارته وه. قاضي منهاج سراج، چي د دوی د دربار مؤرخ دی، هسي وايي:

"د ضحاک (په پښتو سهاک يا سهک) له اولاده دوه ورونه وه؛ چي مشر يې سپه سالار او تر اسلام ډېر دمخه، د دوي کورنۍ د غور شاهي لرله دوي شنسبانيان بولي؛ ځکه چي لوی نيکه يې شنسب (پښتو: شين اسپه) نوميد او د عليؓ په خلافت کي مسلمان شوي او د غور پاچا منل شوي و.[3]

علاوه پر دغه د سوريانو بل پاچا هم د اسلام په ابتداء کي د مرو مشر و، چي ماهوي سوري نوميده، دې سړی د ساسانيانو اخرني پاچا هم، يزدگرزد سوم مړ کړ او د حضرت عليؓ له خوا په کوفه کي د مرو په پاچاهي ومنل شو[4]

فردوسی هم دی سوری نژاد گڼه او وايي:

بشهر بخارا نهادند روی   چنان ساخته لشکر جنگجوی[1]

په دې ډول سوري اقوم، تر اسلام دمخه او بیا د اسلامي دورې په لومړیو وختو کي شهرت درلود او لکه چي ومولوستل ، پر غربي پښتونخوا یعني غور او خراسان بریمن وه.

۱. امیر کروړ او ابو مسلم:

مخکي مو ولوستل چي د سوریانو د شنسب کهول مشهور و، دوی د غور پر غرو شاهي کوله، دا شنسب د خرنک زوی و، چي د اسلام په ابتداء کي ژوندی و، د ده زوی امیر پولاد ډیر مشهور شو، د خپلو پلرو نوم یې بیا ژوندی کړ، کوم وخت چي ابو مسلم مروزي د بني امیه امیران له خراسانه وشړل او د بني عباس په طرفدارۍ ټینګ ودرید؛ نو امیر پولاد د غور لښکر د ابو مسلم مدد له بوت او د آل عباس د پاچاهۍ لپاره یې ډیر کارونه وکړل. د ده مرکز په غور کي مندیش و او پر ټول غور یې حکومت کاوه چي مړ شو نو یې امارت زامنو ته پاتي شو، بیا نو د امیر بنجي نهاران تر وخته د دوی احوال نه شو معلوم.[2]

دا روایت د خراخان مشهور مؤرخ منهاج سراج جوزجاني د منتخب تاریخ ناصري په حواله کښلی دی، وایي چي امیر پولاد د ابو مسلم (۱۳۹هـ) معاصر و بنجي نهاران د هارون الرشید (۱۷۰هـ) له درباره عهد او لواء راوړه او بیا نو د دې کورنۍ یو بل مشهور پاچا امیر سوري یادوي، چي د آل صفار (۲۵٤-۲۹٦هـ) معاصر دی، له دې څخه ښکاري چي د شنسب له وخته یعني د اسلام له ابتداء څخه بیا د سلطان محمود او مسعود تر وختو پوري د سور کورنۍ امارت لاره؛ مګر د دغو شاهانو احوال متأسفانه مؤرخینو ته په تفصیل نه و معلوم؛ نو یوازي د څو تنو نومونه یې ذکر کړي دي. وروسته چي د غور پاچاهان پر غزنوي کورنۍ غالب شول، دا ټول له سوري کورنۍ څخه وه او د دوی کورنۍ د مغولو تر تاړاکه (٤۰۰هـ) پوري پر غور او خراسان او بامیان او تخارستان او سیستان او زابل او کابل شاهي کړله، هندوستان هم دوی فتح کړ او د ګنګا تر څنډو پوري یې سلطنت ورسید، د پښتو ادبي آثار داسي ښکاره کوي چي دغي سوري کورنۍ پښتو ویله او په دوی کي د پښتو ادب بهترین او خورا زاړه آثار پیدا شوي دي.

تاسو د طبقات ناصري په روایت کي ولوستل چي امیر پولاد د ۱۳۰هـ شاو خوا کي د غور مشهور سوري پاچا و[3] په دغو وختو کي د خراسان خلکو غوښتل چي خپل هیواد آزاد کاندي، د دغه تحریک په سلسله کي د خراسان یو مشهور سړي ابو مسلم مروزي را پورته شو، چي د خراسانیانو په کومک یې د بني امیه اخر پاچا مروان مات کړ او په ۱۳۲هـ یې

پښتانه په حواله هسي وايي:

چي امير کروړ جهان پهلوان د امير پولاد سوري زوی و او دا امير په جگړو کي د ابو مسلم خراساني کلک ملگری او بريالی مل و. که څه هم د امير کروړ نوم نور مؤرخانو نه اخلي او منهاج سراج تش دوني وايي چي پس له امير پولاده د ده زامن د غور واکوال وه[1] مگر محمد بن علي البستي په تاريخ سوري کي د امير پولاد يو زوی چي امير کروړ جهان پهلوان سوري غوري دی، ستايي او د ده پښتو اشعار را نقلوي او داسي ښکاري چي امير کروړ جهان پهلون ډير شجاع او اديب او د قلم او توري څښتن و.

که څه هم تاريخ سوري اوس نشته، مگر د پټي خزانې مؤلف د لرغوني پښتانه په حواله ا امير کروړ په باب کي لاندي معلومات موږ ته سپارلي دي.

"نقل کا زبدة الواصلين، شيخ کټه متی زی غورياخيل پخپل کتاب "لرغونی پښتانه" کښي، چي دی نقل کا له "تاريخ سوري" څخه، چي په بالشتان[2] ئې کتلی او موندلی ؤ، شيخ کټه عليه الرحمه هسي وايي چه په تاريخ سوري کي راوړي:

چي امير کروړ د امير پولاد سوری زوی ؤ، چه په کال ۱۳۹ سنه هجري، د غور په منديش[3] کي امير سو، او "جهان پهلوان" ئې باله. وائي چه د غور کوټونه او د بالشتان او خيسار[4] او تمران[5] مانۍ، او برکوشک[6] ئې ټول ونيول، او د رسالت له کهوله ئې په خلافت کي ډير کومکونه وکړل.

نقل کا: چي امير کروړ، ډير غښتلی او پهلوان ؤ، په يوه تن له سلو جنگاورو سره جنگېده، ځکه ئې نو "کروړ" باله، چه معنی ئې ده کلک او سخت. وائي: چه امير کروړ به په دوبۍ[7] زمين داور کي ؤ، او هلته ئې مانۍ درلوده چی کټ مټ د منديش په شان وه او په دغه ځای کي ئې ښکار کاوه او عشرت. په تاريخ سوری کي راوړي: چي دا اميران له پېړيو په غور او بالشتان او بست کي وه او د هغه سور نومی له اولاده دي، چه د سهاک له پښته وه. امير پولاد په هغه دعوت کي شريک ؤ، چه ابوالعباس سفاح د بنی اميه سره جگړه کړله او ابومسلم ئې هم مرستی ؤ. شيخ کټه عليه الرحمه له تاريخ سوري نقل کا چي امير کروړ عادل او ضابط او د ښې وينا خاوند و، ده به هر کله شعرونه ويل. په کال سنه ۱۵٤هـ د پوشنج[8] په جگرو کي مړ شو او تر ده وروسته يې زوی امير ناصر ايوادونه ضبط کړل او د غور او سور او بست او زميندار پر مځکو خاوند شو".[9]

د امیر کروړ کورنۍ او شاهۍ له بابه دغه لوړ معلومات د تاریخ سوري په حواله مستند او ټینګ دي، که څه هم نور مؤرخین د ده د نامه تصریح نه کوي؛ خو اساساً دا بیان له نورو تاریخي متنو سره مخالفت هم نه لري. امیر پولاد او سوریانو کورنۍ او د دوی معاصرت او کومکونه له ابو مسلم سره دا ثابتوي چي دوی په غور کي لوي لاس درلود او په دې کي تاریخونه متفق دي؛ خو پټه خزانه د لرغوني پښتنانه په حواله له تاریخ سوري څخه دا خبره هم ښکاره کوي چي په هغه وخت کي د سوریانو ژبه پښتو وه او لکه چي اوس هم ځیني سوري خلک په بادغیس کي پښتو وایي د دوی پخوانو اجدادو هم پښتو ویله. امیر کروړ تر اوسه هم په پښتنو کي په افسانوي ډول مشهور دی- مثلاً که وغوایي چي د یوه شي قدامت بیان کړی وایي: د کروړ له وختو دی؛ نو ګویا کروړ د پښتنو یو پخواني تاریخي پهلوان دی چي د پښتو ژبي پخوانی شاعر هم ګڼل ګیږي.

د پښتو ډیر زوړ او پخوانی شعر:

د پښتو په خورا زوړ او پخوانو ادبي آثارو کي چي تر اوسه زموږ لاس ته راغلي دي د امیر کروړ سوري یو حماسي epic شعر دی چي پټي خزانې د تاریخ سوري په حواله خوندي کړی دی.

هغه وخت چي د پارسي ژبي لومړني شعراء لکه ابو حفص سغدي او عباس مروزي (دوهم هجري پیړۍ) او حنظله بادغیسي (متوفي ۲۲۰هـ) او فیروز مشرقي (۲۸۰هـ) او بوسلیک ګرګاني (۲۸۰هـ) لا دنیا ته نه وه راغلي، زموږ د پښتونخوا په غربي څنډو او د بادغیس او هرات او غور په سیمو کي د پښتو ژبي د شعر ږغونه اوریدل کیده او زموږ توریالي مشران لکه د توري پر میدان چي پهلوانان وه، دغسي د ادب او شعر پر ډګر هم دمخه وه.

داسي ښکاري چي په سوریانو کي د پښتو شعر د اسلام له ابتداء څخه موجود و؛ ځکه چي د امیر کروړ د ژوند وخت پس له ۱۰۰هـ څخه شروع کیږي او بیا موږ وینو چي په دغو سوري خلکو او هم د غور په اوسیدونکیو کي د سلطان محمود تر عصره د ۴۰۰هـ په حدودو کي هم د پښتو شعر ازانګي پورته وې؛ نو له دې څخه ثابتیږي، چي د اسلامي دورې په لومړیو څلورو سوه کالو کي غور او سوري قبایل د پښتو د شعر او ادب زانګو وه او په دغو وختو کي پښتو ژبي پاخه اشعار او ادبي آثار درلودل.

پټه خزانه د امیر کروړ سوري یو شعر هسي را نقل کوي:

په تاریخ سوري محمد بن علي البستي داسي کښلي دي چي: د عباسي دعوت په جنګو کي چي امیر کروړ ډیري

غشی د من[۱] مي ځي، بریښنا پر مېرخمنو[۲] باندې
په ژوبله[۳] یونم[٤] یرغالم[٥] پر تښتېدونو باندې
په ماتېدونو[٦] باندی له ما اتل نسته
زما د بریو[۷] پر خول تاوېږي[۸] هسک[۹] په نمنځ[۱۰] او په ویاړ[۱۱]
د آس له سوهمي مځکه رپېږدی غرونه کاندم لتاړ[۱۲]
کړم ایوادونه اوجاړ[۱۳] له ما اتل نسته
زما د توري تر شپول لاندې دي هرات و جروم[۱٤]
غرج[۱٥] و بامیان و تخار بولي[۱٦] نوم زما په اودوم[۱۷]
زه پېژندو[۱۸] یم په روم له ما اتل نسته
پر مرو زما غشی لوني[۱۹] ډاري دښن[۲۰] را څخه
د هریوالرود پر څنډو ځم تښتي پلن[۲۱] را څخه

---

۱. من: اراده.

۲. میرخمن: دښمن.

۳. ژوبله: جنګ.

٤. یونم: یون کوم.

٥. یرغالم: هجوم کوم – ښایي چي دا کلمه یرغلم وي، لکه د لویک په بیت کي چي یې شرح تیره شوه.

٦. ماتیدونکي: شکست خوړولي.

۷. بري: ظفر.

۸. تاویږي: څرخي.

۹. هسک: اسمان.

۱۰. نمنځ: ستاینه.

رپي[۱] زړن[۲] را څخه له ما اتل نسته
د زرنج سوبه مې د توري په مخسور[۳] وکړه
په باداری[٤] مې لوړاوی[٥] د کول[٦] د سور وکړه
ستر مې تربور وکړه[۷] له ما اتل نسته
خپلو وګړو لره لور[۸] پېرزوینه کوم
دوی په ډاډینه[۹] ښه بامم[۱۰] ښه ئې روزنه کوم
تل ئې ودنه[۱۱] کوم له ما اتل نسته
پر لویو غرو مي وینا درومي نه په ځنډو په تال[۱۲]
نړۍ زما ده نوم مې بولي[۱۳] پر دریځ[۱٤] ستایوال[۱٥]
په ورځو، شپو، میاشتو، کال له ما اتل نسته[۱٦]

د دې شعر ښیګړي او ادبی او تاریخی نتایج:

په اسلامي دوره کي دغه یو قدیم شعر دی چي له پټې خزانې څخه زموږ لاس ته راغلی دی، که څه هم د پښتو ادب عمومي تحلیلي کتنه او انتقادي څېړنه ما د څلورم ټوک دوهمي برخي ته پرېښي ده چي هلته به د پښتو ادب مضامین او محتویات مفصلاً راوړم، مګر دلته هري ادبي ټوټې ته بیل بیل ځیر کاته په لنډ دول لازم ګڼم، چي له دغو کتنو اوڅېړونو څخه د ادب لومړني مزایا او خصایص څرګندیږي او زموږ وروستني ابحاث هم پر دغو کتنو بنا کیږي.

---

۱. رپي: رپیږي.
۲. زړن: زړور.
۳. مخسور: سرخروي.
٤. باداري: سرداري.
٥. لوړاوی: ترقي.

۱. د پښتو دا زوړ شعر چي د هجري دوهمي پيړۍ له لومړۍ برخي څخه را پاتي دی له ظاهري پلوه يعني د ژبي او اداء او لغاتو او کلماتو له مخي مخصوص رنګ او زموږ د اوسنۍ ژبي له محاوروي جريانه سره توپير لري ډېر داسي لغات او پښتو سوچه کلمات پکي راغلي دی چي اوس متورک او مهجور دی او په عمومي محاوره او ادب کي نه استعماليږي.

د دې شعر له لساني پلټني څخه سړی دا نتيجه اخيستلای شي چي په دغه لومړنۍ دوره يعني په هجري اوله او دوهمه پيړۍ کي پښتو ژبه په غور کي د نورو ژبو له اختلاطه سوچه وه او دا سوچه توب او خالصوالي يې تر ٤٠٠هـ پوري هم ساتلي دی او هر څوني چي په اسلامي دوره کي پيړۍ پر تيريږي، هغوني ژبه له سوچه توبه ليري کيږي او نور عناصر په ګډيږي. تاسي دا شعر له سره تر پايه وګوري يو عربي يا پارسي لغت پکي نشته، ځيني لغات که يې له پخوانو اريايي ژبو سره مشترک وي، وي به د ځينو کلماتو ګرامري کيف او اشتقاقي ډول دا راښيي چي پښتو ژبي پخوا تر اوس قوي بنيه او غښتلي پېري درلود او د ايتمالوجۍ له پلوه يې ډېر مزايا او خصايص لرله چي اوس يې متأسفانه بايللي دي، مثلاً په دغه شعر کي د کلماتو د ساختمان او جوړښت له پلوه داسي مواد شته چي اوس يې نه لرو.

الف: پخوا ډېر مصادر په ژبه کي د څپلو مشتقاتو سره موجود وه چي اوس فقط له هغو څخه يوه سپکه ريښه موږ ته پاته او نور له منځه وتلي دی. مثلاً يون (تګ او کوچ)، يرغل (هجوم)، رپ (تپش) چي اوس شته؛ مګر مصدري او فعلي صورتونه يې ورک شوي دی؛ خو په دغه شعر کي د يونم (ځم)، يرغال (هجوم کوم)، رپي (ريږدي) په ډولو شته؛ نو چي مشتق افعال يې مستعمل و، بايد دغو مادو ته په ژبه کي د (يونل يرغالل رپل) مصادرو ته هم قايل شو چي اوس مستتعمل نه دی.

ب: زړن (دلاور)، دبښن (دشمن)، پلن (پياده) اوس مستعمل او ژوندی نه دی؛ خو داسي ښکاري چي (ن) د نسبت يا فاعليت ادات په آخر کي لري او لومړۍ کلمه له زړه او دوهمه له (دبښ) يعني عيب او زشتي او دريمه له پل (قدم) څخه جوړ شوی دی چي اوسني اشکال يې دا دي: زړه ور، دبنمن، پلي.

ج: ځيني پخواني کلمات چي دې زاړه شعر له زړې ژبي څخه را خوندي کړي دی د ژبي پخواني وسعت او ارتوالي څرګندوي او دا ښکاره کوي چي د ژبي ډېر مواد او ښه ښه کلمات متأسفانه له لاسه وتلي دی، مثلاً په دې شعر کي من خورا قديمه کلمه ده، چي په سنسکريت کي هم وه او موږ پخپله مستعمله ژبه کي د منل مصدر لرو او مشتقات يې هم وايو؛ خو ريښه يې نه ده راته معلومه چي دا مصدر له کومه شوی دی.

ختلو ځاي مشرق) لوديځ (د لويدلو چاي = مغرب).
له دغو قديمو الفاظو څخه ښکاري، چي پخوا ژبي په دې ډول د ظروفو نومونه درلودل چي ورو ورو محوه شوي دي. فقط دغه درې کلمې اوس د پټې خزانې د اشعارو په استناد راته پاته وې.
۲. د معني له پلوه هم دا لومړنی شعر ډېر قديم دی، له حماسي اشعارو څخه چي د دنيا د ادب يوه غوره برخه ده دا يو برجسته او غوره نسخه ګڼله کيږي. د شاعر لوړ حماسي مقام او د ده د توري غلبه او بری ښه تصوير کوي شاعر د خپل پاخه شعر او غښتلي قريحې په مرسته خپله وياړنه په داسي ډول کوي، چي يوه توانا او مقتدر شاعر ته ښايي له دغي وياړني څخه د امير کروړ ملي مينه او د خپل ټبر د پالني احساسات ښه ځرګنديږي او دغه د شعر يوه زړه ټوټه ده چي سړی د هغي زمانې د پښتنو اخلاقي او روحي کيفيت ښه ځني معلومولای شي او د شاعر د احساساتو د محيط هينداره ده، چي د پخواني ژوند مختلف پلونه پکي ښکاري.
۳. د شعر عروضي کيف او وزن هم د غور وړ دی او دا ځرګندوي چي ژبي پخوا د عروضو او بحر له پلوه هم پاخه اشعار درلوده او دغه مخصوص بحور له خورا زړې زمانې څخه په شعر کي موجود وه او د دې ژبي عروضي او بحري هويت او ځنګوالي بيل دی او پوره استقلال لري او د عربو د خليل بن احمد علم العروض لا دې مځکي ته نه و راغلي، چي دلته د اشعارو مخصوص ملي او پښتني عروض او بحور موجود وه او تر اوسه هم دغه آثار په ملي اشعارو کي پاته دي چي د پښتو د علم او ادب په تدوين او ترتيب کي ښايي دغو مخصوصو بحرو او اوزانو ته خاصه توجه وشي.
٤. د تيرو ځيړکيو له څيړنو څخه تاسي ته د پښتو ځيني قديم آثار ښکاره شوه؛ خو د دې شعر له لوستلو څخه موږ دغه ادبي نتايج را کښلای شواي چي د ژبي ادبي جوړښت او ښکلا را ښيي.
الف: پښتو ادب د ۱۰۰هـ کال په حدودو کي د ادب او احساساتو د ځرګندوني وړ و او داسي پوخ او غوره شعر يې درلود نو ښايي چي دې ژبي لږ تر لږه ۵۰۰ کاله دمخه ادبي عمر تير کړي او د هلکيني او زلميتوب مراحل ئې تير کړي دي چي دې درجې رشد او کمال ته رسيدلې دی ځکه چي دا شعر خو د ژبي د ادبي مراحلو لومړئ شعر نه ګڼل کيږي.
ب: د هري ژبي ادب چي نضج او پوخوالي ته نه وي رسيدلې په لومړنيو دورو کښي د نورو ژبو تر اثر لاندي کيږي. د پارسي ژبي په لومړنی ادب کي د عربي درنه اغيزه دوني ښکاري چي تر ٤٥٠هـ پوري لا هم دا ادب د عربي فکر او عربي ادب تر اثر لاندي و.[1]

دې شعر ته چې گورو نه د عربي او نه د پارسي اثر پکې ښکاري، پارسي خو په دغه وخت کې لا پوره ژبه نه وه؛ مگر د عربي یا مثلاً د پهلوي ژبې اغیزه هم په دې شعر کې نشته؛ نو دا ویلای شوای چې د دې شعر د ویلو پر وخت پښتو په غور کې خپل ادبي پوخوالي ته رسیدلې وه، چې دا شعر د نورو ژبو له اغیزو څخه تش دی او له دې څخه هم موږ نتیجه اخیستلای شو چې پښتو تر دې شعر دمخه باید ډیر ادبي مراحل تیر کړي وي، چې د ۱۰۰هـ کال په شا و خوا کې دې پوخوالي او متانت او نضج ته رسیدلې وي.

څرگندونه:

د سوري قوم او غوریانو څخه نور شاعران هم شته، چې په وروستو زمانو اړه لري ځکه چې زموږ دا تاریخ د عصر په لحاظ مسلسل لیکل کیږي؛ نو به یې وروسته پر موقع ذکر وشي اوس دلته تر لومړني شاعر وروسته نور د ده عصر ته نژدې ویونکي او شاعران ذکر کوه.

۲. هاشم د زید سرواني زوی
۲۲۳-۲۹۷هـ

لکه چې تاسو ولیدل د اسلام په لومړۍ او دوهمه پیړۍ کې د پښتونخوا غربي خواوې او د غور مځکې د پښتو ادب د پرورښت او ودې زانگو وه او دغه سوري کورنۍ وه چه له دوی څخه د غور د شاهنشاهۍ مشهوره کورنۍ پیدا شوه او ډیر مشهور شاهان او فاتحان لکه سلطان غیاث الدین او معزالدین محمد او نور پکې راوهتل او د دغې کورنۍ په وخت کې بیا غور د پښتو شعر او ادب ټاټوبي و چې د دوی د دربار شعراء به وروسته تاسي وپیژني؛ خو د ټولو پلټنو څخه داسي ښکاري، چه د غور او د هغه ځای په نژدو ځمکو کې پښتو یوه ادبي او درباري ژبه وه او د پښتو لومړني آثار هم په دغو سیمو پوري اړه لري.

تر جهان پهلوان امیر کروړ وروسته چې بل ادبي پخواني اثر زموږ څخه شته، تقریباً سل کاله د ده تر عصر را هیسته دي او دا ادبي نخښنه هم د غور په جنوبي خوا او د هلمند د غاړو په هغو ښارو پوري اړه لري، چې په هغو وختو کې یې روڼ مدنیت درلود او اوس وران دی. د پښتو بل شاعر او ادیب چې وروسته موږ ته معلوم دي ابو محمد هاشم بن زید السرواني البستي دي چې د ده اشعار او احوال هم د پټې خزانې مؤلف د شیخ کټه له لرغوني پښتانه څخه نقل کړي او زه

حکايت کا شيخ کته[۱] رحمة اللّٰه عليه چي ابو محمد هاشم د هلمند په سروان په سنه ۲۲۳ هجري قدسي زيږيدلي او په بست که يې له علماء او فصحاء لوستنه وکړه، او وروسته ولاړ، په عراق يې په کلو کلو د لويو ائمه وه څخه سمع وکړه، او ابن خلاد چي څرګند و په ابي العيناء سره يې په بغداد کي عمرونه تير کړل او له هغه يې د عربي بلاغت او اشعار ولوستل او په ۲۹٤هجري قدسي کال له عراقه بيرته راغي درې کاله وروسته په بست کي وفات شو نقل کا: چي ابو محمد په عربي او فارسي او پښتو شعرونه ويل او هغه وخت چي د ده استاد ابن خلاد ړوند شو؛ نو ده به يې خدمت کا او د هغه څخه به يې خواږه شعرونه په ادب کي د عربو ارويدل. ابو محمد له عربي څخه په پښتو د خپل استاد ډير شعرونه هم را اړولي دی.[۲]

د لرغوني پښتانه په استناد دا بيان د ابو محمد هاشم علمي او ادبي ژوندون را ښکاره کوي او داسي څرګنديږي چي د ۳۰۰هـ تر حدودو پوري د عربو مدنيت، د عربي ژبي سلطه او د عربي ادابو او علومو اثر د پښتونخوا په اکثرو برخو کي خپور شوي و او د دې مځکي غربي خوا ډيره تر دې اثر لاندي وه. که څه هم په دغه عصر کي د غربي پښتونخوا خلکو د آل طاهر (۲۰۵–۲۵۹هـ) تر بيرغ لاندي استقلال وموند او څه نه څه د پارسي ژبي ادب هم په دغو زمانو کي ژوندی شو مګر عربي علمي او ادبي او درباري ژبه وه او پوهانو خپل اثار په دغه ژبه ليکله. په خراسان کي ډير د عربي ليکوال او پوهان وه چي دوي د عربو د مدنيت او ادب په خپرولو کي ښه خدمتوني وکړه. مثلاً صالح بن عبدالرحمن سيستاني د حجاج بن يوسف په امر له ۸۱–۸۷هـ دواوين او دفاتر له پارسي څخه عربي ته نقل کړه[۳] او ډير علماء په عربي علومو بوخت شول، لکه ابو خالد وردان کابلي موسوم په کنکر چي د علي بن حسين رضی (٤٤–۷٤هـ) له ملګرو څخه و او د حجاج له ظلمه مکې ته وتښتيدي[٤] يا بشار بن برد د عباسي دربار ړوند شاعر چي اصلاً د تخارستان و او په ۱٦۷هـ وژل شوي دی[٥] يا ابو عمر د شمر بن حمدوية الهروي چي د عربي اخبار او اشعارو پوهاند و او يو عربي د لغت کتاب يې هم کښلي او په ۲۵۵هـ مړ شو[٦] يا ابو حاتم سهل بن محمد سجستاني چي د عربو په لغت او شعر او نحو کي عالم ؤ او ۳۲ کتابونه يې ليکلي دي[۷] چي له هغو څخه کتاب المعمرين (د ليدن طبع ۱۸۹۹ع) او کتاب النخله (د ايټاليا د پالرمو طبع ۱۸۳۷ع) مشهور دي او دا عالم هم په ۲۵۵هـ کي مړ دي[۸] او احمد بن ابو طاهر طيفور خراساني (متوفي ۲۸۰هـ) چي ۵۰ کتابونه يې ليکلي چي تاريخ بغداد (د لايبزيک طبع ۱۹۰۸ع) او کتاب المنثور و المنظوم او بلاعات النساء (د مصر طبع ۱۹۰۷ع) يې مشهور دی او ابو زيد بلخي (متوفي ۳۲۲هـ) د صور الاقاليم او نورو ډيرو کتابو خاوند او ابو داود سجستاني د معروف سنن خاوند[۹] (متوفي ۲۷۵هـ) او نور ډير پوهان او علماء له پښتونخوا څخه وپاځيدل، چي د عربي

يو له دغو پوهانو څخه ابو محمد هاشم دی چي دا سړی د عربي ادب پوهاند و او لکه پټه خزانه چي وايي: په کلو کلو د علم او ادب د زدکړي لپاره په بغداد کي ميشت و او د عربو د ادب له هغه مشهوره استاده يې استفاده کړله، کوم چي ابن خلاد نوميد او په ابي العيناء[1] معروف و.

هاشم په سروان[2] کي زيږيدلي او په بست کي يې ژوند تيراوه، او هم هورې په ۲۹۷هـ کال مړ دی. د پټې خزانې له ليکه ښکاري چي دا سړی د پښتو ژبي ليکوال هم و او ده په پښتو يو کتاب کښلي و، چي په هغه کي يې د عربو د اشعارو فصاحت او بلاغت بيان کړی و او نوم يې و ''د سالو وږمه''.[3]

متأسفانه چي دا کتاب اوس نشته او د پښتو په منثور ادب کي چي د کوم لومړني کتاب نوم موږ ته معلوم دي، همدغه د سالو وږمه ده چي د ''نسيم ريگستان'' معني لري او داسي ښکاري، چي دا کتاب به د پښتو له لومړنيو مؤلفانو څخه و.

د هاشم اشعار:

د دې عالم او اديب سړی کوم شعر چي زموږ په لاس کي دی، د پټې خزانې په ذريعي له لرغوني پښتانه څخه را نقل شوي دی. لکه دا کتاب چي تصريح کوي هاشم سرواني د درو ژبو شاعر و، هم په پښتو او هم په عربي او فارسي اشعار ويل؛ خو د ده عربي يا فارسي کوم شعر د پټې خزانې مؤلف نه دی را نقل کړی، که يې فارسي شعر زموږ په لاس کي واي؛ نو به يقيناً د دې ژبي له اولو شاعرانو څخه هم واي.

پټه خزانه ليکي:

''ابن خلاد چي يو ظريف او اديب سړی و په شعر يې درهم ستايلي دي او ابو محمد هغه شعر داسي په پښتو را اړولي دی:''

شعر

ژبه هم ښه وينا کاندي چي يې وينه[4]	د خاوند په لاس کي زر او درهمونه
ژبور[5] ور له ورځې وينا يې اروي	د درهم خاوندان تل وي په وياړونه[6]

که درهم یې ځني ورک شو، سي نتلي[۱] — پر نړۍ یې وي په خړو[۲] پیژندونه[۳]
که بډاي سوني[٤] وبولي[٥] خلق وایي — دا وینا ده رښتیانیه[٦] له رښتونه[۷]
که یې روزلي وهایي رښتیا خبره — نور وهایي د خو سوني دي تیرونه[۸]
هو درهم ښندي هر چا له لویه برخه — د درهم د خاوند هر ځاي پرتمونه[۹]
درهم ژبه ده که ځوک ژبور کیږي — ده وسله[۱۰] که ځوک په کاندي قتالونه[۱۱]

دا اوه بیته چي زموږ لاس ته راغلي دي د پښتو ژبي د دریمي هجري پیړۍ ډول او ادبي صبغه او رنګ راښيي.

که موږ د عربو د ادبي تاریخ کتابو ته رجوع وکړو؛ نو هلته د ابن خلاد ذکر مومو، لکه چي دمخه مي د ده د ژوند لنډ حال ځني را نقل کړ؛ خو د ابن خلاد هغه عربي شعر چي زموږ هاشم سرواني په پښتو ترجمه کړی دي یاقوت حمودي یې را نقل کوي، چي دلته یې زه د پښتو شعر د مقایسې لپاره را اخلم:

من کان بملک درهمین تعلمت — شفتاه انواع الکلام فقالا
و تقدیم الفصحاء فاستمعوس الیه — ورایته بین الوری مختلا
لولا درهمه اللتی فی کیسه — لرایته شرالبرتة حالا
ان الغنی اذا تکلم کاذبا — قالو صدقت و ما نطقت محالا
و اذالفقیر اصاب قالو لم تصب — و کذبت یا هذا و قلت ضلالا
ان الدرهم فی المواظن کلها — تکسو الرجال مهابة و جلالا
فهی اللسان لمن اراد فصاحته — و هن السلاح لمن راد قتلا[۱۲]

مقایسه او نتیجه:

د پښتو د ادبي نخښنه چي موږ په تحلیلي کتنه وګورو او د امیر کروړ له هغه لوموړني شعره سره یې مقابله کړو؛ نو له مقایسوي تحلیله داسي نتیجه اخلو:

۱. په دوهمه هجري پیړۍ کي د پښتو ژبه او شعر په غورکي سوچه او خالص و؛ خو په دریمه پیړۍ کي د عربي ژبي

---

۱. نتلي: زبون.

لغوي او ادبي اغیزې پرې شوي دی او د عربي فکر او ادب اثر په هغو ځایو کي غالب شوی دی، چي د عربو د حکومت اثر هلته ډېر و، یعني په خراسان او د پښتونخوا پر غربي څنډو تر زابلستان او کابل پوري دا عربي اثر خپور شوی و.

۲. په دریمه هجري پیړۍ کي لا پښتو ژبي ځیني هسي لغتونه او کلمات او تعابیر درلوده چي اوس نشته او د هاشم په دې شعر کي خوندي دی، مثلاً ویاړونه، خړی، سوڼي، بلل، تیرونه، چي اوس یې ریښې په ژبه کي بل راز شته مثلاً ویاړ: ویاړل، سوڼی ویشتل: تیري کول.

۳. د هاشم دغه قطعه شعر د بحر او وزن له پلوه هم عربي بحورو او عروضو ته نژدې دي، حال دا چي د امیر کروړ شعر وزناً او عروضاً ځانته خاص رنګ او صبغه لري.

نو د دغو درو، نتیجو تر لوستلو وروسته وایو چي ابو محمد هاشم د پښتو په ادبي تاریخ کي د عربي فکر او ادبي تحول اول نماینده او ښکارندوي دی او د ده دا یوه قطعه شعر د خپل عصر د ادبي حالت څرګندونه په ښه ډول کوي.

څلورم څپرکی
لودیان
۳۵۰-۴۰۰هـ

لودیان هم لکه سوریان د پښتنو یوه مشهوره کورنۍ ده چي د سلطنت او مشرتانه مرکز وه او پس له ۳۰۰هـ په شرقي پښتونخوا کي د دې کورنۍ د پاچاهانو نومونه اوریدل کیږي؛ ځکه چي دا کورنۍ هم په حکمدارۍ او پاچاهۍ او هم په ادب کي نوم لري؛ نو دلته د دوی تاریخ لږ راوړل کیږي:

لودي د پښتنو یوه قبیله ده، چي دغه کورنۍ هم له دغي قبیلې څخه وه او د الپتګین او سبکتګین د غزني د لومړیو پاچاهانو په عصر کي (۳۵۱-۳۹۰هـ) له دې قبیلې څخه شیخ حمید پر ننګرهار او پیښور تر ملتانه حکمراني درلوده او تر ده وروسته نصر چي زوی یې و پاچا شو او ملتان یې د سلطنت مرکز و. شیخ حمید لودي د ۳۵۰هـ په شاو خوا کي د راجه جي پاله له خوا له لغمانه تر ملتانه حکمدار و د ۳۵۱هـ په شاو خوا کي چي پر جیپاله له غربي خوا کومي حملې

په تاریخ افغانستان کي دوی پښتانه بولي؛ خو اوسني ځیني مؤرخان د دې کورنۍ پښتونوالي نه مني[1] او دوي عربي نژاد ګڼي مګر د پټې خزانې مؤلف هم دوی پښتانه بللي او پښتو اشعار ئې ځني را نقل کړي دي.

پټه خزانه خپل سند هم ښیي او دا مطالب له کلید کامراني څخه نقل کوي او کلید کامراني هم له یوه کتابه اقتباس کوي چي اعلام اللوذعي في اخبار اللودي نومید؛ ځکه چي دا کتاب په ٦٨٦هـ د یوه لودي سړي له خوا کښلي شوی دی نو د دوی د پښتونوالي مهم او زوړ سند هم دغه دی او موږ کولاي شو چي د دې کتاب پر تصریح اعتماد وکړو.[2]

له دې کورنۍ څخه پخوانو مؤرخانو درې تنه (حمید، نصر، داود) ذکر کړي دي، چي پاچاهان وه؛ مګر پټه خزانه د شیخ حمید یو وراره شیخ رضي هم ذکر کوي چي ده د خپل تربور سره یوه شعري معارضه او مناقشه کړې ده.

د لودیانو دا سلطنتي او ادبي کورنۍ که څه هم سلطان محمود منحله کړه او پس له داود بل پاچا نه شو پاتي؛ مګر وروسته هر وخت لودیان په تاریخ کي نوم لري. له دې څخه مشهور او نام دار خلک راوځي او په ۸۵۵هـ بیا د ټول هند سلطنت نیسي او د لودي پاچاهانو برم تر ۹۳۲هـ پوري په هند کي دوام کوي. سلطان بهلول، سکند، ابراهیم د دې قبیلې مشهور شاهان دي چي د پښتو ادب ممیزه له دوی سره د سلطنت په ډول ملګرې ده؛ ځکه چي دا کتاب زه د عصر او زمان د تسلسل په لحاظ لیکم؛ نو به د شیخ حمید د کورنۍ ادبي آثار دلته راوړم او د نورو لودیانو آثار به پر خپل خپل موقع دروښیم.

۳، ٤. شیخ رضی او نصر لودي

شیخ رضی او نصر لودي دواړه د شیخ حمید له کورنۍ څخه دی چي رضي د حمید وراره او نصر یې زوی دی او د مؤرخانو په قول تر شیخ حمید وروسته د ده زوی نصر پاچا شوي دی او رضي سلطنت ته نه دی رسیدلی.

د پښتو ژبي د دغو دوه پخوانو شاعرانو احوال پټه خزانه داسي راوړي:

"ذکر د امیر الفصحا شیخ رضي لودي: پوه شه په دې چي کامران خان ابن سدو خان په ښهر صفا[3] کي په سنه ۱۰۳۸ هجري یو کتاب وکیښ چي کلید کامراني یې نوم و په دې کتاب کامران له کتابه د شیخ احمد بن سعید اللودي چي په سنه ۲۸٤هـ یې کښلي او نوم ئې اعلام اللوذعي في اخبار اللودي دی هسي نقلل کا چي شیخ رضي لودي د شیخ حمید لودي وراره و چي شیخ حمید په ملتان پاچا شو نو یې خپل وراره پښتونخوا ته ولیږه، چي د هغو غرو خلک د اسلام دین ته راولي. شیخ رضي راغي دوه کاله د کسي[4] په غرو ګرځیده او هلته یې مخلوق مسلمان کړل. نقل هسي کا

عقايد زده کړل او وګوروهيدي[1] د دوی په اعتقاد ملحد شو، چي شيخ حميد رحمة الله وفات شو، نو يې پر ځاي نصر کښيناست او د الحاد ترويج يې غوره کړ او قرامطه يې راوستل. شيخ رضي چي سوچه مسلمان و خپل تربور نصر ته يې داسي پاړکي وکښل او ور وايې ستول.

پاړکي[2]

د الحاد په لور دي ترپلل[3]	ګروه[4] دي زموږ و کوراوه[5]
موږ روڼلي[6] په زيارنه[7]	تا په تور وتوراوه[8]
لرغون ولي ګروهيدلي[9]	چي دي ګوښي[10] اړاوه[11]
هغه ګروه چي دي اوس لړه[12] کړ	چي پلرو دي رڼاوه[13]
لودي ستا په نامه سپک شو	که هر څو مو درناوه[14]

قرامطه يا ملاحده بللي دي اشتباه ده؛ ځکه چي تر ۳٤۰هـ وروسته قرامطه له ترقۍ څخه لويديلي دي او هم قرمطي ډلي د مصر فاطمي خلفاوه تش په نامه منل حال دا چي د ملتان اسماعيليانو دوی په ښه ډول منل او بشاري مؤرخ هم تصريح کوي چي دوی د فاطميانو تر اثر لاندي او په جمعه او خطبه کي هم مخصوص شعابر لري او په اذان کي حي علي خير العمل وايه چي دا ټول د قرمطيانو شعاير نه دي نو داسي ښکاري چي اصلاً د ملتان دغه خلک اسماعيلي فاطمي وه (تعلقات هند و عرب ص ۳۱۷).

دا اشتباه قديمه ده ګرديزي چي خپل زين الاخبار په ٤٤١هـ په غزني کي کښلي دی هم د ملتان قرامطه يادوي. ابن اثير (ج۹ ص۱۳۲) هم دوی بد اعتقاده ملحدين بولي؛ نو ښايي چي د اخبار اللودي ليکوال هم له دغو تاريخو څخه متاثر شوي وي. په هر صورت د پټي خزانې څخه ښکاري چي لوديان اسماعيلي يا ملاحده نه وه؛ بلکه دا د مخالفينو له خوا يو تور و چي پر دوی اړول کيدي. ښايي چي په ملتان کي به د دغو فرقو تابعان اوسيدل چي سلطان محمود د هغو په بهانه پر ملتان يرغل کړي او لوديان يې بدنام کړي وي.

۱. ګروه اعتقاد و ګورهيدي، يعني معتقد شو (ګرويد).

۲. پاړکي: د شعر يوه قطعه. دا کلمه د سليمان ماکو په تذکرة الاولياء کي هم شته.

۳. ترپلل اوس ترپلودل وايو يعني غورځېدل.

نصره نه مو يې له کهاله[1] لودي نه يې په کاوه[2]
زموږ رغاده[3] ستا له گروهه دور ځلوي[4] په رغاوه[5]

شيخ احمد لودي هسي نقل کا، چي نصر لودي هسي د شيخ رضي غبرگون[6] وکاوه:

د الحاد په تور تورن[7] سوم زه لرغون خو ملحد نه يم
زما دښنه[8] هسي تورا[9] کړي که ملحد يم د دښنه يم
له اسلامه نه يم ترپلمه[10] تورانو[11] ښخه په ترپله يم
گروه مي هغه لرغوني[12] دی اوس هم کروړ[13] په لرغونه يم
د اسلام پر هسک[14] به ځلم و تورانو ته تياره يم
د دلودي زوی سنتي[15] يم د حميد له لوړ کهاله يم
تورانې دښن چي وايي زه له گروهه په اړه[16] يم
دا يې تور تاسي دروهوي[17] زه مؤمن ستاسي په تله يم

۱. کهاله: يعني له کهول او خاندانه.

۲. کاوه: کاوه کي، کوي په قديمو نومو کي راځي. د سردار او هوښيار او زعيم په معناوه د کيانيانو قديمه کورنۍ په دغه نامه وه؛ لکه کی قباد، کی خسرو وغيره د کيدار او کلر په نومو کي هم شته.

۳. رغا، نمبر ۱۲ ولولي.

٤. ورځلوي: يعني لو ورځ او قيامت.

٥. رغا او راغاوه دا دواړه کلمې د روغ يعني درست له ريښې ښخه دي، رغول يعني بيزاره کيدل او رابطه ځني شلول. د بيت معني دا ده: چي موږ ستا له عقيدې ښخه بيزاره يو د قيامت د ورځې په بيزارۍ.

٦. غبرگون: جواب.

د دښنو ويناوي مغبزه[1]   زه لودي يمه څو زه يم[2]

په دې ډول پټه خزانه د خپلو قوي اسنادو په اتکاء د دغو دوه تنو پخوانو پښتنو مشرانو اشعار موږ ته سپاري چې د پښتو په ادبي تاريخ کې ډېر مهم دي او هم د ژبې په تحول کې ښې نتيجې ځني ايستلاي شو چې لاند به يې ولولئ.

تحليلي کتنه او نتيجه:

د رضي او نصر دا اشعار چې موږ ګورو او د پښتو له دمخنيو او وروستنيو اشعارو سره يې مقابله کوه داسي نتايج ځني اخلو:

۱. د ۳۵۰هـ تر حدودو پوري لا د پښتونخوا پر شرقي خواوه د عربي اثر لږ و، که څه هم د هاشم سرواني نظم د لوديانو تر عصر دمخه دی، مګر ځکه چې د پښتونخوا پر غربي څنډو د عربو فکر او حکومت او ادب اثر ډېر و؛ نو د هاشم په نظم کي دغه اغيزې ښه ښکاري، ام د لوديانو نظمونه که څه هم تر هاشم وروسته دی خو د پښتو سوچه توب او د ژبي لغړوالي يې قوی دی او د عربي اثر لږ ښکاره کوي.

۲. د لوديانو له دغو نظمونو څخه ځيني مړه او متروک مواد لاس ته راځي او په دې خاصيت کي د امير کروړ شعر ته ورته دي او دغه آثار موږ ته راښيي چې د غزنوي دورې تر اوايلو پوري لا دې ژبې په شرقي خوا کي مخصوص ډول او رنګ درلود، چې وروسته يې هغه رنګ بدل شو.

مثلاً د تور يعني تهت له مادې څخه په دغو ويناوه کي تورن د صفت په ډول او تورا په مصدري معني او فعل يې وتوراوه او هم توراني داسي کلمات دي چې اوس نشته دغسي هم وکوراوه او رغا او رغاوه او نور ډېر نادر مواد لري چې اوس مړه دي.

۳. د دوه عربي لغاتو الحاد او سنتی څخه ښکاري چي د عربي ژبې اثر په دغو وختو کي تش په ديني اصطلاحو پوري محدود و. دغسي عربي اصطلاحات په ژبه او ادب کي ننوتلي وه؛ خو نور د ژوند څانګې ځني نشي وې.

٤. له دغو ويناوه څخه ښکاري چي په دغو وختو کي د پښتنو نفوذ او د پښتو د خپرتيا لمن شرقاً تر ملتانه وه او د پښتونخوا له غرو څخه پښتانه د شرق لوري ته ډېر خپاره شوي او د ژبي ادبي نفوذ يې هم له بادغيس او هراته د اباسين تر څنډو پوري شوی دي.

۵. لودي سلطنتي او ادبي کورنۍ که څه هم له پښتونخوا څخه ليري په ملتان کي ميشته وه؛ مګر دوی خپل پښتني

پنځم څپرکی
د پښتون کورنۍ

یوه تاریخي کتنه:

د پښتنو په تاریخ کي یوه ډېره مشهوره کورنۍ شته چي موږ ئې د وجود وخت پس له ۳۰۰هـ څخه تخمینولای شو، که څه هم د دې کورنۍ په باب کي ډېر متفرق او ډول ډول روایات د پښتنو په مؤرخینو کي شته او سړی نه شي کولای چي په ښکاره او مبرهن ډول د دوی احوال ولیکي؛ مگر د ملي عنعناتو څخه چي تر اوسه د پښتنو په منځ کي شته او هم له تاریخي لیکنو څخه سړی ځني نتیجې اخستلای شي او د دې کورني د نامدارو سړیو حال لږ لږ ځني څرگندولای شي.

د دې کورني لومړی مشر پښتون بابا (پټان)[1] دی چي نوم یې کیس[2] و، د کسي غره (کوه سلیمان) ته منسوب او عربي نوم یې مؤرخینو عبدالرشید کښلي دی چي ده درې زامن دلرودل او د پښتنو مشهور رجال او نیکو نه دي:

اول بیټ یا بیټني دوهم سړبن او دریم غرغښت.

له ملي عنعناتو او تاریخي لیکنو څخه داسي ښکاري چي دې کورنۍ د غور له غرو څخه د کسي غره کوه سلیمان ته لیږد کړي و او په دغه غره کي اوسیدل او هلته دا کورنۍ ډېره شوه او ډېر شهرت یې وموند او داسي سړي پکي پیدا شول چي د پښتو ژبي شاعران هم وه.

د پښتنو مؤرخان له پخوا زمانې څخه د دغي لویي کورنۍ احوال او د سړیو نومونه لیکي، تر ټولو دمخه خورا زوړ مؤرخ سلیمان ماکو دی چي دی پخپله تذکرة الاولیاء کي د بیټ نیکه، سړبن او اسماعیل احوال لږ لیکي او هم د دوی اشعار خوندي کوي، د ده د لیک نتیجه دا ده:

"بیټنی د کسي پر غرو باندي اوسید، د خدای په عبادت بخت و، سړبن د ده ورور او اسماعیل یې زوی و چي سړبن په زویتوب قبول کړی و. د اسماعیل مرقد د کسي په غره کي دی..."[3]

له دې کورنۍ څخه یو بل مشهور سړی خربښبون دی چي پټه خزانه او نور مؤرخان د ده نوم او احوال ذکر کوي، دا سړی هم د سړبن زوی دی، د کسي په غره او د کلات په غونډان کي اوسید او په مرغه کي په ۴۱۱هـ وفات شو.[4] زما مقصد دلته دا نه دی چي د دغو سړو احوال راوړم؛ ځکه وروسته چي د دوی اشعار ذکر کوم نو د دوی پر ژوندانه به

مفصلاً وړغیږم، دلته فقط دومره وایم چې مؤرخان د دې کورۍ پر وجود متفق دي او ابو الفضل مؤرخ په آیین اکبري کې او نعمت الله هروي په مخزن افغاني کې د دغي کورنۍ رجال او شهرت بیانوي او دواړه کتابونه د ۱۰۰۰هـ په شاوخوا کې کښل شوي دي.

خلاصه: له زرو کلونو را بدیخوا چې کوم عنعنات او تاریخي کتب موجود دي د دغي کورنۍ شهرت را ښيي او د دوی ادبي اثار او اشعار هم را نقل شوي دي چې د پښتو په ادبي تاریخ کې ډېر اهمیت لري او د قدماوه د دورې په آثارو کې غوره او خوندور او د ملي احساساتو ډک همدغه منقول اشعار او سندري دي چې لاندي یې بیانوم.

۵. بیټ نیکه

۳۵۰هـ

دا سړی په پښتنو کې ډېر شهرت لري او له قدیمي زمانې څخه مؤرخانو د ده نوم او حال لیکلي دی او په پښتني عنعنه کې هم دا سړي یو خورا لوی پښتون او مشهور نیکه ګڼل کیږي.

د دې عنعنې تصدیق په خارجي مؤرخینو کې ابو الفضل علامي ۱۰۰٦هـ د اکبر مغولي پاچا د دربار مؤرخ په دې ډول کوي: "په پښتنو کې درې ورونه بیټني او غرغښت او سړبن ډېر مشهور نیکونه دي."[1]

د بیټ نیکه نوم په تاریخو کې بیټني او بټن هم راغلی دی او نعمت الله هروي (نورزی) چې په ۱۰۱۸هـ یې مخزن افغاني تالیف کړی دی، هم د شیخ بیټني او د ده د اولادې احوال مفصل راوړي او ځینو نورو تاریخو ته حواله ورکوي چې مجمع الانساب او معدن اخبار احمدي او تاریخ ابراهیم شاهي له هغو څخه دي او تر ده دمخه کښل شوي دي. تر نعمت الله وروسته اخوند درویزه ننګرهاري چې تر ۱۰٤۸هـ پوري ژوندی[2] و هم د شیخ بیټني او د ده اولاد ذکر کوي او د پښتنو له مشاهیرو څخه یې ګڼي[3] مګر تر دغو ټولو یو پخواني او زوړ کتاب چې د بیټ نیکه ذکر او د ده اشعار پکې راغلي دي، د سلیمان ماکو د بارک خان د زوی تذکرة الاولیاء ده چې پس له ٦۱۲هـ لیکله شوې ده، د دې کتاب هغه یو ځو پاڼي چې شته د شیخ بیټني ذکر داسي کوي: "نقل هسي کاندي یارانو چې په روزګار د شیخ بیټني د ده ورور چې سړبڼ نومید او پر شیخ بیټني هم خورا ګران و، سړبڼ نه درلود زامن او هر کله به یې ویل خپل ورور ته، بیټني خپل زوی اسماعیل ورکاوه او لوي شو د سړبڼ په کاله، خداي مهربان د اسماعیل په برکت، سړبڼ ته نصیب کړه دومره زامن چې اوس تر وس تیر شو د ګڼون د هغو..."[4]

یو له بله ربط او نژدیوالي سره لري او دا ښکاره کوي چي تر زرم هجري کال مخکي هم د بیټ نیکه له بابته پښتنو معنعن او مستند روایات درلودل.

د بیټ نیکه نور احوال موږ ته نه دی معلوم او نه د ده د ژوند وخت مؤرخانو تصریح کړی دی، فقط د پټي خزانې له لیکو څخه ښکاري چي اسماعیل د بیټ نیکه زوی نیو[1] د خرښبون معاصر و او دغه سړی په ٤١١هـ مړ شوی دی[2] نو چي پلار او اکا یې هم د ۳۵۰هـ په حدودو کي ژوندي وي.

د بیټ نیکه اشعار:

د پښتو په پخوانو اشعارو کي د بیټ نیکه یو مناجات ډېر قیمتي دی او دا ادبي ټوټه سلیمان ماکو پخپله تذکره کي هسي راوړي:

"نقل کاندي چي شیخ بیټنی سپین ږیري شو نو ده به هر کله څښتن ستایه او رب ته به یې درخواست کاوه چي زما په کهول او سړبن او غرښبنت په کهول برکت کښېږده! بادار قبول کړ د ده درخواست، او ډکه شوه ځمکه د پښتونخوا د دوی په کهول، نقل کاوه شي چي حضرت شیخ بیټني به ډېر تر ډېره دا سندري لولولې او کسي غره کي به ګرځیده په شپې."

لویه خدایه لویه خدایه ستا په مینه په هر ځایه
غر ولاړ دی درناوۍ کي ټوله ژوي په ځارۍ کي
دلته دي د غرو لمني زموږ کېږدۍ دي په کي پلني
دا وګړي ډېر کړې خدایه!
لویه خدایه لویه خدایه!
دلته لږ زموږ اور بل دئ وهړ کورګی دئ، وهړ بورجل دئ
مینه ستا کي موږ میشته یو بل د چا په مله تله نه یو
هسک او مځکه نغښته ستا ده د مړو وده له تا ده
دا پالنه ستا ده خدایه
لویه خدایه لویه خدایه![3]

وي لکه امیر کروړ او لودیانو اشعار مثلاً په ټول شعر کي یوه پردۍ کلمه نشته او فقط د خداي مشترکه کلمه لري چي هغه هم ښایي د پښتو په ریښو کي ډیره نژدې وي او د دې سوچه توب علت هم دا دی چي بیټ نیکه په کوه سلیمان کي بیل اوسید او پر ژبه یې د نورو ژبو اثر نه و شوی. د شعر وزن او عروض یې هم د پښتو ملي بدلو ته ډیر ورته دی او یو تکراریدونکي کسر لري (لویه خدایه لویه خدایه) چي دغه قدیم ادبي رنګ تر اوسه هم د پښتنو په بدلو کي لیدل کیږي او ښکاري چي یو پخوانی ادبي مزیت دی. دا شعر د مضمون او ادبي فکر له پلوه هم پخواني اریایي سندرو ته ورته دی او لکه چي تاسو د دې کتاب په لومړی ټوک کي ولوستل په پخوانو اریایي اقوامو کي (کوله – کهول) څومره اهمیت درلود؟ او پر دغه کهول باندي اکثر اجتماعي تشکیلات بنا کیده او دوی هر کله خپلي کورنۍ او کهولونه ډیرول او کورنۍ یې د ټولو نعمتونو مرکز ګڼله[1] د بیټ نیکه دا شعر که له ریګویدا سره مقابله کړو نو د مضمون له پلوه له دې مناجات سره نژدیوالي لري: ''خداي د ژوندون واکمن دی مالک الملک دی، دی ښاغلي کورنۍ سړو ته ورکوي؛ نو خدایه! موږ ستا مریي یو! بې اولاده، بې ښیګړي مو مه وژنه!...''[2]

د پښتنو مؤرخان او اسماء الرجال خاوندان لیکي چي اسماعیل په اصل د بیټ نیکه زوی و او لکه چي دمخه مو ولوستل د خپل تره سربڼ په کور کي لوی شوی و؛ نو دی په سربني مشهور دی:

لکه سلیمان ماکو چي لیکي: اسماعیل د بیټ نیکه په کور کي لوی شوی و او د سلیمان په غره کي میشته او هم هورې وفات شو دا مؤرخ وایي:

''د اسماعیل مرقد واقع دي د کسي پر غره چي زه هلته تللي وم...''[3]

دغه روایات نعمت الله هم کټ مټ په مخزن کي داسي تایید کوي:

''چون اسماعیل بسن رشدي رسید از ریاضات شاقه بمراتب ولایت رسید و این شیخ اسماعیل سړبني پسر حضرت بیټ است.. شیخ اسماعیل سړبني قدس سره صاحب عبادت و ریاضت شاقه بود مقتداي وقت بعلوم ادبي کاشف اسرار طریقت و حقیقت بوده در ولایت روه چون بوطن مالوف رسیدند به مقام خواجه منزل ګرفتند و خلایق از جاهاي دور بملازمت شتافتند...''[4] سلیمان ماکو او خواجه نعمت الله هروي دواړه وایي، چي: د اسماعیل د ژوندانه ځاي کوه سلیمان و، بل ځاي نعمت اللّه تصریح کوي چي د ده مزار په هغه ځای کي دی چي وازه خوا یې بولي او وازه خوا د سلیمان د غره په لمنو کي ده. علاوه پر دغه په پټه خزانه کي هم د اسماعیل احوال لیکل شوي او وایي چي دی د خرښبون معاصر و؛ ځکه چي د خرښبون وفات په ٤١١هـ[5] دی نو موږ د اسماعیل د ژوند عصر هم دغه ګڼو.

د اسماعیل اشعار:

د اسماعیل اشعار موږ ته په دوه وسیلو را رسیدلي دی لومړی شعر یې هغه دی چې سلیمان ماکو پخپله تذکره کې په دې ډول را نقل کړی دی.

"نقل کاوه شي چې شیخ ملکیار[1] ستانه به تل تر تله د شیخ اسماعیل ستر ستانه پاڼکې[2] ویل او بړغ به یې کاوه دا شیخ د سړبن زوی و."

تبنته وکړه له ابلیسه	چې ابلیس لعین ښکاره شي
هلته ورکه پلوشه شي	ټول نړی توره تیاره شي
سړی وران شي له ابلیسه	غوڅ د پس په کټاره شي
که هر چا ابلیس خرڅ کړ	نو یې هلته ننداره شي
که سړی ابلیس ته پړ شو	نو پر کور د ویر ناره شي[3]

د اسماعیل یو بل شعر چې د ده پر خانداني احساساتو دلالت کوي د پټې خزانې لیکوال په دې شرح لیکي:

"هسي وایي، چې یو وقت خرښبون بابا او اسماعیل د سړبن او بیټني نیکه په مخ کې ناست وه، د دوی کور و د کسي په غره نو خرښبون د پلار او تره له خوا په تګ او رخصت ماذون شو، اسماعیل نیکه داسي نارې وکړلې."

که یون دی یون دی	مخ کې بیلتون دی
له کسي غره څخه	ځي خرښبون دی
که وروره وروره!	خرښبون وروره!
ته چې بیلتون کړې	زما ویر وګوره!
چې ځې مرغې له	توري کرغې[4] له
همزولي پاته	ځي څه برغې[5] له
د خداي دپاره	خرښبون یاره!

لکه چې تاسو ولوستل اسماعيل يو روحاني او د متصوفينو سره مل سړی ؤ، نو ځکه د ده لومړني شعر کي د وعظ او تلقين او نصيحت رنګ شته او ځني عربي لغات هم پکي راغلي دي چې د ده روحاني حيات ښکاره کوي اما دوهم شعر خاص په ملي وزن دی او د پښتو ژبي د مخصوصو عروضو او اهنګ نمايندګي کوي او پردي لغات هم نه لري، نو ځکه ويلاي شو چې دا شعر هم د پښتو ژبي په زړه دوره اړه لري او په هغو اشعارو کي حسابيږي چې د نورو ژبو اثر لږ پرې شوی دی. داسي نارې تر اوسه هم د پښتو ژبي په افسانو او نکلو کي شته چې شعری وزن او عروض يې مخصوص دي او په يوه خاص اهنګ ويل کيږي.

۷. خرښبون

٤٠٠هـ

په پښتنو کي دا سړی ډېر شهرت لري او د مشهور سړبن زوی و چې د بيټ نيکه وراره کيږي او د دې کورنې يو معروف شاعر دی او د ده درې زامن کند، زمند، کاسی هم خورا مشهور دي[1] او پټه خزانه يې احوال داسي ليکي: ”د پښتون بابا د کسي د عبدالرشيد لمسی و، خاوند ده ته ښکاره کمالات او کرامات ورکړي وه، د خداي په عبادت به بوخت و. نقل کا چې: د پلار په ژوند کي لا رخصت شو او د خپلو اولادو سره راغي له کسی ځخي غوړي مرغۍ ته، او کله به ولاړ د غنډان غره ته او هلته به يې خداي ستايه او نمانځه[2] او په کال کي به يو وار تلي د خپل تره بيټني نيکه ليدنه به يې کوله او پس له وفاته به يې هم زيارت ته ورتلي. خرښبون بابا د شيخ اسماعيل سره چې د بيټني نيکه زوی و لوی شو او هغه وخت چې خرښبون د کسي له غره غنډان[3] ته راتلي؛ نو اسماعيل بابا په ده پسې ډېر وژړل[4] ...“ تر دې وروسته د پټې خزانې ليکوال هغه داستان را نقلوي چې دمخه د اسماعيل په احوال کي ذکر شو او د اسماعيل هغه نارې ليکي چې د څرښبون په فراق کي يې کړي دي: پټه خزانه د خرښبون هغه د عبرګون (جواب) اشعار هم نقل کوي چې د اسماعيل د نارو په غبرګون کي د خرښبون له خوا ويل شوي وه، دا اشعار څلوريځ (مربع) ګڼل شي.

د خرښبون څلوريځ

بېلتانه ناره مي وسوه په کور باندي	نه پوهيږم چې به څه وي پيښ په وړاندي
له خپلوانو به بېليږم په سرو سترګو	واړه سترګي مي په وينو دي ژړاندي

ځمه ځمه چه اوږد یون. مي دي و مخ ته یانه ښوري[1] په اچوم و ترخ[2] ته
ستاسي یاد به مي وي بس د زړه و سخ[3] ته که دا مځکه غرونه ټول سي لاندي باندي[4]

د خرښبون دا جوابي څلوریځ شعر هم له دې پلوه چي تقریباً ټول پښتو دی او د نورو ژبو کلمات نه لري؛ نو د دې ژبي په ادبي آثارو کي اهمیت لري او دا ښکاره کوي چي تر دې وخته لا په پښتو کي د پردو ژبو کلمات ډېر نه وه ګډ شوي.

پټه خزانه وایي: چي خرښبون د خپل عمر پای ته په مرغه کي ساکن سو او دا مرغه یا غوړه مرغه هغه ځای دی چي د کندهار شرقي جنوبي خوا ته د ارغسان او کلات تر منځ د کوړک او کوه سلیمان په لمنو کي واقع ده او لکه دمخه چي وهیل شو، خرښبون د غنډان په غره کي هم اوسید، چي دا غر هم د کلات خوا ته د ترنک په وادي کي دی."

خرښبون په ٤١١هـ کال په مرغه کي وفات شو اولاد یې هم هورې اوسیدل؛ خو ده ده د زوی کاسي زامن بیرته د کسي غره او پښین ته تللي وه او د کند او زمند اولاد په ننګرهار او خیبر پیښور کي خپاره شول.[5]

داسي ښکاري چي د خرښبون اولاد ډېر شوي او وروسته د ده په نامه ډېر د پښتنو قبایل یادیده؛ لکه چي په ٨٢٠هـ میرزا شاهرخ د هرات تیموري پاچا کندهار ته راغي؛ نو د غزنین مشران او د پرمل او خرشواني افغانانو مشران دلته د ده حضور ته راغلل.[6]

دا روایت د هرات د دربار مؤرخ عبدالرزاق سمرقندي راوړی او دا ځني ښکاري چي خرشواني (خرښبوني) پښتانه په دغو اوقاتو کي هم په غزني په وززه خوا کي پراته وه.

شپږم څپرکی
نور پخواني شعراء تر ٦٠٠هـ

٨. شیخ اسعد سوري
٤٢٥هـ

قدماوه په دوره کي ډېر لوړ مقام لري او د ٤٠٠هـ په شاوخوا کي ژوندی و، پټې خزانې د لرغوني پښتانه په حواله داسي له تاريخ سوري څخه نقل کړی دی.

"شيخ کټه په کتاب کي د لرغوني پښتانه له تاريخ سوري هسي نقل کا چي: اسعد سوري په غور کي اوسيده او هلته د سوري خاندان په پادشاهۍ کي ډېر عزتمند ؤ شيخ اسعد د محمد زوی و چي په کال سنه ٤٢٥هـ په بغنين[١] کي وفات شو شيخ اسعد ډېر ښه اشعار ويل نقل کا، چي سلطان محمود غازي پر غور باندي د امير محمد سوري سره جگړه وکړه او په اهنگرانو[٢] کي يې محصور کا په دې وخت شيخ اسعد هم د اهنگران په کوټ کي و، هغه وخت چي سلطان محمود امير محمد سوري ونيو او بندي يې بوت غزني ته نو امير محمد سوري چي خورا زړه ور او عادل او ضابط امير و، له غيرته د بند مړ شو او شيخ اسعد چي دوست وه د امير محمد سوري پر مرگ يې ساندي وهيلې[٣]..."

په دې ډول اسعد سوري د پټې خزانې په قول په اهنگران کي اوسيد او وفات يې د زمينداور په بغني کي دی دا شاعر لکه د سوري له ټبره چي و د پادشاهانو په دربارو کي معتبر هم و او د امير محمد سوري سره يې اشنايي او دوستي لرله امير محمد سوري د غور له مشهورو شاهانو څخه دی چي قاضي منهاج سراج يې احوال داسي راوړي:

"چون تخت بامير محمود سبکتگين رسيد امارت غوريان بامير محمد سوری رسيده بود ممالک غور را ضبط کرده گاهی سلطان محمود را اطاعت نمودی و گاه طريق عصيان سپردی و تمرد ظاهر کردی تا سلطان محمود بالشکر گران بجانب غور آمد و در قلعهٔ اهنگران محصر شد و مدتها ان قلعه نگاه داشت و قتال بسير کرد و بعد از مدتها بطريق صلح از قلعه فرود آمد و بخدمت سلطان محمود پيوست و سلطان او را با پسر کهتر او که شيش نام بود، بجانب غزنين برد چون بحدود گيلان (نزديک غزنه) رسيد امير محمد سوري برحمت حق پيوست بعضي چنان روايت کنند: که او چون اسير شد از غايت حميت که داشت طاقت مذلت نياورد، خاتمي داشت در زير نگين زهر تعبيه کرده بود آنرا بکار برده در گذشت."[٤]

د پټې خزانې او طبقات ناصري روايت د امير محمد سوري د مرگ له بابته يو راز دی. بيهقي هم ليکي چي سلطان محمود په ٤٠٥هـ د بست او جنوبي خوا پر غور حمله وکړه او ويې نيو.[٥]

ابن اثير وايي: دا جنگ په ٤٠١هـ و چي د سلطان محمود له خوا د هرات حاکم التونتاش او د طوس حاکم ارسلان چاذب پر اهنگران راغلل او ابن سوري له لسو زرو لښکرو سره د دوی سره سخت جنگ وکړ، څو په پاي کي دی ونيول شو او په زهرو يې ځان مړ کړ.[٦] حميد الله مستوفي هم ليکي، چي سوري د غور پاچا له سلطان محمود سره جنگ وکړ

د مؤرخانو له دغو روایاتو ښه ښکاري چې محمد سوري په غور کې د سلطان محمود لوی معاصر رقیب او پایتخت یې اهنګران و او زموږ د پښتو ډېر مقتدر او لوی شاعر اسعد هم د دې پاچا سره هورې اوسید او دغه پاچا د دربار یو قصیده ویونکي شاعر و. د پټې خزانې مؤلف د لرغوني پښتانه په ذریعه له تاریخ سوري څخه یوه بولله (قصیده) را نقلوي چې شیخ اسعد سوري د امیر محمد سوري په ویرنه (رثاء) کې ویلې وه او هغه دا ده:

د محمد سوري په ویرنه کې یوه بولله

د فلک له چارو څه وکړم کوکار[۱]	زمولوي[۲] هر ګل چه خاندي په بهار
هر غټول[۳] چه په بېدیا غوړیده وکا	رېژوي ئې پاڼې کاندي تار په تار[۴]
ډېر مخونه د فلک څپېړه شنه کا	ډېر سرونه کا تر خاورو لاندي زار
د واکمن[۵] له سره خول پرېباسي مړ سي	د بې وزلو ویني توی کاندي خونخوار
چه له برمه[۶] ئې زمری رپي[۷] زنګلو کې	له اکوبه[۸] ئې ډاري[۹] تېرو[۱۰] جبار
هم ئې غشي سکڼی[۱۱] ډال د ژوبلورو[۱۲]	رستمان څني ځغلا[۱۳] کاندي په ډار
چه ئې ملاوي نه کړېږي په غښتلی	دا فلک پر وکا څه کاري ګذار؟
په یوه ګردښت ئې پرېباسي له برمه	نه ئې غشي، نه لیندۍ وي نه ئې سپار[۱۴]
څه تېرى څه ظلم کاندي اې فلکه!	ستا له لاسه ندی هیڅ ګل بېله خار

۱. کوکار: فریاد.
۲. زمولوي: پژمرده کوي.
۳. غټول: لاله.

په ویرژلو[1] لور[2] نه کړې په زړه کراړیۀ[3] پر نتلیو اوروې د غم ناتار[4]

هیڅ روغي[5] مې په زړه نسته ستا له څوره بېلوې په ژړا ژړ[6] مین له یار

له تېریو دي اوښی څاځي له اوربځیو څنې ژاړی په ورتې ورتې[7] ستا له شنار[8]

نه به لاس واخلې له څوره نه به لورې[9] نه به ملا[10] کړې له بې وزلو[11] له ترار[12]

نه به زړه وسوځوې په هیچا باندې نه به پرېوزې له گردښه له مدار

نه به وصل کړې مین له بل مینه نه به درملې[13] تپونه[14] د افگار

ستا له لاسه دي پراته ژوبل زگېروي[15] کا هر پلو ته تپې[16] زړونه په څار څار[17]

کله غوځې کاندې مراندې[18] د زړگیو کله تېر باسې وگړي هوښیار

کله تکی[19] واچوې پر نازولیو کله څیري کړې گریوان د نمنځی[20] چار

کله غورځوې واکمن له پلازونو[21] کله کښېنوې په خاورو کې بادار

---

١. ویرژلي: غمجن.

٢. لور: پیرزوینه.

٣. زړه کراړي: سخت زړه.

٤. ناتار: تاراج.

٥. روغي: سلامتي.

٦. ژړا ژړ: شور و فریاد.

٧. ورتې ورتې: د ژړا حال.

٨. شنار: دا کلمه اوس نه ده مستعمله. ښایي معنا یې ظلم وي.

٩. نه به لوري: نه به پیرزو کوي.

١٠. ملا: ملگری.

زموږ پر زړونو دي نن بیا یو غشی وهیشت	و دې ژوبلله[١] په دي غشی هزار

پر سوریو باندي ویر پریوهت له پاسه	محمد واکمن چه ولاړي په بل دار

یوهار سو اسیر په لاس د مېرځمنو[٢]	انتقال ئې وکړ قبر له بل وار

په سماؤ[٣] ئې ودان آهنګران ؤ	په ټیکنه[٤] ؤ پر درست جهان اوڅار[٥]

د محمود د ژوبلورو[٦] په لاس کنبېوت[٧]	چې غزنه ته ئې باتلی[٨] په تلوار

ننګیالیو لره قید – مړنیه[٩] ده ځکه:	سه[١٠] ئې والوتله هسک ته پر دې لار

تر نړۍ ئې غوره خاوري، هدیره کا	د زمریو په بېړیو[١١] کله وی څوار[١٢]

په دې ویر د غور وګړی تور نمری[١٣] شول	په دې ویر، رڼا تیاره سوله د ښار

ګوره څاڅي رڼې اوښې له دې غرونو	دا کړونګي[١٤] ساندي[١٥] لی[١٦] په شورهار

نه هغه زرغا[١٧] د غرونو، د بېدیا ده	نه د رزکیو په مسا[١٨] دی کتهار

نه غټول بیا زرغونېږي په لاښونو[١٩]	نه بامي[٢٠] بیا مسېده کا په کهسار

---

١. ژوبلل: زخمي کول. اوس مستعمل نه دی.
٢. میرځمن: دښمن.
٣. سما: د سم له ریښې څخه اوس مستعمل ندي ښایي معني یې پخوا اصلاح او انصاف و.
٤. ټیکنه: ښایي د ټیک له ریښې څخه به پخوا د عدالت په معني و.
٥. اوڅار: ظاهر او ښکاره.
٦. ژوبلور: جنګي سپاهیان.
٧. کنبیوت: ګرفتار شو.
٨. باتلي: د بوتلي قدیم شکل دی د بوتلل له مصدره.
٩. مړینه: مرګ.

نه له غرجه[1] بیا راځي کاروان د مشکو   نه را درومي غور ته بیا جوپې[2] د شار[3]
د پسرلی اوره تودې اوښې توینه   مرغلرۍ به نیسان نکړي نثار
دا په څه چه محمد ولاړ له نړیه   په ویرنه[4] ئې سو غور ټول سوګوار
نه ښکارېږي هغه سور د سور[5] په لتو[6]   نه ځلیږي هغه لمر پر دې دیار
چه به نجلیو په نڅا[7] پکې[8] خندله   چه به پېغلو کا اتڼ قطار قطار
هغه غور په ویر ناتار د واکمن کنښېوست   هغه غور سو د جاندم[9] غندي سوړار[10]
لاس دي مات سه اې فلکه چه دې وکا   محمد غندي زمرۍ د مړینې ښکار
شین زړګی فلکه! ولي لا ولاړ یې؟   اې د غور غرونو په څه نسوئ غبار؟
مځکې! ولي په رېږدلو[11] نه پریوزې؟   لاندې باندې سه! چه ورک سي دا شعار:
چې زمری غندی واکمن ځی له جهانه   چې څوک نکړي په نړۍ باندې قرار
سخ[12] په تا اې محمده د غور لمر وې!   په نړۍ به نه وي ستا د عدل سار[13]
ته پر ننګه وې ولاړ په ننګ کې مړ سوې   هم پر ننګه دې په ننګه کا ځان جار[14]
که سوري دې په تګ ویر کاندي ویرمن[15]سول   هم به ویاړي ستا په نوم ستا په تهار[16]
په جنت کې دې وه تون[17] زمورږ واکمنه   هم په تا دې وي ډېر لور[18] د غفار

---

۱. غرج: غرجستان.
۲. جوپه: قافله.
۳. شار: د غرجستان د مشرانو لقب و.
۴. ویرنه: ماتم.
۵. لومړی سور د خوښۍ په معني او دوهم د سوري قوم نوم دی.
۶. لته: سرزمین ناحیه.
۷. نڅا: رقص.

تحلیلي کتنه

د پښتو د قدماوه په ادب کې شیخ اسعد سوري لومړی سړی موږ ته معلوم دی، چې د ده شعر د پارسي معاصرو شاعرانو له آثارو سره نژدیوالي او ادبي رابطه او قرابت لري. دا خو ښکاره ده چې د ۴۰۰هـ په حدودو کې د پارسي ادب د ساماني شاهانو په دربارو کې په ښه ډول روزل شوی و او بیا د غزنویانو په دربارو کې چې د پارسي شاعرانو مجمع او ټولتون و هم لا پسې روزل کیده. په دې وختو کې سلطان محمود په غزني کې سلطنت کاوه؛ نو ډیر نوموړی پارسي شاعران په غزني کې را ټول شوي او د قصیده سرایۍ د عروج وخت و.

که د عنصري او فرخي او عسجدي او نورو هغو پارسي شاعرانو چې د غزني په دربار کې وه آثار او اشعار وکتل شي؛ نو دا ښکاري چې په دغه وخت کې شعر او عموماً قصیدې ویلو ته مخه کړې وه او هم په دغه وخت دغه ادبي فن بشپړ او پوخ شو، غزني او د غور لتي سره نژدې دي او دغو دوه د ادب او مدنیت مرکزونو ضرور روابط سره درلود نو ځکه موږ لکه په غزني کې چې په دغو وختو کې ډیر قصیده سرایان وینو په غور کې هم د دې ادبي میلان او ذوق اثر ښکاره دی که تاسو د اسعد سوري دغه غرا د مرثیې قصیده له نورو هغو پښتو آثارو سره چې هم په دغو وختو کې په غور او دښتو کې ویل شوي دي، ځنګ پر ځنګ کښیږدي نو بې له کتني او پلټني څخه دا لاندې نتایج لاس ته راځي:

۱. د وزن او عروض کیفیت له پلوه دا قصیده د پښتو له خپلو اوازانو سره ډیره فرق لري او کټ مټ د پارسي د اوږدو قصایدو په ډول ویله شوې ده.

۲. شاعر د پارسي قصیدو په ډول لومړی له فلکه شکوه کوي او فلک غندي، بیا نو خپل مطلب ته ګریز کوي چې د محمد سوري ویر دی او دا ګریز کټ مټ د پارسي قصیده ویونکو په ډول دی.

۳. په دې قصیده کې ډیر پارسي او عربي کلمات راغلي دي او دا ښکاره کوي چې په دغو وختو کې د غور پښتو خالصه نه وه؛ بلکې ډیر پارسي لغت ور سره ګډ شوي وه.

۴. سره له دې چې په دې قصیده کې ډیر عربي او پارسي کلمات شته، بیا هم ډیر نادر او پخواني پښتو لغات لري او دا ځني ښکاري چې تر دغه وخته لا پښتو ژبه په غور کې د لغاتو او کلماتو له پلوه ارته او غني ژبه وه او پس له دې دورې یې ډیر مغتنم ادبي مواد له لاسه ایستلي دي او ما دغه نادر لغات تر قصیدې لاندې د معناوه سره ولیکل.

خانها بینم پر نوحه و پر بانگ و ز خروش	نوحه و بانگ و خروشي که کند روح فگار
کویها بینم پر شورش و سر تا سر کوی	همه پر جوش و همه جوششس از خیل سوار
رستها بینم پر مردم و در های دکان	همه بر بسته و بر در زده هر یک مسمار
کاخها بینم پرداخته از محتشمان	همه یک سر ز ربض[1] برده به شارستان بار
مهتران بینم بر روی زنان همچو زنان	چشمها کرده ز خونابه برنگ گلنار
حاجبان بینم خسته دل پوشیده سیه	گله افگنده یکی از سرو دیگر دستار
لشکری بینم سرگشته سراسیمه شده	چشمها پرنم و از حسرت و غم گشته نزار
این همان لشکریانند که من دیدم دی	وین همان شهر و زمین است که من دیدم بار
مگر امسال ملک باز نیامد زغزا	دشمنی روی نهاده است برین شهر و دیار
مگر امسال ز هر خانه عزیزی گم شد	تا شد از حسرت و غم روز همه چون شب تار
تو نگوی چه فتاده است بنگر گر بتوان	من نه بیگانه ام اینحال ز من باز مدار[2]

د اسعد سوري په بولله (قصیده) کي هم د محمد د مرگ پر وخت د غور ویرجن او غمناک منظر په ښه ډول تصویر شوي دی له هغه بیته چي وایي:

''په دې ویر د غور وگړي تور نمري شول الخ...'' اسعد خپله استادي په دې قصیده کي ښه ښکاره کړې ده دی د غور د ویر او ناورین مناظر هسي تصویر کوي، چه په مقابل کي پخواني د خوښۍ او مسرت او نشاط رنگین تصاویر هم ښیي، وایي: په هغو غرو کي چي به مستي زرکي په مسا کتهار کاوه او د غور پیغلو نجونو به نڅاوي او اتڼونه پکي کول، اوس هلته ماتم او ویر پروت دی. هیڅ هغه نشاط او خوښي نشته د فرخي او اسعد سوري د شاعرانه تخیل او تصویر تر منځ دوني فرق دی!

چه فرخي د غزني د ښار والو غمگین منظر ښودلي دی، د حاجبانو، عاملانوم او درباریانو او لښکرو د ویر حالت یې تصویر کړی دی، چي یوه نارې غلبلې وهلې، نورو دکانونه تړلي وه او له یوه خولۍ ورکه وه او د بل پگړۍ، په غاړه کي کلاوه شوي وه او له میرزایانو څخه مشواڼۍ ورکي وې، سرونه یې له دیوالو وهل او ځینو پر سرونو لاسونه نیولي او بعضو خلکو خپل لاسونه چیچلي وه!!!

د پسرلی اوره تودې اوښي تويىنه		مرغلرۍ به نيسان نکړي نثار

اسعد د بوللي په پای کي د خپل وير احساسات په خورا قوت ښکاره کوي، اسمان ته وايي چي ولي ولاړ يې.

اې د غور غرونو ولي نه غبار کيږئ		اې مځکي ولي په زلزله نه کښيوزئ

دا خطابونه په يوه داسي ډول کوي، چي د محمد د مرگ د واقعې اهميت او غمجن توب ښه ښکاره کيږي او دا هم د شعر يو ډول کمال دی چي مخاطب ته هسي احوال تصوير کړه شي.

د قصيدې په پای کي اسعد د پښتنو د هغه ملي روح ترجماني کوي، چي د دوی ټول اشعار په ډک دي، که څه هم د محمد پر مرگ ډير وير کوي او دا ماتم دوني دروند گڼي چي بايد مځکه چاودلي او اسمان نسکور شوي واي؛ مگر چي دی د ننگ او ناموس په لاره مړ شوی دی، نو يې په نامه هم وياړي او په داسي مرگ چي ننگ او ناموس په لار کي وي، افتخار هم کوي:

که سوري د دي په تگ وير کاندي ويرمن شول		هم به وياړي ستا په نوم ستا په ټبار

که دا لنډۍ ولولئ تاسو ته په ښکاره شي چي دا فکر څنگه په ملي اشعارو کي تل موجود و:

جانان مي سر پر وطن کښيښود		په تار د زلفو په کفن ورله گنډمه

جانان مي ټپ پر ټټر وخوړ		په جنگ مغزي د کليو پيغلو کي گرځمه

په دې ډول اسعد خپله قصيده په افتخار تماموي او د محمد مرگ هم د ټولو سوريانو لپاره د افتخار وړ بولي؛ مگر فرخي خو ډيري نارې غلبلې وهي، د قصيدې په منځ کي بيا يو عارفانه تجاهل لري او له ځانه سره وايي چي محمود به نه وي مړ خو لکه چي د شپې د خمار په سبب ويده دي:

فال بد چون زخم اينحال جزاينست مگر		زنم ان فال که گيرد دل از آن فال قرار

مير مى خورده مگر دى و بخفته است امروز		دير برخاستر مگر رنج رسيدش ز خمار

دهل و کوس همانا که همى زان نزنند		تا بخشيد خوش و کمتر بودش بر دل بار

اى امير همه ميران و شهنشاه جهان		خيز و از حجره برون آى که خفتى بسيار

اسعد خو خپله قصيده تر فرخي دمخه ويلې ده ځکه چي محمود خو په ۴۲۱هـ مړ شوی دی مگر د دواړو شاعرانو د تصوير هدف بيل دی او اسعد خپله قصيده د قوم په افتخار ختموي، خو فرخي بيا هم د ځان په غم کي دی او وايي:

شیخ بستان بړیځ له بستان الاولیاء[1] څخه را نقل کړي دي. وايي چي شیخ تیمن د کاکړو له سیمي (کاکړستان) د غور خوا ته ولاړ او هلته میشته شو او د ده اولاده تر اوسه هم په غور کي شته او په تیمني قبیلې اړه لري، پخپله تیمن زاهد او عابد سړی و کله کله به له غوره بړوب ته تي او د خپل پلار کاکړ لیدنه به يې کوله، په غور کي دی په کجران کي اوسید، چي د غور جنوبي برخه ده او د زمینداور شمال شرقي خوا ته ده او مؤرخانو هم کجوران یا کجران لیکلي دی.[2]

د بستان اولاياء په روایت چي پټي خزانې را نقل کړی دی شیخ د علاوالدین خان حسین سام معاصر و چي د دې پاچا د سلطنت وخت د ۵۵۰هـ حدود دی او هم د دغه پاچا په عصر په کجران کي وفات شوی دی.[3]

د پټي خزانې مؤلف وايي: ځما پلا داود خان په بستان الاولیاء کي د شیخ تیمن دغه لاندي شعر لوستلي و او ما له خپله پلاره واورید، دا شعر په پښتو قدیمو اشعارو کي ښه عشقي نخښنه ده او د وزن او الفاظو او کلماتو له پلوه خالص او سوچه پښتو شعر گاڼه شي:

گهیځ رڼا د لمر خپره شوه — زما پر کور د ویر ناره سوه
د بیلتون ورځ توره تیاره سوه — بړغ سو ناڅاپه چي بیلتون راغي
زړه مي له دې ویرني[4] شین دی — په ژړا ژاړم څه ناورین[5] دی
زرغون له اوښو مي سادین[6] دی — په نول[7] نولیږم چي تاخون[8]ن راغي
نه به بیایم نه به بیا راسي — نه به تیاره شپه زما رڼا سي
نه به شهی[9] راته پخلا سي — بیلیړي پیر[10] يې اوس د یون راغي
د څښتن[11] پار دي هیر مي نه کړې — اغلیه[12] مخ چي په یانه[13] کړې
اوربل[14] دي پریښوي واته کړې — پر ما د بل اور کړودن[15] راغي

---

۱. د شیخ بستان احوال په دې کتاب کي وروسته وگورئ.
۲. مثلاً طبقات ناصري او د البیروني قانون مسعودی.
۳. پټه خزانه ص ٦١.
٤. ویرنه: ماتم.

د شیخ تیمن دا لوړ شعر چې په سوچه پښتو او وزن دی له هغو اشعارو څخه ګڼل کېږي، چې غنایي lyric او د موسیقیت خوا هم لري او له عشقي تغنی او بډغولو سره یې اړه ده او لکه پښتو اکثر عوامي اشعار په خوږه او خاص بډغ بډغول کېږي.

د تیمن نور حال موږ ته نه دی معلوم، فقط له دغه یوه شعره دوني ښکاري چې تیمن به یو عاشق مشرب سړی و او کله کله به یې د خپلو عاشقانه جذباتو په شور او هیجان کې خواږه شعرونه بډغول، د ده د شعر ژبه سپېڅلې، پاکه او سپینه ده او اشعار یې هم روان، سلیس او خواږه دی او د قدماوه په ډله کې د تیمن د شعر مقام کښته نه دی.

۱۰. ښکارندوی غوری

د ۵۸۰هـ حدود

د پښتو له پخوانو قصیده سرایانو څخه یو ډېر مقتدر او د غښتلي قریحې خاوند ښکارندوی دی، چې د غور و او پلار یې احمد د غور د فیروز کوه کوتوال و، داسې ښکاري چې د ښکارندوی کورنۍ د خپل عصر عزتمن او معتبر خلک وه او د غور د پاچاهانو په دربار کې په درنه سترګه لیدل کېده، پخپله ښکارندوی به کله په غور کې ژوند کاوه او کله کله به په غزنه او بست کې هم اوسیده، د ده شرح حال هم د پټې خزانې مؤلف له لرغوني پښتانه څخه را نقل کوي، چې د دغه کتاب خاوند هم هغه له تاریخ سوري څخه را اخیستي دئ او دی وایي: ښکارندوی د خپل عصر عالم او شاعر پښتون و او د سلطان شهاب الدین محمد سام شنسباني په حضور کې ډېر عزت او اعتبار درلود او د دغه پاچا او هم یې سلطان غیاث الدین غوري په ستاینه کې ډېرې قصیدې ویلې وې او د غور د سلاطینو د دربار پښتون شاعر و، داسې ښکاري، چې ښکارندوی به تل د غور سلاطین په پښتو قصیدو ستایل او محمد بن علي د تاریخ سوري مؤلف لیکلي دي چې ما په بست کې د ښکارندوي د اشعارو او بوللو غټ کتاب ولیدي.[1]

دا د پښتو قدیم قصیده ویونکي شاعر به تل د غور له سلاطینو سره په جګړو او جنګي سفرو کې ملګري و او هم د دیوان خاوند دی چې د ده له دیوانه د تاریخ سوري څخه شیخ کټه پخپل لرغوني پښتانه کې وکښله او له لرغوني پښتانه څخه محمد هوتک په پټه خزانه کې وساتله. دا قصیده چې اوس زموږ په لاس کې ده، ښکارندوی د محمد سام په ستاینه کې ویلې ده او د هغه سلطان د هند یو سفر تصویر کوي چې څنګه د سلطان لښکر هند ته ځي او څنګه پر اټک تیریږي.

د ستایني بولله[1]

د پسرلی ښکلونکي[2] بیا کړه سنګارونه — بیا ئې ولونل[3] په غرونو کښې لالونه
مځکه شنه، لاښونه شنه، لمني شنې سوې — طیلسان[4] زمردی واغوسته غرونه
د نیسان مشاطي لاس د مچیدو دی — مرغلرو باندي وښکلل[5] بڼونه
د غټولو[6] چنړی[7] خاندي و ریدی ته — زرغونو بټو کي ناځي زلمی جونه
لکه ناوې چه سور ټیک[8] په تندي وکا — هسي وګاڼل[9] غټولو سره پسولونه
مرغلرۍ چه اوره[10] وخونولیه[11] — په ځلا[12] ئې سوه راڼه خپاره دښتونه
زرغونو مځکو کي ځل کا لکه ستوریه — چه پر هسک باندي ځلیږي سپین ګلونه[13]
سپیني واوري ویلېده کاندي بهیږي — لکه اوښي د مین په ګریوانونه
هر پلورښې والې بهاندي خاندي — له خوښیه سر وهي له سینګړونه[14]
هر پلو د ګلو وږم دی لونلۍ[15] — ته وا راغله له ختنه کاروانونه
د مسیح په پو به مړو ژوندون بیا موند — پسرلی مګر مسیح سو په پوکړونه[16]
له مړو خاورو ئې آغلی[17] ګل را ویوست — وچ بېدیا او غر ئې کړله جنتونه

---

١. بولله: قصیده.
٢. ښکلونکي: آراینده.
٣. ولونل: وپاشل.
٤. طیلسان: قبا.
٥. وښکلل: ښکلي يې کړه.
٦. غټول: لاله. :

سړی جاجي[١] چه را مشت کړ را مشتگرو[٢]   گهیځ چوڼي[٣] چه په بڼ وکا ږغونه

په بربڼ[٤] چه ږغ د چوڼیو نغوږېده[٥] سي   ته وا چنډی[٦] سره پېودي[٧] اشلکونه[٨]

د زلما ټاپی[٩] راغلي دی پر جنډیو   لکه پېغله غوټي کاندي مکیزونه[١٠]

د پوپلو[١١] مخ سور کړئ پسرلی دی   یو د بل په غاړه اچوي لاسونه

د هنداور په څېر غرونه سپین وړنگن[١٢] دی   چه پر واورو باندي ځل وکا لمرونه

په غورځنگ غورځنگ له خولې ځگونه باسي   لکه شڼ[١٣] هاتی شڼا کاندي سیندونه

نه به چوڼی[١٤] په ستایه د گلو موړ سي   نه به موړ سم د سلطان په صفتونه[١٥]

د شنسب[١٦] د کهاله[١٧] ختلی لمر دی   د پسرلی په دود ودان له ده رغونه[١٨]

د ښندو اورو[١٩] ئې درست ایواد[٢٠] زرغون کړ   له قصدار[٢١] تر دیبله[٢٢] ئې یونونه[٢٣]

---

١. جاجي: فکر کؤي. اوس دا فعل نسته.

٢. رامشت: ساز او سراود را مشتگر سازنده.

٣. چوڼي: بلبل.

٤. بربڼ: لوړ باغ، خیابان.

٥. نغوږیده: اوریده.

٦. چنډی: ښایي چي د شاعر معني به لري.

٧. پیودي: نظم کوي.

٨. اشلکونه: اشعار.

٩. زلما: اوس نه ده مستعمله، ښایي د ځوانۍ په معني به وه له زلمي څخه، اما ټاپي اوس معین وخت ته وایي.

١٠. مکیز: د ناز مسل.

١١. پوپل: ښایي د یو گل نوم به و اوس دا نوم پر سړیو ایښود کیږي.

١٢. ورنگن: ښایي د ورانگې څخه جوړ شوی صفت وی د مشمشع په معنی.

په زابل چه د برى پرنيلي[1] سپور سي — په لاهور ئې د مېړني ګزارونه
نه ئې څوک مخ ته دري[2] د مېرڅمنو — نه ئې تورى ته ټينګېږي کلک ډالونه
د اسلام د دين شهاب د نړۍ لمر دى — تور ستهان[3] ئې کړ رڼا په جهادونه
هر پلا چي دى پر هند و سند يرغل کا — رڼوى توره نړۍ په شهابونه
په پسرلي چه ئې تېرون[4] په اټک وکا — غاړه غاړه ئې ترې[5] سولله زړونه
نه به ده غوندي روڼ ستورى په هسک ځلي — که څه پورته سي له غوره ډېر مېړونه
نه به راولي جګړن[6] د سيند په لورى — نه به برى[7] څوک د هند چناره ښهرونه
نه به څوک زلمي د غور سره را غونډ کا — د داور[8] توري به چېرې کا ځلونه[9]
يو خاوند شهاب الدين دى چه ئې وکا — په هر لورى هر ايواد ته يرغلونه
په جوپو جوپو جګړن ئې هند ته يون کا — چې د غور بادار همت وکا زغلونه[10]
نن په سيند باندي تېرېږى يرغل کاندي — په پرتم[11] ئې زمرى رېږدي په زنګلونه
څپان سيند ئې هم له ډاره ايلائى[12] کا — پر اوږو وړى د غوريانو ښه ايړونه[13]
په هر کال اټک د ده ښه راغلې کاندي — غوړوى په څنډو خپل پاسته سالونه[14]
پښتونخوا ښکلى ځلمى چه زغلي هند ته — نو آغليه پېغلي کاندي اتڼونه
زرغونې ختي[15] اغوستى وي دې غرونه — بټ[16] ببديا هم پسوللى[17] وي ځانونه

---

۱. نيلي: بوز آس.

۲. دري: دريږي قديم شکل.

۳. ستهان: ستان، ځمکه، سرزمين، په سنسکريت کي هم شته.

۴. تيرون: تيريدل، عبور.

۵. ترې: ښايي له تيريدل څخه پخوا به په بله معني و خو اوس نشته.

۶. جګړن: ظاهراً له جګړې څخه د جنګي په معنی خو اوس نشته.

هر گهیځ[1] چي لمر څرکیږي[2] له خاتیځه[3] څو چي یون کا د لویدیځیه[4] په څنډونه
که برېځر[5] وي، که غرمه وي که برمل وي که لرمل[6] که لمر لوېد[7] که ترملونه[8]
د شهاب جگړن به نه کښېني له زغلو نه به پرېږدي دا زلمی خپل بهیرونه[9]
زمری کله کاږي[10] ځان له یرغلگریو[11] څو ئې نکا مات مټونه[12] ورمېږونه[13]
یا به جنگ کا د بریو[14] رپی[15] په هند کي یا به پرېږدي[16] هم په دې چاره سرونه
یا به وران کا بودتونونه[17] د بمبڼو[18] یا به سره کاندي په وینو ایوادونه[19]
په رڼا اوسې ته تل د دین شهابه! نوم دي تل[20] وه پر دریځ[21] په نمزدکونه[22]
څو راڼه سي ستا په توره د هند لوریه چي نست[23] کړې له نړیه بودتونونه

---

۱. گهیځ: سهر.

۲. څرکیږي: له څرک (طلوع) څخه؛ خو اوس یې فعلي ډول نه دی مستعمل.

۳. خاتیځ: پخوا د مشرق په معني و، د ختلو ځای، خو اوس عام نه دی.

٤. لویدیځ: پخوا د مغرب په معني و، خو اوس عام نه دی، لویدل ځای.

۵. څنډه: اوس افق او کنارې ته وایي، خو څنډونه نشته.

٦. بریځر: ضحي.

۷. ۱۸، ۱۹، ۲۰ دا درې کلمې اوس نه وایو، ښایي برلم ماپښتین او لرمل مازیگر او ترمل ماښام وي، مل به د مهال مخفف وي چي اوس وخت ته وایو، نو باید مل (لوړ مهال) لرمل (کوز مهال)، ترمل (تور مهال) وي.

۸. ترمل: تور مهال.

۹. بهیر: قطار.

۱۰. ځان کښل: تیښته.

۱۱. یرغلگري: متهاجم.

۱۲. مټ: بازو.

ستا په زړه‌مه[1] دی خاونده لوی ښبنتن وي   موږ خو ستا په مرسته یونه ځو چي یونه[2]

کتنه او څېړنه:

د ښکارندوي دا قصیده د پښتو ادب یو ښهکار دی او د شاعر مهارت او استادي او د قریحې غښتلوالي او سپېڅلتوب څني ښکاريږي. لومړی مزیت چي په دې قصیده کي لیدل کیږي د کلام سلاست او رواني او بلاغت دی، چي هیڅ تعقید او ابهام نه لري او شاعر په خورا مهارت خپل مقاصد په ساده او سپېڅلو عباراتو ادا کوي.

که څه هم ښکارندوی ښاروال او درباري سړی و؛ خو کلام یې د غرو د ژبې کلکوالي او استحکام لري او ډېر د پښتو نادر لغات او مواد په کي شته چي پخوا ژوندي وه او ما د کتاب په حاشیو کي در وښودل. دا لغات موږ ته دا راښيي، چي پښتو خورا وسیعه ژبه وه او اوس یې ډېر پخواني کلمات له رواجه لویدلي دي؛ لکه خاتیځ، لویدیځ، لرمل، برمل او نور چي اوس یې په عوض کي موږ عربي یا پارسو کلمات وایو.

ښکارندوی چي د قصیدې په نشبیت کي د پسرلي کوم زیبا او ښکلی منظر تصویر کړی دی، د وطن له ښکلیو دښتو او غرو څخه یې الهام اخیستي دی د ده حساسه قریحه د مناظرو په تصویر کي ډیره ګړندۍ ده، د پسرلی زرغونتوب د ګلو غوړیده د نسیم نڅا او ښه بوی، د غوټیو لویدل او هغه لکه هینداره ځلول د سیندونو مستي او غورځنګ دا ټول د وطن د پسرلي طبیعي او ښکلي مناظر دی، د پښتونخوا د جمال نخښې دی چي شاعر یې په ترسیم او محاکات کي استادي او مهارت ښکاره کړی دی.

له دغي بوللي (قصیدې) څخه چي د ښکارندوی اوستاد له دیوانه موږ ته پاته ده معلوهلای شو، چي دا شاعر په ادبي فنونو او د بلاغت په اساسونو کي هم پوخ و او د ده اشعار له ښکلیو تشبیهاتو او استعارو ډک دی او اسلوب یې کلک او پوخ دی؛ مګر دا خبره هم باید هیره نه کړو، چي لکه د پښتو نور اشعار د ښکارندوی قصیده هم له سره تر پایه پر نیچر او طبیعت بنا ده او لکه د پارسي بعضي اساتید، پخپل شعر کي د هیئت، نجوم، فلسفې او نورو علومو اصطلاحات نه ګډوي[3] او په کلام کي هیڅ راز دروندوالي او تکلیف او بي خوندي نشته او په دې مزیت کي دی منوچهري ته ډېر ورته دی، چه هر کله طبیعي او حسي او د نیچر په لمن کي نغښتي او اشعار وایي.

په دې قصیده کي د غور د سلطان د لښکرو عبور پر سیند باندي تصویر شوی دی او شاعر په دغه پسرلي کي د سیند څپان توب او د پیغلو اتڼونه او د دنیا زیبایي او د غرونو زرغونیدل په داسي ډول راوړي دي، چي دا ټول د دغو

قدرت او مهارت ثابتویل چي د طبیعت په لمن او دایره کي خپل مقاصد بیله غیر طبیعي مبالغو ادا کړي او خپل ممدوح که هم ستایي د یوه انسان په ډول یې ستایي او د هغه اصلي او حقیقي مقام ساتي.

موږ د ایشیا په ادب کي تر ښکارندوی دمخه کټ مټ یوه دغسي واقعه لرو، چي یوه پادشاه د جیحون د تیریدلو پر وخت د یوه درباري شاعر له خوا ستایل کیږي که څه هم شاعر استاد دی او په ستاینه کي مهارت ښکاره کوي، مګر که تاسي دغه مدح د ښکارندوی له اداء، اسلوب او مضمون آفرینئ سره مقایسه کړئ؛ نو به درته ښکاره شي، چي پر دې شاعر د فطرت او نیچر په لمن کي مضمون دریدلي و او له ناچارئ یې مافوق الطبیعه ته لاس اچولي دی او غواړي چي پاچا په بې حقیقتو ستاینو خوښ کړي.

هغه وخت چي د سلطان محمود لښکر پر جیحون تیریږي فرخي وایي:

پیمبران را از آن بیش معجزات نبود — که شاه دارد، واین سخت روشنست و عیان
بر آب جیحون پل کردن و گذاره شدن — بزرگ معجزه اي باشد و قوي برهان
ملک بوقتي کز آب، رود جیحون بود — چو اسمان، که مراورا پدید نیست کران
بر آب جیحون در هفته اي یکي پل بست — چنانکه گفتي کز دیر باز بود چنان[1]

په دې بیتو کي ستاینونکي خپل ممدوح سپکوي او د صفت پر ځای یې په معجزو لوړوي، او حال دا چي پر جیحون پل تړل او تیریدل چندان عجیب کار او خرق عادت نه دی او نه دا معجزه ګڼله شي، ځکه چي دا معجزه د هر ماښو کار دی، رښتیا خو دا ده، چي د طبیعت په دایره کي پر ده خبره دریدلې وه؛ نو یې داسي بیځایه او له حقیقته لرې مدح پوري نښلوې ده، چي ده ته د پیمبرئ مقام ورکړي.

اما په تشبیب کي چي کوم تصویر ښکارندوی کښلی دی، دا د هغه عصر د اکثرو استادانو رویه او ادبي سنت و، د اکثرو قصیدو په اغاز کي په پسرلي یا کوم عشقي موضوع تشبیب کیده؛ لکه د منوچهري دا تشبیب:

نوروز، روزګار نشاطست و ایمنی — پوشیده ابر دشت بدیباي ارمنی
خیل بهار و خیمه بصحرا برون زند — واجب کند که خیمه بصحرا برون زنی
درست ناخریده و مشک است رایګان — هر چند بر فشاني و هر چند بر چني...
شاخ بنفشه بر سر زانو نهاده سر — ماننده مخالف بو سهل روزني[2]

وګورئ تشبیب یو راز دی، د دواړو شاعرانو موضوع بهار دی مګر فرش یې دوني دی، چي ښکارندوی د غرو او

بولي، دا قوم د کندهار خواوه کي اوسي او په شمير ډير لږ دي.[۱]

ملکيار له دغه قومه يو خورا ستانه او مشهور سړی دی، چي د پښتنو مؤرخانو د ده ذکر پخپلو مشاهيرو کي راوړی دی، نعمت الله هروي ليکي، چي ملکيار د شيخ ابو بکر طوسي معاصر و او په ډيلي کي يې يو ځای درلود چي سلطان شهاب الدين غوري د ملتان د يرغل پر وخت ده ته بخښلی و او د ده مرقد هم هورې دی.[۲]

دا روايت چي نعمت الله کښلی دی څو سوه کاله دمخه سليمان ماکو هم دغسي راوړی دی او څني ښکاري چي د ملکيار د ژوند وخت د سلطان معزالدين غوري عصر و او دی په جګړو کي د سلطان ملګری هم و؛ ځکه چي سلطان لومړۍ پلا پر ملتان په ۵۷۱هـ حمله کړې وه؛ نو د ده حيات زمانه هم په دغو وختو کي تخمين کولای شو.

سليمان ماکو د ده په احوال کي هسي ليکي: ''نقل کاوه شي چي په روزګار د غازي شهاب الدين چي په ډيلي کي هغه ستر[۳] واکمن ټاټوبي[٤] ور وښانده او هم هورې مړ شو. نقل کاوه شي چي په جوبله[٥] کي مسلمانان تر شا ولاړه او کفارو برى وکړ، ليري نه وه چي مسلمانان شي د کفارو په کټارو[٦] پوپنا[۷] او دښنه بری وکړي، ناڅاپه شيخ ملکيار راغي او پر دښمن يې يرغل وکاوه او ډير زښت يې وهڅل، نورو مسلمانانو هم د ملکيار تر اړخ توري وکښې او سره ومړوړل يې دښنه، ستر څښتن دوی ته په ميړانه د شيخ ورکړه لو سوبه[۸] او بری چي پخوا هم نه و په برخه شوی د چا، هيڅکله په هيڅ ځای کي.''[۹]

د سليمان ماکو له دغه بيانه ښکاری چي ملکيار يو غښتلی او توريالی سړی هم و او د توري او ادب له څښتنانو څخه و چي د سلطان سره يې په جهاد او جګرو کي ملګري کړله، داسي ښکاری چي ملکيار تر جنګيالي توب او توريالي توب علاوه، ادبي ذوق هم درلود، پخپله هم شاعر و او د نورو پښتنو شاعرانو اشعار يې تل لوستل، لکه چي سليمان ماکو د شيخ اسماعيل سړبني شعرونه د ملکيار له خولې را نقل کړي دي[۱۰] د زهد او تصوف او عرفان له پلوه هم ملکيار ښه شهرت لری او مؤرخان د ده له نامه سره پران هم ليکي او د ده عرفاني شهرت دوني ډير و، چي تخميناً دوه نيم سوه کاله وروسته سلطان فيروز شاه (۷۲۵-۷۹۰هـ) ډهلي ته نژدې فيروز آباد بنا کړ؛ نو هلته دې پاچا د شيخ ملکيار پران په يادګار يو سراي هم جوړ کړ چي د هغه عصر مؤرخ ضياءالدين برني يې په ۷۵۸هـ کال ذکر کوي[۱۱] لکه چي مؤرخان تصريح کوي، ملکيار په ډهلي کي اوسيده او هم هورې مړ شو او په دغه ښار کي د شيخ ابوبکر طوسي له مزاره سره يو

ځاي ښخ دی[1] او سلیمان ماکو د ده یو شعر داسي را نقل کړي دي:

په هغه میدان کي چي شیخ ملکیار د سلطان معزالدین د لښکرو سره یو ځای جنګیدی او نژدې و چي د سلطان لښکر ماته وکړي؛ نو دې توریالي ادیب او عارف یوه د ننګ او جنګ سندره وهیله او لښکریان یې همت او شجاعت او توریالیتوب ته تشویق کړل، څو په پای کي بریالي شو، او د جنګ پر ډګر یې سوبه په برخه شوه، سلیمان لیکي: په جوبله کي ملکیار دا پاړکي[2] وهیل، چي غازیان وپاریدل[3] او په څیر د زمرو ور توي شول:

څښتن مو مل دی	اوس مو یرغل دی	هیواد د بل دی
غازیانو ګورئ	څڅښتن مو مل دی	
توري تیرې کړئ	دښن مو پرې کړئ	منګولي سرې کړئ
څله به تښتو	څښتن مو مل دی	
که ټینګ کړو زړونه	پر بري یونه	چي زمري یونه
اسلام را څخه دی	څښتن مو مل دی	
غازیانو راشئ	ټول شاو خوا شئ	د شهاب په ملا[4] شئ
دښن مو غوڅ کئ	څښتن مو مل دئ[5]	

د ملکیار دا شعر چي د قدیمو اقوامو د حماسیاتو او رجز رنګ لري، له هغو سندرو څخه دی، چي پخوانو پښتنو به د جګړې پر میدان ویلې او مقصد یې دا و چي د زلمو احساسات تاوده کړي او پر جنګ یې ښه وپاروي. د دې شعر عروضي کیف او الفاظ او کلمات سوچه دي او لکه نورو ګړني (عوامي) اشعار یو تکراریدونکي کسر (غبرګ) هم لري، چي د هر بند په پاي کي ویل کیږي او د پښتو د مخصوصو اشعارو یو ښه خاصیت دی. شاعر په حقیقت کي یو مبلغ هم دی او په هر ځاي او هر موقع کي د خپلو ویناوو د اغیزمنولو لپاره د بیان طرز او اسلوب داسي ټاکي چي د ده وینا پر اوریدونکیو باندي اغیزه وکړي او د شعر مقصد حاصل شي.

په دې پاړکي کي هم ملکیار د غوري سلطان د جنګیالیو د پارولو لپاره دوی ته داسي خطابونه کړي دي چي باید په اوریدلو یې متاثر شوی وی او په دوی کي یو ملي او دیني هیجان پیدا شوی وی. دا پاړکي بې له نومو نور ټول سوچه پښتو دی او په اخر پاړکي کي ملا د ملګرئ او همراهئ په معنی هغه زړه کلمه ده چي د اسعد سوری په قصیده کي هم

مقامه هم کار واخلي او د شعر په وسیله د لښکرو روح تقویه کړي؛ نو ملکیار په پخوانو شاعرانو کي هم عارف و، هم شاعر و هم جنګیالی او دا درې سره خواوي يې په شعر کي شته.

۱۲. تایمني

د ۵۸۰هـ حدود

د تایمني په نامه موږ د پښتنو یو پخواني ادیب او شاعر پیژنو مګر دا نه ده ښکاره چي د دې شاعر نوم تایمني و که د تایمني قوم ته منسوب و چي دا قبیله په غور کي اوسي.

د غوري شاهانو په عصر کي لکه نور مشهور پښتانه شعراء چي تیر شوی دی یو له هغه څخه تایمني دی، چي د ده ځني اشعار تر اوسه هم د زمینداور په غرو او رغو کي د خلکو په یاد دي، د غوري سلطان غیاث الدین معاصر و او ځکه چي د ده یو شعر په زمینداور اړه لري او هم په زمینداور کي اوسید ځکه چي د دغه سلطان پاچاهي د ۵۸۰هـ په حدودو کي وه؛ نو د تایمني ژوند هم په دغه عصر کي و، تر دې زیات نو د ده احوال نه لرو.

په ۱۳۱۰ش کال چي زه د هلمند په کلیو او لتو کي ګرځیدم په یوه کلي کي د شپې د زلمو بنډار و او د نشاط او مسرت بزم تود و هلته به ځينو په خواږه ږغ نارې کولې او ځينو به نڅل او بعضو به بدلي او سندري ویلې د دې بنډار په یوه خوا کي یو سپین ږیری ناست و که څه هم زمانې نتلي و او ویښتان يې تک سپین و؛ خو خوش ارواح سړی و او زړه يې ځوان و.

دې سپین ږیري د زمینداور په غرو کي د زلمي توب ښې شپې ورځې تیري کړي وې او د هلمند پر غاړو يې د میني په دنیا کي خپله ځواني خاوري کړې وه، د سترګو دید يې لږ شوی و؛ خو زړه يې بینا و، غوږونه يې درانه وه؛ خو سد يې پر ځاي و، زلمو ده ته په درنه سترګه کتل او ده هم پخپلو خوږو سندرو، بزمونه تودول، د خپل زلمي توب کیسې به يې کولې او د هلمند د غاړو او د لور د ودانۍ او مدنیت زړې افسانې چي ده ته له تیرو نیکونو څخه رسیدلي وې بیانولې به يې. دې سپین ږیري پخپلو سندرو کي د تایمني په نامه دا شعر په ملي وزم او خوږه لهجه ولوست، چي د پښتو یو زړه ادبي ټوټه ده:

نن زه ږغیږم په صفت د سلطان　　　چي دی بادار غازي ملک د جهان

هند يې روښانه په اسلام کې نا | له ځاني خوښ خير الانام کې نا
چې يې په غور کې نيلي زين کې نا | پر کافرانو يې ناورين کې نا
تل دې برى وي د غازي پر ميدان | زه تايمني ستاينه کړم د سلطان[1]

د تايمني له اشعارو څخه فقط دغوني موږ ته پاتی دی او په دې کې دی زمينداور ستايي او د دې ځای تاريخي وداني او مدنيت بيانوي، دی په زمينداور کې د ارم باغ ستاينه کوي او وايي چې د فيروزکوه په ډول ودان دی او د تاريخ له پلټني ښکاري، چې دغه ارم په داور کې يو باغ و د غوري عصر يو مؤرخ منهاج سراج جوزجاني هم د دې باغ ارم ياد داسې کوي:

''ثقات چنين روايت کرده اند که سلطان غياث الدين در اول جواني معاشر عظيم بود و شکار دوست و از حضرت فيروزکوه که دارالملک او بود تا بشهر زمين داور که دارالملک زمستاني بوده هيچ افريده را مجال نبودي که شکار کردي... در زمينداور باغی ساخته بود آنرا باغ ارم نام نهاد و الحق در ميان دنيا مثل نزاهت و طراوت آن باغ هيچ پادشاهي را نبود و طول او بقدر دو ميدان وار زيادت بود...''[2]

منهاج سراح د غوري عصر يو مشهور سړی دی چې د غوري شاهانو په دربار کې اوسيد، د باميان فيروزکوه، هرات، زمين داور مدنيتونه يې پخپلو سترگو ليدلی دی، د تايمني پښتون شاعر دغه بدله هم د دغه مؤرخ د بيان تاييد ښه کوي او دا دوه معاصر ادبأ د غوريانو د ثقافت نمايندگان دي. د تايمني دغه شعر روان او ساده دی او ضمناً حماسي خوا هم لري او لکه د پښتو افواهي اشعار په وزم هم ويل کيږي، که څه هم ظاهراً د عروضي اشعارو په تقليد د قافيي تر اصولو لاندي دی؛ مگر د پښتو د پخوانيو او اوسنيو ازادو سندرو رنگ لري او د اکثرو بيتو په پای کې د ترنم (نا) راغلي دی او دا خاصيت د ملي اشعارو دی چې په ترنم ويل کيږي.

داسسي ښکاري چې تايمني په شعر کې د پخوانو او خاصو وطني اسلوبو تابع و، مگر بيا هم د ماحول اثر پرې شوی او ښايي د پارسي ادب اغيزې پرې لويدلې وي، چې د ده له دغه يوه شعره ښه ښکاري.

۱۳. قطب الدين بختيار

۶۰۰هـ

بغوث العالم شیخ بهاءالدین زکریا ملاقات نمودند...''[1]

په دې ډول نعمت الله د پښتنو مورخ، قطب الدین بختیار د خپل کتاب په ډېرو ځایو کې ''اقطب افغان'' بولي او د ده د نورو هم قومانو مشاهیرو نومونه هم راوړي. لکه خواجه یحیي بختیار، شیخ شهاب بختیار، شاه ابو بکر بختیار او نور.. دا خو ښکاره ده، چې بختیار د پښتنو یو خورا مشهور او ستانه قوم دی، چې تر اوسه هم د سلیمان غره په شاوخوا کې پوندګي او سوداګري کوي ځکه چې پردي مؤرخان د پښتنو په دغه قوم نه وه خبر، نو یې قطب الدین پښتون نه دی لیکلی، تش د ده سره بختیار لیکي، فرشته وایي، چې دی په اوش کي زوکړی دی چې د ماوراء النهر له ښارو څخه و[2] ابوالفضل علامي هم دی د فرغانې د اوش بولي.[3]

اوش یا اوچ خو دوه زاړه ښارونه وه، چې د سیحون پر هغه بله غاړه ودان وه.[4] ابن خرداذبه وایي: دا یو لوی کلی و چې له قبا څخه اوه فرسخه لري و او اوزګند ته لس فرسخه پروت وه.[5] یاقوت هم دا دوه کلي بیل بیل یادوي اوش له فرغانې څخه او اوچ د سیحون پر غاړه ګڼي[6] نو که موږ د نورو مؤرخانو دغه قول چې قطب الدین په اوش کي اوسید نو ځکه چې د ده پښتونواله پښتنو مؤرخانو تصدیق کړې ده؛ نو دا ویلای شو، چې د ده نیکه یا پلار به هغې خوا ته تللي او قطب الدین به هلته زوکړی وي. دلته دا خبره هم د غور وړ ده، چې زموږ پښتون مؤرخ سلیمان ماکو خپله تذکره کي د دې قطب الدین ذکر داسي کړی دی:

''نقل کاوه شي چې: بختیاری ستر ستانه و، له ده څرګنده شوي دي هغه کرامات چې موږ وکښل او وهیل، موسی چې ستر پلار و د قطب، تللي و له بختیارانو څخه او میشت و پر ایواد چې سیند باله شي.''[7] دا روایت خو د قطب الدین د نیکه تګ له خپله وطنه ثابتوي؛ مګر د ماوراء النهر پر ځای سند ښیي که موږ دقت وکړو، په سند کي هم په دغو وختو یو ښار ودان و چې اوچ یا اوچه بلل کیده، مؤرخان یې د سلطان معزالدین غوري په فتوحاتو کي د ملتان سره یو ځای راوړي[8] او دا ښکاري چې اوچ د سند یو مشهور ښار و؛ نو که د قطب الدین پلار او نیکه په دغه ښار کي اوسیدلي وي؛ ځکه چې د قطب او د ده د پلار نور عرفاني معاصران هم په ملتان کي و؛ نو به د سلیمان ماکو قول اصح وي، په هر صورت قطب الدین خو پښتون و، چې نیکه یې له خپله قومه بختیارانو څخه تللي یا د سند په اوچ یا د ماوراء النهر په اوش کي اوسید او روهسته لکه دمخه چې وهیل شوه په هند کي شهرت موندلي دی.

قطب الدین د مخزن افغاني او آیین اکبري او مخبر الاصلین په قول د لومړئ خور په ١٤ په هجري کال ٦٣٣ او

د قطب الدین اشعار:

د قطب الدین علمي او عرفاني شهرت خو له تیرو لیکنو څخه تاسي ته ښکاره شو، چي د نوموړی بختیاري پښتون په عرفاني دنیا کي ځوني لوړ مقام لری او اکثر د اولیاوه تذکره نگاران د ده احوال ذکر کوي؛ مگر دا عارف د پښتو یو خورا ښه شاعر هم دی، چي سلیمان ماکو یې پخپله تذکره کي د مناقبو تر شرحي وروسته یوه عشقي سندره هسي را نقل کوي او ځکه چي سلیمان د ده معاصر دی، نو یې قول د منلو وړ هم دی.

"بختیار په پښتو سندي کړینه، او ښې تویوینه، خدای ته ناري کړي، غلبلې کړي، پاړکي لرینه، چي یو دا دي:

ویر مي زړه سوری کړ	راته وگوره ملوکي!
په بیلتون کي دي وباسم:	له خوږمنه زړگي کوکي[1]

راته وگوره ملوکي! راته وگوره ملوکي!

د بیلتون اورونه بل دي	هر گړی مي زړگی سوځي
لینونی یمه د میني	سوځم زه لکه پیلوځي[2]

راته وگوره ملوکي! راته وگوره ملوکي![3]

غوړولی دی وربل[4] دی	اور زما په زړگي بل دی
زه بختیار خاوري ایرې سوم	په اور سوی مي گوگل دی

راته وگوره ملوکي! راته وگوره ملوکي![5]

په دې اشعارو کي د پښتو شعر زوړ اثر اوس لا شته، یوه پردۍ کلمه پرې گډه نه ده او د اداء ډول یې هم ساده، اما ډیر بلیغ دی. د میني واردات او د مین د زړه احساسات یې ښه پکي څرگند کړی دی، دا شعر لکه اوسني عامیانه اشعار تکرار کیدونکي عبرگ کسر هم لري.

داسي ښکاري، چي قطب افغان د میني په دنیا کي تاوده جذبات لرل او سلیمان ماکو، چي د ده معاصر دی دغه عشقي احساسات په داسي ډول بیانوي:

"تل ژاري، او نارې، غلبلې کړی او د عشق سندري لولي" له دغو عشقي نارو او سندرو څخه یوه لوړه سندره اوس موږ ته پاتي ده، چي د شاعر د زړه درد او سوزناکه جذبات ښکاره کوي.

چي په لومړۍ مسرۍ کي (را) او بیا د مقامش (ش) بیخونده دی او دا دواړه په یوه جمله کي په دغه ډول سره یو ځاي کول د بلاغت له اصولو سره نه ښایي، که دا لاندي ابیات هم ولولي؛ دغه خبره به ښه څرګنده شي او هم به مو د ده د پارسي کلام نمونه لوستلې وی:

اي خاک درت بفرق سرتاج	محتاج تو هم غني و محتاج
هستي وجود عاشقان را	کردی به کرشمهٔ تو تاراج
از دولت عشق تو دل من	چون بحر عمیق گشته مواج
از مملکت وجود عشقت	هر چیز که بود کرد اخراج
خامی که زند دم از انالحق	بر دار ز نیش همچو حلاج
محتاج تو قطب دین نه تنهاست	باشد بتو کاینات محتاج

که د دغه پارسي دیوان انتساب قطب افغان ته ثابت شي؛ نو به موږ وهایو چي دا په رښتیا د یوه غیر پارسي زبان سړی کلام دی، چي پارسي یې خپله ژبه نه ده او یو پښتون به هم داسي ماته ګوډه پارسي وایي، که څه لوړه غزل د ویونکي د فکر پوخوالي هم ښیي؛ خو ژبه یې هغومري پخه او سوچه او خوږه نه ده.

اوهم څپرکي
نثر او لیکوال
تر ۶۰۰هـ پوري

لکه چي تاسو د دې کتاب په لومړي ټوک کي ولوستل د آریایي ژبو او اقوامو پخواني کتب او ادبي آثار ټول منظوم دی، ویدا، اوستا او سنسکریت زاړه کتابونه لکه مهابهارته او راماین او نور ټول یو راز ازاد نظم دي، چي ښایي د تغني او ترنم په ډول به ږغول کیده، دا خبره چي نظم تر نثر په ادبي آثارو کي دمخه دی یوازي په ارین ژبو پوري لا هم اړه نه

تباه شوي وي؛ نو گويا د اسلامي دورې لومړۍ پنځه پیړۍ هسي وختونه دي چي موږ د پښتو کوم منثور کتاب نه شو پکي موندلای او فقط له يوه کتابه چي په پښتو کښل شوي و لږ معلومات لرو.

د سالو وږمه
د ۲۹۰هـ حدود

د دې کتاب په درهم څپرکي کي تاسي د ابو محمد هاشم د زيد سرواني د زوی اشعار ولوستل او د ده شرح حال هم هورې وليکل شو، دا سړی د پښتو پخواني شاعر او هم عالم دی چي مخصوصاً يې په عربي ادب کي لوی لاس درلود او د عربو د مشهور استاد ابن خلاد شاگرد و او په کلو کلو په عربي ممالکو کي اوسيدلي و.

هاشم په ۲۹٤هـ له عراقه راغي او په بست کي يې يو کتاب د عربو د اشعارو د بلاغت او فصاحت په بيان کي وکيښ چه نوم يې د سالو وږمه و يعني د ريگستان نسيم[1] چي په پښتو سال ريگ ته وايي او وږمه د نسيم په معنی ده. زموږ د اوسنيو معلوماتو له قراره دا د پښتو ډېر پخواني کتاب دی چي تر اوسه موږ ته معلوم دی او د پټې خزانې مؤلف يې د لرغوني پښتانه په حواله نوم اخلي او د هاشم سرواني له مؤلفاتو څخه يې گڼي.

نور نو موږ معلومات نه لرو چي د دې کتاب نثر څنگه و او ثوني و خو فقط د پټې خزانې د مؤلف له دغي مجملې نوشتې څخه داسي نتيجه اخيستلای شو، چي په پښتو ژبه قدماوه کتابونه ليکل او دا رسم موجود و.

اتم څپرکی
د قدماوه دورې ته عمومي کتنه يا
د لومړۍ برخي لنډون

تاسو په دغه لومړۍ برخه کي ولوستل چي د پښتو ژبي لومړي ادبي اثر او شعر د هجرت د دوهمي پيړۍ په ابتدايي کلو اړه لري او د دې ژبي خورا پخواني شاعر چي تر اوسه موږ ته معلوم دی د سوريانو د کورنۍ پهلوان امير کروړ د امير

دا اشعار چي د ۵۰۰هـ کلو د مختلفو ادبي تمايلاتو او جذباتو نمايندګي کوی اکثر د پښتو ژبي د مخصوصو عروضو او اوازنو په ډول چي سندري او پاړکي يې بولي، ويل شوی دی؛ مګر تر ٤۰۰هـ را وروسته ځيني داسي اشعار هم شته چي د عربي او پارسي عروضو او قافيو ته نژدې دی، لکه ځيني قصايد چي د غور په دربارکي ويل شوی دی او په پښتو يې بولله، جمع بوللي بولي.

عموماً د قدماوه په دوره کي د شعر ژبه خالصه پښتو وه او اکثر زاړه اشعار د نورو ژبو کلمات هيڅ نه لري او که په ځينو کي څه پردي کلمات وي، هغه هم زښت لږ دی. هغه اشعار چي په غرو او رغو کي ويل شوی دی، د نورو ژبو له اثره خالي دی؛ مکر ځيني اشعار چي تر ٤۰۰هـ را وروسته په ښارو او مدني ځايو او دربارو کي ويل شوی دی، لږ لږ د نورو ژبو د کلماتو ګډون پکي ښکاري او دا هغه د محيط کلک اثر دی چي تل پر ادب باندي لويږي.

عموماً ټول د لومړۍ دورې منقول اشعار د پښتنو د روحياتو او د دوی د محيط د اثر او د غرو او رغو د مناظرو او د دوی د اجتماعي شعور او ملي جذباتو نمايندګي کوی او هغه اخلاق او افکار او احساسات او مناظر تصويروی، چي د پښتنو په محيط کي موجود وه.

په دغو اشعاروکي د پښتو ډير داسي کلمات او لغات هم شته چي اوس ژوندي نه دی او په اوسني پښتو کي نه استعماليږي، دا لغات اسمأ او صفات هم دی او ځيني مصادر يا افعال هم شته چي اوس يې څوک نه وايي.

د قدماوه د دورې اشعار اکثر د پښتو ژبي د فصاحت او سلاست له پلوه خورا سليس او روان دی، تعقيدات نه لري، ابهام او تکلف نه پکي ليدل کيږي، پيچلي او نغښتلي عبارات نه لري، د اداء طرز او اسلوب يې نهايت ساده او روان او د سهل وړ دی.

د قدماوه د شعر يوه مهمه ښيګړه دا ده چي د شعر مضمون يې سره نښتي او پيودلي او مسلسل دی، تر دې دورې وروسته چي نور شاعران په پردو اشعارو روږد شول، دغه خاصيت يې بايلود. د پارسي شعر د خراسان پر سبک چي د سامانيانو او غزنويانو او سلجوقيانو په دوره کي کوم شعرونه ويل شوی دی هم دغه ښيګړه لری؛ مګر وروسته دغه د شعر د مضمون تسلسل له منځه وهت.

د پخوانو شاعرانو په تصوير او تخيل کي عموماً د محيط اثر دوني ټينګ دی، چي اکثر تشبيهات او استعاري يې طبيعي او محيطي دی، د بڼ تازګي او د اوبو شورهار د پسرلي ښکلا او د غرو او رغو زيبا ننداري د پيغلو اتڼونه د زرکو

د دوی لاس بر و، دوی په هند کي هم ډېر فتوحات وکړل او د غور شاهنشاهي یې له خراسان او آمو څخه د ګنګا تر څنډو پوري ورسوله.[1] غوریانو د پښتو ادب ته توجه کوله او د دوی په دربار او مملکت کي مشهور شعراء تیر شوی دی، خو د سپېږمي پیړۍ په اواخرو کي دغه کورنۍ ضعیفه شوه او پس له ۶۰۰هـ وه چي د مغولو د تاړاک لومړۍ څپې پر بلخ او غور او خراسان راغلې د ۶۱۸هـ حدود وه چي د مغولو څخه د چنګیز خان وحشي لښکر تر آمو را واوښتل، په دغو وختو کي د پښتونخوا شمالي خواوي لکه تخارستان، بلخ، بامیان، غرستان (غرجستان) خورا معمور وه، مشهور ښارونه یې لرل. بادغیس، مرو، هرات، غور داسي ښکلي او ودان ښارونه درلودل چي په هغو وختو کي د منځنۍ آسیا د تهذیب او علم مرکزونه وه، خلک په ډېره هوسایۍ پکي اوسیدل، علما، شعرا، ادیبان او پوهنوال ډېر وه؛ مګر د چنګیز خان وحشي لښکر او د ده د زامنو مدهشه قواء پر دې ودانو ښارو او ښکلیو مدنیتونو هسي را توی شول چي له لویو ښارو څخه یې یوه لوټه روغه نه پرېښوه او ښکلي ښارونه یې وران کړل، کتب خانې یې وسوې، ځمکي یې په وینو ولړلې او اکثر خلک یې مړه کړل، پاته غرونو ته وختل.

پښتانه په دغو وختو کي ډېر د شرقي پښتونخوا په غرو کي وه، د سلیمان د غره په شاوخوا او د کابل په جنوبي خوا او ننګرهار کي اوسیدل، خپله ژبه او خپل تهذیب یې د مغولو له تاړاکه خوندي کړي و او خپل استقلال یې ساتلي و؛ خو د پښتونخوا سیمي مغولو نیولي وې، په دغو وختو کي پښتو ادیبان لرل او خپله ژبه یې روزله، لکه د مغولو چور چي د پارسي ژبي پر ادب اغیزه وکړه او د ادیباتو افکار او د بیان طرز یې ور واړاوه، دغسي هم دې خونړۍ واقعې پر پښتو ادب خپله اغیزه وکړه چي زه به یې د دې کتاب په یوه بیل څپرکي او دریم ټوک کي بیان وکړم. د مغولو سلطه او اقتدار څلور پنځه پیړۍ اوږد شو، د چنګیز خان د کورنۍ مدهش تاړاکونه لا نه وه ساړه شوي، چي له دې خاندانه یو بل سفاک سړی د ۷۷۱هـ په حدودو کي راوهت، دا ګوډ تیمور و، چي ده هم پر دې ځمکه خپل تاړاکونه شروع کړه او په کلو کلو یې دا خواوي سره وریږدول؛ دا اور لا نه و مړ شوی او هري خوا ته یې دودونه ښکاریدل، چي بیا یو بل خونکار او ډېر د لوی زړه خاوند هم له دغه ټبره را وهت او د ۹۱۰هـ په حدودو کي بیا پښتونخواه سره ونښتیځله او د ویني تویولو او تاړاک سلسله یې هسي جاري وساتله، دا سړی بابر و چي مخصوصاً یې د پښتنو سره دښمني وه او د دوی سرونه یې ور کوټل.

په دې ډول له هغه وخته چي د پښتنو غوریانو د عظمت جنډۍ تر ۶۰۰هـ وروسته کښته شوه، بیا نو دې قوم د

او د مغولو دوره په يوه ادبي دفاعي تبليغ امتياز مومي؛ ځکه چي د دې دورې ادبي مميزات او خصايص بيل بيل پر خپل ځاي راوړل کيږي؛ نو به تر دغي تاريخي لنډې کتنې وروسته په مقصد پيل وکړم.

نهم څپرکي
شعراء

۱٤. شيخ متي
٦٣٣-٦٨٨هـ

دا مشهور عارف او متقي شاعر د پښتنو غورياخيلو څخه دی، چي د ده لوی نيکه خرښبون هم د پښتو اديب او شاعر و او دمخه يې احوال او آثار تاسو ولوستل.

شيخ متي د عباس زوی و، چي عباس د عمر او عمر د خليل زوی و خليل د غوريا او غوريا د کمند بن خرښبون زوی و. دا مشهوره کورنۍ د خرښبون تر مرگ وروسته په ارغسان، پښين او پيښبور کي سره خپره شوه او شيخ متي دوه نور ورونه هم درلودل چي حسن او امران نوميدل د امران مزار تر اوسه د کوږک پر غره دی، چي هغه غر د ده په نامه د خواجه امير غر هم بلل کيږي او يوه خور يې بي بي خالا چي قبر يې تر اوسه هم په پښين کي مشهور دی او په کلات کي د ترنک پر غاړه د خالا کلی هم د دې په نامه تر اوسه باله شي، چي دا به په ژوند هلته اوسيده. شيخ متي په ٦٢٣هـ زيږيدلي او د ٦٥ کالو په عمر د ترنک پر غاړه په ٦٨٨هجري کال وفات شوي دی، د ده مزار تر اوسه هم د کندهار شمال شرقي خوا ته تقريباً ۵۰ ميله ليري پر يوه غونډۍ واقع دی، چي کلات يې بولي او دی په کلات بابا مشهور دی، ده خپل ژوند هم د ترنک پر غاړو او د غونډان په غره او د کلات په حدودو کي تير کړی دی.[۱]

د شيخ متي کورنۍ په خليلو غورياخيلو کي خورا مهشوره ده، دوی د پيښبور له رغو څخه بيرته د کندهار خواوه او د ترنک غاړو ته ولاړل، په علم او عرغان معروف وه او د پښتنو مؤرخانو يې ذکر ډير راوړی دی، نعمت الله په مخزن کي (ص ۳۰۲ قلمي) او اخوند درويزه پخپله تذکره کي (ص ۸۷) او حيات افغاني (ص ۱۵۹) او نور مؤرخان د دې کورنۍ

د ده اخلاقي او عرفاني شهرت:

شيخ متي په پښتنو کي لوړ اخلاقي او عرفاني شهرت لري او لکه ځيني خورا لوړ مشاهير دی هم د بابا په لقب يادېږي او دا لقب پښتانه هر چا ته نه ورکوي، فقط هغه کسان په دې نامه بلل کيږي، چي په دوی کي د علم يا عرفان يا بل لوړ خدمت له رويه ومنل شي او گرده خلک يې په بابايي قبول کړي. نعمت الله هروي پخپل مخزن افغاني کي د سړبنو په اولياء او عرفاني مشاهيرو کي دی داسي ستايي:

"آن طالب حقايق و کاشف معاني زبدۀ ابرار، خلاصۀ احرار، شيخ متي خليل، صاحب عبادت و رياضت بود، ايشانرا سر حلقۀ دوازده سړبن ميگويند و افغانان بسيار ارادت مياوردند و مريد ميشدند، چنانچه غلغلۀ کرامت ايشان در تمام منتشر شد..."[1] د پټې خزانې مؤلف وايي، چي: "شيخ متي لوي زاهد او عابد او پر خداي مين سړی و، عالم او د دين مرشد و او روحاني ژوند يې کاوه".[2]

د دې مشهور عارف په خصوص کي لا ډيري کيسې او روايات تر اوسه هم خلق نقل کوي، د ده کرامات بيانوي، په پټه خزانه کي له افضل الطرايق[3] څخه يو حکايت د ده د ښو اخلاقو په باب کي را نقل شوي دی، چي دلته يې لنډ راوړم:

"يوه ورځ شيخ متي پر لار تيريدي، چي هلته ډيري ډبري پرتې وې او لار يې بنده کړې وه، چي دغه ځاي يې وليد؛ نو څو شپې متواتر راغي او له هغي لاري څخه يې ډبري او کاڼي هيسته کړل، يوه دهقان د سپې خپله ځمکه اوبوله، ده ته يې وهيل: ته د خدای دوست يې او ټول خلک ستا احترام کوي؛ نو دوني زحمت ولي پر ځان تيروې او دغه لار پاکوې. شيخ متي هسي ځواب ورکړ، چي يوه گړۍ د خلکو خدمت تر هر څه ښه دی."[4]

د ده اولاد او کورنۍ

شيخ پخپله کورنۍ کي علم او زهد او تقوی او ادب په ارث پريښول او تر ده وروسته له دغي کورنۍ څخه عارفان، شاعران او مؤلفان راوهتل، چي د هر يوه ذکر او تفصيل به پر خپل ځای راوړم؛ خو دلته به لنډه د دوی معرفي وکړم:

په پښتنو کي د شيخ متي کورنۍ په متي زي شهرت لري او د ده له زامنو څخه حسن او يوسف ډير مشهور دی، چي د يوسف زوی شيخ کټه يو لوی ولي او د پښتو مؤلف د ۷۵۰هـ په حدودو کي تير شوی او د لرغوني پښتانه کتاب يې ليکلي دی، بل مشهور عارف له دې خاندانه شيخ قدم بن محمد زاهد بن ميرداد بن سلطان دی، چي سلطان هم د شيخ

د ۱۲۳۰هـ په حدودو کې یې د کندهار په ناکودک کلي کې ژوند کاوه.[۱]

د متي اشعار او آثار

شیخ د پښتو یو خورا لوی صوفي او عرفاني شاعر دی، چې ده په عونډان (د کندهار د کلات یو غر) کې یو کتاب کښلي و، چې نوم یې و د خداي مینه او د پټې خزانې مؤلف وایي چې دا کتاب په کلات کې د ده پر مزار پروت و او زایرانوبه لوست، اکثر عرفاني اشعار او مناجاتونه وه او په داسې ډول ویل شوي وه، چې پر خلکو به یې ډیر اغیزه کړله او زړونه به یې ویلي کول[۲] د دې صوفي او مقتدر شاعر اشعار متاسفانه زموږ په لاس کې نشته؛ خو د پټې خزانې مؤلف یې دغه یوه عارفانه خوږه او مهیجه منظومه له خپله پلاره اوریدلې او داسې یې را نقل کړې ده:

پر لویو غرو هم په دښتو کې　　　په لوي سهار په نیمو شپو کې
په غاړه[۳] ږغ او په شپیلکو کې　　　یا د ویرژلیو[۴] په شپیلو کې

ټول ستا د یاد نارې سورې دي
دا ستا د مینې ننداري دي

جنډې[۵] زرغون که په بیدیا دی　　　د بربڼ[۶] خوا ته په خندا دی
ترنک چې خړ دی په ژړا دی　　　دا ټول اغیز[۷] د مینې ستا دی

ټوله ښکلا دي ستا له لاسه
ای د پاسوالو[۸] پاسه پاسه!

که لمر روښانه مخ یې سپین دی　　　بیا د سپوږمیه تندي ورین دی
که غر دی ښکلي پرتمین[۹] دی　　　لکه هنداره مخ د سین[۱۰] دی

ستا د ښکلا[۱۱] دا پلوشه ده
دا یې یو سپکه ننداره ده

---

۱. د پټې خزانې تعلیقات ص ۲۱۱.

دلته لوي غرونه زرغونيږي د ژوند ورږمې پکې چليږي
بوراوي شا و خوا کړيږي[1] سترګي ليدو ته يې هيښنيږي[2]

لويه خاونده! ټوله ته يې!
تل د نړۍ په ښکليده يې

خاونده! ښکلی ستا جمال دی ښکاره يې لور په لور کمال دی
که ورځ که شپه که پيړۍ، کال دی ستا د قدرت کمکي مثال دی

ستا د لورونو[3] يوه رڼا ده
دلته چې جوړه تماشا ده

زړه مې دا ستا د ميني کور دئ سوی د عشق په سوځند[4] اور دئ
رپ[5]يږي و تا ته ستا پر لور دئ بې له دې هيڅ دی ورک يې پلور[6] دئ

ستا جمال په ليدو ښاد دئ
که نه وي دغه نور برباد دئ

په غروکي ستا د عشق سپيلکي دي د دې نړۍ په عشق سمی[7] دي
که غټ، که وړه ، که پنډ نری دي ستا د جمال ځری[8] هر شي دي

چې پر دنيا مې سترګي پرې سوې
ستا د جمال په ننداري سوې

نه هسک[9] به مځکه وه تورتم و تياره خپره وه ټول عدم و
نه دا ابليس، نه يې ادم و ستا د جمال سوچه پرتم[10] و

چې سو ښکاره ښکلي دنيا سوه

د پنځ[1] پر لوري يې رڼا سوه

ز‌ه چې څرګند پر دې دنيا سوم | د ښکلي مخ په تماشا سوم
ستا پر جمال باندی شيدا سوم | له خپلي ستې[2] را جلا سوم

په ژړا ژاړم چې بيلتون دئ
يمه برديسي بل مي تون[3] دئ

وګړيو! ولي متي ژاړي | سورې[4] يې اورئ غاړي غاړي[5]
څه غواړي څه وايي څه باړي[6] | خپل تون او کور و کلي غواړي

چونې[7] چې بيل سي نيمه خوا سي
تل يې د بڼ په لور ژړا سي

د شيخ متي دا لوړ شعر په پښتو اشعارو کي خورا ډير اهميت لري او دا يوه داسي نمونه ده چې د عرفاني او تصوفي شعر په ديباچه او پيل کي دريږي.

د منځنۍ آسيا په پاړسي اشعارو کي عرفاني رنګ د غزنويانو له عصره ښکاري سنايي، شيخ فريد الدين عطار او مولانا بلخي (رومي) د دې ډلي مشران دي. د ٦٠٠هـ په حدودو کي پارسي شعر د تصوف يو غوره او غټه ذخيره لري.

داسي ښکاري چې شيخ متي د خپل عصر پر تصوف واقف سړی و او د ده دا شعر ثابتوي، چې ده په عرفان او تصوف کي پاخه افکار درلوده او د پښتو د متصوفو شاعرانو امام ګڼل کيږي، چې تر ده وروسته په دغه فکر او دغه ډول ډير اشعار د روښانيانو او عبدالقادر خان خټک او رحمان بابا اونورو له خوا ويلي شوي دي، مګر د شيخ متي اشعار په عرفاني دنيا کي يو مخصوص خوند، رنګ او قيمت لري، چې په نورو عرفاني او تصوفي اشعارو کي نشته؛ ځکه چې دی مخصوصاً په خپل شعر کي جمالی افکار او نظريات څرګندوي او دی کايناتو ته د ښکلا او جمال پلټلو په سترګه ګوري.

شيخ متي له هغو لومړيو خلکو څخه دی، چې پښتو شعر ته يې يو فلسفي ښکلی رنګ ورکړي او د جماليت ټکي يې ښه روڼ کړی دي؛ مګر د ده فکر تل له مادي خوا څخه معنوي او الهي افکارو ته ميل لري، له مادي اشعارو څخه تل

دې ښکلا انسان تر خپل اثر لاندې نیولی دی او د ده د فکر او عقلیت په سلسله کې د ښکلا خوښونې او جمالیت جذبه پیدا شوې ده، له هغه وخته چې فلسفي میلان او د شیانو په حقایقو کې فکر کول، په انسانانو کې ډېر شوي دي؛ نو له افلاطون او ارسطو څخه را نیولې، بیا تر کانټ او هوم متاخرو فیلسوفانو پورې ټولو د aesthetica پر جمالیاتو بحثونه کړي او مخصوصاً کانټ په علمي ډول دغه مباحث ترتیب کړه (۱۷۹۰ع) دی وایي: چې جمال یو مستقیم او بې غرضانه لذت او هسې یو خوند دی، چې د بل مقصد او غرض لپاره نه دی، بلکه پخپله دې مقصد دی او فنون هم د حسن او ښکلا د اظهار وسایل دي، مثلاً د خبرو فنون او د رقص او پیښنو فن او رسامي او نور هر یو ځانته د ښکلا او جمال ترجماني کوي.[1] د کانټ په علمي تعبیر، جمال یو بې غرضانه اوسیده سم خوند دی، چې انسان مستقیماً په فطري ډول رابطه ور سره لري؛ مگر هغه وخت چې نظر پوخ شي او د انسان کاته په غور او تدقیق وشي؛ نو د ښکلا او جمال څخه ښکلوهنکې ته میل کوي او په مادي ښکلا کې یو ابدي او جاویدان نور اوغیر فاني رڼا پلټي، د عرفان په دنیا کې د انسان دا لومړی قدم دی او هغه وخت چې له اثره او مؤثر او له موجوده موجد ته لار ومومي نو د الله نور السموات و الارض پر اساس د جمال په نندارو بوخت شي او د مینې په دریاب کې هسې لاهو شي چې بې له هغه نور بل څه نه ویني او وایي ''در هر چه بنگرم تو پدیدار بوده اي'' مولوي په دغه ډول دغه نور ته د انسان ور پاموي:

اندرین گردون مکر رکن نظر	زانکه حق فرمود ''ثم ارجع البصر''
یکنظر قانع مشو، زین سقف نور	بارها بنگر ببین ''هل من فتور''

د شیخ شعر هم اساساً پر دغو جمالي او عرفاني افکارو بنا شوی دی، دی وایي: که لمر او سپوږمۍ روښانه دي، که پر دښتونو باندې گلان خاندي، که په پسرلي د ځمکې مخ زرغونېږي، که په غرو کې د مینې شپیلۍ ږغیږي که بوراوي پر گلو کړېږي، دا ټول د یوه ابدي او غیر فاني جمال مظاهر دي او انسان تل د دغه جمال په مینه ژوندی پاتې او هر شي د جمال یو څرې دی. انسان پخپله هم د قدرت له فیاض او ښکلي منبعه را وتلی دی؛ نو په دې دنیا کې هم پر ښکلا مین دی او تل میل لري، چې بیرته خپل پرېښې وطن او ښکلي مرجع ته ولاړ شي؛ نو شیخ متي هم کټ مټ دغه فکر تصویر کوي او د مولانای روم په ډول خپلې روحاني مرجع ته میل کوي، مولانا وایي:

بشنو از نی چون حکایت میکند	و ز جدایی ها شکایت میکند
کز نیستان تا مرا ببریده اند	از نفیرم مرد و زن نالیده اند

ښکلا يعني موسيقيت هم پټ دی او د ده شعر اساساً د پښتنو د بدلو پر وزن په خواږه ږغ ويل کيږي؛ نو ده ګويا د ښکلا ډير فنون په دغه شعر کي سره يو ځاي کړي دي، اصل شعر پر جمالي فکر او نظرياتو باندي بنا دی، ژبه يې هم ښکلې او جميله ده او د شعر وينه او تغني هم په ږغيزه ښکلا او موسيقي پوري اړه لري.

۱۵. بابا هوتک

٦٦١-۷٤٠هـ

دا سړی هم د ترنک د وادي له مشهورو پښتنو څخه دی، چي هم د عرفان او هم د مشرتوب صفات لري او د دغو ښيګړو سره د پښتو ژبي يو ډير نامي شاعر هم دی د مؤرخانو په قول دی د بارو زوی او د تولر لمسی و او تولر هم د بابا غلجي له کورنۍ څخه دی، چي دا کورنۍ هم په پښتنو کي مشهوره ده او د بيټ نيکه له معروف خاندانه را وتلې ده، چي ډير ادباء او مشران پکي تير شوی دی او د ٦۰۰هـ په حدودو کي د ترنک د غاړو د پښتنو مشرتوب په دغي کورنۍ اړه درلوده.[1] بابا هوتک له دغي کورنۍ څخه يو نوميالی مشر و، چي په ٦٦١هـ په اتغر کي زيږيدلي دی او دا ځاي اوس هم په دغه نامه مشهور او د کلات جنوب شرقي خوا ته د هوتکو او توخو مسکن دی؛ ځکه چي د بيټ نيکه کورنۍ په صلاح او تقوا مشهوره وه؛ نو هوتک هم عمر په عبادت او صلاح تيراوه او په پښتنو کي د ده کرامات مشهور وه او د سردارۍ او بادارۍ مقام يې هم درلود. بابا هوتک د مغولو په دوره کي لومړی پښتون شاعر دی چي د خپل وطن دفاع يې کړې ده او د مغولو په جګړو کي يې لاس درلود، د ده د رشد او زلميتوب عصر د ۷۰۰هـ حدود دي چي دغه وختونه د مغولو د خپورتيا او د دوی د سلطنت د ارتقاء دوره ده، دا هغه وخت دی چي د غويانو عظمت کښته شوی او د فيروزکوه د لوړتيا زمانه تيره شوې ده، په هرات کي آل کرت او په سيستان او خراسان کي نور محلي امراء له مغولو سره اوبه غلبيلوي او شپه او ورځ ور سره تيروي، پښتانه چي اکثر د مغولو له تاړاکه غرو ته ختلي دي، يا د ارغنداو او ترنک په ورشوګانو کي ژوندي کوي، له دوی سره جنګونه کوي او خپله خپلواکي او آزادي ساتي، دا د آزادۍ جګړې د پټې خزانې مؤلف هسي بيانوي:

"نقل دی، چي: په هغه وخت کي به هر ځل مغولو د ارغنداو پر غاړو لوټ کاوه، اتغر او اولان او کلات به يې تالا کول. بابا هوتک خپل قومونه را ټول کړل او د سره غره[2] سره يې پر مغولو شخړه بوتله، په دې جګړه کي مغول تالا شول

هغو تږولو شاعرانو پیشوا ګڼل کیږي، چې په وروستیو دورو کې د مغولو مخې ته دریدلي او په قلم یا توره یې په وطني دفاع کې برخه اخیستې ده.

د بابا هوتک یو حماسي تود شعر چې په ملي وزن بږغول کیږي، د پټې خزانې مؤلف د خپل پلار له خولې په هسې ډول را نقلوي.

"د مغولو په یوه شخړه کې پښتانه لږ او بې قوته وه، چې د سرو مغولو پیښه راغله د بابا هوتک یو څو خپلوان ومړل، ده په لوړ بږغ دا حماسي سندره وهیله او خپل زلمي یې په جګړه کې تادوه کړل، څو دوی په دښمنانو باندي بری وموند، هغه سندره دا ده:"

پر سور غر بل راته نن اور دی
وګړیه جوړ راته پیغور دی
پر کلي کور باندي مغل راغي
هم په غزني هم په کابل راغي

غښتلیو ننګ کړئ دا مو وار دی
مغل راغي په تلوار دی
په پښتونخوا کي یې ناتار دی
پر کلي کور باندي مغل راغي

آ د مرغي غښتلیو راسئ
پر ننګ ولاړ د پښتونخوا سئ
توري تیرې غشي تر ملا سئ
پر کلي کور باندي مغلل راغي

زلمو په غشیو کړئ وارونه
د تیرو تور ګوزارونه
ور وړاندي کړئ خپل ټټرونه
پر کلي کور باندي مغل راغي

زما د زلمو ویني بهیږي
مځکه او غرونه په سره کیږي
میرڅي زغلي او ترهیږي
پر کلي کور باندي مغل راغي

۱٦. شیخ ملکیار هوتک

د ۷٤۹هـ حدود

شیخ ملکیار د بابا هوتک مشر زوی و او له خپله پلاره یې ادب، توره او مشرتوب په ارث وړی و، دی هم لکه خپل پلار د پښتو شاعر او هم د خپل قوم مشر و، چې د پلار تر مرگ وروسته یې د مشرتانه بگړۍ پر سر کړې وه.

د ده د تولد کال ۷۱۵هـ دی چې د پلار د وفات پر وخت د ۲۵ کالو زلمی و، دی جسماً هم قوي او غښتلي پهلوان و له لسو سړو سره به یې یوازي مقابله کوله او د بابا هوتک تر وفات وروسته د ملي دفاع وظیفه هم د ده پر غاړه لویدلې وه او د مغولو د یرغلگرو لښکرو په مقابل کي د پښتنو ملي مشر گڼل کیده.[1]

ملکیار د کلات د سیوري په لتو کي د خپل قوم سره اوسیده او هغه ځاي دی چې تر اوسه هم هوتک پکي اوسي. ده په سیوري کي خپل قوم زراعت او ودانۍ ته را وباله، کاریزونه یې وکښل؛ نو مغولو چې د دې ځاي زراعتي عمران ولید، پر سیوري یې هم یرغل وکړ او د پښتنو میني یې ور وراني کړې، دلته هوتک او د دوي مشر ملکیار مجبور شول چه مرغي او ږوب او وازي خوا یعني د سیوري شاو خوا ته سره متفرق شي، مگر ملکیار چه وطن خواه او توریالی او پوهاند مشر و، د مغولو مخي ته ودریده، او له دوي سره ئې د خپلواکۍ جهاد جاري ولاره ځو چه په پاي کي پر مغولو بریمن شو، او سیوری ئې بیرته ونیو، او دغه ځای یې بیا ودان کړ.[2] دا کورنۍ د ترنک په ورشوکانو کي تر اوسه لا هم شهرت لري، د ملکیار تره چې د بابا هوتک ورور و، توخي نومیږي، او د توخي زوی نور بابا هم د ملکیار معاصر او ملگری و. دوی لکه خپل پلرونه روحاني ژوند هم درلود او تل په پښتنو کي په صلاح او تقوي مشهور وه او په آخر کي تر ۱۰۰۰هـ وروسته د توخي له کورنۍ سلطان ملخي مشهور مشر راوهت، چه د اورنگزیب معاصر دي، مگر د بابا هوتک له پښته هغه مشهور ملي قاید او آزادیخواه پښتون پیدا شو، چې موږ ئې حاجي میر خان نیکه (میرویس خان) بولو، او ده د ۱۱۲۰هـ په حدودو کي د پارس د صفوي خاندان له اسارته خپل قوم وژغوره، او په قندهار کي د پښتنو استقلال بیرغ لوړ کړ، او وروسته د ده اولاد تر اصفحانه پاچهي وکره.

هسي نقل کا: چې یوه ورځ د مغولو تاړاک[۱] پر سیوري راغي او هغه وخت د ملکیار بابا په کلا کې څوک نه و، پرته له ښځمنیو[۲] نور باب چې خبر شو ژر ئې ځان هغه کوټ ته ورساوهٔ او په یو تن یې مغول وشړل، او ډېر یې مړه کړل، دا ټول د ملکیار بابا د دعا برکت ؤ...[۳]

له دې روایاتو څخه د پښتنو ذهنیت او فکر نسبت د دې کورنۍ او د ملکیار شخصیت ته ښکاري چې خلقو په څه احترام ورته کتل او د ده مقام ئې څونې لوړ ګاڼه.

د ده اشعار

داسې ښکاري، چه ملکیار د مینې ډک زړه درلود او د عشق او مینې پر لار ئې قدم واهه او کله کله به ئې عشقي سندري هم ویلې. پټه خزانه د ده یوه داسې عشقي سندره را نقلوي چې په پښتو اشعارو کې، د وزن او بحر او مضمون له پلوه ډېر قیمت لري، او خاص د یوه ساده او عشقي پښتني فکر نمایندګي کوي داسې سندري د پښتو په عامي شعر کې خورا ډېري دی، او په یوه خورا مست او طنان بږغ ویلي کیږي چه د پښتنو د مخصوصو الحانو او موسیقي یو خوږ ترنم او لحن دی.

ملکیار د طبیعت په سپیڅلي لمن کې دا عشقي سندره د رود پر غاړه د سپینې سپوږمۍ په ښکلې رڼا کې بږغولې ده د ده خطاب غورځند رود او ډک سین ته دی چې د ده او محبوبا تر منځ حایل شوی دی، د مینې اور ده ته قرار نه ورکوي او دی داسې تصور کوي چې دا اور څکه چې ډېر تیز دی؛ نو د سین څپې او طوفان او د سیل زیږې اوبه به وچې کړي.

د سین پر غاړه ناست دی، نه شي تیریدلای؛ نو د محبوبا کلي ته د سپوږمۍ په ذریعه خپل احترام نقدیم کوي او په پای کې دې خروشانه سیل ته د مینې په قوت خطاب کوي او تر اوړي.

د ملکیار دا د عشق شپه او د مینې ویناوي د پټې خزانې خاوند داسې نقل کوي:

هسي نقل کا، چې: په سنه ۷٤۹هـ کې په پسرلي ترنک ډېر ډک شو، په سختو نیزو[٤] او په یوه میاشت یې چړ[٥] نه وموند او خورا ډک غاړې غاړې بهیدي، ملکیار بابا چې د ترنک څنډونه ته راغي هسي سندري یې وهیلې:

ترنک بهیږې	ترنک بهیږې	غاړې تر غاړې
زما زړګي خو	خپل لالي غواړي	

په وير ژړلی	په غم زبون دئ	
که اور دئ اور دئ	په زړه مي اور دئ	دا اور به وچ کا
د وير نيزونه	بل ډير په زور دئ	
نمنځه يوسه	سپيني سپوږميه	ورته وهايه
چي ترنک ټال کړم	ستا له خولگيه	
که خړو خړو	اوبو سوان[1] کړه	بيل ملکيار دئ
پاته له يار دئ	سوب[2] يې جانان دئ	

۱۷. زمينداوری اکبر

د ۷۸۰هـ حدود

د پښتنو له نوم ورکو شاعرانو څخه دی، چي د ده آثار هم ورک دي او فقط يو څو پاڼي په زمينداورکي ما ميندلي وې چي دا نوم ورکي شاعر د هغو پاڼو په مرسته وپيژاند شو.

لکه تاسي چي د دې کتاب په مختلفو برخو کي ولوستل، داور زموږ د وطن يو معروف ولايت او ډير عمر د اسلام له ابتداء څخه بيا د مغولو تر تاړاکه د مدنيت او ثقافت مرکز و مشهور ښارونه يې لرل او اکبر هم په دغه ځای کي پيدا شوي و.

دا شاعر هم د مغولو د دورې په ابتداء کي ژوندی و او د هغو شاعرانو له مخکښانو څخه دی چي دوی پخپلو اشعارو کي د مغولو له تاړاکه شکوې کړي دي، يا يې د هغو مظالم ليدلي دي، دی په دې بيت کي هسي وايي:

د مغولو لوتمر[3]هسي په اور وسوم   چي به هير په دې ماتم زمينداور کړم

له دې بيته ښکاري چي دی د گوډ تيمور معاصر دی؛ ځکه چي تمر د تيمور قديمه املا ده او دې پاچا له ۷۷۱-۸۰۷هـ پوري سلطنت کړي دی؛ نو د اکبر د ژوندانه عصر هم په دغو کلو کي د ۷۸۰هـ حدود ټاکلای شو؛ ځکه چي امير تيمور په ۸۰۰هـ د افغانستان نور ځايونه فتح کړل او له کابله يې د هند خوا ته حرکت وکړ.[4]

مثنوي

زه عاشق یم یار هم نیز
نور څه نه لرو تمیز!

یو پر بله عاشقان یو
پخپل عشق کي صادقان یو

یو په بل پسې رنځور یو
چه نزدې نه یو مهجور یو

عشق که ښه دئ که بلا دئ
پیدا کړی زموږ مولا دئ

که بړغ نکا عاشقان څوک
مړه سي دوی پر دا جهان څوک

خو به دواړه شهیدان وی
که رښتیني مسلمان وی

زه که مخ په اوښو سور کړم
زړه کباب صورت تنور کړم

لایق دا چي دا زه وکړم
څه تهمت به پر یار نه کړم

ولي هر ځاي زه بیلتون کړم
بیا د سرو اوښو، رڅون کړم

هم اشنا خوار کړم هم ځان
بیا تهمت کړم پر دوران

که نژدې که پر هیواد یم
زه د ده په خیال و یاد یم

چي غه[1] ښه دیدن یې یاد کړم
په تش خیال یې خاطر ښاد کړم

زه چي ژاړم مراد مي دا دئ
چي اشنا له ما جلا دئ

که موږ بیا سره خوشحال سو
چي محکوم زموږ وصال سو

زه د یار سم، یار مي خپل سی
زه بلبل سم، یار مي گل سی

په سپین مخ باندي تپیږم
چه دی خاندي ترې جاریږم

د لیدو شربت یې نوش کړم
غم د هجر فراموش کړم

سره کښېنو په خندا سو
په دا تیر احوال گویا سو

چي تیر سوي په هجران دی
خوشحال شوي غمازان دی

له غه پسه به صحبت کړو
زده زړونه به راحت کړو

په دې مثنوي کي اکبر د عشق او مینې هغه نازک او خوندور حالونه تصور کړي دي، چي عاشق او معشوق دواړه یو له بله سره غواړي، یوه د انجذاب او ائتلاف قوه په ټولو کایناتو کي ساري ده، چي هغه عرفاء عشق بولي او نور پوهان یې د جاذبې په نامه یادوي.

د کایناتو په اتومي ذراتو کي، چي دا عالم ځني جوړېږي، یوه قوه پرته ده چي تل دوی سره نښلوي، دغه قوه په انساني افرادو او بیا په اجتماعاتو کي هم تاثیر لري. عرفاء له دغه تجانس او مجاذبې څخه چي عشق یې بولي، دا نتیجه اخلي چي بدن او مواد خو په مادي دنیا کي یو له بله علاقه سره لري او یوه بله غواړي؛ مگر د انسان روح یوه بل تر مادي لوړ مرجع ته میل کوي، ولي چي د روح په ابتداء کي هم له هغې خوا راغلی دی.

مولانای بلخي څه ښه ویلي دي او کټ مټ دغه د اکبر د مثنوي موضوع ده، چي په دې بیتو کي راغلې ده؛ خو دوني شوی دی، چي اکبر په یوه مادي رنگ کي دغه معنوي کیف ښودلی دی.

هیچ عاشق خود نباشد وصل جو | که نه معشوقش بود جویای او
لیک عشق عاشقان تن زه کند | عشق معشوقان خوش و فربه کند
چون درین دل برق مهر دوست جست | اندران دل دوستی میدان که هست
هیچ بانگ کیف زدن آید بدر؟ | از یکی دست تو بی دست دیگر
تشنه می نالد که کو آب گوار | آن هم نالد که کو آن آب خوار
جذب آبست این عطش در جان ما | ما از آنِ او، و او هم ز آنِ ما
حکمت حق در قضا و در قدر | کرد مار را عاشقان همدگر
جمله اجزای جهان ز آن حکم پیش | جفت جفت و عاشقان جفت خویش
هست هر جزوی ز عالم جفت خواه | راست همچون کهربا و برگ کاه
آسمان گوید زمین را مرحبا | با تو ام چون آهن و آهن ربا
میل هر جزوی به جزوي مي نهد | ز اتحاد هر دو تولیدی جهد
هر یکی خواهان دگر را همچو خویش | از پی تکمیل فعل و کار خویش

کهربا عاشق بشکل بی نیاز | کاه میکوشد دران راه دراز[1]

اکبر پخپل مثنوي کي دا خبره چي عشق په حقیقت کي معاشقه او جذب یوه مجاذبه ده په ښه ډول ادا کړې ده او د مولانای روم سره همنوا شوی دی کوم ځای چي وایي:

زه چي ژاړم مراد مي دا دی | چي اشنا له ما جلا دی

ځکه چي مولانا هم هر ژړا او ناره په "از جادىی ها شکایت میکند" تعبیر کړې ده.

د اکبر له حیاته او احواله موږ نه یو خبر؛ خو فقط له یو څو اشعارو څخه د ده د فکر ډول معلومیږي او ښکاري چي د خپل عصر په ادب پوه سړی و او هغه ادبي تمایلات او اذواق چي د ده په عصر کي وه، ده ته ښکاره شوي وه او په عین دغو ادبي جریاناتو کي ده مخصوصاً د پښتنو شاعرانو روحي میلان او ذوق هم ساتلي و، چي د ده له دغه خورا مستي پښتو بدلي څخه ښکاري:

زه چي په مینه معشوقو د بنګړو شرنګ لره ځم | زه د هجران د بیلتانه د تورو جنګ لره ځم
زه اپوته[2] یم په هجران سره قرار نه لرم | هجر مي اوږد شو د وصال د امید کار نه لرم
بیلتون په خوله را کړي څاپیري زه لا عار نه لرم | وام د معشوق پر سینه پروت زه تور لونګ لره ځم

ځیني ئې ولي څوک عاشق څورنګ[3] په توري کاندي | پر خوار مین د شها هومره هوري ژوري[4] کاندي
بي نیازه نکا چي پلو له مخه لیري کاندي | چي را و پاځي په اخلاص چي خپل څورنګ لره ځم
اول خو ته نجلۍ په عشق باندي اقراره سولې | اور دې راپوري کئ نور کښېنستې قراره سولې
هیڅ ګفتګوي له عشقه نه کوې بیزاره سولې | یو وار خو، وهایه قرار چي د یار څنګ لره ځم

د اکبر دوې غزلي

د خپل ځان له حیرانۍ څه ویل کړم | د عشق ویر به تل پخپله پېټول کړم

که په ما دی حکم وشي چي خادم شه	دغه ستا د نغری سور انګار پر سر وړم
چي جمال په مهر او مینه را ښکاره کي	شین توتي شم په هوا د میني پر وړم
چي ګفتار دی په ښه مینه راته وسی	نو بڼهای سم کوتي کوتي دُر ګوهر وړم
که مي وژنې که مي پیرې رضا ستا ده	ستا و عشي ته مدام موخه[1] ځیګر وړم
چي جمال دی په هجران کي را په یاد شي	هغه دم په تصور شمس و قمر وړم
ستا د تورو څڼو خیال هسي طویل دئ	تل په زړه کي دغه فکر زه اکبر وړم[2]

۱۸. سلطان بهلول لودي

جلوس ۸۵۵هـ ۸۹٤ هـ وفات

د دې کتاب په یوه دمخه څپرکی کي تاسي د لودیانو کورنۍ احوال ولوست، چي دې کورنۍ تر غزنوي سلطنت دمخه په ملتان کي پښتو ژبه او پښتني ثقافت خپور کړي و، که څه هم هغه کورنۍ د سلطان محمود په لاس له منځه لاړه او د ۴۰۱هـ په شاوخوا کي یې کمبله ټوله شوه؛ مګر د لودي قوم بقایا په هند کي وه او له دوی څخه ډېر حربي مشاهیر را وهاته[3] او په ۸۵۵هـ کابل بیا له دې لودیانو پښتنو څخه ابو المظفر بهلول شاه د پښتنو د سلطنت اساس کښېښو او هغه رڼا یې بیا خپره کړه، چي څلور نیم قرنه دمخه د لودیانو په هبوط پټه شوې وه.

د هندوستان په پاچاهانو کي یو معروف سړی خضر خان د ملک الشرق ملک سلیمان زوی دی، چي په ۸۱۷هـ د دهلي پر پاچاهي کښېناست[4] او د ده له کورنۍ څخه څو تنو تر ۸٤۷هـ پوري پاچاهي وکړله، چي دوي خضر خانیه پاچاهان بولي، د خضر خان زوی معزالدین مبارکشاه په ۸۷٤هـ پر تخت کښېناست، ځکه چي دا کورنۍ د پښتنو پاچاهانو سره محشوره او هم د پښتونو د مځکي خلق وه؛ نو د دوی په سلطنت کي پښتنو او خاص بیا لودیانو ډېر اعتبار درلود او ملک سلطانشه لودي د مبارکشاه په زمانه کي د سر هند امیر و او د دغه پاچا له خوا په ۸۳۱هـ د اسلام خان په نامه هم مخاطب او سر لوړی شوی و او له مشهورو خلکو څخه ګڼل کیده.[5] د سلطان شاه (اسلام خان) ورور ملک کالا (کالو) نومیده، چي دی هم لکه خپل ورور د عصر له مشهورو سپه سالارانو څخه و او په مبارکشاهي عصر کي یې په اکثرو جګړو کي برخه لرله او یو مشهور سړی و.[6] د ده زوی ملک بهلول هم له خپله پلاره او اکا سره تربیه شو او ځکه چي

لومړی ده د پښتنو په ملګرۍ سر هند او ټول پنجاب ونیول، وروسته یې دهلي هم فتح کړ او د ۸۵۵هـ په ربیع الاول یا محرم کي د هند پر پاچاهۍ کښیناست او پښتانه سرداران لکه قطب خان لودي او دریا خان لودي او نور یې د ځان ملګری کړل او د هند هري خوا ته یې ښکاره فتوحات وکړه، دی د سلطنت په وخت کي ابو المظفر بهلول شاه بلل کیده، تر ۳۸ کالو سلطنت وروسته په دهلي کي قصبه جلالي ته نژدې په ۸۹٤هـ وفات شو او تر ده وروسته یې زوی سلطان سکندر پر ځای کښیناست او دې کورنۍ تر ۹۳۲هـ پوري په هند کي پاچاهي کوله.[1]

د ده شعر: سلطان بهلول لودي لکه د توري او تدبیر خاوند چي و، دغسي هم ده ادبي ذوق درلود او کله کله به یې شعر هم وایه او د ده په دربار کي به په پښتو خبري او معاشرې کیدې او دا لودي سلطان لکه خپل اسلاف د ملتان لودیان د پښتو ژبي شاعر هم و او د ده یو شعر د پټې خزانې مؤلف هسي ضبط کړی او د ده احوال یې هم داسي کښلي دي.

"په مخزن افغاني کي نعمت الله هسي کښلي دي چي ملک بهلول د ملک کالا زوي و، په هندوستان یې د سلطنت لو اهسکه کړه او دغه ملک له لودي طایفې څخه و له ډیري زمانې دې لودي ټبر سلطنت کا په هند کي، ملک بهلول په سرهند د اسلامخان تر وفات را هیسي استقلال وموند او تر جنګو په وروسته یې پر دهلي خطبه او سکه وهله، پاني پت، لاهور، هانسي او حصار او تاګور یې د ملتان تر څنډو پوري ونیول او د هندوانو د راجګانو سره یې سخت جنګونه وکړل او اته دیرش کاله یې پر هندوستان سلطنت وکا او ډیر عادل او عالم پادشاه و په ۸٦٤هـ کال وفات شو لکه چي وایي:

به هشت صد و نود چهار رفت از عالم　　　خدیو ملک ستان و جهانکشا بهلول

د سلطان بهلول علیه الرحمه وفات په تبه د جلالي په قصبه کي و..."[2]

تر دې وروسته د پټې خزانې مؤلف د محمد رسول کلاتوال د بیاض په حواله لیکي چي خلیل خان د سلطان بهلول د دربار شاعر یوه پښتو رباعي د سلطان په ستاینه کي ویلې وه، چي دغه رباعي به زه وروسته د خلیل خان په احوال کي راوړم. دی وایي چي سلطان هغه رباعي واروېدله، په جواب کي یې دا رباعي سم دستي وهیله:

ملک به زرغون کړم په ور کړه راسه　　　ګوره اویځي د داد له پاسه

خول مي د عدل په درو روڼ دئ　　　جهان به زیب مومي زما له لاسه[3]

۱۹. خلیل خان نیازی

د ۸۹۰هـ حدود

نیازي د پښتنو یوه قبیله ده چي د لودیانو یوه پښته شمیرله کیږي، دوی د لودیانو سره یو ځای په هند کي خپاره شوی دي، په افغانستان کي لږ دي، یو څو کوره یې په قندهار او غزني او شیوکي او لغمان کي شته. له دوي څخه هم په هند کي مشهور جنګیالي او مشران را وتلي دی، د لودیانو او سوریانو په دوره کي یې ډیر مشاهیر درلوده مثلاً هیبت خان نیازی د شیر شاه سوري په وخت کي د اعظم همایون په خطاب د لاهور حکمران و[1] او نیازیان د لودیانو او سوریانو غښتلي ملګري وه او تر اوسه یې هم بقایا په هند کي شته. له دې قبیلې څخه یو سړی، خلیل خان، دي چي دی د سلطان بهلول لودي د دربار معتمد او ادیب و او پټې خزانې د ده یوه مدحیه رباعي راوړې ده، په دې ډول:

"محمد رسول کلاتوال پخپل بیاض کي هسي کښلي دي، چي په هندوستان د برسات په موسم خلیل خان نیازي هسي رباعي انشا کړه او د سلطان بهلول پادشاه په مخه کي یې وهیله."

رباعي

خړي اوریځي ژاړي له پاسه — کویله[2] ږغ کا، بیلتون له لاسه

په هغه لوني[3] ګوهر په خول ستا — دا مرحبا که ستا، زموږ مواسه[4]

د خلیل خان د دې رباعي په ځواب کي پښتون شهنشاه هغه رباعي ویلې ده، چي دمخه د ده په احوال کي راغله. د خلیل خان نور آثار متأسفانه زموږ لاس ته نه دي راغلي او داسي ښکاري، چي د سلطان بهلول د دربار پښتون شاعر و.

په لوړه رباعي کي خلیل خان په ډیر ښه صورت د خپل ممدوح ستاینه د رجوع په صنعت کي کړې ده، لومړی د اوریځي ژړا او د کویلي د بیلتانه ږغ بیانوي، بیا په دوهم بیت کي رجوع کوي او د لومړي بیت مطالب نقض کوي، د ستاینې لپاره په بل رنګ هغه مقصد وایي.

کړي وې، زرغون خان په ۸۹۱هـ د هرات او خراسان او عراق (پارس) سفر وکړ او چي شيباني خان پر سيستان راغي، نو زرغون خان د خپل قومه سره له وطنه دفاع کوله او خپله آزادي يې ساتله.[۱]

داسي معلومېږي، چي زرغون خان يو ملي قايد او د وطن آزاديخواه مدافع او جنګيالی سړی و، علاوه پر دغه د قلم او علم خاوند هم و، لکه د آزادۍ د جګړو پر ډګر چي په مېړانه درېده، دغسي هم د علم او ادب په ميدان کي پوخ شهسوار و، لکه پټه خزانه چي د دوست محمد کاکړ له روايته ليکي: زرغون خان خورا ډېر عمر ژوندی و او د نهايت ضعيف او سپين ږيرتوب پر وخت په ۹۲۱هـ د قندهار په دهراوت کي وفات شوی دی.[۲]

د زرغون خان ديوان او اشعار:

زرغون خان د پښتو ژبي ښه شاعر او د ديوان خاوند دی، چي د ده ديوان په کجران[۳] کي په ۹۱۲هـ له ملا ايوب تيمني څخه و او په دغه کال چي دوست محمد کاکړ هرات ته تي، هلته يې دا ديوان کتلي و، چي ۳۰۰ پاڼي يې درلودې او دغه سړی پخپل کتاب غرغښت نامه کي له هغه ديوانه دوه بيته (مثنوي) نقل کړي دي چي د پټي خزانې مؤلف هم له هغه کتاب را اخيستي دي.[٤]

ساقي نامه

ساقي پاڅه پياله راکړه — مرور يار مي پخلا کړه

اوبه تويي په لنبو کړه — اور مي مړ په دې اوبو کړه

پسرلی سو، غنچه ګل کا — زلفي تاوي د سنبل کا

بلبلان شور و فغان کا — کړيدن[٥] په ګلستان کا

زاهد وزي صومعې څخه — شراب پيوي[٦] ميخانې څخه

هر سړی په ميو مست دئ — دې بهار کي ګلپرست دئ

په راغو کي سرې لمبې دي — د غټولو[۷] ننداري دي

جهان ټول سور او زرغون سو — وچ راغه ښکلي ګلګون سو

سړي ټول شور و شغب کا — ياراني کاندي طلب کا

دنیا پاته موږ به ځونه — تورو خاورو کې به یونه

پیمانه ډکه له مې راکړه — بزم تود په پیاپې کړه

چې یو دم سمه آزاد — ناښاد زړه مې سینه[1] ښاد

ساقي پاڅه وقت د ګل دئ — په جوشش کې خم د مل دئ

وقت د میو د ویشو دئ — د پیالو د ډکیدو دئ

هغه څوک اوس د پیغور دئ — چې یې جام تش او نسکور دئ

مستان ګرځي په باغو کې — مستي کاندي په راغو کې

لاس په لاس دي یارانې کا — یو په بل ناز و نخرې کا

مجنون وصل له لیلا دئ — د جمال په تماشا دئ

نه غمجن سته، نه بیلتون سته — نه مهجور، نه ځیګر خون سته

تر تا وګرزمه[2] راسه — ساقي یو ګړی پخلا سه

ما ته جام د ربل و لور[3] را — چې یو تش سي ډک یې نور را

اور مي بل د زړه په کور کړه — له هر چا، هر څه یې تور کړه

چې بل څه نه وي الفت وي — ټوله مهر و محبت وي

ټول اخلاص وي او صفا وي — تیاره ورکه سي رڼا وي

له زړه کم غش او دغل سي — جهان ټوله ګل او مل شي

ساقي ستا مهر مطلوب دئ — نو بهار ځکه مرغوب دئ

که ستا لور پیروز نه وي — نو بهار به په څه ښه وي؟

خوند به نه کا رنګ د ګلو — بې مستیو، بې له ملو

لنه به بزم په شور تود سي — نه نغمې نه به سرود سي

جام به تش د آرزو سي — ورک به مهر او بیرزو سي

نو ساقي پاڅه بهار دی — بزم تاله امیدوار دی

د زرغون خان دغه د ساقي نامې مثنوي، د نهمي هجري پیړۍ له هغو آثارو څخه ده، چي په ښه ډول د پښتو ژبي اختلاط له پارسي سره ښکاره کوي. په دغه پیړۍ کي هغه پښتانه چي په سمو او ښارو کي ژوند کاوه، په پوره ډول د پارسي ادب تر اثر لاندي راغلي دي؛ لکه د دې مثنوي کلمات چي اکثر پارسي او عربي دي، دغسي هم تخلیل او د شاعر د اداء طرز او د کلام نوعیت هم پوره پارسي ته ورته دی او په دغو وختو کي چي کوم ادبي جریان په منځنۍ ایشیا او خراسان کي و، دا ساقي نامه یې ښه نمایندګي کولای شي، د پارسي ژبي په پخوانو شاعرانو کي مخصوصاً له غزنوي دورې څخه یعني د ٤٠٠هـ له حدودو، بزمي اشعار او خمریات ډیر شوي دي، اکثر شعراء لکه عنصري او منوچهري او عسجدي او نور د خپلو قصایدو تشبیب او نسیب په بزمي او خمري مضامینو سره کوي، وروسته سنایي او نور متصوف شعراء د عرفان په کټوریو کي د وحدت شراب څښي او دا نشه او کیف په عرفاني ډول پخپلو اشعارو کي نغاړي:

طلب اي عاشقان خوشرفتار — طرب اي نیکوان شیرین کار
تا کي از خانه، هین ره صحرا — تا کي از کعبه، هین در خمار
زین سپس دست ما و دامن دوست — بعد ازین گوش ما و حلقهٔ یار
در جهان شاهدی و ما فارغ؟ — در قدح جرعه ئی و ما هشیار؟

سنائي

دا عرفاني کیف په ډیرو بزمو کي، د میو او رنګینو جامونو په نشه هم اوړي، او دغسي خمري اشعار په مثنوي کي په ښه ډول ځای مومي، نظامي ګنجوي ډیري ساقي نامې لري، عمر خیام پخپلو رباعیاتو کي د خمري اشعارو یوه بهترینه نمونه دنیا ته پریښې دي او په پای کي ساقي نامه په سپک مثنوي کي ویل یو بیل فن ګرزي او په پارسي ادب کي یو مخصوص رنګ مومي او شعراء یې تقلید کوي.

عبدالنبي فخر الزماني چي د پارسي ژبي ساقي نامې سره یو ځای کړې دي (١٠٢٨هـ) یو غونډ کتاب یې د میخانې په نامه ځني ترتیب کړی دی او د نظامي، عراقي، خسرو او دهلوي، او خواجو او حافظ، او جامي او نورو پارسي شاعرانو ساقي نامې سره یو ځای کوي چي ځیني له دغو ساقي نامو بیل بیل کتابونه ګڼل کیږي او د ظهوري تهراني (متوني ١٠٢٥هـ) ساقي نامه تقریباً زر بیته ده.

په دغو ساقي نامو کي د شعراوه لار دا وه چي دوی به له ساقي څخه د سرو میو آرزو کوله، د ساقي او د جام او

بیا ساقي آن مي که حال آورد		کرامت فزاید کمال آورد

بیا ساقي آن کیمیای فتوح		که با گنج قارون دهد عمر نوح

شعراء د میو سره رقص او سرود وجد او پاکوبي، رندي او هوسناکي هم لازم گڼي او خواجه حافظ بزم ته هسي معني او رامشگر را غواړي او د دنیا بې ثباتي هم څرګندوي:

مغني بزن آن نوائین سرود		بگو با حریفان بآواز رود

مغني نواي طرب ساز کن		بقول و غزل قصه آغاز کن

درین خون فشان عرصۀ رستخیز		تو خون سراحي و ساغر بریز

بمستان نوید سرودی فرست		بیاران رفته درودی فرست

معنی دف و چنگ را ساز ده		بائین خوش نغمه آواز ده

فریب جهان قصۀ روشن است		ببین تا چه زاید شب آبستن است

لنډه یې دا چي د عربو د خمریه اشعارو تقلید د عجمو شعراوه وکړ او ورو ورو د ساقي نامې ویلو سبک په پارسي ادب کي پیدا شو، د نورو ایشیایي ژبو شاعرانو یې هم تعقیب وکړ، مگر په ساقي نامو کي د شاعر مهارت او استادي دا وه، چي د مستۍ احوال تصویر کړي او د مستانو په شان خبري وکړي، د استادانو ساقي نامې ټوله له مستۍ او وجد او ذوقه ډکي دي او هغه شعراء چي په ساقي نامه کي مستي نه کوي او عقلاوه په څیر ګډ وي، د دوي ساقي نامې د ادب له پلوه ښې نه ګڼلي کیږي.

په پارسي ساقي نامو کي که څه هم د ظهوري ساقي نامه خورا مفصله او هم خوږه ده او د مستۍ او میخورۍ مختلف مناظر ښیي؛ مگر کلام یې د مستانو په څیر نه دی او لکه ځیني اهل ذوق چي وایي، د ده دا اول بیت:

ثنا میکنم ایزد پاک را		ثریا ده طارم تاک را

د مستانو خبرو ته نه دی ورته او د یوه نارمل سړی وینا ده؛ نو ځکه د ده ساقي نامه هم عمومي مقبولیت نه لري او د ده زر بیته د خواجه حافظ تر ٦٠ بیتو نه درنیږي!

زرغون خان هم په دې پښتو ساقي نامه کي د استادانو پر لار تللي او مستانه وینا یې کړې ده د ده شعر روان او خبري یې هم د مستانو په څیر دي؛ ځکه نو ده ته یو کامیاب او پوخ ساقي نامه ویونکي وایو او دا ساقي نامه هم د پښتو

زده کړه کوله او لکه د پټې خزانې مؤلف چې لیکلي دي: دې پخپل ښه خط خپل پښتو کړی بوستان کښلي و چې مرغلرو یې و ته عاجزي کوله.[1]

اشعار: د پټې خزانې په روایت زرغونې غزلیات او د اشعارو نور اقسام هم درلوده، چې په فصحاوه کي مشهوره وه، مگر متأسفانه له هغو څخه اوس کومه نمونه نه لرو، فقط له هغه پښتو بوستانه یو حکایت د پټې خزانې مؤلف را نقل کوي، چې د زرغونې د کلام سلاست او متانت ځني ښکاري.

که موږ په پښتو ادب کي د اخلاقي شاعرانو لپاره یوه مخصوصه ډله ومنو نو به زرغونه د خپله بوستانه سره د هغو په سر کي ولاړه وي، ځکه چې تر دې دمخه یو اخلاقي شاعر چې مستقل اثر ولري، موږ ته نه دی معلوم او زرغونه د شیخ سعدي د بوستان په منظومه ترجمه د اخلاقي شاعرانو له ډلي څخه بللای شو.

هغه حکایت چې د زرغونې له زرغونه بوستانه پاتي دی، دا دی:

حکایت د پښتو (له بوستانه)

اوریدلې مي قصه ده	چې له شاتو هم خوږه ده
د اختر په ورځ سهار	بایزید چې و رویدار
له حمامه را وتلي	په کوڅه کي تیریدلي
ایرې خاوري چا له بامه	را چپه کړلې ناپامه
مخ او سر یې سو ککړ	په ایرو په خاورو خړ
بایزید په شکر کښو سو	د خپل مخ په پاکیدو سو
چه زه وړ یم د بل اور	چې په اور کي سم نسکور
له ایرو به څه بد وړمه	یا به لږ شکوه کومه
هو، پوهانو ځان ایري کړ	له لویني[2] یې ځان پرې کړ
څوک چې ځان ته گوري تل	خدای ته نه سي کړای کتل
لویي تل په گفتار نه ده	لو خبره په کار نه ده
تواضع به دی سر لوړ کا	تکبر به دی تل ځور کا[3]

نه ده لیدله شوې، فقط د هغه کتاب مؤلف د خپل رفیق طاهر جمریاڼي له خولې دغه رباعي را نقلوي:

آدم یې مځکې وته را ستون کا — په اور د غم یې سوی لړمون کا

دوزخ یې روغ کا، پر مخ د مځکې — نوم یې د هغه، دلته بیلتون کا

له دغې یوې رباعي څخه چې د رابعې له کلامه موږ ته پاتې ده، دونې معلومولای شو، چې رابعه د پښتو د منځنۍ دورې ښه شاعره ده او په کلام کې یې جزالت او سلاست دواړه لیدل کیږي او ښايي چې اشعار به یې هم عشقي وه او دیوان به یې د پښتو له ښو آثارو څخه و.

۲۳. دوست محمد کاکړ

د ۹۲۰هـ حدود

دوست محمد د بابړ خان کاکړ زوی دی، چې د کاکړستان په ږوب کې اوسیده، د ده پلار هم عالم او شاعر سړی و، چې یو کتاب یې د تذکرهٔ غرغښت په نامه نظم کړي و، دوست محمد هم علم او ادب له پلاره په ارث وړی و او د کاکړو د علمي او ادبي عشیرې یو پخوانی ادیب دی.

دی په ۹۱۲هـ له ږوبه هرات ته ولاړ او هلته یې د کاکړ بابا زیارت وکړ[1] په ۹۲۹هـ یې خپل یو کتاب غرغښت نامه نظم کړهاو د غرغښت نیکه احوال ئې پکې په مثنوي ولیکه.

لکه پټه خزانه چې لیکي، دوست محمد کاکړ، غرغښت نامه، هغه حکایات وه چې بابړ خان د تذکرهٔ غرغښت په نامه نظم کړي وه؛ ځکه چې هغه کتاب ورک شوی و؛ نو دوست محمد د غرغښت نامې په نوي نامه بیا وپیودله. دا کتاب په لږ وخت کې د پښتنو په ادبي محافلو کې مشهور شو او ځکه چې اخلاقي منظومې یې لرلې؛ نو یو درسي او کلاسي کتاب ګڼل کیده او پښتنو هلکانو به درساً لوست. په قندهار کې د پټې خزانې د مؤلف کورنۍ چې یو باذوقه ادبي کهول و، دوی هم د دې کتاب نسخې د کوږک غره په توبه کې میندلې وې او درساً به یې په کورنیو مکتبو کې په هلکانو لوستې[2] داسي ښکاري، چې غرغښت نامې د غرغښت نیکه له احواله زیات ځیني نور مضامین هم درلوده؛ ځکه چې د زرغون خان ساقي نامه چې دمخه ذکر شوه، هم د پټې خزانې مؤلف له غرغښت نامې څخه را نقل کړې وه او هم لاندي حکایت په کاکړ اړه لري چې د غرغښت له اولادې څخه دی؛ ځکه چې اوس د دغه کتاب نسخه نشته؛ نو تر دې زیات

د نیکونو له خولې وایي چې منبت[1] یې راته ښایي

چې کاکړ نیکه زاهد و لوی څښتن له تل عابد و

تل تر تل بې[2] عبادت کا پر دې لیار یې ریاضت کا

شپې یې روڼي په لمانځو وې په ژړا او په نارو وې

نه یې خوب نه یې خوراک و عبادت یې ژوند و ژواک و

چه به کښیناست په لمانځنه[3] یا به کښیوهت په ستاینه

ورځ یې ټوله په قعده وه شپه یې هم یوه سجده وه

تل یې سیر د لاهوت کا په یوه گوله یې قوت کا

غرق به تل پل ذکر الله و هر سبا او هر بیگاه و

یوه شپه یې عبادت کا پر گناه یې ندامت کا

سترگې پټې سوې له خوبه په شپو شپو یې و ویښتوبه

هسې خوب یې ولید گرانه! چې غرغښت ښیې ښهانه[4]

وایي: اې کاکړه زویه له تا خوښ یمه نیکخویه!

ستا قدم زما پر لار دئ ماسوا کې دې قرار دئ

شپه و ورځ دې ده لمانځنه د څښتن عبادت کړنه

ولې پاته له تا نور دي شپې او ورځې دې په کور دي

ځه جهاد کړه پر تا فرض دئ دا هم ستا د غاړې قرض دئ

یوه ورځ جهاد افضل: تر کلو کلو لمانځل[5]

څوک چې تل لمنځ و روژه کا په جهاد به یې پوره کا

لومړی شرط د دین همدا دئ بیا خدمت د خلق الله دئ

له تا پاته دواړه دي نه ځان خبر کړه ښه له دینه[6]

توره واخله مجاهد شه د لوی خدای د دین قاصد شه

زغره خول يې آراسته کړل	د غزا غشي[1] تيره کړل
هرات خوا ته په تلو تلو سو	د سلطان غياث له ملو سو
وې کړه هوري جهادونه	د سلطان مل سو په ملونه[2]
څو هورې تر دنيا تير سو	د غازيانو په ټول شمير سو
چي يې هلته هم وفات سو	ښخ په خاورو د هرات سو[3]
ميړه هسي ژوندون کاندي	مري د خدای په رضا باندي

دا يوه ټوټه چي له غرغښت نامې څخه زموږ په لاس کي ده، د پښتو د اخلاقي شعر غوره نمونه ګڼله کيږي. د منځنۍ ايشيا په شاعرۍ کي اخلاقي برخه له قديمه ګڼه ده، هر شاعر که څه هم اساساً بزمي يا رزمي وی، په شعر کي اخلاقي پنګه لري، د پارسي شاعرانو په لومړنيو اشعارو کي هم اخلاقي ټوټې شته، مثلاً بادغيسي حنظله چي د ۲۰۰ او ۳۰۰هـ په منځ کي ژوندی و وايي:

مهتري گر بکام شير دراست	شو خطر کن زکام شير بجوي
يا بزرگي و ناز و نعمت و جاه	يا چو مردانت مرگ روبا روی

له اکثرو پخوانو شاعرانو لکه ابو سليک (د ۲۷۰هـ حدود) شهيد بلخي (د ۳۰۰هـ حدود) رودکي (د ۳۰۰هـ حدود) او نورو څخه اخلاقي ټوټې او اشعار را نقل شوی دي، د فردوسي شهنامه هم غوره اخلاقي پنګه لري، اما په مستقل ډول د پارسي پخواني شاعر چي اخلاقي مستقل کتاب يې نظم کړ، ابو محمد بديع بلخي دی، چي د سلطان محمود معاصر دی، د (۴۰۰هـ حدود) دې سړي د انو شيروان پند نامه په پارسي نظم کړه[4] او تر ده وروسته سنايي غزنوي، نظام ګنجوي، ناصر خسرو علوي او نور ډير شاعران راغله، چي پخپلو اشعارو کي اخلاقي برخه ډيره کړه، د سنايي غزنوي حديقة الحقيقه د اخلاقو او تصوف پوخ او بې مثاله اثر دی، د ناصر خسرو روشنايي نامه او سعادت نامه هم په فلسفي اخلاقي رنګ کي د پارسي ژبي بهترين آثار دي؛ مګر د شيراز شيخ سعدي پخپلو دوه کتابو، ګلاستان او بوستان، دا بڼې هسي ښکلي او تازه کړ، چي د اخلاقي شاعرۍ دوه شهکاره ګڼل کيږي!

په پښتو شعر کي هم يو اخلاقي مستقل کتاب ښايي چي دغه غرغښت نامه وی او د دې کتاب له وجوده موږ څرک ايستلای شو، چي د پښتو اخلاقي شاعري هم په پخوانو کي رواج درلود او له دې پلوه هم دا ژبه بې پنګي نه ده، ځکه چي

له دغي يوې نمونې څخه چي له غرغښت نامې څخه پاتي ده، داسي ښکاري، چي د کتاب ژبه ډېره روانه وه او مقاصد يې هم لنډ لنډ اداء شوي دي، حشو او زوايد نه لري، له ابهامه خالي شعر دی او دا هم ښکاره کوي، چي په دغو وختو کي ډېر پارسي او عربي کلمات د پښتو په ادب کي داخل شوي او د تابعيت حق يې پوره موندلي و.

د زرغون خان ساقي نامه خو تاسي ولوستله، هغه د هلمند او ارغنداو د غاړو او ورشوگانو ژبه وه او ځکه چي له پارسي ژبي سره نژدې او کاونډۍ وه، بايد هم د پارسي اثر پر لويدلی وی؛ مگر غرغښت نامه په ږوب او د سليمان د غره په لمنو کي نظم شوې ده، خو سره د دې هم د هغي ساقي نامې له ژبي سره څه ښکاره فرق نه لري او له دې څخه نتيجه اخلو چي په دغو وختو کي د پښتنو اختلاط ډېر شوی او ژبي يو متحد او مثبت ادبي معيار موندلی دی.

او دغه ادبي رنگ او عمومي معيار دی چي د متأخرينو په دوره کي تر ۱۰۰۰هـ را وروسته د شعر او ادب محور دی او اکثر شعراء او ادباء هم په دغه ژبه شعر وايي او ليک کوي، چي د دې خبري تفصيل به د کتاب په نورو برخو کي څرگند شي.

۲۴. شيخ عيسی مشوانۍ

مشوانۍ د پښتنو يو قوم دی چي د کاکړو يوه پښنه گڼله کيږي او يوه برخه يې د کابل په کوهدامن کي اوسي او نور شاوخوا سوداگري کوي او له قديمه د هند په لتو کي هم خپاره شوي دي.[1]

شيخ عيسی هم له دې قومه د پښتو د متوسطينو د دور يو شاعر دی، چي د شير شاه سوری پښتانه شهنشاه معاصر و، نعمت الله هروي په مخزن افغاني کي د ده د ژوندانه بيان ليکي چي د هند په دامله کي اوسيد او هلته يې مځکي او پټي درلوده، شير شاه ته چا وهيل، چي شيخ عيسی شراب خوري؛ مگر د شير شاه سړی چي ورغی په صحراحي کي شيدې وې.[2]

د شيخ عيسی احوال د پټې خزانې مؤلف هم کټ مټ له مخزن افغاني څخه نقل کوي او وايي چي دی لوی ولي و او د خداي په توحيد کي په پښتو، فارسي او هندي شعرونه ويل.[3]

د ده نور احوال موږ ته نه دي معلوم، خو ځکه چي شير شاه سوري په ۹۴۷هـ د هند پر تخت کښينستلی دی؛ نو موږ د شيخ عيسی د ژوندانه وخت پس له ۹۰۰هـ ټاکلای شو.

عیسی حیران دی په دې شیونو[1]　　　　کله مي یار کړې! کله اغیار کړې!

له دغو بیتو څخه ښکاره ده، چي عیسی د پخو متصوفینو څخه و او په هغه شان وینا لري؛ لکه د هرات خواجه انصاري او نور عرفاء چي له خدایه سره راز او نیاز کوي.

د نعمت الله له لیکني څخه معلومیږي، چي شیخ عیسی یوه رساله درلوده، چي د درو ژبو اشعار یې پکي لیکلي وه، چي له هغه څخه یو پښتو لوړ شعر او یو پارسي بیت او څو هندي اشعار یې دی په مخزن کي نقل کوي او په دې ډول شیخ عیسی له هغو پښتنو څخه دی، چي خپله ژبه یې په هند کي هم ساتلې وه او په دغه دور کي د یو ګډ افغاني او هندي ثقافت ممثل و.

۲۵. شیخ بستان بړیځ

د ۹٦۰هـ حدود

شیخ بستان د پښتنو له ادبي او روحاني مشاهیرو څخه دی او پلار یې د قندهار په ښوراوک کي اوسیده، چي نوم یې محمد اکرم او روحاني سړی و، دی قوماً بړیځ و او له ښوراوکه ولاړ، د هلمند پر غاړه یې درویشانه ژوند کاوه او په عبادت به بوخت و. بستان له خپله پلاره فیض وموند او د ځوانۍ په سن کي هند ته ولاړ او په سیر او سیاحت مشغول شو.[2]

دې سیر آفاق زموږ شاعر پوخ کړ او د فطرت په مطالعه بوخت شو. شیخ بستان د پښتو ژبي شاعر او لیکوال او مؤلف دی، چي مؤرخان یې ښه پیژني او د ده روحاني شهرت هم تر ادبي خوا لږ نه و، نعمت الله مؤرخ لیکي:

''په ځوانۍ کي له روهه هندوستان ته راغي او په سمانه کي میشت شو او د تجارت په لباس کي یې ځان پټاوه، تل به یې سترګي د اوښکو ډکي وې او پښتو اشعار به یې په حزین صورت ویل او خلک به یې په دردناک حالت ژړول.''[3]

د مخزن له دې بیانه زموږ د شاعر اخلاقي هویت ښه ښکاري او دا څرګندوي چي شیخ بستان سیاح او ګرزند سړی و او د عمر تر اخره هم په سیاحت بوخت و، نعمت الله د عمر په اخر کي د بستان ملګری و او له ده څخه یې خوارق لیدلي وه، دی وایي چي: د دریاب په سفر کي د بستان مل وم، چي د ګجرات احمد آباد ته راغلو، شیخ راته وهیل، چي: زما عمر تمام دی او هم دلې د جمعې په ورځ چي د ربیع الثاني ۱۱ وه، په ۱۰۰۲هـ کال د اسهال په مرض د ماپښین تر

ټول کړه، چي نوم يې بستان الاولياء و.[1]

د پټي خزانې له بيانه ښکاره ده، چي دا کتاب هم د روحاني خلکو تاريخ و او هم د پښتنو رجالو او مشاهيرو اشعار او احوال پکي وه، لکه چي محمد هوتک د خپل پلار په روايت چي دغه کتاب يې د ښوراوک د حسن خان په کور کي ليدلي و، د شيخ تيمن اشعار او احوال له بستان الاولياء څخه را نقل کړي دي (۵ څپرکي ته رجوع وکړئ). نو دا خبره ښه ښکاري چي بستان الاولياء د پښتو شاعرانو احوال او اشعار هم درلوده او علاوه پر دې شيخ خپل اشعار هم پکي راوړي وه او په دې مقصد د پټي خزانې مؤلف هم تصريح کوي؛ نو بستان د خپل عصر شاعر او مؤلف او مؤرخ سړی و چي په پښتو يې اشعار ويل او روحاني ژوند يې کاوه د عشق او ميني په سوي گرفتار و. محمد هوتک د خپل پلار له خولې د شيخ بستان يوه بدله را نقلوي، چي په عامي او وطني وزن ده او له دې څخه ښکاري، چي د بستان په شعر کي (لکه نعمت الله چي هم ليکلي دي) د تغنی او ترنم خوا غالبه وه.

کسر	بدله
د ميني اور دي زما زړگي وريت په انگار کي نا	ښې تار و نار کي نا
خود به ويليږم چي مي زړه پر تا مفتون کي نا	ځان مي زبون کي نا
اوښکي مي ځاځي پر گريوان يو وار نظر که پر ما	راسه گذر که پر ما
وکه نظر زما پر حال چي پروت رنځور يمه تل	په وير ناسور يمه تل
له زړه مي ځاځي ويني، سور په وينو خپل يمه تل	په اور جلبل يمه تل
اوښکي مي ځاځي پر گريوان يو وار نظر که پر ما	راسه گذر که پر ما
له درده سوزه تل ناري او غلبلي وهمه	کريږی[2] سوري وهمه
يو آن مي چيري نه آرام نه ټيکاونه[3] وينم	ته راحت کړنه وينم
اوښکي مي ځاځي پر گريوان يو وار نظر که پر ما	راسه گذر که پر ما

ترنم خاص مزیت څرګندوي. داسي اشعار د بړغ د پوره کولو او د موسیقیت لپاره کله کله د کلماتو په پای کي ځني صوتي وروورستیزونه لري چي هم د شعر سلابیل بشپړ کوي او هم د ترنم لپاره بړغ ته دوام ورکوي چي په پښتو عروضو کي دغه کیفیت ډیر لیدل کیږي. د دې بدلي په لومړی بند کي د بیت آخر ته د معني د تکمیل لپاره فقط (کي) کافي وه؛ خو د ترنم لپاره (نا) ور سره نښتی دی. دا وروستیز د ګرامر له رویه بالکل زاید دی؛ خو د عروض او موسیقیت له پلوه ضروري ګڼل کیږي.

۲٦. علی سرور لودی

د ۹٦۰هـ حدود

علی سرور په قوم شاهوخیل لودی و، چي د هندوستان له هغو لودی ادباوه او عرفاوه څخه ګڼل کیږي، چي دمخه موږ ذکر کړل.

د ده احوال او خوارق مخزن افغاني بیانوي او د پټې خزانې مؤلف یې هم د تحفهٔ صالح کتاب په حواله احوال راوړي او داسي ښکاري، چي دی متقي او پارسا او متصوف سړی و او د خپل عصر رهبر بلل کیده او په ملتان کي به یې ژوند کاوه.

علی سرور د ارشاد او تدریس حلقه درلوده او ډیر خلک یې مریدان وه د ده عمر په وعظ او ارشاد کي تیر شوي دی او د لسمي پیړۍ په پاي کي ژوندی و.

نعمت اللّٰه مؤرخ وایي، چي: علی سرور د ملتان د کهرور (کرور) په قصبه کي اوسیده، مستجاب الدعوات و او دیرش کاله آوړد، ونه غځید او نه شو بیده، یوه ورځ یوه نایي سر ور خرایه وې ویل، چي: شیخ نجم الدین کبري به په یوه کتنه خلک د کشف خاوندان کول، علي سرور ورته وهیل، چي: دا خو آسانه کار دی؛ نو چي نایي له خپله کاره فارغ شو، بل حال پر راغي او د کشف و درجې ته ورسیده او په عبادت او ریاضت مشغول شو.[1] له دې قصې څخه د علي سرور د حیات ډول او د خلکو نظر چي ده ته یې درلود، ښه ښکاري او د تحفهٔ صالح له روایته څرګندیږي، چي دی د خلکو مرجع و او عرفاني او علمي مشکلات به یې د ده په فکر حل کول.

د ده اقوال او اشعار:

د دنیا عدم تحقق ثابتوي او هغه چی مصطفي علیه السلام وهیل: ''الدنیا ساعة'' رشتیا کوي.[۱]

په دې تقریر کي د علي سرور پاخه د تصوف افکار ښکاري او د تصوف او فلسفې یوه پخوانۍ عقیده وه چي د اجسامو اتومي ذرات مسلسلاً فاني کیږي او په ځای یې نوي نوي دریږي؛ ځکه چي د فاني او نورو ذراتو دغه تسلسل تل جاري دی او نوي اجزاء د پخوانو ذراتو ځاي ډکوي؛ نو څوک د جسم په فنا نه پوهیږي. صوفیان وایي چي مادي دنیا د الهي اسماوه مظهر ده او موجودات د خدای تعالی د کمالاتو د تجلي مظاهر دي؛ ځکه چي په تجلي کي تکرار نشته او پر یوه شي مکرراً یو راز تجلي نه کیږي (کل یوم هو في شأن) نو جلالی اسماء تل له موجوداتو څخه ''وجود'' قلع کوي او جمالي اسماء یې تر خپلو تاثیراتو لاندي راولي او بیرته ''وجود'' ورکوي او دغه مسئله ''تجدد امثال'' بلله کیږي.

شیخ ابو طالب مکي وایي: ''لا تجلی فی صورت واحدة لشخص و احد مرتان و لا في صورة واحد للاثنین.''[۲]

صوفیان له دې پله پسې فنا څخه دا نتیجه اخلي، چي دغه فنا په حقیقت کي د اثابت او وجود بنسټ ده؛ ځکه هر کله چي لومړی صورت فنا کیږي؛ نو دوهم صورت یې په مترقي ډول پر ځای دریږي او که دغه فنا نه واي؛ نو به وجود هم نه و تکمیل شوي؛ نو ګویا عدم او فنا د ارتقاء او تکامل وسیله ده. له علي سروره چي د کوم پارسي بیت پوښتنه شوې وه، هغه د مولانای بلخي رومي له مثنوي څخه دی، چي مولانا هم دې عرفاني خبري ته هسي شرح ورکوي:

تو ازان روزیکه در هست آمدی	آتشی یا خاکی یا آبی بُدی
گر بران حالت ترا بودی بقا	کی رسیدی مر ترا این ارتقا
از مبدل هستی اول نماند	هستی دیگر بجای او نشاند
همچنین تا صد هزاران هست ها	بعد یکدیگر دوم به زابتداء
این بقاها از فناها یافتی	از فنا پس رو چرا در تافتی؟
در فناها این بقاها دیده ئی	بر بقای جسم چون چسپیده ئی
تازه میگیری کهن را می سپار	زانکه امسالت فزون آمد ز پار
پس ترا هر لحظه مرگ و رجعتی است	مصطفی فرمود دنیا ساعتی است
هر نفس نو می شود نیا و ما	بی خبر از نو شدن اندر بقا

مثنوي

اوس چي د علي سرور د عرفاني تقرير وضاحت د نورو عرفاوه د بيان په ترځ کي وشود؛ نو به د ده يو غزل را نقل کړو، چي د پټې خزانې مؤلف هم له تحفۀ صالح څخه اقتباس کړې ده او ښه عرفاني رنګ لري.

غزل

محبت پياله مي نوش کړه په مجاز کي	د حق نور وينم په سترګو د اياز کي
درست وطن راته درياب شو بې ديدنه	ديد مي نه شي مګر خدای مي سبب ساز کي
که زه مړ شم هم له ګوره کړم سر پورته	ناګهان چي مي دلبر پورته آواز کي
که مي سر غوڅ د رقيب په تيره تيغ سي	هم به ځم که دلبر غوښت په مهر و ناز کي
زه و يار مداماً ناست يو، يو له بله	پر غماز دی باري کاڼي د غم ساز کي
ګران بيلتون به د هغو مينو وينه	چي تل ناست وي په خلوت کي سره نياز کي
ای سروره غمازان شوه بې حسابه	پاک الله دي صورت تش بې مغزه پياز کي[1]

۲۷. ميرمن نيکبخته

د ۹٦۰ هـ حدود

د پښتو له شاعراتو ميرمنو څخه ده، د دې کورنۍ د پيښور په اشنغر کي اوسيده او پلار نيکه يې روحاني خلک وه او د ممن زيو مرشدان ګڼل کيده، د دې پلار شيخ الله داد مموزی د خپل عصر عالم او مرتاض سړی و او لکه شيخ امام الدين چي پخپل کتاب اولياي افغان کي کښلي دي، نيکبخته هم عارفه او زاهده ميرمن وه، ديني علوم يې لوستلي او عمر يې په رياضت او عبادت تيراوه، دې کورنۍ د خپل وخت له يوې بلي عرفاني او ادبي کورنۍ سره چي د پيښور په لتو کي مشهوره وه خويښي وکره، دا کورنۍ د مرحوم شيخ متي اولاد او احفاد وه، چي نيکبخته په ۹۵۱هـ د شيخ متي يوه لمسي ته په نکاح ورکړه شوه، چي شيخ قدم نوميده او د محمد زاهد متي زي زوی و، نيکبختي په ۹۵٦هـ ميا قاسم افغان وزيراوه، چي د پښتنو له عرفاني او علمي رجالو څخه دی او د دې کتاب په دريم ټوک کي به يې احوال وليکل شي.

پټې خزانې مؤلف له ارشاد الفقراء څخه را اخیستې ده:

نصیحت

د خدای حق ته غاړه کښېږده	نوري نوري وینا پرېږده
دنیا پاته له هر چا ده	په اخلاص کي ځني لېږده
څو قوت لري په ځان کي	سر د یار په رضا کښېږده
ځان له بده خویه ژغوره	زړه په ذکر د یار بلېږده[1]
کال دنیا به دي دښنه شي	اوس له بیري ځني رېږده
ټوله غواري حسابونه	که دي اوښي، که دي مېږده
دنیا ترک وهه که پوه یې	د بقا پر لوري پښې ږده[2]

۲۸. شیخ محمد صالح الکوزی

د ۱۰۰۰هـ حدود

شیخ محمد صالح په قوم الکوزی اود قندهار په جلدک کي اوسیده، چي دغه ځای د قندهار شمال شرق ته تقریباً ۳۰ میله لیري د کابل پر لار واقع دی او تر اوسه هم هلته د الکوزو ټبر اوسي.

شیخ صالح موږ د پټې خزانې په کومک پېژنو او دغه کتاب د ده د اشعارو نمونه هم موږ ته رارسولې ده، داسي وایي، چي شیخ یو عالم او عابد سړی و او په علم او تقوی یې په خلکو کي شهرت درلود، اوقات یې په تدریس او د خلکو په ارشاد تیرول. منزوی او په گوښه کي ناست سړی و، علمي او روحاني استغنا دی له دنیوی جولانه منمع کاوه او همیشه د خپلو شاگردانو او مخلصانو د مجلس څراغ و، د تدریس حلقه یې د شاهانو تر دربار او عزت خوښه وه؛ نو ځکه تل د تدریس او ارشاد په حلقه کي له دني۹ي مزخرفاتو څخه فارغ او مستغنی و.[3]

داسي معلومېږي چي شیخ صالح تر ۱۰۰۰هـ دمخه زیږیدلي و او په دغه وخت کي د ده د علمي شهرت او د تقوی

فیض ورکړي او په تدریس د علومو طالبانو ته هدایت وکا، شیخ محمد صالح ورته وکښل، چي ”ما له طمع د عزت نشته او په دنیا پسې تګ نه غواړم، زما داسي مقصد دی، چي دنیا ماته راشي، نه چي زه ولاړ شم دنیا پسې؛ که زما عزت غواړي، ما پرېږده او په دنیا پسې مي مه مسافر کوه...“ چي دغه خط ورسید شاه بیګ خان وهیل: ”زما هم ستا عزت مقصود و، نه بې عزتي...“[1]

له دې روایته موږ د شیخ صالح د ژوندانه طرز او د ده د تفکر صبغه معلومولای شو، چي عزت نفس، پوهه، تقوا، استغنا ټول ورسره وه او دغه صفات او مزایا ده په دغه غزل کي سره یو ځای کړي دي، چي شاه بیګ صوبدار ته یې لیږلي وه:

د لیلي د میني فیض هر سبا وړم   بیهوده منت به ولي د نور چا وړم؟
چي اشنا د شپې ناڅاپه په لاس کښېوت   روښان زړه په کوګل پټ لمر په سما وړم
پر دنیا که تجارت څوک د دنیا کي[2]   زه د زړه په بازار بار د عشق سودا وړم
د لیلي لیدل دي رب په بهانه کي[3]   خزانې که د دې کل جهان په شا وړم
که پر تخت مي د سلیمان سپور کړې سړیه!   عاقبت خاورو ته ښه عمل پیشوا وړم
بې له عشقه خوشحالي پر ما حرامه   زه صالح که په خوله خوښ په زړه ژړا وړم[4]

د ده اشعار او اقوال

داسي ښکاري، چه شیخ صالح د شاګردانو او مخلصانو یوه لویه حلقه درلوده او د ده اشعار او اقوال او احوال به هغو لیکل، د پټې خزانې مؤلف یوه کتاب ته حواله ورکوی، چي تحفهٔ صالح یې نوم و او دا کتاب د شیخ یوه شاګرد ملا الله یار د ده په نامه کښلی و او په دې کتاب کي د شیخ صالح احوال او اشعار او اقوال را ټول شوی وه او د ده د اشعاروه یوه مجموعه وه، چي محمد هوتک له هغو اشعارو څخه لوړه غزل او هم دا لاندي پښتو غزل را نقل کړی دی:

چي په زړه یې غشي ځرخ[5]سي د چشمانو   روغ به نه سي په دارو د طبیبانو
چي نور تن له رنځه خلاص په زړه رنځور وي   دا د زړه دارو جوړ نه کړه حکیمانو
مګر الله چي حبیب دی هم طبیب دی   کار سازي کا د خوارانو رنځورانو

د شیخ صالح له دغو دوه غزلو څخه ښکاري، چې دی د پښتو ژبې یو متوسطه درجه شاعر دی، کلام یې ساده او روان او د قندهار د پښتو محاورې یوه نمونه ده.

لسم څپرکی
نثر لیکونکي او مؤلفات او کتابونه

لکه چې دمخه مو وهیل د پخوانو آریائیانو او اکثرو نورو اقوامو، زاړه ادبي آثار منظوم وه او منثور آثار یې ډیر لږ پاتي دي.

ویدا او اوستا، دواړه منظوم وه، د سنسکریت زاړله کتب هم اکثر منظوم دي؛ نو له دغه جهته د آریائي اقوامو د نظم تاریخ تر نثر دمخه دی، په دې کې هیڅ شک نشته چې د ژبې اساس پر نثر ایښول کیږي؛ مگر ځکه چې بشر خپل پخواني ادبي اثار په حافظه کې ساتل او د لیک او تحریر فن لا نه و ایجاد شوی؛ نو د حافظې د ساتلو لپاره نظم تر نثر آسانه و او هر کله به د آریائي اقوامو ریشیانو (شاعرانو) خپل دیني او اجتماعي مطالب نظم کول او حماسي شاعرانو به خپل جنګي او حماسي اشعار په منظوم ډول پیودل، د ویدا قدیم آثار د دغو ریشیانو د قریحی نتایج دي. اوستا هم د زرتشت او د ده د اتباعو ګیتونه او سندري دي، د زاړه یونان ایلیاډ او اودیسه هم د هومر حماسي سرودونه دی.

د پښتو ژبې په ادبي تاریخ کې هم موږ ته تر اسلام را وروسته، لومړی منظوم اشعار لاس ته راغلي دي او د قدماوه په دوره کې تر ٦۰۰هـ دمخه کوم منثور اثر درک نه لرو، فقط د هاشم سرواني د سالو وږمه یو کتاب په نامه راته معلوم دی؛ مگر منظوم اشعار لکه چې تاسي ولوستل خورا ډیر دی، چې لکه پخواني آریایي متون سینه په سینه را نقل شوي او وروسته په کتابو کې ضبط شوي او تر موږ پوري را رسیدلي دي؛ ځکه چې پښتو ژبه د قدیمو منظوماتو په شهادت موجوده وه؛ نو طبعاً به یې نثر هم درلود مگر ښایي چې د لیک او تحریر د نه والي په سبب (نثر) نه وي ظبط شوي او که څه هم و، هغه به د زمانې څپو ورسره وړي وی.

ليکونکی او مؤلفان او مؤرخان در سره معرفي کړم کوم چي تر اوسه ما ته معلوم دی.

(۱) سليمان ماکو

د تذکرې ليکوال ۶۱۲هـ

د پښتو ژبي له پخوانو ليکوالو او نثر ليکونکو څخه چي تر اوسه معلوم شوی دي يو غښ او مقتدر ليکوال سليمان ماکو دی.

دی د بارک خان صابزی ماکو زوی دی، چي د قندهار په ارغسان کي اوسيده د ماکو قوم تر اوسه هم لږ تعداد هورې اوسي او په ابداليو (درانو) کي شامليږي. سليمان له دې قومه يو پوه ليکوال راوتلی دی او د پښتونخوا په غرو کي يې سياحتونه کړي او د خپل عصر مشهور روحاني او ادبي رجال يې ليدلي دي.

دی پخپله وايي، چي په ۶۱۲هـ تللي وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځيدم او د لويانو مراقد مي ليدل او پلټل، داسي ښکاري، چي سليمان تر دغه مفيد او گټور سفر وروسته مؤفق شو چي د پښتنو د نومورو بزرگانو په احوال کي يوه تذکرة الاولياء وليکی او د دوی ويناوی او اشعار په دې کتاب کي خوندي کړی؛ دا کتاب متأسفانه اوس ورک دی؛ خو لومړي اوه مخه يې ما تر ۱۳۱۹ش کال دمخه په قندهار کي وموندل او د هغو مخو عکسونه مي د کابل په سالنامه او په پښتانه شعراء لومړي ټوک کي خپاره کړل.

سليمان ماکو د پښتنو پخواني مؤرخ او نثر نويس دی او د ده د نفيس او گټور کتاب دغه څو مخه د پښتو ژبي او رجالو د تاريخ لپاره داسي مفيدي ثابتي شوې چي د ادب او پښتنو تاريخ يې تر ابده مرهون دی.

سليمان ماکو مؤرخ

د سليمان تذکره د پښتنو مشاهيرو او ادبي رجالو يو مفصل تاريخ دی، چي دی د هر سړی احوال بيانوي، د هغه علمي او روحاني مقام ښيي او بيا يې اشعار او ويناوي را نقلوی.

د تذکرې يو څو پاڼي چي پيدا شوی دی، دا څني معلوميږي، چي سليمان د پښتنو مشاهيرو احوال په داسي ډول ليکله چي د هغو د ژوندانه وقايع ثبت شي او دا خبره هم څرگنده شي، چي پلاني سړی څنگه ژوند کاوه، چيري اوسيده،

د سلیمان تذکره د پښتنو پخوانو شاعرانو په احوال او آثارو کي زموږ یو پخوانی تاریخي او پوخ مأخذ دی، هغه اوه مخه چي له دې تذکرې څخه لاس ته راغلي دي[1] د دغو شاعرانو احوال پکي شته چي موږ په دې کتاب کي هر یو پر خپل موقع لیکلي دي: (۱) بیټ نیکه (۲) ملکیار غرشین (۳) د شیخ اسماعیل پاړکي (٤) قطب بختیار. دا خبره هم باید هیره نه کړو، چي سلیمان د پښتنو رجالو په تاریخ لیکلو کي هغه سبک نه دی تعقیب کری کوم چي د شیخ عطار په تذکرة الاولیاء کي ټاکلی شوی و، ځکه چي شیخ عطار یوازی د اولیا د زهد او تقوی حکایات سره را ټول کړی دی؛ مگر سلیمان د رجالو د ژوندانه احوال او د دوی اخلاق او کورنۍ او هم ادبي موقعیت ښیي او په دې ډول یو پوه سړی او سترگه ور مؤرخ ښکاري؛ نو د ده تذکره په حقیقت کي د تصوف کتاب نه دی؛ بلکه د شعر او ادب یوه گرانبها مجموعه ده.

د سلیمان په عصر کي د پارسي ژبي تذکرې لیکلي شوي دي، چي مشهوري یې هغه د شیخ عطار تذکرة الاولیاء او بله د شاعرانو تذکرة لباب الالباب ده، چي محمد عوغي د ٦۱۸هـ په حدودو کي کښلې ده، د شیخ عطار تذکره خو تاریخي ډول کورټ نه لري، اما تر عطار دمخه کشف المحجوب د صوفیانو مقامات او ملفوظات او اخلاق او اقوال بیانوي؛ خو لږ لږ تاریخي احوال هم لري، د سلیمان تذکره لږ څه دغه د علی هجویری عزنوی کتاب ته ورته ده.

اما لباب الالباب چي د پارسي ژبي د شاعرانو تذکره ده، هم د دوی احوال او دقیقانه تاریخي کوائف نه لري؛ بلکي زیاته برخه یې د دوی د اشعارو په نمونو ډکه ده.

د سلیمان تذکره دا مزیت لري، چي هم د رجالو اخلاق او احوال وایی او هم یې د کلام نمونې لری او هم د دوی روحاني مقامات او د تصوف برخه څرگندوی. له دې جهته موږ د سلیمان تذکره د تذکره اولیاء او تذکره شعراء تر منځ یوه جامعه نسخه گڼو او سلیمان یو بصیر او مدقق مؤرخ او تذکره نگار بولو.

د سلیمان ماکو نثر:

تر سلیمان دمخه د پښتو نثر کومه منثوره نمونه موږ ته نه ده معلومه چي پخوا به د پښتو نثر څنگه و؟ او څه سبک او ډول یې لاره؟ خو د سلیمان د نثر پوخوالی او متانت دا راته څرگندوي، چي د دغه عصر نثرونه به دغسي پاخه وه او لکه د پارسي نثر چي هم په دغو غزنوي او غوري دورو کي متین او پوخ او خوږ و، د پښتو نثر به هم ښه او د فصاحت

۳. په دغه عصر کي پارسي نثر رشد موندلی و، هم په غزني، هم په خراسان او هم په هند کي خپل عروج ته رسیدلي و. تاریخ بیهقي او زین الخبار او د محمد عوفي لباب الالباب او جوامع الحکایات او تاریخ سیستان او بیا طبقات ناصري او نور کتب د دغه عصر مهم منثور آثار دي؛ ځکه چي پښتو هم د دغه ادبي چاپیر په منځ کي ژوند کاوه؛ نو یې اغیزي هم طبیعي دي.

په دغه عصر کي عربي ادب او عربي ژبي هم پوره او بشپړ اثر کړی و. پخپله پارسي نثر هم په ابتداء کي تر دغه اثر لاندي نشونما وکړه. د ۵۰۰هـ په حدودو کي چي کوم پارسي منثور کتب ولیکل شوه، د عربي ژبي اغیزې پکي ښکاره دي؛ ځکه چي پښتانه هم د عربي ثقافت سره په دغه زمانه کي پوره ارتباط لری پر پښتو هم د عربي اثر شوی دئ.

د سلیمان ماکو په حیاتي محیط کي دغه درې سایقه موجود وه، چي هر یو پر ادبي تحول او د لیک او نثر پر ډول باندي طبعاً اثر کوي او زه هم تر دغو درو عواملو لاندي د سلیمان نثر تحلیل کوم.

۱. د ده پښتو

د سلیمان نثر د پښتو ژبي له خوا، دوه اړخه لري، چي دواړه هم په ادبي تدقیق او پلټنه کي خورا مهم دي، یو اړخ یې دا د طرز او جمله بندۍ او د عباراتو تلفیق او سره نښلول دي، چي دی څنګه خپل مطالب ادا کوي؟ څنګه جملې لیکي؟ او د کلام عمومي سیاق او سباق یې څنګه دي؟

دوهم د ده د نثر کلمات او الفاظ او لغات څنګه دي؟ آیا د ده په پښتو کي هم لکه پخواني شعراء ځیني متروک او مړه کلمات شته که یه؟ نو پخپله د پښتو ژبي له پلوه که د ده نثر وسپړل شي، روان دی، اغلاق او تعقید نه لري، اوږدې او پیچلي جملې نه استعمالوي او د طبیعي مکالمې رنګ لری.

سلیمان د عباراتو په تلفیق او سره نښلولو کي استاد دی او عبارت یې لنډ لنډ او واضح دي، جملې سره پریکوي او هري مبتدا ته بیل خبر ورکوی، د متعددو معطوفو مبتداوه دپاره په یوه خبر اکتفا نه کوی او هم له دې جهته یې نثر وضاحت او سلاست لری او جزیل کلام باله کیږي.

د پښتو ژبي اصلي او طبیعي رنګ هم دغه دی، چي خبري یې پرې پرې او هر کلام ځانله مشتقل وي او ډیر معطوفات و نه لري او یوه پر بله بار شوي جملې نه وي، چي په پخوانۍ پارسي کي هم د نثر لیکلو مقبول سبک دغه و؛

صروف فتن و محن گرفتار، و در مغرض تفرقه و بوار معرض سیوف آبدار شدند و در حجاب تراب متواری ماندند".[1]

په پخوانۍ پارسي کي د بیهقي او د ده معاصرینو لیک له طبیعي محاورې څخه لیري نه دی، اما د مغولو تر دورې وروسته اکثر لیکونه د محاورې له ډوله دوني لیری دی، چي فرق یې په لومړي نظر سړی ته نه ښکاري.

د سلیمان ماکو پښتو نثر هم د پارسي د پخې انشاء رنګ لري، کوم نثر چي په غزنوي دوره کي له ٤٠٠ تر ٥٠٠هـ پوري مروج وه، لاندي جملات د نمونې په ډول د سلیمان ماکو له تذکرې څخه راوړلي کیږي:

"نقل کاوه شي چي په روزګار د غازي شهاب الدین چي پر کفر یرغل و، شیخ ملکیار چي غرشین ستانه و، هم ملګري و د شهاب الدین چي په ډیلي کي هغه ستر واکمن ټاټوبي وروښانده او هورې مړ شو."[2]

خلاصه

د سلیمان نثر د عمومي محاورې څخه لیري نه دی، جملې یې پرې پرې دي، وضاحت لري، مقاصد لنډ لنډ ادا کوي، د یوې جملې خبر په بله پوري معلق نه پریږدي او ځیني هسي زاړه تعابیر او ادبي مصطلحات هم لري چي اوس نشته.

مثلاً: "تښاکي وچاودلې د پښتو" چي مقصد یې پخپل مسکن کي آرام کول او هوسایي ده.

"ډیر زښت یې وهڅل" چي په اوسنۍ اصطلاح له لومړیو دورو کلمو څخه یوه کافي ده او دواړي نه وایو او دا "زښت – زخت" هغه د دري پارسي سخت دي، چي د تاکید لپاره په ساماني او غزنوي پارسي کي ډیر مستعمل و او اوس هم موږ په پښتو کي کله کله وایو، مثلاً "سخت یې وهاهه" بل ځاي وایي "پر نړۍ یې د ستن بړغو وه" یعني پر دنیا یې د روحانیت او ستانه توب آوازه وه، چي اوس نه د "ستن" او "بړغو" کلمات شته او نه داسي تعبیر څوک کوی او ښایي چي دا د هغه وخت تعابیر وی، چي اوس له ژبي څخه وتلي او مهجور دی.

دغسي نور ډیر کلمات په دې یو څو مخو کي مومو چي اوس یې په ژبه کي استعمال نادر دی او مړه ګڼل کیږي، مثلا ګروهیدل (ګرویدن) مصدر پخوا موجود و او د متقد مینو په دوره کي اصلي عنصر او ماده ګروه د عقیدې معني درلوده، لکه چي تاسي د دې کتاب په لومړۍ برخه کي د شیخ رضي او نصر لودي په اشعارو کي د ګروه کلمه ولوستله، دلته د سلیمان ماکو په نثر کي د دې مادې څخه وګروهید په فعلي ډول راغلي دی، چي معني یې ګروید و عقیده کرد ده. دا کلمه په وروستیو ادباوه کي هم مستعمله وه، مثلاً خوشحال خان خټک وایي:

۲. د پارسي اثر

د پارسي ژبي د نثر اثر هم د سليمان په انشاء کي ښکاري او دا د محيط يوه طبيعي اغيزه ده، چي ژبه هيڅکله ځان نشي ځني ژغورلاي، ځيني تراکيب او جملې د سليمان په نثر کي شته چي خاص د پارسي تراکيبونه رنګ لري، مثلاً مضاف اليه دمخه کول لکه ''او تنهاکي وچاودلې د پښو'' چي دغه ترکيب بايد داسي وي: ''د پښو تنهاکي وچاودلې'' او نور دغسي تراکيب چي د پارسي ژبي اثر په کي ښکاره دی.

سليمان که څه هم د پارسي کلمات ډير نه راوړي او اکثر پښتو سوچه الفاظ ليکي؛ خو بيا هم د ده نثر د پارسي کلماتو له خلطه ندی خالي او دغه محيطي اثر يې قبول کړی دی. وګورئ دی د روزګار کلمه کټ مټ هغسي استعمالوي؛ لکه د پارسي ژبو پاخه پخواني ليکوال.

بيهقي ليکي: ''و بروزګار سلطان ماضي چون ميدان والي مکران ګذشته شد...''

سليمان وايي: ''په روزګار د غازی شهاب الدين چي پر کفر يرغل و'' بل ځای ليکی: ''په روزګار د شيخ بيټني کي د ده ورور سړبن نوميد.''

دغه نور خالص پارسي کلمات هم د ده په نثر کي شته؛ لکه درخواست، سپاس، درود، خاکپاي، خدای مهربان او نور...، چي د پارسي ادبي اغيزې د سليمان په نثر کي را ښيي او دا اغيزې په يوه مشترک چاپير کي د ژبو تر منځ يو طبيعي او حتمي امر دی، مخصوصاً د پښتو او پارسي تر منځ چي له يوې ريښې څخه دوې آريايي ژبي دی.

۳. عربي اثر

د سليمان په نثر کي تر پارسي د عربي ژبي اثر هم ډير او دروند ښکاري او د دې علت همدا دی، چي عربي په دغو وختو کي د پښتنو درسي او ديني ژبه وه او که به چا له علمه سره مينه درلوده، هغه طبعاً عربي زده کوله؛ ځکه چي علم يوازي په عربي ژبه کي موجود و او داسي هم ښکاري، چي سليمان يو متدين او تصوف ته مايل او د ديني علومو طالب سړی و؛ ځکه چي دغه ټول په عربي وه؛ نو به سليمان عربي کتب لوستلي وي او د ده د حيات په چاپير کي به د عربي او ادبي او ديني او تصوفي اثر خورا کلک او هم ډير و.

د عربي اثر يوازي په پښتو نثر کي نه دی؛ بلکي د ساماني او غزنوي دورې د پارسي نثر په شهکارونو لکه د بلعمي

۱. وایم حمد او سپاس د لوی خاوند.
۲. نقل کاندي چي شیخ بیټني هوسید په غره د کسي باندي.
۳. سړبنن نه درلود زامن.
٤. خدای مهربان د اسماعیل په برکت سړبن ته نصیب کړه دوني زامن چي اوس تر وس تیر سو ګڼون د هغو.
٥. ډکه شوه مزکه د پښتنخا د دوی په کول.

په پورته جملو کي د عربي رنګ څرګند دی، څوک چي د عربي سره اشنایي لري، هغوي پخپله پوهیږي زه نه غواړم چي د نحو او جمله بندۍ د اصولو په بیان چي یو رقم تحصیل د حاصل دی، خپل مضمون اوږد کړم. هو دومره قدرې به وهایم، چي دغه جملې نن ورځ موږ په پښتو کي څه رنګ ادا کوه، وګورئ:

۱. د لوی خدای حمد او سپاس وایم.
۲. داسي نقل کاندي چي شیخ بیټنی د کسي په غره اوسیده.
۳. سړبن زامن نه درلودل.
٤. مهربان خدای د اسماعیل په برکت سړبن ته دوني زامن ورکړه چي اوس د هغوی ګڼون تر وس تیر سو.
٥. د دوی په کول د پښتونخوا ځمکه ډکه شوه.“[۱]

اوس که موږ د سلیمان ماکو دغه څو جملې په غور وګورو؛ نو په ټولو جملو کي فعل تر خپلو متعلقو مفاعیلو دمخه راغلي دی، چي دا د عربي اثر ښکاري، مثلاً که لومړۍ جمله په عربی وی نو به (احمد الله العظیم) وي چي د پقتو جملې رنګ یې همدغسي دی او د عربي د تقلید اثر پکي ځلیږي او دا د عربي ژبي د جمله بندۍ تقلید له ٤۰۰هـ څخه په پارسي کي هم مروج و، چي د بیهقي دا جملې یې ښه څرګندوي:

”امیر گرد بر گرد قلعه بگشت، جنگ جایها بدید، ننمود پیش چشمش و همت بلند و شجاعتس آن قلعه و مردان بس چیزي.“

بل ځاي وایي: ”امیر نشاط شراب کرد و ننمود بس طربي که دلش سخت مشغول بود.“

په پښتو جملو کي چي د سلیمان له نثره را واخستلی شوې، کټ مټ دغه اثر څرګند دی؛ لکه چي هم تاسي ته ښکاره شوه، دغسي هم ”نقل کاوه شي یا هسي نقل کاندي“ د عربي ”نقل و حکي“ اثر دی چي لیکوالو به د عنعنې پر وخت

راوړلي شوي دي. دا مزيت د پارسي په ساماني سبک کي لږ و؛ خو د غزنوي دورې ليکوالو ښه پسې ډېر کړ او د مطلب د روښانولو لپاره يې ځيني پله پسې جملې راوړلي چې مقاصد ښه پسې واضح شي[1] مثلاً:

"په وياله د ارغسان هوسيږم او په دې ځمکو پائيږم" بل مثال: "شيخ بيټنی هوسيد په غره باندي او هلته ډېره و".
بل مثال: "د دوی په خدمت خاکپای وم او هر کله په سلام ورته ولاړ" چي په دغو مثالو کي دوهمي جملې د توصيف او توضيح لپاره راغلي دي.

۳. د افعالو تکرار: د پارسي پخواني ليکوال تر غزنوي دورې دمخه د هري جملې لپاره د فعل ذکر لازم گڼي، که څه هم يو فعل په څو جملو کي مسلسلاً تکرار لا هم شي، د افعالو تکرار لکه وروسته چي يو ادبي عيب وگڼل شو، د ساماني عصر په نثر کي عيب نه و؛ بلکي د الفاظو تکرار او د جملو تکرار هم کيده او دغه تکرار په اوستا او پهلوي ژبو کي هم و چي پارسي ژبي ته راغلي و او دا يو قديم ادبي سنت گڼل کيده[2] مثلاً رودکي د ځوانۍ د غاښو په صفت کي داسي وايي:

سپيد سيم رده[3] بود و در و مرجان ستارهٔ سحري بود، و قطره باران بود

چي بود څلور واره پکي تکرار شوی دی. يا مثلاً لکه دا جملې چي د ۳٤۰هـ د حدودو دي:

"من خواستم که کتابي بنا کنم، هر چه شايسته اندر و ياد کنم... و پس قوتهاي شان پيدا کنم..."[4] د سليمان په نثر کي هم دغه د افعالو تکرار شته، چي د قديمو نثرو اثر دی او کله دوني ډېر افعال ذکر کوي، چي په يوه ليک کي څو مکرر فعلونه راوړي مثلاً:

بختيار په پښتو سندري گړينه، اوښي تويوينه، خداي ته ناري کړي، غلبلې کړي، پاړکي لرينه. وگورئ پينځه فعله په يوه سطر کي سره يو ځاي شوی دی، چي دوه کټ مټ تکرار هم دي.

دلته بايد دا هيره نه شي، چي د ژبي دغه طبيعي او روان سبک ډېر ښه دی او د افعالو د حذف او عطف ناروا دود وروسته رواج شوی دی، چي کله کله د کلام رنگ او خوند ورواړوي. موږ بايد په اوسني نثر کي دغه د افعالو د حذف بدعت رواج نه کړو او د قديم طبيعي او خوږ سبک پيروی وکړو.

٤. د روابطو حذفول: لکه دمخه چي مو وهيل قدماوه د فعل تکرار عيب نه باله او يو فعل يې مکرر هم د څو جملو په پای کي راوړ؛ خو تر ٤۰۰هـ را وروسته په غزنوي دوره کي ليکوالو په متعاطفو جملو کي په قرينه سره د ځينو روابطو حذف رواج کړ او کلام ته يې يو راز نوی بلاغت وباخښه. مثلاً د بيهقي په دې جملو کي (است) رابط فعل محذوف دی:

مصطفي (ص) چي دی بادار د کونینو او رحمت د ثقلینو...''، چي یو (وایم) له درووده سره او بل (دی) له رحمته سره محذوف دي.

۵- د ترنم حروف: د سلیمان د نثر یوه بله مهمه ممیزه دا ده، چي د افعالو په پای کي د ترنم یو نون زیاتوي او دا هغه خاصیت دی، چي وروسته د پیر روښان او درویزه په سبک کي خورا ډېر شوی او یو فني رنګ یې موندلي دی، یعني د مسجعو جملو په پای کي د ترنم یو (نه) زیاتیږي، دا ترنم د پښتو د لنډیو په آخرنیو سلایبلو کي عام دی؛ لکه خورینه، کوینه، راوړینه د خوري او کوي او وري حالي افعالو پر ځای، مثالونه: سندري کړینه، یا اوښي تویوینه یا پاړکي لرینه چي دلته د کړي، تویوي، لري، حالي افعال کافي دی او (نه) زاید دی.

سجع او موازنه: پخوانو لیکوالو به کله په جملو کي د سجع او موازنې په ډول کلمات راوړل، چي د پارسي نثر په ساماني او غزنوي دوره کي دا رعایت لږ و؛ مګر وروسته چي فني نثر د عربي په تقلید پیدا شو، دا کار ډېر مبتذل او عام شو، بیهقي هم کله داسي اسجاع لري مثلاً: ''فصلی خوانم از دنیای فریبنده، بیک دست شکر پاشنده، و بدیگر دست زهر کشنده...''[۱]

د سلیمان نثر که څه هم مسجع ندی؛ خو لکه بیهقي او نور کله داسي موازن او مسجع کلمات لري او لکه چي وهیل شوه، د افعالو په پای پوري یو (نه) د ترنم لپاره نښلوي، چي مسجع هم شي. دا جملې هم دغسي رنګ لري: او مراقد د اولیاو او واصلینو مي پلټل او په هر لوري مي کاملان موندل (یا) په جوبله کي ملکیار دا پاړکي وهیل: چي غازیان وپاریدل، او په خیر د زمریو ور توي شول.

دا د سلیمان د نثر مهم ممیزات، چي په لنډ ډول راوړل شوه او له دې څېړني څخه نتیجه اخلو، چي د سلیمان په نثر کي ځیني داسي اثرونه شته، چي د پارسي د ساماني او غزنوي دورې د لیکوالو سره نژدې کیږي او کوم ادبي جریان چي تر ده دمخه درې څلور قرنه په منځنۍ آسیا کي موجود و، سلیمان هم له هغه څخه متاثر ښکاري، اما دا زموږ استنتاج او څېړني چي فقط د ده د کتاب پر یو څو مخو باندي شوي دي، په کامل ډول د هغه عصر د نثر عمومي ممیزات نه شي ښوهلای، البته که بل یو منثور اثر له دغه عصره زموږ په لاس کي وای؛ نو به مو د ختم او یقین په ډول څه ویلي وای، له دې جهته هم د دغه بحث او پلټنې تکمیل هغه وخت ته پرېږدو، چي د پښتو نثر نوري زړې نمونې پیدا شي او ښایي چي دا کار زموږ آیندګان پای ته ورسوي او دغه اوسني آراء او منتج معلومات یا نقص کي یا تایید.

برخه ځوی د موسی شیخ احمد ته لوی ستانه ورکړ شوې، د سنزر لاس ونیو وگروهید او پر نړئ د ستن ږغو وه...“ له لرغوني څخه بیا تر پایه جملې مغلقي او ناڅرگندي دي.

تاسي دمخه د قطب الدین بختیار په احوال کي ولوسته، چي د احمد زوی او د موسی لمسی و او د حضرت معین الدین سجزي مرید و، د دغو تاریخي حقایقو په سیوري کي باید لوړ تعابیر او تراکیب داسي وي:

”شیخ احمد د موسی زوی ته لرغونئ برخه قطب ورکړ شوی و چي لوی ستانه و او د سنزرې! د سجزي[1] لاس یې ونیو او وگروهید او پر نړئ یې د ستن (ستانه توب) ږغ و.“ یا به (ږغو) په هغه وخت کي یو پښتو لغت و، د اوازې او صیت په معنا.

د سلیمان د نثر نمونه له تذکرې څخه:

”وایم حمد او سپاس د لوی خاوند او درود پر محمد مصطفي صلي الله علیه و سلم، چي دی بادار د کونینو او رحمت د ثقلینو لوی لوی رحمتونه دي وي د هغه استازي پر آل او یارانو، چي دواړه جهانه په دوی دی روښان.

اما بعد: زه غریب خاوري سلیمان زوی د بارک خان کاکو صابزي چي په ویاله د ارغسان هوسیږم او په دې مزکو پاییږم په سن د وهلس، شپږ سوه د هجري تللي وم او د پښتنخا (پښتونخوا) په راغو او کلیو گرځیدم او مراقد د اولیاء او واصلینو مي پلټل او په هر لوري مي کاملان موندل او د دوی په خدمت خاکپای وم، او هر کله په سلام ورته ولاړ، چي له دې سفره په کور کي کښېنستم او تناکي وچاولې د پښو، بیا پاڅیدلم او له ښنته مي مرستون شوم، چي احوال د هغو کاملانو وکاږم او دوی چي هغه وېناوي پاته کړي دي او پښتانه به لولي اوس.“[2]

بله نمونه

ذکر قدوة الوصلین شیخ مشایخ بیټني چي د خدای په پیژندگلوئ تر ټولو، لوي و او بزرگ، نقل کاندي چي شیخ بیټني هوسید په غره د کسي باندي او هلته دیره و او ده به هر کله ښنتن باله او روزه به و، په شپو به د خدای په عبادت بخت به و.

نقل هسي کاندي یارانو، چي په روزگار د شیخ بیټني کي د ده ورور چي سړبن نومید، پر شیخ هم خورا گران ؤ،

(۲) د شیخ متي د ''خدای مینه''

د ٦٥٠هـ حدود

د شیخ متي احوال مو دمخه ولوست، دې د پښتو لوړ او جمالي شاعر په یوه مجموعه کي کښلي و، چي نوم يې د خداي مینه وه.

دا کتاب د محمد هوتک په قول، شیخ متي په غونډان کي وکښلی او خپل شعرونه او مناجاتونه يې پکي را ټول کړل، هغه وخت چي شیخ وفات شو؛ نو د ده ارادتمندانو هغه کتاب د ده پر مزار کښیښنو، چي د کلات د غونډۍ پر سر واقع دی، کوم خلک چي د ده د مرقد زیارت له به ورتله؛ نو له هغه کتابه به يې د شیخ اشعار لوستل، هغه وخت چي مغول راغلل؛ نو يې دا کتاب واخیست او وروسته نه شوه څرگنده، چي څه شو؟[1]

د شیخ متي دا کتاب اوس ورک دئ او فقط یو الهامي شعر له هغه څخه په پټه خزانه کي موږ ته پاته دی، چي د دې کتاب په ۲ برخه ۸ څپرکي کي تاسو ولوست داسي ښکاري، چي د خدای مینه یوه مجموعه وه، چي ډېر مؤثر اشعار پکي غونډ شوي وه او محمد هوتک وايي: وگړیو به هغه پاړکي بډغول او هر چا به ویل؛ نو به يې ژړل.[2]

لکه د مغولو تاړاک چي ډېر علمي او ادبي ذخایر زموږ له لاسه ایستلي دي، دا کتاب هم د هغه عصر له ضایعاتو څخه دی او که محمد هوتک پخپله خزانه کي نه وای یاد کړی؛ نو اوس به يې نوم هم ورک و.

(۳) محمد بن علي البستی د تاریخ سوري لیکوال

د ٦٥٠هـ حدود

دا پښتون مؤرخ له هغو نومورکو مؤلفانو څخه دی، چي د مغولو د تاړاک په ابتداء کي به ژوندی و، د ده له احواله نور هیڅ معلومات نه لرو، پرته له دې چي دی د هلمند د غاړو یو سړی و او د تاریخي بست اوسیدونکي و، د پلار نوم يې علی و او ده یو کتاب لیکلي و، چي د سوریانو پاچاهانو احوال يې له قدیمه پکي ضبط کړي و، تاریخ سوري اوس

۲. د اسعد سوري احوال او د ده قصیده.[۱]

۳- د ښکارندوي احوال او د ده قصیده.[۲]

له دغو پاتي آثارو څخه ښکاري، چي محمد بن علی په تاریخ او د پښتو په ادب کي ښه او ثقه معلومات درلوده او لکه لرغوني پښتانه چي له ده څخه روایت کوي، دی ادیب او پلټونکی سړی و او په بست کي یې د ښکارندوي د قصایدو یو غټ دیوان موندلی او له هغه څخه یې د ده یوه غرا قصیده پخپل تاریخ سوری کي را نقل کړې ده، چي دمخه تاسي د ښکارندوي په احوال کي ولوستله.

داسي ښکاري، چي د محمد بن علی تاریخ سوری مشهور و او شیخ کټه هم دا کتاب د غور په بالستان (والستان) کي موندلي و[۳] او تر دغه عصره د ۷۵۰هـ حدود لا دا کتاب موجود و؛ ځکه چي همدغه کتاب د شیخ کټه له ماخذو څخه دی؛ نو دا ویلای شو، چي بستي به تر ۷۰۰هـ دمخه ژوند کاوه او باید د ده د ژوندانه وخت د اټکل په ډول له ۵۸۰ تر ٦۵۰هـ پوري وټاکو، ځکه چي د ښکارندوي عصر هم د ۵۸۰هـ حدود دی او د دې شاعر احوال او اشعار ده په تاریخ سوری کي ضبط کړي وه.

د تاریخ سوري په خصوص کي د پټي خزانې له لیکنو څخه دغوني ښکاري، چي یو په پښتو لیکل شوی تاریخ و او د سوریانو د کورنۍ احوال یې له قدیمه بیاناوه، اما یوازي د حربي او سیاسي پیښنو تاریخ نه و؛ بلکي ادبي رنګ یې هم درلود او بستي ډیر با خبره او سترګور مؤرخ و؛ ځکه چي ده د پاچاهانو احوال او حربي او سیاسي وقایع را نقل کري او هم یې د دوی د کلام نمونې را وړي وې او هغه قصیدې یې پخپل کتاب کي ساتلي وې، چي د غوري پاچاهانو په دربارو کي په پښتو ویلي کیدې، له دې څخه ښکاري، چي تاریخ سوري د سوریانو او غوریانو د عصر یو ادبي او سیاسي او حربي تاریخ و، که څه هم د دغه تاریخ نسخه اوس نشته؛ مګر د پټي خزانې له یادونو څخه یې اهمیت ښه ښکاري او دا د پښتو ژبي یو خورا قیمتي کتاب و.

دا خبره هم باید هیر نه کړو، چي راورټي مستشرق د احمد شاه بابا تر عصر وروسته یو تاریخ میندلی و، چي نوم یې تذکرة الملوک و، د دې کتاب په مأخذو کي یو کتاب تاریخ سلاطین سوریه هم دی[٤] مګر دا نه شو ویلاي، چي دغه تاریخ سوریه هغه د محمد بن علی تاریخ دی که بل؟

شیخ احمد د سعید لودی زوی په ۶۸۶هـ یو کتاب کښلی ؤ، چي نوم یې اعلام اللوذعي في اخبار اللودی ؤ، هغه وخت چي کامران خان کلید کامراني لیکه دغه کتاب یې هم پلاس کښې و او د پښتنو لودی پاچهانو احوال او اشعار یې له دې کتابه نقل کړل، چي د پټې خزانې مؤلف هم له کلید کامراني څخه پخپله خزانه کي وساتل او موږ دمخه په دې کتاب کي د لودیانو په احوال کي مفصلاً وکښل.

داسي ښکاري، چي احمد لودي په خپل کتاب کي د دغو لودیانو د پاچاهي کورنۍ احوال لیکلي و او د دوی پښتو اشعار یې هم راوړي و، په شرقي مؤرخانو کي محمد قاسم فرشته هم د شیخ حمید کورنۍ لودیان پښتانه بولي او د دوی جګړې له سلطان محمود سره لیکي.[1]

ځکه چي محمد قاسم پخپل کتاب کي خپل مأخذ نه دي ښودلي؛ نو دا نه وه معلومه چي د دې کورنۍ پښتونوالي په کوم تاریخي سند ثابت دی؟ لکه چي ځینو د دې عصر مؤرخانو د شیخ حمید د پښتون ګلوۍ څخه انکار کړی او وایي چي دغه کورنۍ د جلم بن شیبان عربي نژاد حکمدار له نسله ده، چي تر ۳۴۰هـ وروسته د ملتان لومړی قرمطي پاچا و[2] مگر د پټې خزانې مؤلف د کلید کامراني په ذریعه د دې کورنۍ پښتو اشعار له اخبار اللودی څخه راوړي دي، چي کتاب د دغي کورنۍ په تاریخ کي یو ټینګ او زوړ سند ګاڼه شي. بې له دې انتخابه چي په لوړ ډول له اخبار لودي څخه موږ ته را رسیدلی دی، د دې کتاب پته نشته او نه یې نسخه تر اوسه پیدا شوې ده؛ خو د پټې خزانې له ذکره څخه دوني نتیجه اخیستلاي شو، چي تر ۶۰۰هـ را وروسته چي د پښتو د نثر لیکلو کومه سلسله شروع شوې وه، هغه د دغه قرن تر آخره پوري هم جاري وه او احمد لودی هم د پښتو له دغو پخوانو لیکوالو څخه دی، چي کتاب یې د کامران خان سدوزي تر عصره په یوهلسه هجري پیړۍ کي لا هم موجود و.

(۵) شیخ کټه

د ۷۵۰هـ حدود د لرغونی پښتانه لیکوال

دا مدقق مؤرخ او د پښتو ژبې لوی لیکوال د مرحوم شیخ متي له علمي او ادبي کورنۍ څخه دی، چي د شیخ یوسف زوی او د شیخ متي لمسی و. شیخ متي (کلات بابا) خپلې کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان او ادب په ارث پرېښوهل او ډېر علماء او مؤرخان او عارفان پکي پیدا شول، چي د شیخ یوسف تر مړیني وروسته له ده څخه اوهه زامن پاتي شول او

پخپله دی سیاح سړی و؛ ځکه محمد هوتک په ښکاره لیکي، چې شیخ کټه د محمد بن علي البستي کتاب تاریخ سوري په بالشاتن کي لیدلي و.[1] بالشتان یا والشتان خو د غور مشهور ښار و، چې په ۱۳۹هـ امیر پولاد سوري نیولي و او د بیهقي په ضبط گوروالشت[2]، او د منهاج سراج طبقات ناصري په یوه نسخه کي غوروالشت راغلی دی[3] او دا ښار د تکیناباد (د هلمند او قندهار حدود) او د غور د مندیش تر منځ پروت و او د سیستان په تاریخ کي واستان ضبط شوی دی.[4]

نو چي شیخ کټه والستان ته راغلی و او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکاریږي چي د پښتونخوا غربي او جنوبي خواوي به یې هم کتلي وي او هم له دغه جهته به د ده معلومات د پښتنو د تاریخي رجالو پر احوال ډېر شوي وي.

د شیخ کټه نفیس تاریخي کتاب لرغوني پښتانه چي له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نشته؛ لکه چي و موهیل، دا کتاب د محمد هوتک څخه و او د پټې خزانې غوره ادبي برخه له دې کتابه اقتباس دی او محمد دا هم لیکي، چي د شیخ یو مهم تاریخي مأخذ تاریخ سوري و، چي دمخه یې ذکر وشو.

شیخ کټه د اولاد په خصوص کي خواجه نعمت الله هروي مفصلاً معلومات را کوي چي ده اته زامن درلوده، د زلو مغدورزئ له نسه: سلطان، ثابت، حاجي سلیمان ممي، له دوهمي ماینی څخه چي دغه هم زلو نومیده په ختّه اکازئ یوسفزئ: ابراهیم، ملک پاجي[5] هغه مقتسبات چي د پټې خزانې مؤلف له لرغوني پښتانه څخه کړي دي، داسي ښکاره کوي، چي لرغوني پښتانه د ادبي او سیاسي او نورو نومورو پښتنو یو عمومي تذکره وه، د پاچاهانو، پوهانو،شاعرانو او جنگیالیو خلکو احوال او اشعار پکي ذکر شوي وه او دا کتاب چي د پښتو د نثر او نظم یوه غوره ذخیره وه، متأسفانه اوس ورک دی او نسخه یې چا نه ده لیدلې، مگر په ۱۱۴۲هـ لا د محمد هوتک څخه و.

د لرغوني پښتانه څخه د پټې خزانې په ذریعه دغه مغتنم مواد موږ ته پاتي دي:

۱. د امیر کروړ احوال او اشعار، چي شیخ کټه هم له تاریخ سوري څخه اقتباس کړي دي.[6]

۲. د شیخ اسعد احوال او اشعار، چي شیخ کټه هم له تاریخ سوري څخه اقتباس کړی دي.[7]

۳. د ښکارندوي احوال او اشعار، چي شیخ کټه هم له تاریخ سوري څخه اقتباس کړي دی.[8]

٤. د هاشم سرواني بستي احوال او اشعار.[9]

خلاصه: شیخ کټه متي زی غوریاخیل د پښتنو یو عارف او زاهد او مؤرخ او نثر لیکونکي مشهور سړی دی، چي د

وپيژاند؛ مگر د يو مشهور عارف او ملي سړی په ډول دمخه نعمت الله هروي هم دی په خپل مخزن کي معرفي کړي و.

(٦) شيخ ملی
د ٨٣٠هـ حدود د "دفتر" ليکوال

دا سړی د پښتنو يو معروف قايد او ليکوال او مؤرخ او مفتن دی چي نوم يې آدم ملي و[١] او داسي ښکاري، چي ملی د ده فاميلي نوم دی[٢] د ده د پلار او نيکه نومونه داسي دي: آدم معروف په شيخ ملی د يوسف زوی دی يوسف د مندی بن خښبي بن کندين خرښبون زوی دی[٣] چي دغه خرښبون هم د پښتنو له ادبي او مشهورو رجالو څخه دی او په لومړۍ برخه کي مآثر ذکر شول.

شيخ ملی د خپل پلار په نامه يوسفزی ياديږي او د يوسفزيو په خورا لوی ټبر کي تر اوسه لا هم شهرت لري. اخوند درويزه او افضل خان خټک او نور مؤرخان او هم د عامو خلکو عنعنه دا وايي، چي د شيخ ملی نيکونه د قندهار په ارغسان کي اوسيده او له هغه ځايه دوی د ننگرهار او پيښور لتو ته راغلي دی.[٤]

يوسفزی پښتانه تر اوسه هم وايي، چي موږ له غوړي مرغې څخه راغلي يو. مرغه خو هم لوی ځای و، چي اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په کدني اړه لري. گويا مرغه د کوږک د غره شاوخوا ته تر ږوبه رسيده.

دغه لښنه مؤرخان د مرزا الغ بيگ په عصر کي گڼي (٨١٢-٨٥٣هـ)؛ مگر داسي ښکاری، چي له قديمه د پښتنو دغه تگ راتگ شروع شوی و او ښايي چي دغه وروستنۍ لښنه اوبون وي؛ ځکه محمد هوتک کښلي دی، چي د کند او زمند اولادو لا دمخه په لښنه پيل کړی و.[٥] د يوسفزو په ټبر کي د شيخ ملی کورنۍ درنه او معززه وه او ټول يوسفزي د دوی تر امر لاندي تله، دوه مشهور مشران يې درلوده چي يو پخپله شيخ ملی و او بل شيخ احمد نوميد، دوی له کابله لغمان او حصارک او ننگرهار ځمکو ته ولاړل او ورو ورو يې د سوات او پيښور، ميرې ونيولې او هلته ميشته شول، شيخ ملی هوښيار او جنگيالی او د قلم او توري خاوند مشر و، د ده تقوی او پوهې شهرت درلود خپل اولس ته يې ښه خدمتونه وکړل، دوی يې د ځمکو په کرهڼه بوخت کړل، ځمکي يې په عادلانه ډول وهيشلې او د پښتنو په منځ کي د امنيت او اعتماد او تساند روح پيدا کړ. وايي چي د ده اولاد تر اوسه هم په مينې کي شته.[٦]

یرغل پر وخت هم دوی د دغه کونړ په سیمه کې د سکندر د یرغل پر وخت هم دوی د دغه کونړ په سیمه کې د سکندر سره ډغرې وهلي دي؛ ځکه چې اریان Arrian یوناني مؤرخ د ۱۷۵م حدود پخپل کتاب Anabasis یعني لشکر کشي Expedition کې وايي:

"اسکندر دلته پخپله د لښکر قیادت په لاس کې واخیست او د اسپه زي Aspasii پر سیمه یې یعغل وکړ..."

دی د Euaspla رود پر غاړه چې د اسپزي د مشر ځای و پر مخ ولاړ... او هم په دغو جګړو کې زخمي شو.[۱] دغه اسپزي د سترابو هیزي Hippasii دی[۲] او ځکه چې تر اوسه هم پخپله یوسفزي ځانونه ایسب زي او اسب زي بولي؛ نو ښکاري چې دغه نوم او تلفظ ډېر قدیم دی؛ ځکه چې دغه دا یوه سپله رود چې آریان ذکر کړي دی، د یوناني جغرافیا والو لکه سترابو او ارسټوټل په قول Khospas خواسپس و او د دې نوم لومړي توري Kho دغه د پښتو (خه) او د یوناني Ev دی او دوهم جز یې اسپه ده. یعني خه آس والا او دغه نوم د کنړ پر رود باندې تطبیق کیږي، چې هیرودټ Karun را وړی دی.[۳]

نو ښایي، چې دغو اسپزو تر پینځمې مسیحي پیړۍ دمخه په کندهاریو قبیلو کې قندهار ته هجرت کړی وي[٤] او بیا بیرته د الغ بیګ په عصر کې د ننګرهار او پېښور سیمو ته تللي وي، چې د دې لیږدون تفصیل په توزاریخ حافظ رحمت خاني کې راغلی دی[٥] او د پېښور تاریخ لیکي چې شیخ ملی د خرښبون بن سړبن یوهلسم لمسی او کاسی و.[٦]

شیخ ملي د قاید او مقنن په ډول:

شیخ د لوی شخصیت او لوړې پوهې خاوند و، د ده په ذات کې د قیادت لازمه صفتونه ټول یو ځای شوي وه، د توري او قلم وینا خاوند و، د خلکو ویسا او اعتماد یې پر ځان راوستلای شوای، په زهد او تقوی مشهور و، مؤرخان ډېر قصص او روایات لیکي، چې موږ د شیخ لوړ شخصیت څنې معلومولای شو او یو څو دا دي:

د شیخ او یوسفزو تر یون دمخه د پېښور په میرو کې دلازاک پراته وه، که څه هم په جنګ او توره یوسفزو څمکې نیولی شوای؛ خو د شیخ شخصیت دوني لوړ و، چې دلازاک یې په خپله خوښه د یوسفزو کومک او ملګرۍ ته راوستلي وه. اخوند درویزه وايي: شیخ په دلازاکو کې هم په صلاح او دینداریۍ مشهور و او خلکو یې احترام کاوه، یوه ورځ چا یوه حلاله کړې مرغۍ ورته راوړه، ده پوښتنه وکړه، چې دا دې چیرې نیولې ده؟

شیخ د خپل قوم په سمولو او اصلاح کې کوښښ کاوه، په جګړو کې یې قیادت کاوه، په اولسي معاملاتو او شخړو کې د دوی حکم او قاضي و، یوسفزي او هغه نور قبایل، چې له دوی سره له کابل، لغمان او ننګرهاره تللي وه، د پېښور په علاقو او سوات کې خپاره شول او دغه میرې یې ونیولې، دوي ټول د شیخ تر قیادت لاندې وه؛ نو شیخ د دوی لپاره د مځکو یو ویش وکړ او ځیني د تقسیم قوانین یې وضع کړل، چې په هغو تر اوسه عمل کیږي او په قوم کې معتبر دي، اخوند درویزه هسې نقل کاندي، چې هر کله یوسفزو سوات ونیو؛ نو شیخ ملي چې د دوی مشر و، هسې مصلحت یې وکړ، چې د ټول اولس وارړه، غټ، ښځې او نر وشمیري او په دغه ډول سره سوات دوي ته وهیشي؛ نو اکوزي د عیسی زیو سره شپږ زره شول. مندړ هم دوهلس زره وخاته، ننګرهاري او لغماني او کابلي خلک چې د دوی سره یو ځاي راغلی وه، هم ور سره حساب شول او په دغه ډول یې ویش وکړ؛ خو پخپله د سوات خلک په دې ویش کې ګډ نه شول.[1]

شیخ د خپل اولس قیادت او مشرتوب په ملي او اولسي ډول کاوه، وایي چې د ځنکدن پر وخت یې د مجلس حاضران پر خپل احوال شاهدان کړل او ویې ویل: د اولس اداره او غم خواري چې ما کړې ده، خاص د خدای دپاره او د خپلوۍ او شفقت په لحاظ ده، نه دا چې د زمانې د رئیسانو غوندې مې له چا څخه پیسې خوړلي وي او د هغو لپاره مې کار کړی وي، هو یو درهم مې یاد دی چې په خپل عمر مې لاس ته راغلي دی؛ مګر هغه هم خدای حاضر دی چې په تمه او توقع سره زما لاس ته نه دی راغلی؛ نو که زه په دې وینا کې رښتیني اوسم، له ښتني امید لرم چې زما رسم او دستور او ویش به تر اوه پښتو پوري زما له اولس څخه ولاړ نه شي او که دروغجن اوسم خدای تعالی به یې ژر تر ژره ورک کاندي اخوند درویزه وایي: دغه وجه ده، چې ترا اوسه پوري هیڅ سردار او مشر په دغه ویش کې تغییر نه شي کولای.[2]

له دغو ټولو روایاتو څخه د شیخ لوړ شخصیت او اولسي وقعت او اعتبار او هم د ده تقوی ښه ښکاري.

د شیخ ملي دفتر:

شیخ ملي چې علاوه پر نورو صفاتو ادیب او لیکوال سړی هم و، د یوسفوز د یون او فتوحاتو احوال د پېښور او سوات په علاقو کې او د دغه اولس تاریخ وقایع یې په یو کتاب کې وکښل چې دا کتاب د شیخ ملي په دفتر مشهور و. دفتر یوازې تاریخي خوا نه درلوده؛ بلکه د ځمکو د ویشلو کوم قوانین چې شیخ وضع کړي وه، هم پکې بیان شوي وه.

دفتر په یوسزو او سوات کې ډېر متداول کتاب و، تر یوهلسمې هجري پیړۍ پوري لا هم دا کتاب هلته موجود و او

قانوني کتاب له ځانه سره خفي ساته، تقریباً سل کاله دمخه راورټي د هغه نسخه موندلې او لیدلې وه. یوسفزي تر اوسه هم خپل ارثي جایداد او ځمکې چې د شیخ ملي له ویشه دوی ته رسیدلي دي د شیخ دفتر بولي او په سوات کې لا تر اوسه هم په غرنیو سیمو کې (دوتر) معتبر ګڼل کیږي او لکه چې ما پخپله د مردان له سپین ږیرو څخه اوریدلي دي، د شیخ ملی زرعي قوانین هم داسې مفید او مشهور و، چې شیر شاه سوري هم خپل زرعي اصلاحات د شیخ ملي د دفتر پر اساس اینبي وه.

دفتر د پښتو یو د نثر کتاب و، چې متأسفانه اوس یې کومه نمونه نشته؛ مګر د دفتر ځمکو ویشلو اصول لږ لږ معلوم دي او لکه یو ملي قانون د یوسفزو په منځ کې جاري او معمول و، د دې قانون له امله معلومات لرو، چې شیخ ځمکې د یوسفزو او د دوی ملګرو اقوامو په منځ کې داسې وهیشلې، چې اول قوم او بیا تپه او بیا دفتر و. دفر کښته (برخه) وه او تر برخې لاندې پټي و، د پټي خاوندانو ته یې برخه خواره ویل، یوه برخه هم د خلکو او د کورنۍ د تعداد په اندازه پر څلرمه یا پنځمه یا شپږه ویشله کیده؛ نو د دوی په اصطلاح ارثي جایداد ''دفتر'' و او د هر سړي ونډه معلومه وه که به د چا اولاد ډیر و او ځمکه به لږ له پلاره ور پاتې شوه او ګوزاره به یې نه پرې کیدله؛ نو د کلي جرګې به له ورشو (چراګاه) څخه هم هغه ته برخه ورکوله. ځمکې ویشنه د جرګې کار و، دوی به په ''پړي'' د اوبو په محاذات ځمکه ونډه ونډه کړه او د عمومي ګټو لپاره به یې له هري ونډې څخه د (سیرۍ) په نامه یو یو ټوګر بیل کړ، دا ځمکې د عمومي منافعو لپاره موقت وې او وروسته به نو د هیسک یعنې قرغې په ذریعه ونډې د خلکو لپاره وټاکلي شوې. دا ویش به پس له لسو یا دولسو کلو بیا نوی نوی کیده او د کلو د کورنیو د بالغو خلکو پر سرو به په لوړ ډول ځمکه ویشل کیده.

دغه ویش ته یې ''بګړۍ ونډه'' وایه او د هر سړي برخه به په هر نوی ویش کې ټاکل کیده ''متې'' muti یې بلله.

د هستوګنې ځایونه هم داسې ویشل کیده، چه هري محلې ته به یې چم یا کندي وایه او هر چم پر کنډرو ویشل کیده چې هر کنډه کوټه او غولی درلود، د هر چم یو مسجد او یو برج او یوه حجره سره مشترک وه. هری کورنۍ یو کنډر درلود او دا کنډر یې له خپلې برخې ځمکې سره په تصرف کې و، که به چا خپله ځمکه خرڅوله؛ نو به دغه کنډر هم ور سره و.

د پیښور تاریخ چې تقریباً یو قرن دمخه لیکلي شوی دی، د شیخ ملي دفتر او زرعي قوانینو شرح داسې کوي، چې: لومړۍ پلا ټولې ځمکې پر سپږ تپې ویشلي کیدي.[1]

۱. د یوسفزو تپه.

برخه بیله ور کوله کیده.

کوم وخت چې به پسله لسو کالو ځمکې تبدیلیدې؛ نو به یو پوخ بدل و، چې بیا تر معینه وخته نه اوښتې؛ مګر بل خام بدل هم و، چې ژر تبدیل کیدلای شوای او د شیخ ملي تر ویش وروسته چې کومې ځمکې آبادې شوې وې، هغه یې "بانډه" بلله.[1]

په دې ډول د شیخ ملي زرعي سیستم داسې و، چې پس له لسو کالو به ټوله ځمکه بیا د ټول اولس ملکیت و او نوی ویش به په عادلانه ډول د کورنیو د نور ضروریاتو سره کیده او اجتماعي تعادل به قایم و او په پښتنو کې به لوی لوی ملاکان نه پیدا کیدل او هر سړی به پخپله برخه قانع و.

په ۱۸۶۹م کال چې د پرنګیانو استعمار بریمن شو؛ نو دوی دغه قدیم تنظیم وران کړ او هر چا ته یې د نوي بند و بست مطابق د مالکیت حق ورکړ، چې وروسته نو په دغه سیمې کې لوی لوی زمینداران او د پټې خاوندان او نوابان پیدا شول او عام پښتانه فقط د بزګرانو او دیګانانو په ډول پاتې شول.

که موږ په غور د شیخ ملي دغه اصول او مفید قوانین وګورو؛ نو به را ښکاره شي، چې د پښتنو دغه مصلح او مقنن شپږ پیړۍ دمخه د احتماعي عدالت او سوشل ریفارم اساسونه ایښې وه او شیخ ملي حقیقتاً یو سوشل ریفارمر (احتماعي مصلح) و.

د شیخ ملی مدفن:

د شیخ ملی په نامه ډیر نور پښتانه هم بلل شوي دي او د هغو قبرونه د شیخ ملی په نامه مشهور دي، مثلاً یو قبر د کوم بل شیخ ملی په نامه د تیرا په باړې کې شته؛ مګر تحقیق خو دا دئ، چې د دغه مشهور مصلح او پیشوا قبر اوس هم په کښته سوات کې د ملک احمد آرامګاه ته نژدې شته د الله ډنډ کلی ته نژدې د احمد مزار دی؛ مګر د شیخ ملي مزار په غوربندې کې دی، چې خلک یې پیژني او زیارت ته یې ورځي.[2]

(۷) د زرغون خان دیوان

۸۹۰هـ

د دې تاريخي کتاب د ليکني وخت راورټي ۱٤۹٤م ۹۰۰هـ ښوهلي دی[۱] خو داسي ښکاري چي خان کجو د شيخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر و، تر اوسه د دې کتاب په خصوص کي نور څه معلومات نه لرو؛ خو دوني ويلای شو، چي په سوات او اطرافو کي له يوسفزو څخه يو اقوم تر اوسه راڼيزي پراته دي. د حيات خان په قول تر اوسه له دغو يوسفزو څخه درې کورنۍ مشهوري وې چی يوه له دغو درو څخه ازي خيل دي، چي ازي د علي زوی او علي بن راڼي بن اکو بن يوسف دی. د ازي خيلو دغه مشهوره کورنۍ (کجو کور) بولي چي پخوا د دوی نفوذ او اقتدار خورا ارت و؛ مگر اوس په پاسني سوات کي شپږ زره کوره په دوی اړه لري، چي د ۱۲۸۰هـ په شاوخوا کي د دغي کورنۍ مشر صحبت خان نوميده او بل ځاي حيات خان وايي، چي خان کجو د شير شاه معاصر و[۲] چي دغه خبره هم صحيحه ښکاري؛ نو دغه مشهور کاجو يا کجو خان د پښتنو يو خورا نوميالي مشر و، چي لکه شيخ ملي د علم څښتن هم و او د ده يو تاريخي کتاب راورټي ليدلي او موندلي و، چي اوس متأسفانه ورک دی او ښايي چي د بريتانيا په موزيمو کي پيدا شي؛ ځکه چي د راورټي ټول کړي کتابونه تر ده وروسته نه دي ضايع شوي او اکثر د لندن په موزيمو کي خوندي دي وايي چي خان کجو په خپل عصر کي تر ټولو لوی او مقتدر او غښتلی ملک و او هغه جنگ چي په شيخ ټپور (زاړه نوښار) کي واقع شوی و، خان کجو يې قايد و او په پښتنو کي تر شيخ ملی او شيخ احمد وروسته خان کجو ډېر شهرت پيدا کړی و.[۳]

که څه هم د خان کجو کتاب موږ نه دی ليدلی؛ خو دوني ويلاي شو چي دا کتاب به د شيخ ملی د دفتر په ډول يو تاريخي او قانوني کتاب و، چي د خان کجو له خوا د دفتر د تکميل لپاره ليکل شوی او د پښتو ژبي يو تاريخي او قانوني منثور اثر و.

خان کجو د ټولو خښبي، محمد زو، اتمان خيلو، گدون او ترکلاڼو قبايلو مشر و او د شيخ ټپور په جنگ کي يو لک زلمي له دغو قبيلو څخه په ۹۵۷هـ کال حاضر کړي وه او تر دې دمخه په ۹۲۳هـ کال دوی باجوړ او د يوسفزو اوسنۍ سيمه ټوله نيولې وه او دلازاک يې له دغو سيمو څخه ايستلي او د شيخ ملی قوانين يې د ځمکو په ويش کي جاري کړي وه.[٤]

د خان کجو آرامگاه تر اوسه هم د سوابۍ او مردان تر منځ پر يوه لويه غونډۍ چي په سرميره کي پرته ده او کجو غونډۍ يې بولي د شاه منصور څخه شپږ ميله ليري واقع ده او خلک يې اوس گجو خان بابا يا گجوان تلفظ کوي او دا د يوسفزو د سيمي ډېر مشهور زيارتگاه گڼل کيږي. وايي چي د گجو خان کورنۍ د بيزاد خيلو له فرعي قبيلې څخه وه او د

شواي.

(۹) بابړ خان

د تذکرهٔ غرغښت لیکوال د ۹۰۰هـ حدود

د ړوب اوسیدونکي او په قوم کاکړ و، د ده زوی دوست محمد لیکلي دی، چې: ''بابړ خان یو کتاب په شعر کښلی و، چې نوم یې تذکرهٔ غرغښت و، هغه وخت چې بابړ خان وفات شو؛ نو هغه کتاب ورک شوی و او چا ضایع کړی'' وروسته د دغه کتاب مضامین چې هر څه وه، د دوست محمد په یاد وه، هغه یې بیا په بیل کتاب کې سره را ټول او نظم کړل[1] چې لاندې به ذکر شي. پرته له دغول لنډو معلوماتو نور څه د بابړ خان او د ده د کتاب په خصوص کې اوس نه لرو.

(۱۰) د زرغونې بوستان

۹۰۳ هـ

لکه په ۸ څپرکي کې ۲۱ نمبر کې چې وهیل شوه؛ زرغونې نومې پښتنې میرمنې د شیخ سعدی بوستان پښتو کړی دی، شرح او تفصیل یې په هغه څپرکي کې ولولئ.

(۱۱) د رابعې دیوان

۹۳۰هـ حدود

د دې عصر له پښتو کتابو څخه یو د رابعې میرمنې دیوان دی، چې شرح یې د ۸ څپرکي په ۲۲ نمبر کې تیره شوه، هلته رجوع وکړئ.

(۱۲) د دوست محمد غرغښت نامه

۹۲۹هـ

(١٤) شيخ قاسم د تذکرۀ اولیاء لیکوال

د ۹۹۰هـ حدود

په دې کتاب کي تاسي ته ښکاره شوه، چي د پښتنو د علم، عرفان او ادب يو روڼ ستوری شيخ متی خليل غوريا خيل دی، چي د ده کورنۍ متي زی بولي او په متی زو کي ډېر عارفان او اديبان او مؤلفان تير شوي دي.

له دې کورنۍ څخه يو معروف مؤرخ او ليکوال شيخ کټه دی چي د شيخ له نسله يو بل خورا معروف عارف او ليکوال شيخ قاسم پيدا شوی دی، په دې ډول قاسم د شيخ قدم زوی د محمد زاهد لمسی، د مير داد کړوسی او د شيخ سلطان کوسی و چي دغه سلطان د مرحوم شيخ کټه له زامنو څخه و.[1]

د شيخ قاسم مور نيکبخته نوميده، چي د پښتو شاعره او عارفه ښځه وه، دا په ۹۵۱هـ کي شيخ قدم متي زی ته ور واده شوه او په ۹۵٦هـ يې شيخ قاسم وزيږاوه، دا شيخ لکه خپل پلار او نيکه په علم او عرفان او ادب کي يو روپ ستوری شو، چي وروسته يې د اسلافو نوم او د خپلي کورنۍ روايات ښه وساتل.

نعمت الله ليکي، چي شيخ قاسم په پسرلي د بدنۍ رود پر غاړه (د پيښور مشرق ته) په ۹۵٦هـ زوکړی[2] او په هغو لتو کي د خپل نبوغ بيرغ پورته کړي و.

شيخ قاسم د خپلي کورنۍ په علمي او روحاني چاپير کي ښه وروزه شو، په معرفت او روحانيت مشهور شو او ډېر کلک نفوذ يې وموند. د ميرزا محمد حکيم گورگاني بن همايون مامورين ځني وبيريده او ويي غوښتل چي دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پيښور حکمران و او د شيخ قاسم د وژلو نيت يې وکړ، شيخ مجبور شو له پيښوره قندهار ته ولاړ او له دې ځايه د حرمينو په زيارت شرف شو او په قادريه طريقه کي يې لاس نيوی وکړ. تر دې سفر وروسته بيرته د پيښور دواوي ته راغي او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينگ کړ او په شيخ قاسم سليماني مشهور شو.

د مغولو پاچاهانو بيا دا شيخ نه پريښود، د عيسي نومي په چوغلۍ اکبر پاچا دی لاهور ته وغوښت، خو شيخ قاسم په لاهور کي تر پيښور لا زيات نفوذ وموند؛ نو جهانگير دی د چنارگړ په کلا کي بندي کړ او هم هورې د دغه پاچا په ظلم کي په ۱۰۱٤هـ تر دنيا تير شو او مزار يې تر اوسه هم هورې مشهور دئ.[3]

شيخ قاسم علاوه پر خپلو لوړو عرفاني مراتبو د ادب او ليک خاوند هم دی؛ لکه شيخ کټه مؤرخ سړی هم و او د

په بدنۍ کي زېرېدلي او د روژې په ۱۲ په ۱۰۵٤هـ! کال وفات شوی او هديره يې د هندوستان په قنوج کي ده.[۱]

نور زامن يې شيخ واصل (متولد ۱۰۰۷هـ) او نور (متوفي ۱۰٦۱هـ) او فريد (متولد ۱۰۰۰ هـ) دي[۲] وايي چي د شيخ قاسم سليماني اولاده تر اوسه هم د جالندهر د متهو صاحب په کلي کي شته او هلته يو افغاني غوندي کلا لري.[۳]

(۱۵) شيخ بوستان بړيڅ

د بستان الاولياء ليکوال ۹۹۸هـ

دا عارف او اديب هم له پښتنو ليکونکو څخه دی چي د دغه احوال او اشعار دمخه د ۸ څپرکي په ۲۵ نمبر کي ذکر شول، ده د اولياوه په احوال کي يو کتاب په ۹۹۸هـ کښلي و، چي بستان الاولياء نوميده او شرح يې دمخه تيره شوه.

(۱٦) د الله يار تحفهٔ صالح

الله يار د شيخ صالح الکوزي معاصر و، د قندهار په حدودو کي اوسيدي، د ژوندانه زمانه يې تر ۱۰۰۰هـ دمخه ده، دی د شيخ صالح مخلص او مريد و، د خپل استاد په نامه يې يو کتاب وکيښ، چي نوم يې تحفهٔ صالح و، په دې کتاب کي ده د خپل استاد شيخ صالح د ژوندانه احوال او د ده اقوال او اشعار سره را ټول کړي وه او د نورو پښتنو شاعرانو او مشاهيرو احوال هم پکی وه. دا کتاب موږ ته نه دي را رسيدلي؛ خو د پټې خزانې د مؤلف مأخد دی او محمد له تحفهٔ صالح څخه د شيخ محمد صالح او علی سرور لودی احوال او اشعار پخپله په پټه خزانه کي را نقل کړي دي.[٤]

الله يار د پښتو ژبي د متوسطينو له ډلي څخه يو ليکوال او مؤرخ او متصرف سړی دئ؛ ځکه چي د ده استاد په قوم الکوزی و او د قندهار په جلدک کي اوسيده؛ نو ليري نه ده، چي د الله يار قوم او مسکن هم دغه وي.

(د دې مبحث د تکمل لپاره د شيخ صالح احوال په ۸ څپرکي کي ۲۸ عنوان او د علی سرور احوال په ۲٤ عنوان کي ولولئ).

يولسم څپرکی
پیر روښان او د ده د نثر مکتب
د پښتو فني نثر

۱. تیري دورې ته کتنه او د نثر تحول:

په ۹ څپرکي کي تاسي د پښتو د نثر او نثر لیکونکو لنډه تاریخچه ولوسته، چي تر ۶۰۰هـ را وروسته د پښتو نثر څنګه و؟ او کومي د نثر نمونې چي له سلیمان ماکو څخه پاتي دي، څه خواص او مزایا او څنګه ادبي ښیګړې یا عیوب لري؟

ځکه چي بی له سلیمان ماکو د بل چا نثر تر اوسه موږ ته نه دی را رسیدلي؛ نو موږ دلته له ۶۰۰هـ تر ۹۰۰هـ پوري د نثر دوره د سلیمان ماکو په مکتب یادوه او دا هغه دوره ده، چي د پښتو نثر پر طبیعي لاره روان و او هم ساده او غیر مصنوع ګڼل کیږي.

د سلیمان ماکو ادبي مکتب د پښتو د نثر په تاریخ کي لومړنی مکشوف حرکت دی؛ ځکه چي تر دغه دمخه بل کوم اثر تر اوسه لاس ته نه دي راغلي؛ نو اوس موږ د دغه د پښتو لومړنی د نثر ادبي مکتب ګڼو او تر دې وروسته د ۹۰۰هـ په حدودو کي د پښتو نثر تحول کوي او یو فني او مصنوع رنګ مومی، چي دغه ته موږ فني نثر وایو او د دې سبک د مؤسس په نامه یې د "پیر روښان" مکتب بولو.

۲. فني نثر څنګه دی او ولي پیدا کیږي؟

یو کلام او یوه وینا که نظم وي که نثر، تل دوې برخي لري او له دوه عنصرو څخه جوړیږي، چي یو لفظ او بل یې

دغه کیفیت ورو ورو ډیریږي؛ لکه معنا چي تل د ځان لپاره الفاظ مومي او د ځان تابع کوي يې، دغسي هم چي لفظ ته توجه ډېره شي؛ نو کله کله لفظ هسي غلبه ومومي، چي ''معنا'' هم په ځان پسې بيايي.

په ''فني نثر'' کي تل ليکوال دا سعی کوي، چي خپل الفاظ هسي ډول اوډلي او مرتب او يو له بله سره متناسب وليکي، چي سجع ولري او د ''فني نثر'' اصطلاح هم له عربي ادبه راغلې ده. عربو چي کوم نثر د جاهليت په دوره کي درلود او بيا د اسلام په ابتداء کي د دوی نثر ساده او طبيعي و، دوی له مسجعاتو څخه ځانونه ژغورل او نثر يې ساده او مرسل و. حشو او مترادفات يې نه درلودل، لنډي لنډي خبري به يې کولې او د وينا اسلوب پر دې ادبي اساس بنا و چي ''ډير مقصدونه په لږو خبرو کي ځای که.''[1]

وايي چه عمار ياسر يوه ورځ ډيره لنډه وينا وکړه، چا ورته وهيل له دې وينا اوږده کړې وای ښه به و، عمار وهيل: ''امرنا رسول الله ﷺ باطالة الصلوة و قصر الخطبه''. [2]

له دغو ټولو رواياتو څخه ښکاري، چي د اسلام په ابتداء کي د نثر وينا ساده او لنډه او بې له حشوياتو او مترادفاتو وه؛ مگر چي د عربو ليکوال په دوهمه هجري پيړۍ کي د نورو ملتو په کتابو او نوشتو روږد شول او د هند، فارس، يونان کتب يې وکتل؛ نو ورو ورو د عربي په نثر کي له سادگۍ او بساطت څخه د تکلف او لفاظۍ او صنعت خوا ته ولاړه، يعني معاني يې د الفاظو تابع کړل او الفاظو پر معناوه او مقصدو غلبه وموندله. ليکوالو کوښښ کاوه، چي د عربو شاعرانو له اشعارو څخه ځيني سجعي او اوډلي الفاظ پخپلو نثرو کي راولي، يو عربي نقاد د سعيد حميد په خصوص کي وايي: ''که د ده ويناوي خپلو خپلوانو او اصلي مرجع ته ولاړي شي؛ نو به څه نه شي ورپاته.''[3] يعني ده پخپلو ويناوه کي د نورو شاعرانو مسجع کلمات دوني گډ کړي دي، چي خپل همڅ نه لري.

په دې ډول د سجع او تکرار او موازنې اثر د عربو پر نثر لويدلي دی او په دريمه هجري پيړۍ کي کله کله مسجع کلمات او مترادف الفاظ د عربو په نثر کي ليدل کيږي او په پوره ډول د هجرت څلورمه پيړۍ د ''فني نثر'' او ''ادبي صنعت'' وخت بلل کيږي. پوهان وايي، چي د عربو په نثر کي صنعت او سجع په څلورمه پيړۍ کي پوره رواج شوه او د دې عصر مشهور ليکوال او د فني نثر يو معروف مؤسس عبدالحميد بن يحيي دی، چي د اموي آخر خليفه مروان حمار معاصر و، د ۱۳۰ هـ حدود.[4]

محققانو پلټنه کړې ده، چي د آريايانو قديم کتابونه لکه ويدا او اوستا او بيا د پهلوي کتب اکثر په يو صنعتي رنگ

پارسي لومړي ليکوال لکه بلعمي او بيهقي او نور په فني نثر بلد نه وه او لکه دمخه چې مې وهيل، د ټولو ژبو په ډول د دوی نثر ساده او طبيعي او له سجعو او تکالفاتو څخه تش و؛ خو بيا هم ژر تر ژره د آريايي ادب او د عربي د "فني نثر" په تقليد، پارسي ليکوالو سجع او موازنې ته ميل وکړ؛ نو په دغو وختو کي خواجه عبدالله انصاري ډېر مسجع مناجاتو او ملفوظات په هروي لهجه وهيل او بيا قاضي حميد الدين بلخي د بديع الزمان او حريري د مقاماتو پيروي په مصنوع نثر وکړه. دغسي نصر الله غزنوي وزير کليله و دمنه وليکله او نورو معروفو ليکوالو "فني نثر" ته ډېره ترقي ورکړه اود دې "ادبي مکتب" پيروان په پارسي ادب کي تر ۵۰۰هـ را وروسته خورا ډېر دي او ډېر تاريخ او علمي او ادبي کتابونه په دغه ډول کښل شوي دي.[۱]

۳. په پښتو کي د فني نثر پيدا کيده:

د غزنويانو له عصره عربي اسلامي علومو په منځنۍ ايشيا کي يو ښکاره نهضت کړی دی، چي خراسان هم د دغه حرکت مرکز و، شاوخوا ته هم په بخارا، پارس او هند کي د عربي علومو مدارس زيات وه؛ مگر مرو، هرات، رخج، غزنه، باميان، طخارستان، بلخ، جوزجان او د خراسان نوري ځمکي د مدرسو، کتابخانو څخه ډکي وې او ډېر مشهور علماء په دغو ښارو کي اوسيدل، چي دوی اسلامي ثقافت او عربي علوم لکه تفسير، حديث، فقه، ادبيات او فلسفه په عربي ژبه خپرول، بو ريحان بو علي سينا، فخر رازي، سعد تفتازاني او جامي د دغه محفل څراغان دي.

`مخصوصاً له ۶۰۰هجري را په ديخوا چي دوه درې قرنه پښتانه د خراسان او پښتونخوا په ښارو او رغو کي خپاره شول، دوی له هغو خلکو سره تماس وموند، چي په پارسي او عربي کي به اديبان او عالمان وه، له هراته تر پيښوره د پښتنو مهاجرتونه او د ښاروالتوب يعني تمدن حرکات شروع شول.

په دغو اوقاتو او دغو ظروفو کي طبعاً د پارسي او عربي ژبي د بيان او ليک طرز دوی وليد او پوهان او ليکوال يې له خپلو گاونډيو پوهانو سره چي په پارسي او عربي ژبو به يې څه ليکل محشور شول.

دې امتزج او گډون د دوی پر ټولو اجتماعي حالاتو اثر وکړ او د گاونډيو خلکو له ثقافت او پوهني سره اشنا شول. د غزني لويه شهنشاهي، د غوريانو ارت سلطنت او د تيموريانو علم او صنعت پالنه دوی پخپله پښتونخوا کي وليدل، د پښتونخوا لمر خاته ته هم د اباسين پر هاخوا د خلجيانو (غلجيانو) پښتنو او لوديانو او سوريانو سلطنتونه وه، چي دوی

د تاریخ اوصاف ۷۰۲هـ په کرغېړن او درانه او مکروه نثر تبدل شو او په هند کې تر ٦۰۰هـ را وروسته منهاج سراج په دهلي کې طبقات ناصري غوندې خوږ او روڼ او سليس نثر وکيښ خو هم په دغه وخت کې حسن نظامي خپل تاج الماثر (٦۰۲هـ) او بيا خواجه محمود گاوان ۸۱۳-۸۸٤هـ د بهمني شاهانو وزير او منشي رياض الانشاء په داسې ناوړه او ثقايله انشاء په پارسي وليکل چې ويل يې گران دي.

پښتو ژبه د هند او ايرن تر منځ محصوره وه او له هري خوا ادبي حرکاتو اثر پر کاوه، تر ٦۱۲هـ پورې چې سليمان ماکو خپله تذکره ليکله، د پښتو نثر لکه د پارسي ژبې پخواني نثر خوږ، روان او سليس و؛ مگر وروسته چې ''فني نثر'' پر پارسي په ايران او هند کې مستولي شو؛ نو د پښتو نثر هم تر دغه اثر لاندې راغي او په پښتونخوا کې پير روښان، بايزيد انصاري د پښتو ژبې د ''فني نثر'' عَلَم پورته کړ.

لاندې به زه د پارسي ژبې د روان نثر او بيا د فني ثقيل نثر نمونې راوړم چې دغه فرق ښاغلو لوستونکو ته ښه څرگند شي، وروسته به نو د پښتو خوا ته هڅه وکړم.

د پښتونخوا لمر لويده ته په ايران کې:

شيراز: د شيخ سعدی روان نثر ٦٥٦هـ بر بالين تربت يحيی پيغامبر علي السلام معتکف بودم در جامع دمشق که يکی از ملوک عرب که به بی انصافی منسوب بود اتفاقاً بزيارت آمد و نماز و دعا کرد و حاجت خواست... آنگاه مرا گفت: از آنجا که همت درويشانست و صدق معالمت ايشان خاطری همراه من کنيد که از دشمن صعب انديشناکم گفتمش: بر رعيت ضعيف رحمت کن تا از دشمن قوی زحمت نبينی![1]

شيراز: دوصاف الحضرة عبدالله شيرازي ثقيل نثر ۷۰۲هـ غازان خواست که تتميم اساس عدلي را که ممهد فرموده و ارشاد طريقه تقويت اسلام که مدت سلطنت خود را مصروف آن ساخته بود آيندگان را نصيحتی و تذکيری واجب دارد و هديت و صيتی اززانی فرمايند...فرمود: ما را محقق است بنور يقين و ديدۀ حقيقت بين، که ازين مرحلۀ فاني بمنزل باقی و مصاحبت حور عين نقل خواهم کرد و ازين غار مردم خوار بجوار ملک حبار پيوست، همگي همت و قصوای امنيت آن بوده که چند روزی که مقاليد ملک مجازی در دست ما نهاده اند و حوالت تمشيت عالميان بما فرموده هر چه نه صفت لفيفت و عدل داشته باشد که نظام عالم بی اين دود عامه قايم نيست در حوالی خاطر راه ندهيم.[2]

مُصدر از دارالحرب سنگبسر محرر و مقرر گشت، همت قضا اثر خورشید نظر، رفیق این سفر گردانند تا این اراضی که از زمان ماضی الی هذالعهد به کواکب هدایت مناقب اهل اسلام منور نگشته است و ارتفاع قلاع فلک شکوه و احقاع ارباع بیشه و کوهش، مسیر اقدام هم اعاظم سلاطین و ممر مواکت مواکب آیین پادشاهان دین نیامده...با بسر وجوه مسخر گردد...[1]

دا وې د پښتونخوا په شرق او غرب کې د پارسي ژبې د ''فني نثر'' نمونې او دا ځنې ښکاري چې له ۷۰۰ څخه تر ۹۰۰هـ پورې د پارسي نثر څنګه مغلق او درونډ شوی دی؟ او د ایجاز پر ځای اطناب، د سلاست پر ځای اغلاق، د سادګۍ او وضاحت پر ځای ثقل او تکلف، په نثر کې لیدل کېږي.

پر پښتو هم دغه ادبي حرکت اثر وکړ، تر ۹۰۰هـ وروسته چې کوم منثور آثار زموږ لاس ته راغلي دي، د سلیمان ماکو له نثره سره ډېر تفاوت لري او داسې ځنې څرګندېږي، چې د پښتو پخواني نثر ساده، بسیط، واضح، خوږ او څرګند و؛ مګر وروسته چې د هند او ایران فني نثرونه خلکو ولیدل؛ نو په پښتو کې هم یو راز درونډ او اوږد او مکروه نثر شروع شو، چې اسجاع او مترادفات او اوږدې اوږدې جملې یې درلودې او هغه پخوانی وضاحت او سادګي او حلاوت یې بایلو.

دا فني نثر، چې د ژبې د بیان ډول یې بل راز کړ د ژبې لپاره اساساً مفید نه و، مګر ډېر منثور آثار او کتب یې په پښتو کې موجود کړل. له دې جهته نو غنیمت هم دی او موږ د دې ''ادبي مکتب'' استادانو او شاګردانو ته په ښه سترګه ګورو؛ ځکه که دوی څه نه وای لیکلي؛ نو به اوس موږ د پښتو له ډېرو تاریخي او دیني آثارو څخه محروم وو. د ''فني نثر'' پیچیدګي او اغلاق او عدم وضاحت پر پښتو نثر داسې اثر کړی دي، چې قطعاً له مخکني نثره سره نه شي تطبیق کیدای، پخواني نثر ساده او روان او د ژبې له محاورې سره سم و؛ مګر فني نثر مغلق شو، جملې یې اوږدې شوی او د جملو په آخر کې د سجع التزام وشو، او ده لیکوالو سره دا فکر و، چې نثر د نظم خوا ته نژدې کړي؛ بلکي اکثرو لیکوالو خپل نثرونه، نظم هم بلل، اخوند درویزه لیکي:

چې روښان په ښتو ژبه شعرونه جوړ کړل او ما هم د ده په جواب کې د مخزن اسلام شعرونه وهیل[2] حال دا چې نه خیر البیان شعر دی اونه مخزن؛ بلکي دا دواړه کتابونه یو راز مسجع او مغلق نثر دي.

له لاندې نمونو څخه تاسې د پخواني نثر او د پیر روښان او درویزه د نثر فرق او تفاوت ښه معلومولای شي.

د اخوند درویزه نثر (۱۰۰۰هـ): امام عمر نسفي هسي ویلي مبرهن دي + چي صوفیان د حق دوستان دي، هم د زړه په پاک کردن دي + دوی پر ینبني غیره مینه، اشنایي یې ده له خدایه، موافق ځما له کتابه آراسته د پاک رسول پر ښه سنن دي + پاک الله دي په دوستي واړه نیولي چي له خلقه تبرا دي، هم چي نغښتي د رسول د شریعت په پیراهن دي + په دا فساده زمانه کي هر څوک لاف د درویشۍ کا، دوی دوللس فرقې شوي، یوه طایفه ناسته د پاک رسول پر ښه سنن دی...[۱]

(٤) پیر روښان او د ده کورنۍ او کارنامې

د پیدا کیدو عصر:

د پښتنو د عظمت ستوری په هند کي لومړۍ پلا د ملتان لودیانو وځلاوه او لکه تاسي چي د دې کتاب په اولو برخو کي ولوستل، هلته شیخ حمید لودی د پاچاهي اساس کیښود، وروسته چي د غور پښتانه په خراسان کي لوړ شو؛ نو دوی له اباسینده تر گنگا پوري ټول هند ونیوه او د پښتنو د شهنشاهۍ بېرغ یې په ټوله ایشیا کي لوړ کړ. بیا وروسته دوهمه پلا لودیانو دغه تللی عظمت نوی کړ او په دهلي کي یې د لودیانو دوهه شهنشاهي چوړه کړه.

د لودیانو دوهمي شهنشاهۍ د پاني پت په جنگ په ۹۳۲هـ کي سقوط وکړ او بابر د هند د مغولو لومړی پاچا، سلطان ابراهیم لودی وهاژه، په دغه وخت کي چي پښتونخوا د بابر له خوا، ټوله پاماله شوه او د لودیانو سلطنت په وروستنیو سوگلیو (سلگیو) کي و او د پښتنو تاریخي عظمت له منځه تئ او له هره لوري د دې قوم استقلال ته خطرات متوجه وه، د هند په جالندهر کي یو پښتون پیدا شو، چي نوم یې بایزید و، دی د شیخ عبدالله زوی و، چي په اوه پښته شیخ سراج الدین ته رسیده، او د لودیانو د سلطنت په آخر کي په ۹۳۲هـ د پنجاب په جالندهر کي وزیږیده، مور یې بیبن نومیده[۲] چي د محمد امین لور وه.[۳]

کورنۍ او اساتید:

د بایزید پلار عبدالله اصلاً قندهاری اورمړ و، چي وروسته یې د وزیرستان په کاڼي کوړم[٤] کي ژوند کاوه، د دوی کورنۍ په انصاري هم مشهوره وه.[٥] پخپله روښان وایي، چي زما پلار عبدالله قاضي د محمد زوی و، کورنۍ مو انصاري ده

او محمد دوهلس زامن درلوده، چي په دوی کي عبدالله په فضیلت مشهور و او قاضي توب یې کاوه، د محمد بل زوی خدایداد نومیده چي زوی یې خواجه اسماعیل د عبدالله وراره و او دغه سړی ته بایزید عقیدت درلود، چي شرح به یې وروسته راشي.[1]

وايي چه د عبدالله نیکه او د بیبن پلار محمد امین سره ورونه وه او په جالندهر کي اوسیدل او دوی د پښتنو لودی پاچاهانو په نهضت کي هلته تلي وه او پښتانه حکمداران د دوی معتقد وه، په ستانه توب او تقوی یې منل، د عبدالله پلار د خپل تره محمد امین لور، خپل زوی عبدالله په کانيي کوړم (وزیرستان) کي و، چي دی خبر شو، نو جالندهر ته راغی او د بیبن سره یو ځای شو، دلته میا روښان وزیږیده.

ځکه چي د مغولو تسلط او جبر له ببنتنو سره زیات شو او د لودیانو سلطنت هم محوه شو؛ نو پښتانه له هندوستانه ایستل کیده او بابر د دهلی پر تخت ناست و، په دغه وخت کي بیبن له خپل زوی روښانه سره چي د غیږي هلک و، کانيي کوړم ته راغله.[2]

بایزید د علم او فضیلت په کورنۍ کي لوی شو، پلار یې صالح او عابد او مدرس و.[3]

اخوند درویزه وايي، چي د وزیرستان په کانيي کوړم کي د پښتنو ځو قبیلې سکونت لري، چي اورمړ او انصاري هم له دغو قبیلو څخه ګڼل کیږي،[4] میا روښان له انصاري قبیلې څخه دی، چي دغه قبیله په علم او صلاح او تقوي مشهوره وه، درویزه لیکي: ''بدان ای فرزند که در موضع کانيي کوړم در میان افغانان ورمړ عبدالله نام مردی بود با علم و صلاح، و از اولاد علماء و صلحاء بوده، تا بقضای قدیر ازو فرزندی بزاد با زید نام.[5] بل ځای دورویزه د بایزید د کورنۍ علمي شهرت او تقوی داسي ستایي: ''د بایزید پلار نیکه دواړه عالمان وه، د ورمړ، هم رشتیني وه په دین کي.[6]

د هند په جالندهر ښار کي یوه کورنۍ اوسیدله چي ځانونه یې انصاري او د پیر روښان له کورنۍ څخه بلل، د دغي کورنۍ یو سړی مولوي نیاز الدین دانشمند انصاري په فارسي ژبه یو کتاب درلود، چي نوم یې تذکرة النصار و او د روښان او د ده د کورنۍ احوال پکي ذکر شوي وه.

په دې تذکره کي د دوی سلسلهٔ نسب تر حضرت ابو ایوب انصاري پوري داسي ده: ''بایزید مسکین بن عبدالله بن محمد شیخ بن بابا شهباز بن شیخ محمود بن شیخ سراج الدین بن حضرت مولانا ابراهیم انصاري بن خواجه محمود بن خواجه حمزه بن خواجه داود بن خواجه شمس الدین بن خواجه خلیل بن خواجه لقمان بن خواجه حداد بن خواجه

دا تذکره د روښان مولد جالندهر ښيي او وايي، چي د ده حجره د شيخ احمد غوث ولي له مقبرې سره تر اوسه شته، مگر دغه نسب نامه صحيحه نه ښکاري؛ ځکه چي د مؤرخانو په اتفاق يو قرن د (۳) پښتو لپاره مقرر دی، په لوړه نسب نامه کي له بايزيد څخه تر ابو ايوب انصاري پوري ۱۸ پښته دي، چي نوله بايد تر ۶۰۰ هـ پوري تير شوي وي. حال دا چي تر بايزيد پوري ۳۰۰ کاله نور هم تير شوي دي او بله دا چي د شيخ الاسلام خواجه عبدالله انصاري هروي د نسب سلسله هم دغه ميت الانصاري ابو منصور ته رسيږي؛[1] خو په دواړو نسب نامو کي هيڅ توافق نه ښکاري.

اما د ده نوم بايزيد و، چي مفغن شکل يې بازيد دی؛ نو ځکه اخوند درويزه په تذکرة الابرار ۸۸ص کي ليکي:

چي ميا روښان پخپل مهر کي يايزيد انصاري ليکلي و، دولت چي د روښان شاگرد دی، پخپل ديوان کي داسي وايي:

هر طالب که عمل کا مقصود به مومي — چي مريد د ورمړ بايزيد مسکين شه

د دولت د قلمي ديوان نسخه چي ډيره پخوانۍ ده، په دې بيت باندي کوم نامعلوم محشي داسي حاشيه ليکلي ده: ''براي رفع تهمت خودها را انصاري ميگفتند و گر نه به تحقيق افغان ورمړ اند، چنانچه از افغانهاي وزيري شنيده شده.''

د مسکين صفت چي دولت د ده له نامه سره يادوي، په غالب گومان د روښان تخلص دی. په صراط التوحيد کي هم پخپله بايزيد ځان مسکين بولي او د اکثرو ابوابو په سر کي قال مسکين يا مسکين گويد ليکي، د دغه کتاب په يوه ځای کي دا کلمه ښه شرح کوي او د سلوک او توحيد د مراتبو آخر يې گڼي، وايي، چي: انسان د قادر مطلق په قدرت له نطفې څخه پيدا کيږي، د مور رحم ته راځي، علقه او مضغه شي، وزيږي، شيدې خوري، ناطق شي، هلک شي، مراهق شي، بالغ شي، کافر وي مسلمان شي، گناه کار وي فرمان بردار او ذاکر شي، ذاکر بينا شي، بينا اشنا شي، اشنا نژدې شي، نژدې وصل شي، وصل يگانه شي، يگانه مسکين شي، يعني د بشريت له صفاتو څخه خدايي صفاتو ته ميل وکړي.[2]

نو گويا د بايزيد په اصطلاح مسکين هغه دی چه له حيواني صفاتو څخه يې تزکيه راغلې وي او دا نو د عرفان لوړه درجه ده.

اما روښان د ده مشهور نوم دی، چي اخوند درويزه يې تعصباً پير تاريک بولي او د پيښور په سيمو کي تر اوسه هم په پير تاريکي مشهور دی، د روښان وجه تسميه په تذکرة الانصار کي داسي راغلې ده، چي يوه شپه په څراغ کي تيل تمام شول او څراغ تاريک شو، چي ژر به مړ شي، بايزيد خپل مريد ته وهيل، چي تيل نشته نو اوبه پکي واچوه! هغه مريد د

دغه لوی نفسک به زیر کړي   د کامل پیر له اسراره[1]

د روښان د هلکیني په خصوص دوني معلومه ده، چي د ده مور پر پلار گرانه نه وه؛ نو ځکه عبدالله هغه پرېښوده او روښان د میرې او ناسکه ورونو په لاس کي لوی شو.[2]

وايي چي د روښان د پلار په شاگردانو کي ملا پاینده نامي کمال ته ورسید او د روښان پلار د درس حلقه ده ته پرېښوده او خپل زوی روښان یې ده ته وسپاره، لږ وخت ملا پاینده زیار وکیښ او دغه هلک یې د علومو معتدلي درجې ته ورساوه؛ ځکه چي ده ډېر ذکاوت درلود او په کوچنوتې توب به یې لوړي خبري کړلي.[3]

د روښان د کوچینوالي له عاداتو څخه حکایت کوي، چي ده به د خپل کښت او فصل نگراني او مراقبت کاوه، په دغه وخت کي به یې د نورو خلکو کښتونه هم ساتل او مرغان او حیوانات به یې ځني شړل او پردی کښتونه به یې داسي ساتل؛ لکه خپل پټي او ځمکه.[4]

بایزید په کوچنوالي د اسلامي پنځو بناوه پابند و، په مواظبت سره به یې کلمه ویله او لمونځونه به یې ادا کول، روژه به یې نیوله، اما زکات نه و پر فرض شوی، د حج میل یې درلود او په کوچنیوالي کي یې ریاضت کیښ او د حقیقت په انکشاف کي یې زیار ایست.[5]

بایزید د روحانیت او تقوی او علم په محیط کي لوی شو، د ده په استادانو کي مؤرخان د ملا پاینده او ملا سلیمان کالنجری او خواجه اسماعیل نومونه اخلي، چي روښان له دغو استادانو څخه علمي او روحاني استفاده کړې وه، په دې لاندي شرح:

لکه چي تاسي دمخه ولوستل: ملا پاینده د ده د پلار شاگرد او جانشین و، چي په کوچنیوالي کي د روښان مربي او معلم و چي دا هلک د رشد او بلوغ وخت ته ورسید؛ نو د ده له خپلوانو څخه یو سړی و، چي خواجه اسماعیل نومید او د ریاضت خاوند و، ډېر مریدان یې درلودل، بایزید وغوښتل، چي د ده مرید شي او د ارادت لاس ورکي؛ مگر پلار یې منع کړ او د شیخ بهاءالدین زکریا کورنۍ ته یې بوت، څو چي روښان دې نکتې ته ملتفت شو، چي شیخي په ارث نه ده او پخپله په ریاضت مشغول شو او د خلکو په هدایت او تبلیغ بوخت شو او ډېر خلک پر را ټول شول.[6]

د بایزید د ژوندانه دغه دوره د ده له بیانه په داسي ډول را خلاصه کیږي:

”از یک کسي شنیدم که معرفت حق بر آدمي فرض عین است و آن بی پیر کامل حاصل نمیشود چون چنین

طلب بودم که یک درویش دران دیه (دیار) پیدا شد، دعوی شناختن حق آغاز کرد، بعضی آدمیان به وی اعتبار کردند و بعضي از وي منکر شدند، بعده یقین من نیز سوی وی پیدا شد، که بدست این درویش توبه کنم، تا مرا سوی طاعت و عبادت و ذکر حق در مجاهده و ریاضت دارد، تا از صفات ذمیمه من چیزی به صفات حمیده بدل گردد، آن درویش نیز انصاری بود، و برادر زاده عبدالله قاضي بود، در آنوقت من بحد بلوغ رسیده بودم و خود را گناهکار و بدکار می شمردم. یک روز عبدالله را گفتم، که اختیار من سوی توبه پیدا شده است و یقین من بخواجه اسمعیل اکثر شده است، که بدست وی توبه کنم، تا از وی راه یابم. عبدالله ریش بدست خود بگرفت و گفت: ریش من تراشیده میشود، و نام من بد یشود، اگر بدست وی توبه کنی، و عبدالله پسر محمد گفت: که محمد دوازده پسر داشت، من در ایشان بعلم فاضلتر و بهتر بودم، و نام منم بلند تر است، اگر بدست وي توبه کنی، در ولایت خبر خواهد شد، که پسر عبدالله بدست پسر خدایداد توبه کرد، باین سبب ریش منم تراشیده و نام منم بد میشود، زینهار که بدست وي توبه نکني، اگر بکنی در خانه من باشم یا تو، و من از تو ناخشنود باشد. منم گفتم: چون در حالت مراهقی سوی کعبه گذاردن و علم خواندن رفته بودم، نیز بسر من آمدی، و مرا گردانیدی، اکنون در حالت جوانی اختیار توبه کنم، نیز مرا سوی پیر نمی گذاری! وی گفت: با سلسلهٔ شیخ بهاء الدین قدس سره داریم، اگر توبه کنی سوی ملتان برو و به خانوادهٔ شیخ بهاء الدین توبه کن، توشهٔ راه و شکرانهٔ پیر نیز بدهم تا از تو خشنود گردد از آنکه طالبان بعضی آینده ورونده اند، و بعضی آرنده اند. و برنده اند، من گفتم مردمان سوی آن چیزی برده اند، و از آنجا کلاه یا شجره یا ثمر یا کمربند یا نشان دیگر آورده اند، و لیکن از ذکر و فکر، از شناختن حق خبر ندارند. من مشتاق ذکر و فکر و شناختن حقم، اگر خوب کنی برای الله مرا اجازت کن. تا بدست وی توبه کنم. هر چند که میگفتم، مرا اجازت نمیدا پس دل خود را مفتی کردم، و دل من بر من این فتوی داد که قرآن را امام کن به پیروی آن اقتداء کن، و خواجه اسمعیل یاران خود را به کم خودرن و کم گفتن، و کم خفتن، بعزلت بودن میفرمود، من نیز اگر این کار توانم بمقدار خود بکنم پس کم و خشک خوردن اختیار کردم، چون چند گاه کم و خشک میخوردم عبدالله بر من گفت: چرا کم و خشک میخوری؟... اکنون جوانی بیسار بخور، هر گاه که بحالت پیری برسی، کار دین محکم کن! من گفتم: که چه دانم که به پیری برسم یا نرسم؟ ترا چه شده است، که مرا بکار دین نمی گذاری! اول مرا از راه کعبه باز گردانیدی، دویم آنکه مرا از مرشد باز گردانیدی، سویم آنکه مرا سوی ریاضت نمیگذاری! پس در دل گفتم: که در قرآن نگاه کنم، هر چه قرآن فرماید، آن بکنم. چون در قرآن نگاه کردم. این آیت نوشته دیدم:

اول: کوچنیواله چي د اسم الیقین دوره وه، یعني دا مي اوریدلي وه، چي خدای واحد لاشریک دی؛ نو مي د خدای په نامه یقین کړی و.

دوهم: د مراهقۍ په وخت کي مي لوستلي وه، چي خدای واحد لاشریک دی، او هر شي هستي د ده له هستۍ څخه ده؛ نو هغه اعتقاد چي پخوا وهم او خیال و، اوس مي په علم الیقین بدل کړ.

دریم: چي ځوان شوم؛ نو مي دا ومنله، چي بې له خدایه بله هستي یقیني نشته او نوري هستۍ په هلاکت کي دی، زما هستي او د ټولو موجوداتو هستي او د ټولو ذراتو هستي د خدای له هستۍ څخه ده او د قوله تعالی: ''قل انما ادعو ربي ولا اشرک به احداً'' معني راته ښکاره شوه او د عین الیقین مرتبې ته ورسیدم.[1]

قرب: تر دې وروسته یو بل مقام بایزید بیانوي، چي لغه قرب بولي په دې ډول:

''چند سال درین حال بودم که محبت من با صحبت عالمان و درویشان و شلندران بود، و خادمی ایشان بمقدار خود میکردم برای طلب معبود، و نیز دران حال در طلب پیر کامل بودم و لیکن نمی یافتم، بعده حق تعرالی بفضل صوس مرا تجلی کرد و دل من بکشاد و پرده از آن برداشت و مرا عین الیقین بنمود و علامت وی آنک بود که بهر سوی که نظر میکردم به چشم و دل بی مثل میدیدم... و یکی دیدم هیچ چیز از هستی او جدال نمیدیدم هو هیچ آوازی جز تسبیح حق نکیشنیدم و علامت ؛و ان من شئ الاً یسبح بحمده و لکن لا تفقهن تسبیحهم'' در خود میدیدم: رباعی

بذکرش هر چه بیني در خروش است ولی داند درین سری که هوش است
نه بلبل با گلشن تسبیح خوان است که هر خاری به تسبیحش زبان است

پس دانستم که بمقام قرب رسیدم، چند سال درین حال بودم، بعده حق سبحانه و تعالي مرا بیک سبب باسم اعظم رسانید و گفته شد اگر این اسم اعظم بخواني بمقصود برسی. من آن را نمی خواندم و طاقت آن نداشتم، چند مدت از هر چیز که آواز می شنیدم، از هر آواز آن اسم اعظم می شنیدم، پس از آن بیک سبب حق تعالی بر من ذکر و حلاوة رسانید، بآن ذکر هستی من در هستی او میگداخت، و هلاک میگردانید، و هستی هر وجود با هستی حق تعالی یک وجود میگردانید، و در آن حال هستی او باو می دیدم – آواز او باو شنیدم باو خوردم و چشیدم، و خود را از میان برداشتم، در هر کار فاعل او را می دیدم، و علامت بی سمع و بی بصر و بی یاخذ و یا کل و بی یشرب و بی یمشی در خود دیدم هر وجود و وجود خود را باو یک وجود مي دیدم و شمردم، چون من نیست و فانی گشتم، پس هستی خود را

بعده حق تعالی بر من تجلی ذات و صفات کرد، که هر صفات را بذات خود حیات و باقی دیدم چنانکه مسکین فرموده است: بقاء کل صفات بذاته و کل صفات اذاتفرق عن ذاته فقد یهلک...»[1]

له دې ټولو تشریحاتو څخه ښکاري، چي بایزید خپل پدري شغل یعني قاضي توب نه خوښاوه او له پلار سره یې پر دغه خبره اختلاف و، د ده پلار یوه بله ماندینه آمنه هم کړې وه، چي هغه د شیخ یعقوب مور وه او دغه یعقوب د خپل پلار پیښنه چلوله او پس له ده د ده دوه زامن میا محمد علی او میا شیخ سلطان هم قاضیان وه، چي روښان د دوی په لار نه تلو او د قضا پیشه یې نه خوښوله، ده به تل خپل پلار او شیخ یعقوب ته نصیحت کاوه، چه له خدایه وبیرېږي او رشوت وانه خلی او تقوا وکړي؛ ځکه نو هغه ټول د ده مخالف وه.[2]

په حالنامه کي وایي، چي بایزید د عمر پر اوهم کال له خپلې کورنۍ سره مخالف شو او پر شپاړسم کال د پلار سره تجارت ته ولاړ او په هند کي یې د یوگیانو عقاید مطالعه کړه او د تناسخ او هندي اوتارو (د تجسیم د عقیدې د خاوندانو) پر افکارو یې غور وکړ څو چي پخپله یې له خضر علیه السلام څخه په خوب کي آب حیات وموند او پر څلویښتم کال یې اسم اعظم ورد هم وایه.[3]

بل سړی چي میا روښان د رشد او ځوانۍ پر وخت له هغه څخه استفاده کړې ده د ټولو تذکرو په قول ملا سلیمان کالنجري دی[4] چي درویزه دغه سړی د یوه ملحد ملا په نامه ستایي او له بایزید سره د ده ملاقات هغه وخت شوی دی، چي دی پس له صباوته، د رشد پر وخت هند ته تللی و او هلته له علماوه او پوهانو سره په علمي مفاوضاتو بوخت و، او د ده په افکارو کي یو ښکاره انقلاب موندل کیده ځکه چي د هند په دغو سفرو کي ده د پښتنو تللی عظمت او موجوده ذلت ولیده، او یو سیاسي تحول د ده په ارادو کي پیدا شو.

موږ نه شو ویلای چي د بایزید د سیاسي افکارو استاد څوک و؟ دا ښکاره ده، چي اسلامي علوم د عربي ژبې پر اساس یعني هغه علوم چي په قرآن او حدیث اړه لري او بیا فقه او اخلاق او فلسفه او علم کلام او نور ادبي علوم لکه لغت، بلاغت، صرف و نحو په مسلمانانو کي رایج وه او د ده په کورنۍ کي به هم دغه علوم لوستل کیده، اما د تصوف معلومات او ذوق او هغه کوایف چي په حال اړه لري نه قال، دا هم هغه شیان دي چي د ده د ژوندانه له محیط سره متناسب دي او تاسي به یې شرح ولولئ، اما هغه سیاسي فکر چي بایزید د پښتنو د آزادۍ او سلطنت لپاره درلود او د ده شخصیت هم له دې جهته اهمیت مومي، له کومه راغي؟ د دې معما د حال لپاره هم بې له دې چي د ماحول اثرونه

انصاف نصیحت ورته کوي، په تذکرة الانصار کي هم د روښان نهضت د مغولو د ظلم یو عکس العمل گڼل شوی دی او داسي قصه را نقل شوې ده:

د مغولو حاکمانو تر دې اندازې ظلم پر پښتنو باندي کاوه، چي یوه ورځ یې یوه پښتنه میرمن ونیوله او د دې وینښتان یې د ژرندي له پله سره وتړل، چي ژرنده به څرخیده؛ نو دا پښتنه به هم رو سره څورلیده!!!.

بایزید چي پښتون و، پر یوې پښتنې ښځي یې داسي ظلم او ناروا نه شوي زغملای، د ده روحانیت په دنیا کي د حضرت رسول الله ﷺ په حضور عرض وکړ او د دغو ظلمو د مخنیوي او مدافعې اجازت یې وغوښت، چي دا روحاني اجازت یې وموند؛ نو را ولاړ شو او له پښتنو څخه یې د ظلم او ناروا دا تور څادر ونغښت، او انصاف او عدل یې جاري کړ، په دغو ورځو کي د جالندهر یوه مشهور بزرگ حضرت شیخ غوث الکرام وهیل: "په کوهستان کي بیا اور بل شو خدای دي خیر پیښ کړي"![1]

له دې قضې څخه تاسو معلومولای شي، چي د پیر روښان د نهضت په سیاسي اسبابو کي د مغولو د حکومت ظلم او تیري څومره لاس درلود؟ او ظلم څنگه پخپل مقابل کي قهرمانان پیدا کوي؟...

سفرونه او شخصیت

داسي ښکاري، چي بایزید د رشد او شباب په وخت کي پښتونخوا لیدلې او ده یوه سلسله سفرونه هم کړي دي، په دغه سیاحتو کي د آفاق او انفس په سیر کنبیوتلي، او ډیري علمي او روحاني استفادې یې کړي دي.

اخوند درویزه وایي، چي بایزید په هند او تورکستان کي تر سمرقنده سفرونه وکړل[2] او د مذاهبو پر فلسفې بې عبور حاصل شو، د تصوفو په عالم کي داخل شو او له پوهانو او روحاني خلکو سره محشور شو.

په دغو سفرو کي بایزید ډېره استفاده وکړه، پوخ او پوهاند سړی شو، د شخصیت د تکمیل دپاره یې زیارونه وایستل، په ادب، فلسفه، تصوف او سیاست کي یو نابغه شو، درویزه وایي: "بایزید په عقل پوره و، هوښیاري او زیرکي یې ډېره زده وه، په عقلي دلایلو کي ډېر مړنی و، لویو علماوه ور سره بحث نه شو کولی، د کابل د مرزا محمد حکیم په دربار کي ده لوی لوی عالمان پړه کړل، او په مناظره او علمي استدلال کي یې لوی لاس درلود او میرزا ده ته په درنه سترگه کتل.[3]

بایزید پخپله حالنامه کي لیکي، چي د حکیم میرزا د کابل قاضي چي قاضي خان نومید، له ما پوښتنه وکړه، چي ته د

و، د قیادت او رهنمایۍ (لیډرشب) ګرده صفات په ده کي جمع وه، د دې ټولو سجایاوه سره دی یو توریالی سیاس او مفکر هم و، د پښتنو د سیاست او ریفارم په تاریخ کي دا سړی جګ مقام لري، او په سیاسي احیاء او نهضت کي يې لوی لوی کارونه کړی دي.

مؤرخان وايي: چي بایزید په ځوانۍ کي له سوداګرانو سره د تجارت عزم وکړ او په سیاحت بوخت شو، دغه دوره که د ده په ١٦ کلني کي شروع شوې وي؛ نو به د ٩٤٧هـ حدود وي، د ده د سمرقند تګ او د ماوراء النهر د ځمکو سفر د مورخانو په قول ثابت دی، له هغه ځایه څخه ده د سوداګرۍ آسونه راوستل او هند ته يې بوتلل، په دې سفر کي چي جالندهر ته ورسیده، هلته يې له پښتنو لودیانو څخه یوه پیغله په نکاح کړه، چي شمسیه نومیده، د ده مشهور زامن له دې پښتنې څخه پیدا شوي دي.[1] بایزید یو سفر د تجارت په سلسله کي قندهار ته هم کړي دي او دا هغه وخت و، چي په قندهار کي بیرم خان حکمدار و، لکه چي پخپله وايي:

"پس چند ماه در خلوت، روزه و عزلت اختیار کرده بودم، پس جفت شریعت (زن) مرا گفت: که تو اول تجارت و کار میکردي - نفقهٔ خانه و مهمان از آن حاصل مي شد، اکنون نیز تجارت و کار کن، تا براي نفقهٔ چیزی حاصل شود، چون بسیار میگفت، سوی قندهار برای تجارت رفتم، و نیت چنین کردم مگر کسی موحد بیایم، تا با وی شاغل باشم، کاروان بقندهار رسید، دیگر کاروانیان از خرید و فروخت سود و زیان میکردند، من اول پرسش پیر کامل کردم، در آن ولایت نیز پیر کامل نیافتم...در آن وقت در قندهار یک میر بود، نام او بیرمخان بود، بر آن کاروان ظلم کرد،... پس وارثان بعضي جمع شدند، برای فریاد کردن مرا نیز با خود روان کردند،... گفتم: امیران و پادشاهان را حق تعالی از عدل خواهد پرسید، و یک ذرهٔ عمل کسی را ضایع نگرداند، بر وی بنماید که "من یعمل مثقال ذرة خیرایره..." پس بیرمخان قبول کرد و گفت تفحض مال بکنم، و لیکن تفحض نکرد، بروعده مخالفت شد..."[2]

دغه د قندهار سفر چي د بیرم خان په زمانه کي بایزید کړی دی، باید د ٩٦٠هـ حدود وي؛ ځکه چي په دغه وخت کي بیرم خان د همایون له خوا په قندهار کي حکمران و او په ٩٦١هـ دی همایون له قندهاره څخه کابل ته ور سره بوت.[3]

پس له دغه وخته بایزید بیا پخپل کور کي تر پنځو کالو پوري عزلت ګزین او خلوت نشین شو او د دنیا له کاروباره يې لاس وکیښ، په قناعت او توکل پخپل سیر او طریقت مشغول شو او د ځان تکمیل ته يې توجه وکړه او دلته د ده

ناځاره به دی لوستونکي او ليکوال هم وي. درويزه وايي: "پدرش بايزيد را در تحصيل علم گماشته، تا بقدر وسع حاصل آورده و در طاعت و عبادت جد و جهدی نموده، و از منهيات شريعت محترز، و مجتنب حتی الامکان ميگشته..."[1]

له دې روايته هم د ده علمي تحصيل او تقوی ښکاري، د دبستان مذاهب مؤلف وايي: شاه بيگ خان ارغون چي په خان دوران مخطب و، ده بايزيد ليدلي و، او ده ويل: کوم وخت چي بايزيد لا توره نه وه ايستلې، نو دی د ميرزا محمد حکيم دربار ته حاضر شو، چي د همايون پاچا زوی و، د دربار علماء د بايزيد مناظرې ته را غونډ شول؛ مگر بايزيد دوی عاجز او پړه کړل او ميرزا ناځاره شو، چي بايزيد پرېږدي.[2]

د بايزيد استدلالي قوت او د برهان زور دوني و، چي هيچا نه شو پړ کولای، درويزه هم د ده عقل او فراست او علمي مقام ته اشارت کوی او وايي: "بايزيد ډېر په عقل پوره و، د دنيا عقل يې ډېر و، هوښياري او زيرکي يې ډېره زده وه..ځکه بايزيد يو حکمتي و...دا بايزيد په عقل پور و..."[3]

د بايزيد د شخصيت عرفاني او علمي څنگ لږ څه تاسي ته له دغو سابقو رواياتو څخه ښکاري او هغه وخت چي موږ د ده پر تاليفاتو بحث وکړو؛ نو به لا ښه څرگنده شي؛ مگر د ده حربي او سياسي کرکتر هم د پيژندي وړ دی، چي دغه مقصد به هم په لاندي ابحاثو کي ښه تاسي ته روڼ کړ شي، چي دا سړی د پښتونخوا د آزادئ لوی رهبر او حامي و، د پښتنو سلطنت او تللی عظمت يې غوښت، د پردو د غلامئ جوغ يې پر غاړه نه شو قبلولای، له دې جهته دی د آزادئ د جنگ يو توريالی قايد او د سياسي فکر مبلغ هم و.

د بايزيد د عصر روحاني محيط او معصرين:

چنگيز او تيمور او بابر او شيباني هغه مغولي لوی او غښتلي فاتحان وه، چي د پښتنو له غوری او لودی او سوری شاهنشاهيو سره دوی په پښتونخوا او هند کي مخامخ شول او تقريباً څلور سوه کاله، له ۶۰۰ تر ۱۰۰۰هـ پوري پښتنو له دوی سره د خپلي آزادئ لپاره جنگونه وکړل، د مغولو فاتحانو د ايشيا ځمکي له آباسينده تر شامه په وينو ولړلې او د اسلامي ملتو ژوندي روحيات يې ور مړه کړل، د دې خونين تاړاک او چپاو طبيعي نتيجه دا وه، چي په خلکو کي د انزوا ميل پيدا شو او د ژوندانه منفی خوا ته يې مخه کړه، له هندوستان تر مصره د تصوف په نامه يو ډول تفکر خپور شو، چي خلکو به د روحاني تربيت او رياضت په وسيله معنوي نجات غوښت او د تصوف تبليغات او د ترتيب حلقې دوني ډېري

په پښتونخوا کې هم يو روحاني محيط پيدا کړی او پاچاهانو هم خپل اکثر سياسي مقاصد په دغه لباس او د روحاني خلکو په ذريقه اجرا کول او په دغه منځ کې ځيني داسي پاک طينته روحانيون او متصوفين هم وه، چي فقط د خلکو روحاني او اخلاقي تزکيې ته متوجه وه او په دنيوي اغراضو پسې به نه تلل.

بايزيد چي د پښتنو د آزادۍ لپاره پخپل نهضت شروع وکړ؛ نو د ده د حرکت او فعاليت مرکز خو د تيرا او خيبر او ننګرهار آزاد غرونه وه، په دغو غرونو کې آزاد پښتانه اوسيدل، چي د غوری او لودی سلطنت خوند يې څکلي و، او هر وخت دوی د آزادۍ او د خپل پښتني سلطنت د حفاظت لپاره تپيدل، دغه پښتانه د پښتونخوا په شرقي غرو او رغو کې ميشته وه، دوی اکثره د تصوف او روحانيت له هغي حلقي سره نښتي وه چي سيد علي ترمذی يې مشر مبلغ و او دا سړی په پيښور کې په "پير بابا" مشهور دی.

سيد علي د قنبر زوی دی او دا سلسله داسي ده: قنبر ولد سيد احمد نور، ولد سيد يوسف نور، ولد سيد محمد نور چي اصلاً د ترمذ له ساداتو څخه و او له هغه ځايه قندوز ته راغلی و او دا محمد د امير تيمور خوريي و، له مغولي پاچاهانو سره يې ټينګه رابطه درلوده، اولاده يې د شاهانو په دربار کې د عزت او رتبې خاوندان وه څپله پير بابا ويلي دي، چي: نيکه مي له ترمذه قندوز ته راغی او ما له ده څخه تعليم او تربيت وموند، تر شرح ملا پوري مي کتب له ده څخه ولوستل او پلار مي له همايون ولد بابر سره هند ته ولاړ او زه هم ور سره وم، او هلته له علماوه او صالحانو سره محشور شوم، پس له ډيره رياضته مالک پور ته ولاړم او هلته مي له شيخ سيلونه څخه چي د علم او طريقت خاوند و، تر هدايي پوري کتب ولوستل، او څو عمر مي له شيخ سالار رومی څخه استفاده وکړه په تصوف او سلوک مشغول شوم، او له دغه سړی څخه زه د طريقت مأذون يم او ده امر راته کړي دی، چي د پښتنو په غرو کې خلکو ته هدايت وکړم.[1]

سيد علی پس له ۹۰۰هـ تولد شوی او د ۹٦٤هـ په حدودو کې په هندوستان کې په علمی او روحانی استفاده مشغول و دا سړی چي له مغولو پاچاهانو سره خپلوي هم لري؛ نو طبعاً له دوی سره په سياسي آمالو کې هم مرتبط ښکاري، هغه وخت چي د تبليغ او کار کولو لپاره د پښتونخوا غرو ته راغلی دی؛ نو له پښتنو سره داسي محشور و، چي د يوسفزو د دولت زيو قبيلې يوه ملک ده ته خپله خور هم ورکړه[2] او د پښتنو په کورنۍ او قبيلوي ژوندانه هم ورګډ شو.

سيد علی ترمذي په پښتنو کې ميشت شو، له پښتنو مشرانو سره يې خپلوي وکړه او دوني نفوذ او اقتدار يې وموند، چي په پير بابا مشهور شو او له چتراله تر وزيرستانه د ده روحانی نفوذ خپور شو، ده خپل مريدان او شاګردان په تبليغ

روایت سید علی په ۹۹۱هـ په بونیر کي وفات شو[۱] او هلته د ده مزار مشهور دی، به ژوندانه کي د ده روحاني او سیاسي مرکز د بونیر پاچا کلی و، د سید علی له مریدانو څخه اخوند درویزه او د ده کورنۍ هغه خلک دي، چي په خوله او قلم او عمل د روښان مقابلې ته وتلي وه او د دوی ادبي او تبلیغي کارنامې به وروسته په دغه کتاب کي راوړلي شي.

پیر بابا دوه زامن درلوده، چي یو سید مصطفی نومید او بل سید حبیب، چي دغه دوهم بي اولاد و او فقط د مصطفی اولاد اوس د ننگرهار په کونړ او نورو سیمو کي خپاره دي.

دغو ساداتو د مغولو په عصر کي ډیر سیاسي نفوذ درلود او تر یوه قرنه د مغولو په طرفدارۍ د پیر روښان له کورنۍ سره د دوی جگړې او مقابلې جاري وې او پښتانه به یې د مغولي حکوت لپاره ایلول او د مغولو له حکمرانانو سره به یې همکاري کوله.

د روښان نهضت او جنگونه

روښان چي پخپل نهضت شروع کوله، د پښتونخوا پر شرقي غرو تر اباسینده د روحانیت او تصوف یوه داسي جذبه خپره وه، چي ټول پښتانه د پیرانو او ملایانو تر اقتدار لاندي وه، سید علی او اخوند درویزه او نور داسي مقتدر روحانیون دلته موجود وه، چي له دوی سره علاوه تر خپل شخصي اقتدار او نفوذ، د مغولو د دربار قوت هم ملگری و، حال دا چي روښان له مغولو سره جنگیده او غوښته یې چي د هغو اقتدار د پښتنو له سره کم کړي.

دلته نو روښان مجبور و، چي پښتانه پر هغه ډول په یو روحاني کانون سره را ټول کړي او خپل مسلکي او سیاسي مبادي د یوه روحاني مسلک په رنگ دوی ته وړاندي کړي او هغسي تبلیغ دوي ته ورکړي، چي ژر یې قبلولای شي.

په دغه ډول نو ده د پښتونخوا په غرو کي یو روحاني او سیاسي مسلک تلقین کړ او ډیر پښتانه پر ده او د ده پر ملگرو د مریدانو او روحاني مخلصینو په توگه را غونډ شول، ده د خپل مسلک د تبلیغ لپاره کتابونه په پارسي، پښتو، عربي او هندي ولیکل، موعظې یې وکړې، له مخالفینو سره د علمي مناظرو میدان ته حاضر شو او په آخر کي یې توره وکښله او د جنگو پر ډگر یېویني هم تویي کړې.

د روښان اولین مخالفت په علمي مفاوضاتو کي له خپلي کورنۍ سره ونښت، له خپل پلار او تره سره یې په ځینو مسایلو کي اختلاف پیدا شو، وایي چي د پلار له لاسه زخمي هم شو، د دبستان خاوند لیکي: ما له میرزا شاه محمد

خبر شود...“[۱]

له دې لنډه بيانه ښکاري، چې بايزيد د خپل دعوت اساس پر قرآن، حديث او د اولياء او مشايخو پر اقوالو باندي ايښي و او له شريعته تر وحدته يې ځيني مراتب مقرر کړي وه، چې په لوړو ليکو کي ذکر شوه.

دعوت او د خلکو رجوع:

په دې ډول بايزيد پخپل دعوت شروع وکړه، خلک يې د خدای طاعت او عبادت ته راوبلل، دی وايي، چې د توبې راحتونه سړي ته ميسر شي؛ نو د اسلام او قربت او وصلت او وحدت انوار دی روښانوي او د ”ليخرجکم من الظلمات الی النور“ په معني پوهيږي، زړه يې د روح مطيع شي او روح د ”تخلقوا باخلاق اللّٰه“ په صفت ستايلي شي، ما له دغي لاري خلک توبې ته دعوت کړل:

”چون اين بيان بعضی ادميان از من بشنيدند بعضی يقين و اعتبار کردند و مجاهده نفس اختيار کردند و راه و مقامها و منزلها حاصل کردند بعضی منکر شدند بيخبر ماندند دعوی حق و باطل راه و بې راه پيدا شد، پس بعضي ادميان برای زيارت، بعضي برای توبه، بعضي براي کار ديگر می آمدند و مهمان می گشتند در آن چند سال مال دنيا تمام شد.“[۲]

بايزيد وايي چې: ۱۲ کاله په دې ډول تير شوه، ما پر خدای توکل وکړ او د دنيا له کاروباره مي ځان فارغ کړ اوس چې ۲۱ کاله تير شوي دي ما ته په خوب کي الهام وشو چې خپل دعوت د اميرانو او پادشاهانو غوږو ته هم ورسوم.

”درين بيست و يکم سال مرا در خواب يا بالهام بشارت شد، که يک رساله يا خليفه سوی پادشاهان بفرست؟ تا دعوی توحيد در ولايت شان نشان در آرند، تا آن پادشاهان که از علم توحيد بيخبر بودند، نيز بطلب علم توحيد بگمارند...تا خيرات و حسنات بيفزانيد، و سيآت را بکاهند... مسکين گفته است.

نظر دارم سوی پادشاهان و اميران اين زمان، که تا کدام پادشاه و امير باشد که کار دين باخلاص اختيار کند، تا در ميان پادشاهان ديندار و دنيادار نامدار گردد...“[۳]

د دعوت د خپرولو او ابتشار لپاره بايزيد خپله فارسی رساله د صراط التوحيد په نامه وليکله، دی وايي چی ”پس پادشاهان او اميران بايد که اين رساله تا آخر بخواند، بعمل آرند“.

و رجاء.

۳. دریم نصیحت: صراط مستقیم د انسان په خپل زړه او ځان کې دی، انسان باید ځان تزکیه کړي، د نبی دعوت او د انبیاوه، د خلفاو دعوتو ته غوږ ونیسي، او د توحید په دارالسلام کې داخل شي، د مشرکانو او منافقانو له خویونو څخه ځان وژغوري، امر بالمعروف او نهی عن المنکر ته توجه وکړي او تل د خدای په خفي ذکر مشغول وي؛ له قربته وصلت ته سیر وکړي، له وصلته وحدت ته ولاړ شي.

د دې نصیحت په پای کې دی د توبې آداب بیانوي چې یو سړی څنګه د پیر لاس نیولای شي او دا څه شرایط لري.

داسې ښکاري، چې د بایزید دغه دعوت او تبلیغ پر ځینو خلکو باندې اثر وکړ او د ده د ارادت په حلقه کې داخل شول او پس له لږ وخته د ده نفوذ له کاڼي کورم څخه د ټوچي درې په دوړو کې خپور شو او بیا نو د ده مریدان بنګښو ته ولاړل اورکزي او تیراهي او اپریدي قبایل یې د بایزید مریدان کړل. څو وروسته د ده روحاني نفوذ په خلیلو او داودزو او مومندو او ګګیانو او یوسفزو کې هم خپور شو او تر صافو او سوات پورې ورسیده. په دې ډول روښان خپل داعیان د قندهار کاسي او هم شینوارو او بړیڅو ته واستول او هلته یې هم خپلې ریښې ټینګې کړې، بیا نو د ده مخلص داعیان سند ته هم ولاړه او له حیدر آباد سره نژدې یې په سیدپور کې خپل د تبلیغ مرکز پرانست او ډیر سندیان یې هم پخپلو مریدانو کې داخل کړه او پخپله روښان د اشنغر په ډهیر کې و او استازي یې د شاوخوا حکمرانانو دربارو او د علماؤ مدرسو ته واستول، یو استازي یې د هند اکبر شاه او بل یې د بدخشان میرزا سلیمان ته واستاوه، دغسې یې د بلخ او بخارا او هندوستان نورو شاهانو ته هم قاصدان ولیږل.[1] په دې ډول روښان ډیر مقتدر او پوه پیروان وموندل، چې په دغو کې درې خویشکي ورونه ارزاني، ملا عمر، ملا علی محمد مخلص[2] ادباء او شاعران او عالمان وه، ملا پاینده او ملا دولت اکوزی او ملا دولت مهمندزی هم د ده په پیروانو کې شهرت لری او دغسی هم دولت لوڼ، میرزا انصاري د ده له ملګرو او احفادو څخه مهشور دي.

روښان چې د کاڼي کورم په غرو کې تبلیغ شروع کړ او لومړۍ پلا یې له خپلې کورنۍ سره ټکر وخوړ، بیا نو د کابل له لارې ننګرهار ته ولاړ او د ملک سلطان مومند کره په میلمستیا پاتې شو او دلته یې پښتنو ته د خپل مسلک تبلیغ کاوه، بیا نو له دې ځایه پیښور ته ولاړ، هلته د خلیلو په غوریاخیلو کې دیره شو او ډیر خلک پر ده را ټول شول او په خورا جدیت یې خلک خپل مسلک ته رابلل او د پیرۍ آوازه یې په ټولو پښتنو کې خپره شوه.

ګڼله او په کابل کي د مغولو حکمدار ليدل، چي له پښتنو سره په توره جګړه ګرانه ده او بايد پښتانه پخپل منځ کي سره وجنګول شي، چي له لاسه يې مغول فارغ وي.

دلته د مغولو له خوا سيد علي ترمذی او اخوند درويزه د پښتنو په منځ کي هغه خلک وه، چي دوی له مغولو سره قديمه خپلوي او نژادي علاقه هم درلوده او د دوی د حکومت طرفداران هم وه، نو طبعاً دا خلک د روښان مقابلې ته وپاځول شول او پښتانه ځيني د روښان پر خوا او بله ډله د اخوند درويزه پر خوا ودريدل او د دوی په منځ کي داخلي جنګ تود شو. په دې جګړو کي په زرونو پښتانه مړه شول او هغه مقصد چي د مغلولو حکمدارانو درلود ښه حاصل شو. علاوه پر هغو مسلحو جګړو چي مغولو له روښان سره کړلې ، د درويزه او نورو ملايانو له خوا له ده سره علمي او جدلي مقابلې هم جاري وې، چي دا ټوله د سيد علي ترمذي شاګردانو او ارادتمندو د مغولو د حاکمانو په لمسون د دې لپاره کولې، چي روښان پښتنو ته په بې دينۍ او الحاد بد نام شي؛ مګر روښان له دې ټولو سره په خپل علمی تبحر او فصيحه ژبه مقابله کوله؛ لکه چي د ده علمي څېړني او مناظرې له ملا زکريا سره مشهوري دي، او د ده مخالفو ډلو دغه په عجيب ډول ليکلي دي، وايي چه ملا زکريا روښان ته وهيل: ته د کشف قلوب او کشف قبور دعوی کوې؛ نو زما د زړه حال راته ووايه! روښان د ده په ځواب کي وويل: ته خو اصلاً زړه نه لرې، دغه زړه چي ته لرې هر خر او پسه او آس يې لري؛ مګر د مؤمن زړه بل دی ''قلب المؤمن اکبر من العرش و اوسع من الکرسی''. روښان ده ته وويل: کشف قبور هم داسي کار نه دی، چي په ظاهري حواسو يې ته ووينې، بايد په کلو کلو د نفس تصفيه وکړې؛ نو به هله د دې قابل شې، چي داسي اسرار وليدلای شې.[1]

د اشنغر جنګ او د روښان ګرفتاري:

روښان د مغولو پر خلاف علناً د جنګ اعلان وکړ او خپلو مريدانو ته يې امر وکړ، چي د مغولو له اسارته ځانونه وژغوري، د مغولو طرفدارنو له ده سره جګړه شروع کړه، روښان او د ده ملګري يې تکفير کړل او هري خوا ته يې د دوی د بدنامولو لپاره مبلغين وګومارل، د اخوند درويزه شاګردان به په هر کلي او هره ډيره او هر مسجد کي ولاړ وه، د روښانيانو تکفير به يې کاوه.

د مغولو له درباره په دغو وختو کي د کابل حکمران محسن خان و، ده وليدل، چي د روښان تبليغات پر پښتنو ډير

د روښان دوهم نهضت:

روښان لږ وخت په کابل کې بندي پاتي شو؛ ځکه چې دی یو ډېر مقتدر روحاني و او خلک یې ژر تر اثر لاندي راتلل؛ نو په کابل کې هم ده ډېر صمیمي ملګري وموندل، چې د پښتونخوا د غرو وګړو له دې آزاد او مقتدر سړی سره اخلاص پیدا کړ او ژر تر ژره یې د مغولو له زندانه ویوست او ننګرهار ته یې ورساوه.

وایي، چې میرزا محمد حکیم د همایون زوی چې د کابل حکمران و، د کابل د قاضی خان په وسیله روښان خپل حضور ته وغوښت او دی یې محاکمه کاوه؛ مګر ده د حکمران په حضور کې داسي عاقلانه ځوابونه وویل او د خپل ملي مرام دفاع یې په داسي ژبه وکړه، چې میرزا محمد حکیم دی له بنده ایله کړ.[1]

نو روښان له کابله بیا د پېښور سیمو ته راغی او په لاچه پور کې ډېره شو او څه وخت یې دلته خپل تبلیغات جاري وساتل او ډېر مریدان او اخلاص کیشان پر را ټول شول، بیا نو له دې ځایه د پېښور شمال (توتې) ته ولاړ او علناً یې د مغولو پر خلاف د آزادۍ په جنګ لاس پوري کړ؛ ځکه چې دغه ځای هم د مغولو تاړاک ته نزدې و؛ نو وروسته روښان له دې ځایه تیرا ته عزم وکړ او د خپل نهضت مرکز یې هلته غوره کړ او په پښتنوکي یې بیا د آزادۍ هنګامه توده کړه او د یوه پښتني حکومت د جوړولو اساس یې هلته کېښېښود.[2]

د تیرا کشمکش:

د ۹۹۰هـ حدودو وه، چې روښان په تیرا کي خپل سیاسي او حربي مرکز ونیوه او اپریدي او اورکزي یې پخپلو سر فروشو مریدانو کي داخلل کړل. دلته د اتمان خیلو خلک هم د ده په تابعانو کي شامل شوه او د ده نفوذ دوني پر پښتنو خپور شو، چې له تیراهه یې ډېر خلک نفي بلند کړل، د تیرا په چورې کي د مغولو لښکر په ده پسې راغلل، د غرو خلکو وسله نه درلوده، د چورې دورمې ډېري کلکي دي، روښان مریدانو ته وویل، چې دا درمې پریکوئ او سرونه یې تیره کړئ، دا ستاسي وسله ده! روښانیانو په دغه جنګ کي د دورمو په ذریقه مغول مات کړل او د نیزو کار یې ځني واخیست.[3]

په تیرا کي ځني خلک وه، چې په باطن کي له مغولو سره ملګري وه او دوی د پښتنو د لستوڼي ماران وه. روښان دوی ته وویل: ځکه چې ستاسي زړونه له مغولو سره دي؛ نو زمان له طریقې څخه مردود یاست! باید پخپله خپل لاسونه وتړئ او راشئ!

ځخه خالي شوه.[1]

اوس نو روښان ډېر ملګري موندلي وه او له داخلي خاینانو څخه هم لېږ څه فارغ شوی و او دغه وخت مساعد و، چي د مغولو له سلطې څخه نور اسیر پښتانه هم خلاص کړي او په پښتنوخوا کي د استقلال بیرغ بیا جګ کړي!

د تور راغه جنګ او د روښان مرګ:

بایزید پښتانه په تیرا کي سره را غونډ کړل او دوی ته یې وویل: تاسي یو قوم واست، چي تر ډېهلي پوري مو سلطنت درلود، اوس د مغولو مریان شواست او د دوی ظلمونه ګالئ او لاړ شئ او دا د غلامۍ کړۍ له غاړو وباسئ!

د روښان دې بډغ پښتانه خپل تللي عظمت او اوسني ذلت او اسارت ته ملتفت کړل او په زور سپاره او پیاده د ده په رکاب کي د آزادۍ جنګ ته حاضر شول او د ننګرهار خوا ته یې حرکت وکړ او دلته په بړو کي دیره شول.

محسن خان د مغولو حکمدار هم جنګ ته حاضر و او د جلال آباد په ځای کي د پښتنو د غرو څار کاوه. له خپلو خونخوارو لښکرو سره را ووت او د شینوارو په علاقه کي هلته چي تور راغه نومیږي، پښتانه او مغول سره مخامخ شول!

دا جنګ ډېر خونین و، د روښان ملګرو مارته وکړه او پخپله دی هم مړ شو، له موږ سره اوس د ده د مرګ په خصوص کي دوه روایته دي، اول دا چي د جنګ په میدان کي مړ شو او په اشنغر کي یې ښخ کړ.

دوهم دا چي پخپله په خورا تودوخه کي پلی په غرو او رغو کي ژوندی پاتي شو او په لار کي جل وهاهه، چي اشنغر ته ورسیده په کلیاتې کي په ۱۵۸۵م کال وفات شو او همدلته په اشنغر کي ښخ کړ شو؛ مګر وروسته یې زامنو هډونه را وایستل په صندوق کي له ځانه سره ګرځول، وایي چي د یوسفزو په جنګ کي بیا هغه تابوت اباسیند ته لاهو شو، یا دا چي په وزیرستان کي ښخ کړ شو؛ ځکه چي هلته د ده په نامه یو قبر شته.

بل روایت دا دی چي: روښان په جنک که زخمي شو؛ نو اشنغر ته ولاړ او په مامن زی کي چه د اکبر پورې له ګلوزي سره متصل ځای دی، مړ شو؛ نو یې هلته ښخ کړ او یوه لوړه ګنبده یې هم پر جوړه کړه، چي تر اوسه شته، مګر زامنو یې وروسته د ده تابوت له هغه ځایه یو وړ او اټک ته یې لاهو کړ.[2]

اما یو بل هندي مؤلف وایي: د افغانستان د غرو په سلسله کي د بټه پور پر غره د روښان قبر دی.[3]

پخپله حالنامه دا وایي چي په ۹۸۹هـ د روښان اخلافو د ده تابوت په بټه نګر کي ښخ کړ، چي دغه ځای له کاڼې

پس دی او روښان به تر دغه دمخه په بړو کي وژل شوی وي؛ ځکه چي په ۹۸۹هـ د اکبر لښکرو جلاله (د روښان زوی) ته شکست ورکړ او د روښان درې زامن یې ووژل او د ده ښځه یې هم بندي کړه او تابوت یې وسوځاوه. ایرې یې په اټک کي واچولې، نو معلومه ده چي روښان تر دغه کاله دمخه مړ شوی و.[۱]

دا خبره صحیح په نظر راځي؛ ځکه چي د دبستان خاوند هم لیکي په هغه کال چي اکبر شاه کابل ته ولاړ، د پښتنو قبیلو مشر جلال الدین د روښان زوی و.[۲] دغسي هم ابوالفضل د ۹۹٤هـ په وقایعو کي لیکي چي په دغه کال د پښتنو قبیلو په جګړو کي د دوي مشر جلاله و[۳] بلکه عبدالقاد بن ملوکشاه بدواني تصریح کوي، چي په ۹۸۹هـ د روښان ځورلس کلنی زوی جلاله د اکبر شاه حضور ته راغی، هغه وخت چي دا پاچا له کابله بیرته هند ته ستون شو.[٤]

له دغو ټولو روایاتو څخه ښکاري، چي د پیر روښان مرګ باید تر ۹۸۹هـ دمخه وی او ځکه چي په دغه کال لا هم د ده تابوت موجود و؛ نو ممکنه ده، چي وفات یې په ۹۸۸هـ کي وي او په دې حساب نو د ده عمر به له ۹۳۲هـ څخه تر مرګه پوري ٥٦ کاله وي.

په هر صورت له دې سرې سره د مغولي دربار جفا او د ده له مړی او ښځي او اخلافو سره ظلم د زاړه استعمار فجایع دي او موږ اوس د ده مزار او د وژلو تاریخ په یقیني ډول نه شو ټاکلای.

بعد از وفات تربت ما بر زمین مجوی کاندر قلوب مردم عارف مزار ماست

د بایزید علمي او ادبي آثار

د بایزید له پاتو آثارو څخه دا ښکاري، چي دی په عربي او اسلامي علومو پوه و، په تفسیر او حدیث او فقه کي یې مطالعه لرله، په معقولو او فلسفه کي هم لږ څه بلد و، په تصوف کي نظراً او عملاً داخل و، په ادبي علومو کي یې هم لوست کړی و.

څلور ژبي بایزید ویلای او لیکلای شوای، پښتو، فارسي، عربي، د پنجابي یوه لهجه؛ نو د ده لیکني او کتابونه هم په څلورو ژبو دي.[٥] اخوند درویزه وایي: ده د پښتنو لپاره په پښتو موزوني او له طبع سره سمي خبري جوړولې او پاړسیانو ته

وټاکه، که څه هم پښتو ژبې پخوا رسم الخط او کتب او آثار درلودل؛ خو په دغه وخت کې به هغه مهجور شوي وه؛ نو ځکه ده يو څو پاڼې رساله پر وليکله. دولت د روښان يو مريد وايي:

افغاني لفظ مشکل و لوست کوينښ نشه ورته وشوه کننده ديارلس حروفونه[1]

د خير البيان کومه خطي نسخه چې پخوا له سر ډينس راس څخه په لندن کې وه او اوس د غربي جرمني په يوه موزيم کې پرته ده[2] دغه د رسم الخط رساله په سر کې لري، چې ١٤ مخه ده، د دې رسالې او د ارزاني او دولت قلمي ديوانونه چې ما ليدلي دي، رسم الخط يې يو راز دی، له فارسی او عربی سره مشترک حرفونه هسې ليکي، لکه په نستعليق رسم الخط کې چې کنبل کيده؛ مگر د پښتو خاص توري داسې ليکي:

ټ

دا شکل اوس هم شته او په خير البيان کې هم دغسې دی. مثلاً اټکل، پټول، پټ چې کټ مټ يې موږ هم دغسې ليکو.

څ

دا توری هم اوس هغسې ليکو؛ لکه بايزيد چې ليکلي دی، مثلاً څلور، خرڅ، څيز، ميرڅي.

ځ

دا توری يايزيد داسې نه ليکی؛ بلکې تر (د) لاندې يو ټکې ږدي، مثلا ځما (ډما) او ځيني (ډني) نمونځ (نموند) ورځ (ورډ) چې هر ځای دال لاندې ټکې لري (ډ).

ډ

دا توری هم د اوس په ډول دی؛ لکه ډير، برمنډ، شونډه.

ړ

کټ مټ د اوس په ډول ده لکه زړه، کړی، غړ غړ کول.

ږ = ژ

په خير البيان کې بالکل د (ژ) شکل نشته او ټول کلمات چې اوس د (ژ) توري پکې دي، فقط په (ږ) ليکي، مثلاً روژه (روږه)، ژبه (ږبه)، وژني (وږني)، پيژنم (پيږنم)، ژر (ږر) پيژندگلي (پيږندگلي) ژوندی (ږوندی) ژغوري

ښ

کټ مټ دغه اوسنی شکل لري؛ لکه ښ تښتن، تورکښ، ښيگړه، پکښي، پښته، راوښيه، لښکر، فرښته، کښي او نور.

ڼ

دا شکل هم قديم دی او په خير البيان کي کټ مټ دغسي دی. کوم خلک چي دا (ڼ) اوس (نړ) ليکي، دا مرکب شکل مناسب نه ښکاري؛ ځکه پخپله (ڼ) د پښتو يو مستقل بږغ دی، مرکب به بلل کيږي؛ لکه کوڼ، کيڼ، گڼ.

په نورو حرفو کي د خير البيان املا د فارسی املا په ډول ده؛ خو تر (س) لاندي چي کشش داره ليکل شوي وي، درې ټکي هم شته او هغه کلمات چي په پاي کي (هـ) يا (ی) ده، اکثر بې له (هـ، ی) ليکل کيږي لکه: هغ (هغه)، زړ (زړه)، نزد (نزده)، وت (وته)، ک (که)، واړ (واړه)، وړاند (وړاندي)، مزک (مزکه) ښيگړ (ښيگره) او کلمات اکثر يو ځای ليکل شوي دي لکه: پقرآن کښيدي (په قرآن کي دي)، وپښي وته دي گوري (و پشي وته دي گوري)، مسخرک (مسخرې که) خوښيوي (خوښي وي) پکښيو (پکښ و)، ورشي (به ورشي) تلاتل (تل د تل).

گ اکثر (گ) او کله (ک) او چه (چي) او کښ (کښي) او پر (پور) ليکي؛ د نمونې لپاره دغه څو جملې د خير البيان په اصلي املا وگورئ: حکمت ميدرک (حکمت مي درکړ) او نخلا سيدن د مازړ نښتي د نوس د شيطان (او نه خلاسيدن زما زړه له نښتي د نوس د شيطان) او پنغت د نوس (او په نغوته د نوس).

چيما روېده پزب ميويل چي خدای يو دی (چه ما ارويده په ژبه مو ويل چه خدای يو دی)، پينده يا پدروډ کښي (په پنځه يا درې ورځي کښي) زبدرو ښيم و تا وت پخپل قدرت بڅلور بږبي خيرالبيان څه شو، کت لدغو وړاند بيخبر و لخيرالبيان (زه به در وښيم و تا وته پخپل قدرت په څلور ژبي خيرالبيان څه شو که ته له دغو وړاندي بيخبر وي له خيرالبيان (ورق ۱۵۳) نبي وليدي صلعم بانک زن چه صلاح فلاح وة ورسی مخ دی وښي وکيڼ رخ وته گرزوي بی اقدام، چي ئی اروی هغه دي هم وايي لاحول د عظيم پوری تمام (نبي ويلي دي صلعم بانگ زن چه صلاح فلاح ورته ورسي مخ دي وښی و کيڼ رخ وره گرزوي بی اقدام چه ئی اروي هغه دی هم وايي لاحول د عظيم پوري تمام) (ورق ۹۵) کور دليوه نخښ هغه د چی پشيېير کرزي د نوس پهوس پطلب د مرد ار يادډ تاوران يا د نور څيز د پارچيد دوی خوردندی عيان هسي چيپشپه ډير کرزي فرمان بردار د شيطان عيان د نوس پهوس د غلا د کاپسيري د پار يا د نور حرام

اکبر پاچا دربار ته هم استولې وه.[1]

د دې کتاب په اول کې د خپل طفولیت حال لیکي، چې د پیر کامل په طلب کې و او د دغې برخې اقتباسات ما دمخه د ده په احوال کې ولیکل، بیا نو پخپل دعوت شروع کوي او درې نصیحته خپلو معاصرو پادشاهانو او مشرانو ته انشا کوي، چې د دغو درو نصیحتو لنډون هم دمخه ما وکیښ.

تر دې وروسته بایزید د توبې اصول او د پیر کامل صفات بیانوي. بیا نو د طریقت او سلوک مقرر کړې مقامات په یوه یوه باب کې ښیي، مثلاً اول باب د شریعت بیان دی، دوهم باب د طریقت او دریم باب د حقیقت او ذکر خفي او څلورم باب د معرفت او پنځم باب د سکونت، چې باید شپږ اربعینه ولري؟

د صراط التوحید رساله په لوړ ډول ختمیږي، په دې رساله کې نیم مقاصد په فارسي او نیم هم په عربي دي، امراؤ او شاهانو ته اول په عربي خطاب کوي، بیا نو هغه په فارسي ترجمه کوي؛ مگر د ادب له پلوه هم عربي هم فارسي ډېر نواقص لري او داسي ښکاري؛ لکه یو عجمي چې په تکلیف ماته گوډه عربي لیکي، یا کوم پښتون فارسي وایي!

بایزید کوښښ کوي، چې خپل مقاصد په آیاتو او احادیثو او عربي مقولو ثابت کاندي؛ مگر هغه احادیث، چې دی په دې رساله کې را نقلوي، اکثر یې د علم او فن له رویه صحیح او ثقه احادیث نه دي، او ډېر لږ منقولات یې صحت مومي، او له دې څخه ښکاري، چې بایزید په منقولاتو کې ډېر ثقه او پوخ عالم نه و او د احادیثو په روایت کې یې پر علمي اصولو اتکاء نه ده کړې؛ بلکې هر څه چې یې د حدیث په نامه لیدلي دي، هغه یې را نقل کړي دي.

مگر دا کار لومړۍ پلا بایزید نه دی کړی، تر ده دمخه ډېر مشهور علماء داسي تیر شوي دي، چې د احادیثو په روایت کې یې دقت نه دی کړی او ضعاف یې په قوي احادیثو گډ کړي دي! په معتبرو تفسیرو کې لکه کشاف، بیضاوي هم موضوع احادیث شته او د امام غزالي په احیاء العلوم غوندې مهم کتاب کې ډېر احادیث موضوعه او ضعیفه راغلي دي، چې حافظ زین الدین عبدالرحیم عراقي د احیاء العلوم دغه احادیث تخریج کړه او د کتاب نوم یې "مغني" دی او بیا دغه کتاب د مجدالدین فیروز ابادي د قاموس د لیکوال له خوا مختص کړ شو او محقق علماء د دغې احادیثو په باره کې داسي فرمایي.

"لازم نیست اگر حدیث موضوع باشد، آنکه مضمون و صحیح نباشد، چه بسیاری از موضوعات از قبیل حکم اسرائیلیات و از مقولهٔ کلام حکما و مقولات مشایخ طریقت میباشد..."[2]

الهملوک و المراء ان الانبیاء و الاولیاء و المؤمنون المخصون لا یسکنون في الحقیقه و یرفعوا اشدا مهم عنه الي معرفة[1] و موتوا ابصار قلوبکم[2] عن العمیة و عن رویة سوی الله و حیوابالبصایرو برویة الله صار صاحب المعرفة و من اهل العارفین و یحصل الدعیه حیوة و تجلیة الروح.''[3]

له دې ماتي ګوډې عربي څخه سړی قصد هم ښه نه شي فهمولای، ادبي ښیګړي او بلاغت او له ګرامره سره برابري خو پرېږده، لاندي تاسي د دغو عربي جملو معاني هم په فارسي وګورئ، چي لږ څه مقصد ځني ښکاري؛ مګر خبره خو دا ده، چي فارسي یې هم یوه بلیغه او ښکلې ژبه نه ده، تعقید او ابهام لري او له دې څخه ښکاري، چي د بایزید اعتراف د رسالې په آخر کي صحیح دی، چي ''این مسکین بظاهر علم نه خوانده است'' دا ده لوړو عربي ګډو وډو عباراتو فارسي ترجمه:

''بدانید ای ګروه پادشاهان و امیران! بدرستی که انبیا و اولیاء و مؤمنان مخلصان در حقیقت قرار نبودند، و قدم خود از آن سوی معرفت برداشته بودند، و بنائی دل را از کوری، و از دیدن غیر الله میرانیده بودند، و بینائی بدیدن حق زنده ګردانیده بودند، و صاحب معرفت و تجلی روح کرده بودند...''

دا خو د عربي عبارت تحت الفظ ترجمه وه چي بیا هم ابهام او تعقید لري او لاندي فارسي شرح به یې لږ څه مقصد درته ښکاره کاندي، چي وروسته بایزید لیکي:

''پس می باید شمار را که در حقیقت قرار میباشید و ازان سوی معرفت (قدم) بردارید و بینائی دل را از کوری و از دیدن غیر خدای بمیرانید به بینائی بدیدن حق زنده ګردانید.

هر که بینائي دل از کوری و از دیدن غیر خدای بمیراند، به بینائی بدیدن حق زنده ګرداند، صاحب معرفت و از ګروه عارفان ګردد، و مراورا در وي حیاتي و تجلیهٔ روح حاصل ګردد و با عارفان محسوب ګردد، و کاری وي بآیت قرآن و بحدیث انبیاء صلواة الله علیهم موافق ګردد، و علامت ''وجوه یو مئذ ناضرة الي ربها ناظرة '' دوري ظاهر ګردد...''[4]

د صراط التوحید پر ادبي کمزوریو او ژبنیو نواقصو دغومري لیک کفایت کوي، اوس به یې اصل موضوع ته یوه کتنه وشي:

تر هر څه دمخه باید دا ووایو، چي بایزید د منقولاتو پوخ او مدقق عالم نه دی، چي خپل لیک په علمي ډول تر تدقیق او انضباط لاندي راولي، له دې جهته دغه رساله چي صراط التوحید نومیږي، کوم علمي ترتیب او ارتباط نه لري،

او د مضمون حواله ورکوي؛ لکه مقصد اقصی[1] او امراو امیریه و درویشیه، چي غیر معروف کتب دي.

تاسي د صراط التوحید اقتباسات د بایزید په احوال او عرفاني افکارو کي مفصلاً په دغه کتاب کي مطالعه کولای شئ.

۳. حالنامه:

د دبستان مؤلف وايي، چي پیر روښان یو کتاب لیکلی او خپل حال يې پکي بیان کړی و.

"و حالنامه کتابي دارد که در آنجا احوال خود را بازگذارده."[2] دا خو د دبستان د مؤلف قول دی، اما د حالنامې یوه نادره خطي نسخه ٥٢٦ مخه د هند د علی ګړهـ په شرقي کتابخانه کي (نمبر ۹۲۰۱۳۷۰) شته، چي په پارسي ژبه ده او مؤلف يې علی محمد مخلص د ابابکر قندهاري زوی دي[3] مولوي نیاز الدین انصاري لیکي، چي: حالنامه ۱۵ جزو ده او په دې کي داسي غریب او عجیب حالات لیکل شوي دي، چي د روښان لیاقت ځني ښکاري.[4]

داسي ښکاري، چي د حالنامې ابتدایي برخي روښان لیکلي او بیا نو دغه علی محمد مخلص د ده د اولادو احوال هم پکي زیات کري دی، وايي، چي د علی محمد پلار ابابکر په کوچنیواله کي د جلال الدین بن بایزید په خدمت کي داخل شوی او بیا نو د احداد په لښکرو کي و، ځو چي په آخر کي د بایزید له لمسیانو سره هندوستان ته ولاړ او له رشید خان سره چي د روښان له کورنۍ څخه و، په دکن کي مستخدم و او د شمس آباد په رشید آباد کي ناندیر ته نژدې اوسیده.[5]

علی محمد د حالنامې په مقدمه کي وايي، چي: د دې کتاب اصلي متن ورو ورو ډیر شو او د روښان زامنو او لمسو د خپلو جنګو حالونه هم پکي زیات کړل او د بایزید احوال يې هم په تفصیل سره وکیښ؛ خو دا وقایع تاریخونه نه لري، اما د احوال تفاصیل يې ډیر غنیمت دي او ژبه يې هم سلیسه ده، د اورنګ زیب تر عصره پوري وقایع پکي زیات شوي دي.[6]

دوکتور محمد شفیع لاهوري چي په اسلامي دائرة المعارف کي د بایزید مقاله لیکلې ده، د حالنامې له دغي نسخې څخه د بایزید احوال را نقلوي او داسي ښکاري، چي دا کتاب ډیر مفصل او مفید و او د دغي مشهوري کورنۍ غوره تاریخ دی، خو دا خطي نسخه تاریخ نه لري. اما دغه علی محمد مخلص د حالنامې لیکونکي د پښتو شاعر او د دیوان خاوند دي او د ده ژوند وخت هم د ۱۰۵۸هـ حدود ټاکلای شوای؛ ځکه دغه رشید خان چي دی يې ملګری و، نوم يې

او د ناندیر په شمس آباد کي پخپل باغ کي ښخ کړ شو.[1]

له دې تاریخي پلټني داسي ښکاري چه علی محمد مخلص به هم په دغو وختو کي د الله داد رشید خان سره په دکن کي اوسیده او حالنامه به هم د ۱۰۵۰هـ په حدود کي لیکل شوې وي.

٤. مقصود المؤمنین:

د دبستان لیکوال دا کتاب د بایزید په تالیفاتو کي داسي معرفي کوي: "مقصود المؤمنین بعربي است" [2] له دې کتابه اوس موږ د دوه خطي نسخو درک لرو، یوه په لاهور کي او بله د حیدر آباد دکن په آصفیه کتب خانه کي شته[3] چي په ۱۲۲٦هـ لیکلي شوې ده.

دا کتاب د روښان د ډلي د اصولو بیان کوي او بایزید د خپل لوی زوی عمر په خواهش لیکلی او کله ده ته داسي خطاب کوهي: "زما گرانه زویه!"

بایزید دا کتاب د خپلو مریدانو د مطالعې لپاره وکیښ، چي تل یې ولولي او عمل په وکي.[4]

د مقصود المؤمنین له ۲۱ فصلو څخه، اته وروستنی فصلونه د بایزید د مقرر کړو مقاماتو په شرح کي دي، چي بیان به یې وروسته راشي.

د لاهور خطي نسخه:

د مقصود المؤمنین خطي نسخه، چي په لاهور کي د دوکتور محمد شفیع په کتابخانه کي ده ۹۵ پاڼې لري خط یې نستعلیق دی، متن یې عربي په توره سیاهي و، ترجمه یې په فارسي تحت الفظ ده چي په سره خط لیکي ده، د کتاب اول داسي شروع کیږي:

"الحمد لله الذی بعد معلوم له فهور کثیر الاکثر قوله تعالی قل لوکان البحر الخ...قال اصغر و اعجزو اعضف من امت محمد صلی الله علیه و سلم بایزید انصاري بن عبدالله قاضي قال لي ابن شیخ عمر رضي الله عنه، الله اکبر، انکان رضائک اکتب الاجلی و ابناء و اهل عیالک بآیت القرآن و با حادیث الانبیاء و با قوال لاولیاء و بدلیک نصیحة (؟) ثم احببت قوله و ارید ان یکتبها (؟) مفصلاً بمقدار علمی و ادارکی بالعنایة و بالمدد و بتوفیق الله باحدي و عشرین فصلاً

کي ليکلي دي، چې ټول ۲۱ فصلونه لري؛ مگر په دغه نسخه کي دغه شل فصلونه راغلي دي.

۱. بيان العلم و معرفته و منفعه و النصيحه. ۲. معرفت عقل و نور و درجات. ۳. معرفة ايمان و اصل و فروغه. ٤. معرفة الخوف و عقوبته. ٥. علم و معرفت رجاء و عطايئه (؟). ٦. معرفة النفس و عداوته. ۷. معرفة الشيطان کيده و ضلالته. ۸. معرفة القلب و خصاله. ۹. معرفة الروح و راحته. ۱۰. معرفة الدنيا وصول و غربته (؟). ۱۱.معرفة الاخرة نعمائه و نقمته. ۱۲. معرفة التوکل و قناعت. ۱۳. معرفة التوبة. ١٤. معرفة الشريعة و اوامر او النواهي. ١٥. معرفة علم الطريقت. ١٦. معرفة الحضور (؟) (يا حصور). ۱۷. معرفة فرضيه (ښه نه ويل کيږي) ۱۸. بصيرت...الروح ۱۹. الوصله، قرين و ذکر وصاله ۲۰. الوصلة و اسراره.

٥. فخر الطالبين:

په حالنامه کي کښلي دي، چې دغه رساله بايزيد ميرزا سليمان د بدخشان حکمران[1] ته هغه وخت وليکه، چې ده ټولو پاچاهانو ته له خپلي خوا د تبليغ او تلقين خطونه استول؛ مگر د دې رسالې کومه خطي نسخه تر اوسه چا ته نه د ه معلومه.[2]

٦. خيرالبيان:

د پير روښان مهم کتاب چې د پښتو ادبي يوه غوره ذخيره ده خير البيان نوميږي چې راورتي يې نوم خوريان؟ هم ليکلی دی.[3]

د دبستان ليکوال وايي ''و کتابي دارد خير البيان، و آن به چهار زبان گفته.''[4] صمصام الدوله ليکي: ''خير البيان وی نسخه ايست منتخب از اقوال اکابر سلف بر اثبات وحدت وجود.''[5]

په اسلامي دائرة المعارف کي پر خير البيان هسي ليکي:

''دا کتاب څلويښت فصلونه و. حالنامه چې د اخوند درويزه په قول يې ځيني ټوټې په عربي او فارسي او ځيني په پښتو او هندي وي تذکره او يو څو برخي يې ملا ارزاني خويشکي د قصور هستيدونکي چې د روښان خليفه و، ليکلي وې. کله چې روښان پر ځکندن پروت و؛ نو مريدانو ځيني خبري له ده څخه وپوښتلې، ده وويل چې هر څه ما ته معلوم

جنگ کي خاص د دې لپاره معطل و، چې د خير البيان نسخه يو ځای ځنی پاته شوې وه او د هغې تر راوړلو لپاره په جنگ ځای کي ولاړ و (حالنامه).[1]

ارازني پخپلو اشعارو کي دا کتاب د ديوان په نامه يادوي، چې په څلورو ژبو و:

د فقير پښتو ديوان دی	دا ديوان حقاني خوان دی
دی ريخته په څلور ژبي	دي بيان په څو الوان دی
دا کلام د هغه دل دی	چې د عشق پر اور بريان دی[2]

د روښان بل مريد دولت داسي وايي:

په څلور لفظه يې خير البيان روغ کا[3]	موافق شو په آيات په حديثونه

دا بيت ښکاره کوي، چې روښان بل ديوان نه درلود؛ خو د ده په څلورو ژبي کتاب هغه خير البيان دی، چې اوس د دې کتاب نسخې خورا لږ دي او فقط يوه نسخه يې د جرمني د ټوبنگن په کتب خانه کي شته، چې ما يې ذکر دمخه کړی دی. د دې کتاب متن پښتو دی او په منځ منځ کي د قرآن شريف آيتونه، يا ځيني احاديث او عربي مقولې او د اسلافو خبري په عربي را نقل شوي دي او د دغو عربی برخو ترجمه په فارسی ژبه پر حاشيه په يوه بل خط چې د اصلي متن خوط نه دی، ليکلی شوې ده او د کتب په ابتدايي څو مخو کي ځيني جملې د پنجابي ژبي هم شته، چې دا به ضرور د پنجابي هغه لهجه وي، چې په جالندهر کي ويله کيده؛ ځکه چې بايزيد او د ده کورنۍ په هغه ځای کي اوسيده او ده به په کوچنيواله کي ضرور هغه لهجه زده کړې وي؛ مگر دغه پنجابي او هندي جملې د کتاب په لومړيو مخو کي ډير لږ دي.

کتاب داسي ختميږي:

هر آن حرف کز قلم رانده ام	بخوننا بها ديده را مانده ام

"تمت تمام شد خير البيان بروز چهار شنبه به وقت عصر بتاريخ بيستم ماه مبارک رمضان براي عصمت پناهي بی بی خير خاتون. کاتب فقير بهارتوني (طوسی يا تونی؟) موريد (مريد) پير روښان رحمة الله عليه، هر که ختم کند کاتب را بفاتحه ياد دارد.. سنه ۱۰٦۱.[4]

د خيرالبيان نمونې

(په دې نمونه کي چي کوم اوږده اوږده عربيات راغلی دی، د هغوی پر ځای مي (...) ټکي ايښي دي.

د کتاب پيل (ورق ۱):

په نامه د خدای چي بخشاينده دی مهربان، معني په نامه د خدای په خداي دی عيان:

آغاز د کتاب: ځما ډير ستور[۱] صفت وکښه، خوشي مي پيدا شي چي ځما ډير ستور صفت وايي آدميان.

گوره! ځما تسبيح وايي چي ځما په مزکه کي دی په آسمان.

نشته هيڅ بيرون چي ځما تسبيح وايي، ته باور کړه په دا بيان.

يسبح لله[۲] مافي السمواة و ما في الارض په قرآن کي دی عيان.

کل شي، قال تسبيح الرحمن[۳]، هادي ويلي دی، رحمت د خدای په ده دا کلام زه عامي ميږه يم، په څه[٤] ستا ډير ستور صفت وکښم او سبحان! ... ته دانا بې او خالق يې د مخلوقان.

ته ژغوروې[٥] واړه مخلوقان او ژغورول دي[٦] چي لا دوی[٧] پيدا شوي نه و عيان.

و ربک علی کل شئ حفيظ[٨] په قرآن کي دي عيان.

عالم و حافظ کل شيئ کان سبحان.

هادي ويلي دي رحمت د خدای (په ده) که دريابونه شي څو پکړندر[٩] د مخلوقان ترو واړه دريابونه توری شی يا که له دغو[١٠] بکړندر (؟) زيات شي اويا زره کاتبان يا که له پکړندر (؟) زيات شی، د هر کاتب اويا زره قلمونه شي بيگمان وکښي[١١] او تمام به نه شي ستا د ستوری[١٢] ثنا خبري، که د کښل په بهنه.

قلمونه مات شي او توري شي تمام...

---

١. دا کلمه اوس موږ ستر ليکو، د بزرگ او لوی په معني.

٢. اصل تسبع؟ دا آيت قرانی دی، قرآن، سورة التغابن، آيت او معنی يې په حاشيه کي داسي په فارسي ليکلې ده. بپاکی ياد ميکند مر خدايرا چيزی که در آسمانها و زمين هاست.

٣. [illegible]

ولو انما في الارض من سجرة اقلام و البحر يمده من بعده سبعة ابحر مانفدت كلمات الله (ان الله) عزيز حکیم[١] په قرآن کي دي عیان.

یا ستا ډیر ستور صفت هورې دي[٢] پکړندر (؟) چي پتا معلوم دی او سجان ان الله کان علی کل شئ حسیبا[٣] په قرآن کي دی عیان.

لا احضي ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک[٤] نبی ویلي دي صلی الله علیه و سلم. وکښه پدا کتاب صلوة په خاتم د انبیا چي محمد دی (ع-م).[٥]

او په واړه پیغامبران چي د دیو دي پسروان.

وسلام علی المرسلین و الحمد لله رب العالمین[٦] په قرآن کي دي عیان.

ومي که رحمت او برکت په تا او ستا په پسروان په محبان، چي دي نغوړي[٧] پدا زمانه، په تا دي وي اعلام ...

و کښه خیر البیان، چي یې لولي آدمیان، په هغه هسي الحان، چي یې[٨] لوست سورت د الرحمان.

زه عاجز بنده عامي یم، خپسر[٩] و تاوته ګنهګار او بد کار ګڼم له واړه ګنه ګارانو له بد کارانو د محمد په امت کي علیه السلام.

ولي امیدواري مي ستا وښیګړې[١٠] و رحمت و بخشش وته ده، را وبخښه و ما وته او ځما و یارانو فرمان برادرانو و محبتي وته ګناهان.

بل مي زړه قرار شي او ستا و کلام وته وزګار شي – او سبحان! ...

تا زده چي په ما پوري مسخرې که او راپوري خاندي ځما په کښل او ځما په لوستن پوري ځیني ادمیان.

را حواله کړه و ما وته هغه چاري چي ځما پکښي ډیري ښیګړي او ستا خوښي وي (چي) نه مسخرې که نه راپوري خاندي...[١١] ادمیان او بایزیده! شرم دي نشته چي د پوري مسخرې که، یا درپوري خاندي او نه نقصان د ایمان.

---

١. حاشیه: و اگر باشد آنکه بتحقیق هر چیزی که در زمین است از جنس درختان قلمها و دریا سیاهی شود حال آنکه بعدد هفتاد دریا دیگر مثل این دریای موجوده باشد، تمام نشود سخنهای صفتهای کلام الله تعالی و بدرستي که خدای غالب است و حکیم است آیت ٢٧ سورهٔ لقمان.

گوره! هسي يې مسخرې کړې او خندل يې ځما په پيغامبرانو، په اولياګانو پوري له تا وړاندي ادميان...

و تا مي عقل درکه، و دې ليده، و دې پيژانده د ده په رڼا رښتيا دروغ، امر، نهي، حلال او حرام.

ترومي ننيوست ستا په زړه کي ډار، اميدواري. په هغه بهنه دي کړي چاري د اسلام، د چاري په بهنه دي لار بيامونده او هر مقام. ترو حکمت مي درکه او اجتهاد او نور د الهام و هر چا لره چي مي حکمت ورکا، و هغه مي ډيري ښيګړي ور کړې عيان.

يوتی الحکمة من يشاء و من يوت الحکمة فقد اوتي خيراً کثيراً[١] په قرآن کي دي عيان. فعل الحکيم لايخلو عن الحکمة[٢] نبي ويل دي عليه السلام.

ورق ٦:

مرګ به ورشي و سړي وته ننګهان[٣] نشته د سړي په دنيا کي تل د تله مقام. ګوره! د دغي زمانې ادميان غواړي دنيا او هر چي پکښي دي پې مشغول دي ډير ادميان.

ځيني په کرل يا په بازرګاني يا په پوندګلي[٤] يا په ترکښ[٥] باندي، ځيني په نور نور چار مشغولي که ادميان. يعلمون ظاهراً من الحياة الدنيا و هم عن الاخرة هم غافلون[٦] په قرآن کي دي عيان...

مرګ به ورسي و سړی وته ننګهان. نشته د سړی په دنيا کي تل د تله مقام.. ځيني سړي هسي ګڼي چي لويه عزيزي په ډير مال، په زهوزاد[٧] يا په ډيره دنيا ده، چي بد بيهوده په زور وايي. نده ځما خوښي چي بد بيهوده په زور وايي ادميان.

لايحب الله الجهر بالسوء من القول[٨] په قرآن کي دي عيان البلاء مؤکل بالقول[٩] نبي ويلي دي عليه اسلام.

مرګ به ورشي و سړي وته ننګها، نشته د سړي په دنيا کي تل د تله مقام. يا هسي ګڼي چي لويه عزيزي په ننبت[١٠]

---

١. حاشيه: و ميدهد حکمت و علم شرعيت و معرفت، هرکسي را که ميخواهد، و هرکرا داده شد علم شريعت و معرفت، پس بتحقيق داده شد نيکي بسيار. آيت ٢٦٩ سورة البقره.

٢. حاشيه: کردار حکيم خالي نيست از حکمت. دا غالباً عربي مقوله ده.

ده، د قهر په رانل[۱] ده، د تیغ په وهل ده، چي وژني آدمیان.

گوره! دا هسي چاري دي حرام، خذالعفو و امر بالمعروف و اعرض عن الجاهلین[۲] په قرآن کي دي عیان...

مرگ به ورشي ننگهان. نشته د سړی په دنیا کي تل د تله مقام. یا هسي گڼي چي لویه عزیزي په زورکاري، په غلا، په طمع، په کاسیري[۳]په ناداني ده په گناهان...

مرگ به ورشي و سړي وته ننگهان نشته د سړي په دنیا کي تل د تله مقام، یا هسي گڼي چي لویه عزیزي په اسراف[٤]په وراني، په بد فعلي په میرخي کي ده. میرخي به نه وي بیرون له نوسه لشیطان، و لاتتبعوا خطوات الشیطان[٥] بیان دی په قرآن...

ووایه چي مرگ دي ډیر یادوي آدمیان او یادوي دي عذاب د ځانکدن چي روح یې به وزي[٦] له تنه د آدمیان...

تر سکارانو نخښنه هغه ده چي لیري به اوسي ځما د ډار په بهنه له واړه حرام، د محبتي نخښنه هغه ده چي هر چاره به که زما د محبت په بهنه ځما په ورمندن[۷] ځما د طلب او د پیژندگلي دپاره به ښه چاري که په اندام...

ترو ستا به وي چي یاد کړې عذاب د ځان کدن، د پوښتني د گور، د قیامت یاد کړه نامه او تله[۸] او عذاب د اور و آدمیان. بل لیري اوسه د هر مقام له واړه حرام...

گوره! د ځانکدن عذآب هغه دی چي د گناه گار، ځانکدن شي و ده ته به د ځان کندن په وقت د قهر فرښته له هیبته سره د ده د روح د وکښول دپاره ورستوم چي روح یې په گرانۍ وکاږي د ده له ځانه عیان...

د ځان کندن عذاب یې یو ساعت د ده په نظر ښو کاله کړم، یو کال به ښو د دنیا زرکاله وي او درد به یې هسي وي، چي ښوک پوست کاږي د ژوندي حیوان یا به زیات وي له هغه د ځني آدمیان، چي مرگ ور نژدې شي، ترو به وایي گنه گار، زار شه په ما چي ولي مي عذابوي سجان؟...

ترو به و خپلو فرښتو وته وکړم فرمان، چي وایي و گناه گارو ته چي تا نه لوست کتاب د خدای؟ چي دي لوست، چار دي نکړه په کتاب د رحمان؛ ځکه دي دا عذاب مندلي دي عیان...

ترو به د هغه پس عزرائیل په قهر ورته گوري، ترو به هسي ورته وایي: او بي نمازه روحه له دغه بې نمازه تنه راووزه، ترو به یې روح راوباسم پخپل فرمان، د ده له تنه، ترو به یې په عذاب کي باسم په تادي وي اعلام...

د شریعت د طریقت د حقیقت د معرفت بیان

ورق ۳۹:

گوره: د شریعت پوه مي د پیغامبرانو گفتار کړي دی، او بنیاد د اسلام بنیاد د مسلمانۍ روا کلمه د شهادت کړې ده چي رښتیا اشهد ان لا اله الا اللّٰه وحده لا شریک له و اشهد ان محمداً عبده و رسوله وایي په ژبه په زبان عیان. او روا لمونځ شپه ورځ، پنځه وخته دی د زړه په حضور د جنان... او روا روژه لکه روژه د انبیا د اولیا او چي د دوی دي پسروان، روژه د ماه رمضان... او روا زکات د مال، د تن دی د ایمان...

او روا حج چي زیارت د خلیل د جلیل د کور که هر چي طاقت[۱] لري عیان... کلمه د شهادت مي د هغو روا کړې ده، هر چي یې نمونځ، روژه، زکات، روا دي له آدمیان.

نمونځ، روژه، زکات، حج عبادت مي د هغو روا کړی دي، چي یې که بې غفلته بې حرام. چي یې ځما په پیژندگلۍ، په یاد، د زړه په حضور ئې وي په دین د اسلام...

گوره تن د سړي په زهر ومري او ایمان یې په حرام، نه به وي د ادمیان، چي وژني ایمان، په چار د حرام. زه نه قبلوم بندگي له حرامو سره د ادمیان. هر چي یې رضا[۲] وي چي په رښتیا ځما په بندگي کنبیوزي ترو د ده به وي په هر مقام کي دی لیري اوسي له واړه حرام.

ورق ٤۱

د نمانځه د فرض د واجب د سنت دی بیان:

د فرض زده کول فرض، د واجب واجب، د سنت د ادا کول دپاره سنت دی په ادمیان...نمونځ بې اودسه او اودس بي استنجا روا ندی. که د استنجا ځای له درمه زیات پلیت وي عیان.

د اودس وړاندي ستنجي[۳] فرض ده او له نمونځ وړاندي اودس فرض دی، ښه چار هغه ده، چي هره چاره د هغې چاري په مهل[٤] چاره که آدمیان...

ترو به وي چي فرض، واجب، سنت د سنتجي، د اودس له فرض له واجب د سنت، له ادا کولو وړاندي ادا که او مکروهات دي یې مکروه لري. او فرص، واجب، سنت د اودس، د نمانځه له فرض له واجب او د سنت له ادا کولو

او په معرفت کي جاریستل د روح دي ځما و یگانگي وته، د قرار و راحت وته دي د آدمیان.

ورق ۵۷:

پرینبنون[۱] او خوله د سړي، د جنب د حایض د نفسا[۲] پاک، د کافر یا که وي مسلمان هسي لکه پرینبنون او خوله د حلال حیوان. که هغه پلیتي وي چي ځرگندیږي لکه وینه یا زوغل[۳] په لیري کولو یې[٤] پاک شي عیان.

بیرون چي اثر یې پاته وي نه پرې کیږي، یا هغه پلیتي وي چي نه ځرگندیږي لکه متیازي، یا په شراب یا په نور هسي پلیتي پلیت وي، په درې واره وله پاک شي، یا هونبره پریونځي چي زیات گمان د پاکۍ پیدا شي د آدمیان...

که پلیتي په موزه یا پیزار وي، تر څو درم ورسي، که وچ سي، په مزکه یې ومیږي، نمونځ په روا دی د ادمیان.

له لرگین یا خورین کالي[٥] پوزی یا پلاس یا نور هسي کالي پلیت شي، په درې واره، هسي وله پاک شي، چي په هر واري څاڅکي ودري عیان.

که اسپرین[٦] یا سرولین[۷] یا دا هسي نور کالي یا تیغ پلیت شي، که یو وار یې پریونځي، پاک شي، په خاورو یا په ایرو یې ومږي، په تادي وي اعلام.

ورق ۷۹:

گوره د عید د نمانځه دی بیان. په کم عید ثواب دي چي له نمانځه وړاندي وخوري له اتام[۸] ښه یا پاکه جامه دې واغوندي چي لري.

په تن او په جامه دي خوشبویي پوري که هر چي لري عیان...

مسواک او غسل دي وکه، سرسایه دي د عید له نمونځه وړاندي ورکه، د عید د مزدک په لار دي تکبیر په زوره وایي عیان.

نفل نمونځ د عید له نمانځه وړاندي، نه په کور نه په مزدک، دا ثواب دي د نمونځ کړوني، په تا دي وي اعلام...

د کم عید په نمانځه کي یوولس تکبیرونه دي، شپږ په وړمي[۹] رکعت او پنځهٔ په دوهم کي او واجب دي د ستر عید په نمانځه کي نه تکبیرونه دي، پینځه دي په وړمي رکعب وایي، او څلور په دوهم کي عیان.

هر چي د عید په نمانځه کښیوزي، تکبیر تحریمه او درې دي پس ووایي، لاس دي وړاندي لري، څو تکبیرونه که تمام.

ركوع دي وكه، ترو دي دوهم ركعت په لوستن آغاز كه، چي له لوستن خلاص شي، ترو دي درې واره تكبير ووايي، ترو دي څلور تكبير ووايي، په هغه دي ركوع كه او نونځ دي كه تمام.

ورق ۸۸:

روژه د رمضان له نيت سره فرض ده، كه عاقل بالغ وي په امتي د محمد عليه السلام. روژه روا ده په نيت د شپې، كه يي و هير[۱] شي، نيت يې روا دی پخوا چي نور[۲] وجاوزي عيان...

د نيت وړاندي هسي وايي: يا خدايه! روژه مي در له تا لره، توكل باور مي په تا دی او ستا په رزق روژه كښايم[۳]، ترو دي څه وښبي يا دي وخوري له اتام.

له كښايل پس دي نيت كه چي گوندي[٤] به فرض روژه لرم كه خواست وي د سجان.

روژه له خوړو له ښبو له سروتو[٥] منعي كه بې شپځ ادميان...

ما ته نشي فرض روژه نفل كه په وهيره څه وخوري يا وښبي يا صحبت كه يا واچوي بيرون بقصت[٦] نه چي يې علت كه[۷] شيطان.

چي پقصت وازجوي روژه يې ماته شي، يو دې قضا ولري ولي كفارت يې واجب نشي په تا دي وي اعلام.

په روژه د سر غوړول، د سترگي تورول د دنيا د ښايست دپاره بيرون د دارو، ناروا كښلول، د لوبي كړه لهغه، مكروه دي په ادميان.

۱۰۰ ورق:

نوس اماره، لوامه، ملهمه، مطمئنه له خوی سره دي په ادميان.

اماره ځای دي چي پكي اوسي شيطان، او لوامه ځاي دي چي پكي اوسي لښكر د شيطان، او ملهمه ځای دي چي پكي اوسي فرښتكان او مطمئنه ځاي دي چي پكي روح اوسي عيان...

گوره لار د شيطان د لښكرو زړه وته و كينې رخ وته ده، په زړه كي و كينې رخ وته ننوزي، چي وسوس كه په ادميان، له لښكره د شيطان خناس الذي يوسوس في صدور الناس[۸] بيا دي په قرآن...

وريادوی لذت، شهوت، هوس د نوس و ادميان.

په ښيگړي ور څرگندوي و دوی وته شيطان، و هغو چارو ته به يې لېږي[۹] لښكر د شيطان، د شيطان د لښكر د نغوتي

په بهنه د کینې لوري له یارانو شي آدمیان... گوره پسو[1] ور یادوي لذت، شهوت، هوس د نوس و ادمیان: کشگي ډیر مال د خرچي دپاره، یا دي ډیر ملک د کښت دپاره، یا دي ښایسته اورته په کور، یا برده یا آس وي، یا څناوران، یا نور څیر د دنیا له ما یې ور یادوي و ادمیان...

گوره ښه آواز وغوږ، ښایست و سترگي، خشبویي و پوزي، او وخولې وته مزه د څښنو د خوړو د اتام، ښه اغوستن وسله او پسول یا دوی و تن و اندام.

د کتاب خاتمه

ورق ۱۵٤ :

گوره کړي مي دی خیر البیان، په څلور ژبي، موافق له قرآن، پکي دي بیان د رښتیا د دروغ د حلال د حرام او بیان دي کړونکړ[2] د هر مقام. په تا دي وي اعلام.

گوره کړي مي دی خیر البیان کتاب، تړنگ دارو د سین، تندرستي د ایمان او څراغ د ادمیان.

چار کړه په قرآن، په خیرالبیان او په هغه کتاب چي موافق دی له قرآن د تندرستۍ دپاره د زړه روح د ایمان.

او که چار یې نکړې، بخره دي نشته په خیر البیان.

ترو دی وشمیږي له ما چه پند ورکوي و ادمیان بې کردې د خیر البیان، گوره هر چي لولي خیر البیان، او بې چار کا ورته وښیم و ده وته څلور ژبي، خبر نه یې کړم د کړ د نکړ له چاري د هر مقام.

پناه به یې کړم د دنیا په ژوندون د نوس له بدۍ، د شیطان له مکره، له ورکوالي د ایمان... ترو به یې وباسم لمنکرۍ و باور وته، له گناهه ورمندن[3]وته، له غفلته و یاد مدام. له بیراهۍ و لار وته، له ناپوهۍ و پوه وته، له ړندوالي ولیده وته، له گنوالي وارویده وته، له جدایي و پیوستن وته او له شرکه و یگانگۍ وته، له نفاقه و اخلاص وته آدمیان.

گوره! هر چي لولي خیر البیان، او چار پي نکه، ورو به نه ښیم و ده وته څلور ژبي او خبر به یې نکړم د کړ د نکړ له چاري د هر مقام.

ولي پناه به نه مومي عذاب د ځانکندن، د گور، د قیامت، د اور او عذاب رنگارنگ عیان... یعذب الله الانسان بسبب العصیان وید خلهم في راحته بسبب الاحسان هادي ویلي دي رحمت د خدای په ده دا کلام (د کتاب ختم).

د خيرالبيان موضوع او مباحث

د خيرالبيان ډېره برخه پښتو ده، د پښتو جملو په منځ کي د قرآن عظيم آيات او ځيني احاديث يا عربي مقولې د دليل په ډول راوړل شوي دي او د قرآني آياتو فارسی تحت الفظ ترجمې هم د کتاب پر حاشيه ليکلي شوي دي، فقط د کتاب په ابتداء کي چي د املا کومه رساله ده، په هغه کي د پنجابي لهجې ځيني جملې هم ليدلي کيږي.

د خيرالبيان مضامين ټول شرعي احکام او عقايد او د تصوف او اخلاقو مباحث دی، د حلال او حرامو بيان دی او دا ټول د حنفي فقهي له کتابو څخه را اخيستل شوي دي، لکه هدايه، کنز، قدري او نور.

پخپله روښان خيرالبيان داسي معرفي کوي:

ور کړی مي دي خيرالبيان، په څلور ژبي، موافق له قرآن، په کي دی بيان د رشتيا د دروغ د حلال د حرام او بيان د کړ و نکړ د هر مقام.[1] دا کتاب له لومړۍ پاڼي په حمد و نعت شروع کيږي او تر ۳۹ پاڼي پوري تحذيري خبري او اخلاقی تبليغونه او له مرگه او د قبر او دوزخ له عذاب بيرونه ده. له ۳۹ پاڼي وروسته د شريعت او طريقت او حقيقت او معرفت څيړني دي.

د شريعت په برخه کي د اسلام د پنځو بناوه (توحيد، لمونځ، روژه، زکات، حج) بيان تر ۹۸ پاڼي پوري بيانيږي.

بيا نو د طريقت او اخلاقو بيان (له ۹۹ پاڼي) او د حقيقت (۱۱۷ پاڼي) ذکر (۱۲۷ پاڼي) پيژنگلي او د کامل پير متابعت (۱۳۱ پاڼي) زده او[2] چار د معرفت (۱۳۲ پاڼي) سماع (۱٤۲ پاڼي) قربت، وصلت (۱٤۳ پاڼي).

د خدای وجود په هر ځای او هر څه کي د وحدت وجود په ډول (۱٤٤ پاڼي) موحد (۱٦٥ پاڼي) سکونت (۱٥۲ پاڼي) او نور اخلاقي او د تصوف خبري دي او د توحيد په مسئله کي البته ډېره شرح لري، چي دغه مشکله خبره يې په پښتو په اسانه ژبه بيان کړې ده او هر ځای يې د قرآن عظيم آيات او احاديث او د اسلامي بزرگانو مقولې د برهان په ډول ور سره را وړي دي.

د فقه د علم احکام دوه ډوله دي: يو عبادات دي او بل معاملات، عبادات هغه دي، چي په خداي او بنده اړه لري، يعني د بنده وظايف نسبت و خدای تعالي ته بيان شوي دي، چي لومړی رکن يې توحيد دی، اما معاملات هغه احکام دي چي د بندگانو په بيني او اجتماعي روابطو اړه لري، لکه نکاح او نور معاملوي احکام په بيع و شري او نورو فردي

چي بيانول. اساساً د ارسطو اخلاق له يوناني منابعو څخه اسلامي فيلسوفانو لکه ابن رشد،، ابن سينا، ابن مسکويه فارابي او نورو ترجمه کړل او د دوی د بيان ډول او ترتيب د ارسطو په ډول و.

مگر متصوفانو له اخلاقو څخه هغه برخه او هغه راز بيان غوره کړ، کوم چي د انسان په تزکيهٔ نفس او د طريقت په طي کولو پوري اړه لري، مثلاً دوی صبر، تواضع، توکل، جود، حلم، عفو، محبت، توبه، رضا، عزلت، تجرد او نور نور لازمه عناوين چي د يوه سالک لپاره ضرور وه، په اخلاقي ابحاثو کي غوره کړل، چي د لومړي ډول کتب د ابن سينا تدبير منزل او د ابن مسکويه تهذيب الاخلاق او د الفارابي المدينة الفاضله او نور دي؛ مگر په دوهم ډول کي د ابن عربي فلسفة الاخلاق او د امام غزالي احياء او کيميای سعادت او منهاج العابدين او د علي هجويري غزنوي کشف الحبوب دي.

د خير البيان اخلاقي برخه هم په دغه دوهم ډول ده، يعني د الغزالي او هجويري او ابن عربي په ډول د اخلاقو او ښو خويونو بيان او تفصيل دی، نه په فيلسوفانه او حکيمانه ډول، چي د ارسطو د بحث و بيان لار وه.

روښان په خيرالبيان کي په داسي ډول خبري کوي، لکه خواجه عبدالله انصاري هروي چي کوم مخاطبات له خالقه سره لري او دغه د بيان هغه ډول دي، چي د ده معاصر علماء يې نه خوښوي او له ده سره اختلاف لري. اخوند درويزه او د ده ملگري، چي د روښان پر خلاف کومه وسله استعمالوي، هغه هم دا ده، چي دا بنده له خالقه سره خبري کړي، او په هره مسئله کي له خالقه څخه په (او سبحانه!) سوال کوي او بيا يې جواب په (او بايزيده) سره وايي.

دغه ډول مخاطبه او شرح يقيناً يو نوی کار دی چي پير انصاري هروي يې هم د علماؤ په مخ کي بدنام کړی و او دی يې (ولي گستاخ) باله، مگر که موږ د خيرالبيان ابحاثو ته ځير شو، هلته يو بحث او موضوع چي خلاف شريعت وي، يا د اسلامي متصوفانو او متقدمانو پر کتابو کي نه وي، نه دی راغلي، له دې جهته پر پير روښان او د ده پر ملگرو د الحاد او تکفير حکم کول، گران کار معلوميږي او ښايي چي د هغه وخت علماء هم د اخوند درويزه په ډول، ټول د ده مخالف نه وه؛ ځکه چي د ده د خيرالبيان مضامين ټول هغه ابحاث دي، چي د فقهي، عقايد، اخلاقو په کتابو کي د اهل السنه و الجماعه له خوا دمخه لا نوشته شوي وه او ده فقط په پښتو را اړولي دي.[1]

الف: عرفان او تصوف:

د بایزید عرفاني او سیاسي افکار

بایزید اهل السنه حنفي متصوف سړي و، چي د ده دیني اعمال پر حنفي مذهب برابر وه او د حنفي فقهي له کتابو سره سم یې په خیرالبیان کي دیني احکام او عبادات بیان کړي دي.

د ده په عصر کي د پښتنو اسلامي اعمال او عقاید دوه اساسه لري چي لومړی اساس یې اسلامي فقه او حنفي مذهب دی، دوهم اساس د اهل السنه عقاید او د تصوف د امامانو اقوال او اعمال دي، چي دا هم له اسلامي نصوصو سره موافقت لري او د تصوف د لویو بزرگانو لکه (شبلي، جنید، بایزید) او نورو بزرگوارانو پر اعمالو او اقوالو بنا دي؛ خو ظاهري علماء هر کله له دي ډلي سره اختلاف لري او دا د اختلاف هنگامه له پخوانۍ زمانې څخه توده ده، نوي هنگامه نه ده. شیخ شهاب الدین مقتول سهروردي، حسین حلاج، حتی لوی شیخ ابن العربي چي پر دغه لار تله، د ظاهري علماوو له خوا محکوم او مقتول یا د اعتراض هدف و؛ نو اخوند درویزه او د دوی ملگریو پر پیر روښان او روښانیانو باندي هم اعتراضونه کړي دي او له دوی سره یې معارضې او مشاجرې درلودې، دا خو نوې خبره نه ده، ډیر سوابق لري او د اسلام تاریخ په داسي وقایعو ډک دي.

د روښان پر تصوف باندي مفصل نظر او د ده د طریقت او متصوفانه ژوندون تحلیل هغه وخت ممکن دي، چي خیرالبیان په انتقادي نظر وکوت شي او د ده د مخالفانو خبري هم وکتلي شي.

اوس چي ما ته دغسي مطالعات میسر نه دي؛ نو زه لنډ لنډ ځیني مطالب د ده او د ده د شاگردانو له اقوالو څخه را اخلم، دا به یو ابتدایي بحث وي، ښایي چي کوم وخت دغه لنډ او مجمل بحث مفصل کړ شي او له علمي اساسونو سره سم د پښتو د تاریخ دغه تیاره گوټ روڼ شي.

لاندي د نمونې په ډول ځیني مباحث وگورئ او بیا به د روښان د شاگردانو او ملگرو په احوال کي هم د دوی عرفاني افکار در ښکاره شي (د دې کتانب دریم ټوک).

وحدت: په اسلامي صوفیانو کي د وحدت دوه مکتبه موجود دي، چي یو وحدت الوجود بولي او بل وحدت شهود او په پارسی عبارت د لومړي مکتب یو خلص سمبول ''همه اوست'' دي او د دوهم مکتب ډله ''همه ازوست'' خو اسلامي

اما قابل توجیه است و شایان جمع، این فقیر بعنایت الله سجانه در شرح رباعیات حضرت خواجه باقي بالله قدس سره این مسئله را بمعتقدات اهل حق جمع ساخته و نزاع فریقین را بلفظ عاید داشته و شکوک و سبهات طرفین را حل ساخته، بنهجی که محل ریب و اشتباه نمانده، کمالا یخفي علی الناظرفیه...''[1]

له دغو روایاتو څخه تاسي معلومولای شواي: چي د اسلامي پوهانو او محققانو افکار د وجود او شهود په باب څه دي؟ او محتاط علماء لکه حضرت محدد رضي الله عنه څنګه د دغو اقوالو سمونه او تلفیق له اسلامي روایاتو سره کوي.

روښان هم د وحدت په خصوص کي ښه بیانونه په پښتو لري او ډیر ځله د قرآن شریف د نصوصو ترجمه ده، مثلاً د قل هو الله احد مقصد داسي شرح کوي:

''ما هر چیز له خپلي هستۍ د خپلي هسۍ دپاره یو یو کړی دی، په هر یو که زه یو خدای یم بیګامان +د ترو بویه چي ځما د یګانګۍ یاد کا، هر یو چي ویني آدمیان''.

دلته د ''همه اوست'' شرح ده او هر شي د یوه واحد لاشریک مصنوع دی، او هر انسان چي د شهود سترګي لري، باید په هر شي کي د لوی خدای صنعت او قدرت ویني.

د الله الصمد لم یلد و لم یولد... الخ... پښتو شرح داسي کوي:

''زه هغه بې پروا یم، چي هر چار تل بې شریکه بې مله بې کالی کړم،... نشته ځما پلار، زهمن نه خور، ورور...''.

صوفیه وایي: چي الله تر هر څه انسان ته نزدې دي او هر کله حاضر او ناظر دی، په قرآن شریف کي راغلي دي، نحن اقرب الیه من حبل الورید، روښان په پښتو هسي وایي: ''زه یم په آدمي کي، ځما هستي په چارسون د ادمیان، زه نژدې یم و آدمیان وته له ځان...''.

د دې خبري شرح ارزاني د روښان شاګرد هسي کوي:

د ثبات په سراي دننه	غیر نشته الا الله
یو الله دی وړاندي بیارته	ښي او کیڼ ته و بلا
د مولي په یاد کي اوسه[2]	په ملا هم په خلا

دولت لوړني د روښان بل شاګرد وایي:

هر چي نوش د وحدت مي کا	د خودۍ مرکب به پی کا

مولانا رومي وايي:

هستیت در هست آن هستی نواز — همچو مس در کیمایا اندر گداز

بحر وحدانیست جفت و زوج نیست — گوهر و ماهیش عبر از موج نیست

مولانا جامي په لوایح کي وايي:

بحریست وجود جاودان موج زنان — زان بحر ندیده غیر موج اهل جهان

از باطن بحر، موج بیني گشته عیان — بر طاهر بحر، بحر در موج نهان

خواجه عبدالله انصاري هروي لا دمخه ویلي دي:

عشق آمد و شد چو خونم اندر رگ و پوست — تا کرد مرا تهي و پر کرد ز دوست

اجزای وجودم همګي دوست ګرفت — نامیست زمن بر من و باقي همه اوست

همه ازوست:

آیه شریفه ده: هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن. مولانا جامي رحمة الله د دې په شرح کي وايي: چي حقیقت الحقایق خو ذاتاً واحد دی، هلته شمیر او عدد لار نه لري؛ مګر په تجلیاتو او شئونو کي کثیر او متعدد دی، د عین وحدت په لحاظ حق ورته وايي او د ظهور او تعین په لحاظ یې "خلق" بولي؛ نو ظهور، بطون، ازلیت، آخریت ټول د هغه اعتبارات دي.[1] عرفاء او متصوفین په حقیقت کي وجود یو بولي، او نور یې ټول شئون او د صفاتو مظاهر ګڼي (و مار میت اذ رمیت و لکن الله رمي) روښان د واجب الوجود صفات په پښتو داسي بیانوي:

؛هر علم ځما له علمه دی، هر نوم ځما له نومه دی، هر زور ځما له زوره دی، هر آواز ځما له آوازه دی، هر رنګ ځما له رنګه دی هر ستر او لوی ځما له لویۍ دی هر ښایست ځما له ښایسته دی، هره تیاره ځمال له تاریکۍ ده، هره روښنایي ځما له روښنایۍ ده...زه له هر څه سره یو یم...".

مولانا رومي دغه د وحدت مراتب هشی بیانوي:

او بصنعت آزر است و من صنم — آلتي کو سازدم من آن شوم

ګر مرا ساغر کند ساغر شوم — ور مرا خنجر کند خنجر شوم

دی، ځما اواز دی اروی لکه اوریده به سامعان آدمیان: وګورئ عین دغه فکر د مولانای رومي په دغو بیتو کي:

آن چه باد است اندر آن خورد استخوان	کو پذیرد حرف و صوت قصه خوان
استخوان و باد، رو پوش است و بس	در دو عالم غیر یزدان نیست کس

(مثنوي)

اززاني خویشکي چي د روښان له ملګرو څخه دی، هم داسي وایي:

چاري یو کننده کاندي	آدم تشه بهانه دی
یو احد شو په څو نامه	دا فلانه هغه فلانه دی
خلیفه یې د انسان کا	دی پادشاه تر دا میانه دی
د زړه علم فقیر کښلي	په قلم دو زبانه دی[1]

ارزاني دا فیض او د وحدت د سر اصلي رمز له (فقیره) اخیستي و او فقیر د ده په اصطلاح بایزید روښان دی.

مشاهده او بې رنګي:

عارف هر کله ګوري او د مشاهدې په جولان کي د مصنوعاتو او جهان تماشا کوي؛ مګر هر وخت له مصنوعاتو څخه صانع ته او له موجوداتو څخه موجد ته ځي، روښان وایي:

''په عارف واجد داورمندن دي، چي هیڅ له ما شریک نه ګڼي، هر چي شته په دواړه جهان + په هر نطر د زړه سترګي و ما وته نظر که، په هر څه کې[2] دی ځما هستي بې رنګهویني لکه لیده عارفان، زما آواز دی اروي لکه ارویده به سامعان آدمیان، او خوښ دي اوسي په دا هر حال په هر ځای مکان. نښان د عارف واجد دا چار ده په تا دي وي اعلام[3]. د مشاهدې دغه سیر د عارفانو په نزد داسي دی:

د حیوان تشخصات او تعینات چي لیري شي؛ نو له انواعو څخه فقط ''حیوان'' پاتیږي؛ نو که د حیواناتو ممیزات هیسته شي یو مشترک حقیقت ''جسم'' به پاته شي، بیا هم که د جسم تحلیل وشي؛ نو به ''جوهر'' باقي وي او که د جوهر او اعراضو ممیزات هم تحلیل شي؛ نو به مشترک اسم ''ممکن'' پاته شي، بیا که د ممکن او واجب ممیزات هم حل کړه شي، فقط ''وجود مطلق'' باتیږي او دا نو د ټولو ذواتو او صفاتو منتهي ده[4] او د مشاهدې اخرنۍ مرحله هم دغه

چونکه اندر قعر جو باشد سرت — کي برنگ آب افتد منظرت

هست بیرنگی اصول رنگها — صلحها باشد اصول جنگها

صبغة الله است رنگ خم هو — رنگها یکرنگ گردند اندر او

(مثنوي)

روښانیان په دغو مراتبو کي ډېر محتاط دي، چي په صفاتو او مصنوعاتو او تعیناتو کي پاتي نه شي؛ بلکي ''مطابق وجود'' او بې رنګه هستي وپېژني، میرزا خان انصاري د روښان لمسی او د ده د مشرب مشهور سړی وايي:

که جهان د حقیقت په نظر ویني — زیان و سود مي د هر چا له خپلي میني

دانایان په هر ظاهر کي باطن ګوري — د جاهلو زړونه تور شوه سترګي سپیني

دولت لواڼي وايي:

د دیدار لذت چي مومي په نظر یې — د جنت لذت به سهل بې مقدار شي

تر ابده به پرې مست وي بیخبر تل — پرې یکسان نه غم خوښي لیل و نهار شي

د جنت پر حور غلمان به مینه نه کا — چي دیدار ورته څرګند د پاک غفار شي

اې دولته! ته نظر پر غیر مکړه — د عارف د وړاندي درست جهان یو یار شي[1]

ذکر:

په تصوف او طریقت کي ذکر یو مهم موضوع دی او عرفاء یې داسي تعریف کوي چي د حق یادول دي، د ماسوی الله په هیرولو (و اذ کربک اذا نسیت) او باید چي عارف دومري د حق په یاد مشغول شي، چي بې له خدایه نور هر څه هیر کړی (اذکر الله بنسیان ماسواه)[2].

روښان ذکر ته پنځه مرتبې بېدي اول د بدن ذکر، دوم د اندام ذکر، دریم د ژبي ذکر، څلورم د زړه ذکر، پنځم د ساه ذکر چي د دغو شرح داسي کوی:

ذکر مي د تن، د اندام د ژبي د زړه، دسه[3]، کړی دي عیان.

د تن ذکر هغه دی چي تن و جار باسي له واړه حرام.[4]

افضل العباد عند الله من يذكر الله کثیراً[1] نبي ویلي دي صلعم[2].

په دې پنځو مراتبو کي آخرنۍ مرتبه هسي ده چي عارف په ذکر کي فاني کوي او له هر ساه کښلو او ننه یستلو سره د حق په یاد کي لوېږي او دا ذکر اخص دی چي عارف یو ګړۍ له حقه نه فارغ کیږي، او نور ټول یې هیرېږي مولانای روم ویلي دي:

ذکر حق پاکست و چون پاکي رسید رخت بر بندد برون آید پلید

اهل تصوف په دې خبره کي اختلاف لري، چي ذکر خفي ښه دی که جلي؟ ځیني خلک د جلي ذکر طرفدار دي او ځیني خفي ذکر کوي، روښان خپلو مریدانو ته دواړه ذکره تجویز کړي دي. دوی وایي چي له انسان سره باید تل د تله خفي ذکر ملګری وي او په پټ ډول خدای یاد کاندي؛ مګر د سحر پر وخت دوی جلي ذکر هم خوښوي، ارزاني د روښان ملګری وایي:

د حق یاد خاصه جوهر دی	که خفیه دی که جهر دی
د حق یاد فرض دایم دی	نه پر وخت، ساعت پهر دی
که خفیه ذکر هر دم دی	د جلي وخت پر سحر دی

میرزا خان انصاري وایي:

ذاکران چي د غفلت له خوبه ویښ شوه	د نفس وچلیده ته نظاره کا
مسافر چي له خواږه خوبه بیدار شي	په سحر جرس د تلو په وخت ناره کا

په دې اول بیت کي هغه د ساه ذکر توضیح شوی او په دوهم بیت کي "جهر او جلي ذکر" د جرس د سحري نارو په تعبیر سره راوړي دی.

په دې ډول روښانیان ډیر د خفي او پټ ذکر پر خوا دي ارزاني پخپل نثر کي لیکي: "د سړي اندامونه خدای کړي دي د هر اندام بخره شته، سترګي خدای کتو لره کړي دي او خوله خدای خبرو لپاره کړې ده او پوزه خدای دم لره کړې ده او غوږ خدای آرویدو لره کړي دی او ښنبې خدای یانه لره کړي دي او زړه خدای یاد لره کړي دی چي هیڅ دم د خدای لیاده مه یې تش ننباسه او مه یې وباسه د سړي عمر سهی هم په شمار دي حدیث ویلي دي (الانفاس معدودات فکل نفس یخرج بغیر ذکر الله فهو میت (یعني هر دم چي د خدای بې یاده وباسي هغه مړ دي حدیث ویلي دي رسول علیه

توبه:

د حق د لاري د سالک لومړی مقام توبه ده. په دې خصوص کي ډېر نصوص وارد شوي دي او توبه رجوع ته وايي، يعني له نهي شخه را گرځيدل او پښيماني کول[1] او دا توبه د عارفانو او سالکانو په نزد مراتب لري، روښان دا مراتب داسي ښيي.

"توبه مي فرض کړې ده په آدميان چي له ناپوهۍ و پوهي وته، له کفره و ايمان وته، له گناه و فرمان برادرۍ وته، له غفلته دې جاروزي و ياد وته مدام".[2]

ذوالنون مصری عليه الرحمه ويلي دی: "توبه العوام من الذنوب و توبه الخواص من الغفله" چي عين دغه د خواصو توبه روښان هم ښودلې ده، يو عارف وايي:

عام را توبه ز کار بد بود　　　　خاص را توبه ز ديد خود بود

د روښانيانو د طريقت او سلوک په مراتبو کي هم لومړی کار توبه ده، چي ارازني يې داسي بيان کوي:

حديث دي "التايب من الذنب کمن لا ذنب له": يعني هغه څوک چي توبه کا هسي له گناه پاک شو، چي هيڅ گناه ئې کړې نه وه. طالب دی غسل وکا، ترو چي اوبه پر ځان اچوي هسي دی وايي: ای خدايه! لکه مي تن په اوبو پاک شو، زړه مي د تا په ياد پاک که[3] تر دې وروسته استغفار لولي او توبه کاندي، چي له گناهه خلاص شي.

دولت وايي:

په گناه د دولت له رحمه نوميده مشه!　　　　خود په خود درته نارغ وهي چي راشه

د توبې په آب تير شوې گناه وينځه　　　　د غفلت له واړه رنگه مصفا شه

دلته دولت هم له غفلته توبه کول توصيه کوي، چي د حضرت ذوالنون په کلام کي راغلی دی او بيا روښان هم دغسي ويلي و:

د نفس وژل:

عرفاء تل له نفس سره جگړې کوي او نفس خپل لومړی دښمن گڼي، څو سړی پر نفس غالب شي او د هوا هوس

"الا! وهي مجاهدة النفس."[١٠٠]

مولانای رومي د عرفان د دغي مهمي مرحلې شرح هسي کوي:

ما در بتها بت نفس شما است	زانکه آن بت مار، و این بت اژدهارست
بت شکستن سهل باشد نیک سهل	سهل دیدن نفس را جهلست جهل
یک قدم زد آدم اندر ذوق نفس	شد فراق صدر جنت طوق نفس
هر که مرد اندر تن او نفس گبر	مرورا فرمان برد خورشید و ابر

مولانای رومي نفس او شیطان یو گڼي چي فقط صور یې دوه دي او د "ان الشیطان لکم عدواً فاتخذوه عدواً" پر اساس دښمني ور سره کوي او انسان ته داسي وايي:

نفس و شیطان هر دو یکتن بوده اند	در دو صورت خویش را بنموده اند
چون فرشته، عقل کایشان یک بدند	بهر حکمتهاش دو صورت شدند
دشمنی داری چنین در سر خویش	مانع عقل است، و حضم جان و کیش
دشمن است این بی وفا از وی گریز	بلکه از خود کن گریز اندر ستیز
آن عدوئی کژ پدر تان کین کشید	سوی زندانش ز علین کشید

(مثنوی)

روښانایان د نفس په مجاهده کي ډېر اقوال او بیانونه لري او د دوی په سلوک او طریقت کي له نفس سره جگړه یوه مهمه مرحله ده پخپله روښان وايي:

"هر چه د نوس له بدۍ پناه غواړي، ترو یې بویه، چي د نوس هوس د عقل په رڼا فهم لري...د مشقت په تیغ دي ووژني عیان".

د روښان د شاگردانو دواوین او اشعار ټول په دغه تبلیغ ډک دي، میرزا انصاري وايي:

نوس نادان دی نه یې نغوره	ته دانش په فهم ځیر کړه
له خناسه خاطر ژغوره؟	د خدای یاد باندي تحریر کړه

دولت وايي:

طاهري او نورو علماوه په آثارو کي ليدل کيږي، چي د فقه او احاديثو علماء يې پر خوا دي او دوی له صوفيانو او د طريقت اوسلوک له خاوندانو سره مخالفت ښکاره کوي.

د اهل شعريعت او طريقات دغه جگړې چي په قرنو قرنو جاري وې، د زرم هجری کال په حدودو کي د حضرت مجدد شيخ احمد سرهندي کابلی په عالمانه توجه حل شوې او د شريعت او طريقت اختلاف ورک شو، وروسته تر ده حضرت شاه ولي الله دهلوي او شاه عبدالعزيز او نورو علماوو هم د حضرت مجدد رحمه الله دغه لار تعقيب کړه او دوی دا خبره ټينگه کړه: چي طريقت او سلوک له کتاب او سنته څخه يوه ذره اختلاف نه لري او يو سالک بايد له کتاب او سنته يو وينبته تجاوز و نه کړي. په دې ډول د دوی په سعي او همت، تصوف او سلوک او طريقت بيا د شريعت پر قوي اساس روان شو، او انفکاک او اختلاف يې ورک شو.

روښانيان هم پر دغه لاره روان دي، او شريعت له طريقته سره ملگري کوي، روښان د شريعت او طريقت تعريف په لنډو الفاظو داسي کوي:

"شريعت وينا او طريقت چار د پيغامبران ده... نه نغوته د نوس ده او شيطان او نغوته د زړه د روح چار د پيغامبران ده عيان"[1]

بل ځای وايي:

"زه د طريقت ورو هيغه[2] وته پرانزم چي د شريعت په علم چار کا، د هيغه پس و ده وته د طريقت پوه وربخښم، د حقيقت ورو هيغه وته ته پرانزم چي د طريقت په علم چار کا، دغه پس يې د حقيقت له پوهي خبر کړم. د معرفت ورو هيغه وته پرانزم، ځي د حقيقت په علم جار کا، دغه پس د يگانگي پيژندگلي ورو ښيم عيان."[3].

د بايزيد له نوشتو څخه ښکاري چي ده د شريعت په اقامت کي ډېر تأکيد کاوه، پخپله وايي:

"در مقام وخالت نيز درويشان و عارفان دوست ميداشتم، و خدمت ايشان ميکردم، به آيت قرآن، بحديث انبياء، و باقوال اولياء شغل ميکردم..."[4].

د شريعت په باب کي داسي وايي! "شريعت پنج بنای مسلمانيست. و گفتار پيغمبران عليهم السلام. پس مي بايد که شريعت را عزيز دارند، چنانکه عزيز داشتند پيغمبران براست ثابت کلام و هر که باز گردد و حذر دارد از دروغ و بيهوده و فحش و طعنه دادن و بدنام خواندن و غيبت کردن و از نامشروعات ديگر... پس از اهل شريعت است، و هر

خود را از فرمان برادري گروه شيطان، باز گرداند اند امهای خود را از گناهان"[1]

شريعت را مقدم دارا كنون	حقيقت از شريعت نيست برون
كسي كو در شريعت راست آيد	حقيقت را بروى خود كشايد

و ادا كردن طريقت (آن است) كه با عبادت شريعت ديگر عبادت ضم كند، با نماز نماز نفل ضم كند، با روزه روزۀ نفل ضم كند با زكوة سخاوت ضم كند، با حج كردن پير كامل ضم كند، تا عبادت زيادت شود...[2]

دغه دي چي بايزيد د شريعت او طريقت ملازمت په داسي ډول سره كوي، چي قطعاً يې پر پکړون ممکن نه دی، د ده په مريدانو كي دولت لوڼ وايي:

شريعت: رښتيا گفتار د پيغامبر دی	حذر كړه له غلا زنا، له غيبتونه
پنج بنا، حلال، حرام پيژندگلي ده	عمل كړه په واړه حكم په ركنونه
طريقت: فعل، كردار دايم فرض شوی	د صانع طاعت په واړه اندامونه

له صوفيانو څخه ځيني متقدمين محققان هم شريعت او حقيقت يو له بله سره بيل نه گڼي، حضرت على هجويري غزنوي وايي: حقيقت هغه معنى ده، چي نسخ يې روا نه وي او له آدمه تر دې دمه يې حكم متساوي وي: لكه د حق معرفت او خلوص نيت، مگر شريعت هغه معني ده، چي نسخ او تبديل يې روا وي لكه احكام او اوامر، چي په هر شريعت كي ځيني نسخ شوي او اوښتي دي؛ نو شريعت د بنده په فعل پوري اړه لري او حقيقت د خدای تعالي مقرر كړي او د ده حفظ او عصمت دی؛ نو د شريعت اقامت بې حقيقته محال دی او د حقيقت اقامت هم بې شريعته محال دی، شريعت بې حقيقته هم ريا ده او حقيقت بې شريعته هم نفاق دی؛ نو شريعت له مكاسبو څخه دی او حقيقت له مواهبو څخه.[3]

حضرت على هجويري يو پوخ او ثقه متصوف دی، تاسي د ده له دغه لوړه بيانه معلومولای شوای چي روښانيان هم په دغسي خبرو كي د پخوا او لويو امامانو پر لار تللي دي او د مقدمينو پاخه پيروان دي.

قشيري چي د صوفيانو يو لوی امام دی شعريعت (امر بالتزام العبودية) او حقيقت (مشاهدة الربوبيه) بولي او وايي: كه شريعت په حقيقت سره مؤيد نه وي، غير مقبول دی او هر حقيقت چي په شريعت مقيد نه وي، هغه هم ښه نه

مولانای رومي علیه الرحمه دغه د عرفان مهم بحث په دې ابیاتو کې سره لنډوي:

آدم اصطرلاب اوصاف علوست　　وصف آدم مظهر آیات اوست

چون مراد حکم یزدان غفور　　بود در قدمت تجلی ظهور

پس خلیفه ساخت صاحب سینه ای　　تا بود شاهینش را آئینه ای

ای خنک آنرا که ذات خود شناخت　　در ریاض سرمدی قصری بساخت

ز آدمی ابلیس صورت دید و بس　　غافل از معنی شد آن مردود خس

این ندانست او که اوصاف کمال　　اندر این آئینه بنماید جمال

(مثنوی)

د انسان دغه لوړ مقام په دغه بیت کې چې حضرت علی (رض) ته منسوب دی ښه ښوول شوی دی:

و تزعم انک جرم صغیر　　و فیک انطوی العالم الاکبر

یو بل عارف وایي:

بیرون ز تو نیست هر چه در عالم هست　　از خود بطلب هر آنچه خواهی که توئی!

روښان وایي چې د توحید لار کښته، پورته، ښي، کیڼ ته نه ده؛ بلکې د توحید صراط مستقیم پخپله د انسان وجود او زړه دی، د صراط مستقیم په فارسي رساله کې دا موضوع ښه سپړلې او نور روښانیان هم د پخو صوفیانو او عارفانو په ډول د انسان دغه لوړ مقام مني، ارزاني د روښان ملګری داسې وایي:

دا صورت د خاورو څلي　　په دم سپور او په دم پلي

په دا څلي کې بسیا دی　　د دې دواړو کونو کلي

حق د دواړو کونو علم　　د صورت پر کتاب کښلي

دا کتاب دی هغو لوستي　　چې یې خپل صورت کتلي

دا صورت لوح محفوظ دی　　له لوی نون قلم وتلي

(د ارزاني قلمي دیوان)

''دولت'' چې ځان انسان او عالم اکبر ویني نو هسې وایي:

د روښانيانو د سلوک اوايل:

د روښان په ډله کي د سلوک او طريقت پر لاره داخليدل، خاص آداب او شرايط لري او دغسي اصول او شرايط په ځينو نورو طريقو کي هم مقرر دي. د ارزاني د ديوان په پاى کي دغه شرايط او آداب په نثر بيان شوي دي، چي زه يې لنډ دلته را اخلم.

ملا ارازني وايي: چي د ټولو سعيو او مجاهداتو نتيجه دا ده، چي معرفة الله حاصل شي، ولي چي (لا يقبل الله تعالى عبادة العبد کلها بغير معرفة الله) يعني نه قبلوي خداى عبادت بې د خداى له پيژندگلي. دى لومړۍ مرحله توبه گڼي او بيا طهارت، نو په طالب اوله پلا غسل کوي او بيا به پر زنگنو کښيني او لاسونه به پر زنگنو ږدي او دا به وايي: "اللهم اني اعوذ بک من ان اشرک يک شئ الخ..." بيا به کلمه طيبه وايي، بيا به آمنت بالله وايي.

دلته به نو خليفه د ده لاس نه ونيسي او د ده نوم به زده کي او خليفه به دا وايي: چي دا لاس د ميان (مقصد روښان دى) لاس دى او طالب به هم هسيووايي، چي پير مي ميا دى او توبه مي وکړه له واړو بدو. بيا به نو خليفه ده ته مبارکي ورکي.

بيا به نو طالب عبادت کوي: او عبادت دوه قسمه دى، يو څرگند چي پنځه بنا (کلمه، نمونځ، روژه، زکات، حج) دي او بل پټ عبادت دى، چي دايم د خداى په ياد کي وي او دا فرض دايم دى.

له دې جهته بايد طالب ته داسي ذکر ورکړه شي، چي ټول اعضاء يې په ذکر مشغول شي او زړه او نفس هم ذکر وکړي او د ذکر بهتره طريقه خفي ده، تر ذکر وروسته بايد چي طالب د ادب کامل خاوند شي، او د دغه ادب شرايط هم بيانوي او خاص به بيا خپل پير ته پوره ادب کوي او هم به حلاله نفقه مومي، او لږ خوب به کوي، او په لمانځه به ډيره مشغولا کا، او يو گړۍ به غفلت نه کوي او تل به په طلب کي وي او مسلسل تفکر به کوي، پر دې اسساس چي (تفکروا فى آياته، ولاتفکروا في ذاته).

بيا نو خليفه له طالبه پوښتنه کوي، چي ته څوک يې؟ ستا ژوندون له چا دى؟ ستا د سترگو بينايي له چا ده؟ ستا د غوږ و شنوايي له چا ده؟

طالب به وايي: له خدايه! خليفه به وايي: رشتيا ده، چي آيت شريف هم دغسي دى: هوالاول، هوالاخر، هوالظاهر، هوالباطن.

پنجم: آنکه در صحبت نیکان باشد، از صحبت بدان و غافلان دور باشد.
ششم: آنکه خدا پنهانی بذکر دایم یاد کند.
هفتم: قرار نشود از جانب خدا، تا او را به یگانگی بشناسد...[۱]
په دې ډول طالب د روښان په طریقه کې داخلیدلای شي او بیا په دغو مقاماتو کې سیر کوي.

اته مقامات

روښان د یوه سالک لپاره اته مقامات مقرر کړي دي، چې هر سالک باید دغه اته مرحلې پې کړي او د کمال مرتبې ته ورسیږي.

پخپله روښان وایي: چې ما پخپل سیر او سلوک کې دغه مراتب طی کړل. دی تأکید کوي، چې دغه علم باطن دی او باید سړی یې له "پیر کامل" څخه زده کاندي. په صراط التوحید کې شاهانو ته خطاب کوي:

"بدانید ای گروه پادشاهان و امیران! که علم، ظاهر و باطن است و میباید که علم ظاهر از استاد بیاموزند و علم باطن از پیر کامل."[۲]

وروسته د پیر کامل تعریف داسې کوي. چې د دغو اتو مقاماتو خاوند وي او د روښان له دې بیانه ښکاري، چې د ده په طریقت کې دغه اته مقامات داخل وه، وایي:

"و کامل و مکمل آنست که صاحب شریعت و طریقت و حقیقت و معرفت و قربت و وصلت و وحدت و سکونت بود، و کشاف حقایق اسرار ربوبیت و تخلقوا باخلاق الله شده باشد. و طلب و اطاعت بر آدمیان فرض مطلق بود؟ و فرمان برادری پیر کامل فرمان برادری رسول است و فرمان برادری رسول، فرمان برادری خدایست، و فرمان خدای راه راست..."[۳].

د روښان دغه اته مقامات او د سلوک پوره ارزاني داسې بیانوي:
د کمال اته مرتبې:

شریعت دئ، طریقت دئ — حقیقت یې معرفت دئ
هر چې دا څلور یې خپل کړه — د بابا آدم پر پت دی

دا خو د اتو مراتبو لنډ بیان و؛ ځکه چې د روښان تر عصر وروسته تصوف او د دغه اصطلاحات د پښتو ادب یو مهم جز شوه، نو به لږ څه دلته په اتو مقاماتو کې وړغیږو، چې د آینده دورې د ادبي مطالعاتو لپاره هم د دغو اصطلاحاتو پوهیدنه ضروری ده.[1]

۱. شریعت

دا لومړۍ مرحله ده، چې بایزید یې په ډېر تاکید توصیه کوي او خپل ملګري شریعت ته را بولي، دمخه ما د روښان له صراط التوحید څخه د شریعت او طریقت تر عنوان لاندي اقتباس وکړ او له هغه څخه د روښان پوره د شریعت تقلید ښکاري، د ده بل ملګری دولت یې داسي بیانوي:

شریعت رښتیا ګفتار د پیغامبر دی	حذر کړه له غلا، زنا، له غیبتونه
پنج بنا، حلال، حرام پیژنګلي ده	عمل کړه په واړه حکم په رکنونه[2]

ارزاني وایي، چې شریعت پنځه حرفه دی او هر حرف یې بیل مقصد لري:

ش: شرم له خدایه، ر: روا چاري، ی: یاري لربه، ع: عبادت، ت: توبه ده.[3]

۲. طریقت

دوهمه مرتبه طریقت دی د روښان خپل بیان مو دمخه د شریعت او طریقت تر عنوان لاندي اقتباس کړ؛ مګر دولت د دغي مرتبې له بابته داسي وایي:

---

۱. د تصوف فکر په پخوا انسانانو کې هم و او داسي مراتب په پخوانیو ادیانو کې هم مقرر وه، د زرتشت په مزدي سینا کي پندار نیک، ګفتار نیک، کردار نیک درې مقامه وه، د هیون تسنګ په وخت (٦٤٤م) کي د بودا دین هم اته مقامات درلوده، دی وایي: د بودا په قول (متولد حدود ٥٦٧ق،م) انسان د ژوند د مسلسلو تکالیفو څخه د نفس په ریاضت او د خواهش په ترک نجات مومي، او دا نجات اته مقامات لري: سمه عقیده، سمه آرزو، سمه وینا، سم کردار، سم معیشت، سم قصد او کوښښ، سم ذکر، سم تفکر، او هغه څوک چه دغه اته مراتبې طي کړي، د نروانا او سعادت نفس مرتبې ته رسیږي (د هیون تسنک سفر نامه).

طریقت : فعل کردار دایم فرض شوی　　　د صانع طاعت په واړه اندامونه
خمس حواس بندي کول د فرښتو خوی دی　　　په صافي پاکي همیش ریاضتونه[1]

ارزاني خو یې په یوه بیت کې هسی لنډوی:

طریقت باریکه لار ده　　　راه د خپل اصلي وطن دی

ارزاني هم د طریقت پنځه حرفه هسي تحلیل کوی: ط: طوق بندگی، ر: ریاضت تن، ی:یون په ورځ و شپه، ق: قدم راستي، ت: تن پاک.

۳. حقیقت

دریمه درجه حقیقت دی چي پخوانو عرفاو یې داسي تعریف کاوه: ''اقامت بنده باشد اندر محل وصل خداوند و وقوف سروی بر محل تنزیه.''[2]

بایزید د حقیقت په شرح کي لیکي:

''حقیقت حال پیغمبران است، و حال پیغمبران ذکر خفی و دایم است. یقین و ترک کردن گمان و صافی دل است، پس تائب را باید که در حقیقت، از غفلت سوی ذکر خفی باز گردد، تا دلش صاف شود، اما ذکر خفی آنست که هر دم که اندرون و بیرون کند در یاد حق باشد، و هیچ دم بی یاد حق نزند.''[3]

نو د حقیقت مرحله په ذکر خفي او دایم دوام کوي او هم دغه مقصد د روښان نورو ملگرو بیان کړی دی، دولت وایي:

حقیقت د زړه طاعت د نبي حال دی　　　المدام د مذکور یاد دی...
د مولی ذکر د زړه صیقل یاد شوی[4]　　　پرې خلاصیږي...له غیرتونه

ارزاني حقیقت داسي شرح کوي: ح: حال دروني، ق: قلب پاک، ي: یاد جلی و خفی، ق:قالب زنده پدم، ت: تن له بد و پاک وروسته نو وایي:

حقیقت پاکي دامن دی　　　دا پاکي له ما و من دی
هوښ پر دم، فهم، قدم دی　　　هم خلوت در انجمن دی

صحت علم نباشد، اما صحت علم صحت حال نباشد، یعني عارف نبود که بحق عالم نباشد، اما عالم بود که عارف نباشد.''[1]

ځيني عرفاء د معرفت ويشنه داسي کوي: اول رسمي معرفت، دوهم بالکُنه معرفت.

۱. رسمي معرفت: د عارف کاشفي تعبير داسي دی ''ادراک حقست باعتبار تعينات او در مجالی مکونات و تنوعات ظهور او در مراتب تنزلات''[2]. او دا هغه د هجويري علمي معرفت دی چه يوه عربي شاعر په دې کي شرح کړي و:

والله في کل تحريکة	و تسکينة ابدا شاهد
و في کل شئ له آية	تدل على انه واحد

۲. بالکنه معرفت: چي کاشفي يې داسي شرح کوي: ''ادراک اوست باعتبار کنه ذات مجرد از ملابس تعينات اسماء و صفات، و اين ممتنع است مر غير حق را که لايعرف الله غير الله''[3]. چي دغه معرفت د حضرت هجويري په تعبير معرفت حالي دی؛ مگر دا دوهمه درجه معرفت د پخو عارفانو په عقيده، انسان ته ميسر نه دی او د ''ذات په کنه'' کي فکر کول نه ورته ښايي:

کنه ذاتش ره سوال يست	عقل حيران و نطق لال نشست

حضرت مولينای رومي دغه مشکل په دې ډول روښوي:

مر صفاتش را چنان دان ای پسر	کزوي اندر وهم نايد جز اثر
ظاهر است آثار نور رحمتش	ليک کی داند جز او ماهيتش
ليک ماهيات اوصاف کمال	کس نداند جز بآثار مثال

په دې ډول انسان نه شي کولای چي په ذات کي فکر وکړي؛ نو عرفاء دلته خاموش دي، مولانا رومي وايي:

چونکه عيب آمد و راز و پوش به	پس دهان در بند لب خاموش به

دا رباعي هم دا گرانه خبره راښيي:

اي آنکه بجز تو نيست در هر دو جهان	بر ترز خيالی و مبرا ز گمان
هر چند که عين هر نشاني ليکن	اينست نشانت که تو را نيست نشان

است؟ و کجا خواهد رسانید و شما را از چه چیز خواهد پرسید...؟ بدانید که معرفت، ظاهر و باطن است و معرفت ظاهر معرفت مخلوقاتست و معرفت باطن معروف خالق است... و حاصل نمی شود مر آدمیان را معرفت ظاهر و باطن، بی طلب و بی نظر دیدن و بی یافتن آدمی اول طالب گردد، پس ناظر بینا، پس عارف گردد... اما معرفت لفظ جامع است و معرفت بسیار چیزهائی در آن در می آید، چنانکه معرفت دنیا بیخ و شاخهای آن، معرفت آخرت، درجات و حسنات آن و معرفت نفس در آنچه دروست، و ظاهر و باطن و زیان آن، و معرفت روح و کار عذاب و راحت آن، و بدان که حق تعالی همه علم و عبادت و معرفت و همه نیکیها و خیرات برای معرفت توحید گردانیده است:

بی گلي هرگز نیابی بوی را　　　تا نه بینی کی شناسی روی را[1]

د روښان دغه د معرفت نظریات ټول د نورو پخو متصوفانو پر تعقل او مشاهده او تفکر بنا دي او دا هغه د رسمي او علمي معرفت لار ده، چي تفصيل يې دمخه وشو.

اوس به وګورو، چي نور روښانيان څنګه په دې ګرانه مرحله کي داخل شوی دي؟

دولت وايي:

معرفت عيب ديدن دی بې جهته　　　د جميل جمال بې شبه بې نمونه
د باطن په سترګو هر چيري ليده شي　　　د عارف مقصود...[2] تر شهرتوته
معرفت به بې اخلاصه حاصل نکا　　　که په ډېر نماز لغړ کا زنګنونه

بل ځای وايي:

د عارف واجد مقام د معرفتر دئ　　　هر نظر د دوست و مخ وته کتل تل
زاغ حريص منګل آلود پر جيفه ګرزي　　　دلداده بلبل دی مست پر مخ د ګل تل
نور سړي د دين دنيا په کار مشغول دي　　　د عارف بې دوسته هيڅ نه وي پر دل تل[3]

ارزاني د روښان بل ملګری د معرفت تجزيه داسي کوي: م: مخ يعني په هر مخ کي خپل مخ ليدل، ع: عين، ف: فنا تن د حق وطن، بيا نو وايي:

معرفت د نور څراغ دی　　　هر عارف يې داغي داغ دی
عارف يو په يوه ويني　　　که بلبله ده که زاغ دی[4]

۵. قربت:

دا پنځمه مرحله ده، چې مولانا کاشفي يې داسي شرح کوي: "و آن ارتفاع مسفرت است و ارتفاع مسافت است و انقطاع مخافت، و گفته اند که قرب زوال حس است، اضمحلال نفس، و گمان نبری که قرب حق بمکان نیست، بی شبهه حضرت ذات متعالی، از مکان و زمان و جای و جهت منزه است"[۱].

مولانای رومی هم دغي خبري ته هسي اشاره کوي:

قرب به بالا و پستی جستن است	قرب حق از حبس هستي رستن است
کارگاه قرب حق در نیستی است	غرهٔ هستی چه داند نیست چیست؟
گفت پیغمبر که معراج مرا	نیست بر معراج یونس اجتبا
آن من بر چرخ و آن او بشبب	زانکه قرب حق برونست از حسیب

(مثنوی)

دا قرب دوه ډوله دی یو قرب فرضی، بل قرعب نفلی. قرب فرضی هغه مرتبه ده، چې بنده ته د محبت په مقام کي داسي حالت پيښ شي، چې اختيار د شعور د سلب په سبب له ده څخه نفي شي، دی د قدرت کامله یوه آله وي، او سمع الله لمن حمده له دې مقامه یوه نکته ده. مولانای رومي له دې مقامه وايي:

من چو کلکم در میان اصبعین	نیستم در وصف طاعت بین بین
او بصنعت آزر است و من صنم	آلتی کو سازدم من آن شوم
گر مرا ساغر کند ساغر شوم	ور مرا خنجر کند خنجر شوم
گر مرا باران کند خرمن دهم	ور مرا ناوک کند در تن جهم

(مثنوی)

اما دوهم ډول نفلي قرب، د محبوبيت هغه مقام دی، چې د سالک صفات، په ذات کبريا کي محوشي او دی تش یوه آله وي چې کنت سمعه و بصره و لسانه وید، فلا ناطق غیری ولا ناظر و لا سمیع سوای.[۲]

مولانای رومی په دې مقام کي وايي:

د قربت ذکر مقام د سامعان دی	پوهیده په تسبیحات او آوازونه
بې مثلي عجب آواز په زیر و بم کا	دا افلاک لکه سرود، اشیا تارونه[1]

٦. وصلت:

شپږم مقام دی چي مولانا کاشفي يې هسي تعريف کا: ”اشار تست بفنای عبد از اوصاف خود، و ظهور اوصاف حق در او، و چون سالک متصف گردد بصفات حق و فانی شود در ذات او. هر آینه بوصل حقیقی رسد.“[2]

بایزید د دې مقام شرح داسي کړي:

”و بدانید ای گروه پادشاهان و امیران! بدرستی و راستی که انبیاء و اولیاء و مؤمنان مخلصان در مقام قربت قرار نبودند؛ و قدم از آن سوی وصلت برداشته بودند، نذکر وصلت تارک وجود شده بودند و ذات خود را نذات معبود یکی یاد میکردند. و نمی گفتند و نمی دیدند و نمی شنیدند و نمی گرفتند، پس می باید شما را که د مقام قربت قرار میباشید و قدم ازآن سوی وصلت بردارید بذکر وصلت هستی خود، یکی به هستی معبود، خود یاد کنید، اندامهای خود را از هستی خود بمیرانید که ننگرید، و نه بینید و نگوئید و نشنوید و نگیرید و نروید و نکنید هیچ کاری را مگر ترک وجود کنید و زنده گردانید که هر کاری بهستی معبود کنید...“[3]

دا تغيرات چي بایزید له وصلته کړي دي د واعظ کاشفي د هغو الفاظو شرح ده، چي ويلي يې وه: ”فنای عبد از اوصاف خود، و ظهور اوصاف حق در او“.

ارزاني وصلت داسي تجزيه کړی: و: وصل مقصود، ص: صیقل دل: لانفی، ت: ترک خودی، دولت وايي:

په وصلت د واصلانو يو ګيده دی	له يو وجود شميرل واړ وجودونه

دلته روښانيان د ”همه ازوست“ يعني وحدت شهودي خوا ته تللي دي.

٧. وحدت:

اومه مرحله ده چي عرفاء يې پر درې مرتبې ويشي. اول توحيد شرعي چي د الله تعالی د وحدانيت ثبات دی. دوهم توحيد عقلي، چي خاص خدای لره اثبات د وجوب دی، او نفې د وجوب ده له نورو څخه. دريم کشفي توحيد چي خاص

ربوبیت زنده گشته بودند، در هر یکی خدا می نگریست و میدید و خود را نمی شمرد.''[۱]

مولانای روم هسي وايي:

چیست توحید خدا افروختن   خویشتن را پیشی واحد سوختن
هستیت در هست آن هستی نواز   همچو مس درکیمیا اندرگداز
بر درش هر که من و ما میزند   در بابست او و برلا میزند

نو روښانيان په دې باره کي هسي وايي، د دولت قول دی:

په وحدت کي دوئی نشته   یگانه یگان یگان دئ
دا حاصل به سر بازي شي   هسي نه چي رایگان دئ
د کثرت د عددونو حساب ډیر دي   د وحدت پر مقام دي بیخدایه کل هیڅ
په هزار پرده که مخ د وحدت پټ شي   د موحد د وړاندي نه کیږي حایل هیڅ

میرزا خان انصاري وايي:

ما چي وکوت په باطن د معنی ولي   د وحدت په انګڼ میشت د کثرت کلي
د عاقل د عقل قیاس رسیدی نه شي   چي د کن فیکون لاس دی رسیدلي

۸. سکونت:

اتمه او آخرنۍ پوړۍ ده، چي دلته عارف ته سکون حاصليږي او دا مرتبه خورا لوړه ده؛ ځکه چي د سکون په حالت کي بیرته عارف کټ مټ د نورو انسانانو په ډول وي او په خدمت خلق مشغولیږي، دلته ټول ''صحو'' وي، له سکره وزي د شریعت او سنت ټول جزویات پر ځای کوي او شریعت او طریقت او حقیقت سره يو ځای کیږي.

ارزاني سکونت داسي تجزیه کوي: س: سوګند وایم په خدای ک: کمال خوبي، ن: نیت خوب، ت: تمام شدن مراتب:

د سکونت شیوه ښه خوی دئ   ساکن ګل دي، یار يي بوی دئ
په هر دم په دا خپل کور کي   تل له یاره روبروی دی

نه په عرش، کرسي، په زمکه　　　نه بیرون، نه تر دا میان دئ[1]

په دې ډول روښانیان د تصوف او سیر و سلوک په مقاماتو کې ډېر گفتارونه لري، ما یې ځیني مهم مهم مسایل په دغه برخه کې راوړل، پخپله د روښان او د ده د شاگردانو افکار مې څرگند کړل. له دې بحثه زه دا نتیجه اخلم، چې روښانیان په تصوف کې د پخوانو محققانو پر لار تلي دي، د دوی په اقوالو او دیوانو او نوشتو کې کوم بدعت او نوې له ځانه راوړې افکار نه لیدل کیږي او عموماً دوی د ''شهودی توحیه'' پر لار ځي؛ مگر کله کله د روښانیانو په کلام کې د ''وحدت وجود'' تجلی هم شته؛ مگر داسې ښکاري، چې دغسې افکار کله کله او لږ لږ پر دوی غالبیږي او کله چې د ''صحو'' څخه ''سکر'' ته ولاړ شي؛ نو د وجودیانو په ډول کلام هم لري او د متصوفانو په اصطلاح ''شطحیات'' وایي او بلند پروازي کوي.

مولانا جامي وایي:

همسایه و همنشین و همره همه اوست	در دلق گدا و اطلس شه همه اوست
در انجمن فرق و نهانخانهٔ جمع	بالله همه اوست، ثم بالله همه اوست

مولانای رومي وایي:

اتصال بې تکیف بي قیاس	هست رب الناس را با جان ناس
لیک گفتم ناس من نسناس نه	ناس غیر از جان جان اشناس نه

په دغه ډول ځیني شطحیات د روښانیانو په کلام کې هم شته، چې د دوی معاصرو علماوه یعني اخوند درویزه او د ده ملگریو هم دغسې خبرو ته گوتې نیولې وې او د روښانیانو انتقاد به ئې کاوه، حال دا چې دغسې خبرې د ټولو پخوانو پخو صوفیانو بزرگانو په کلام کې خورا ډېرې دي او په هغه ډول ارزاني وایي:

د منصور رشتیا سبق و	دا سبق　یې پر ورق وه
هر ورق باندې یې کښلي	سر کلام د اناالحق وه

دولت وایي:

یو احد راته ښکاره شو لور په لورې	په خفي ذکر چې لرې کا حایل ما
د جمال جلوه یې وکړه پر یې مست کړم	د باطن په سترگې ځیر ولیده کل ما

گه ذره د نمر په مخ کي گاهي غوټه پر اوبه هم
له وحدته پر کثرت شوم هغه نه شته چي زه نه یم

په دې شطحیاتو او سکر کي روښانیان بیرته ملتفت کیږي او ځیني "اسرار" او د نه ویلو خبري نه کړي؛ ځکه چي داسي اسرار محرمان غواړي او هر غوږ د دې د اوریدلو تاب نه لري.

مولانای رومي هم وایي:

این مباحث تا بدینجا گفتنی است هر چه آید زین سپس بنهفتنی است
هان و هان هشدار بر ناری دمی اولا برجه طلب کن محرمی
عاشق و مستی و بگشاده دهان الله الله اشتری بر نردبان!
باوجود آنکه این استرار کار یک بود وقت بیان از صد هزار
رند رونم صد خموش خوش نفس دست بر لب میزند یعني گه بس

ارزاني وایي:

یو احد دي دوهم نشته دا رشتیا وینا ده مُره
دا رشتیا وینا ترخه ده که طالب یې ویې نغره
دا اسرار یې پوشیده کړه برهنه مه وایه له سره
د فقیر وینا رموز ده پوشیده نه ده له خره
که د سر آتش ونغرې ستا به ولگي په سره
نه دایم لرې اغوستي شریعت سپینکۍ زغره

ارزاني پښتو خبري ځیني گوی ځیني مگویي
دا د گوی مگوی خبري ارزاني له دله زیږي

دولت وایي:

لا اله الا الله تل لوله سبق نور د خپل زړه په ارسي[1]هیڅ مکوښه بې حق نور

د روښان سیاسي پلو

تاسي دمخه هم ولوستل: چي د روښان شخصیت ډېري خواوي لري او دا سړی یوازي د یوه میدان ماهر نه دی؛ بلکه د ده د نبوغ خواوي او متعدده پلونه بیل بیل د بحث او څېړني وړ دي. عرفان، ادب، سیاست درې بارز صفات د ده په کرکټر کي میندل کیږي.

بایزید پخپل عرفاني حرکت کي یو علمي روح داخل کي، او د تصوف منفي خوا او انجماد یې په اجتهاد او حرکت او عمل تبدیل کړ؛ ځکه نو د ده او د ده د کورنۍ او اولاد او شاګردانو عمرونه په یوه سیاسي جهاد کي تیر شول او مقصد له هغه څخه هم اول "د پښتنو آزادي" وه او بیا د "پښتنو د عظمعت تجدید."

د روښان د معاصرینو اقوال او د ده ملګریو اعمال، اقوال، حرکات، نهضتونه چي موږ مطالعه کوو، نو روښان او د روښانیانو سیاسي خوا داسي تحلیل کوو، چي دا نابغه په سیاست کي ډېر پوه و او د ده سیاسي افکار پر درو اساسونو بنا وه.

ا. د پښتنو آزادي:

د روښان په وخت کي د پښتنو د رهرووج او سلطنت دوره تیر شوې ده، د ده د تولد په کال ۹۳۲هـ د پاني پت په ملحمه کي د لودیانو شاهنشاهي ختم شوه او د فرغانې یو مغولي فاتح بابر پښتنونخوا او هندوستان ونیول؛ نو ځکه روښان خپل لومړنی مطمح نظر دا وګرځاوه، چي پښتانه د مغولو له غلامۍ څخه وژغوري!

د دې کار لپاره ډېر علمي او عملي تدابیر او تجاویز لازم وه او روښان په خورا غور او سنجش دا مراحل تشخیص کړل او خپلو مریدانو ته یې د "آزادۍ مکمل پروګرام" جوړ کړ، د دې پروګرام کلیات دا وه.

الف: له ظالمانو او ظلمه نفرت:

روښان پخپلو مریدانو او پیروانو کي داسي تلقین وکړ، چي هر ځای له هر ظالمه سره مبارزه وکړي. ده فتوا ورکړه، ځکه چي مغولان پر پښتونو ظلم کوي؛ نو باید پښتانه د دوی حکومت ونه مني او ځانونه آزاد کاندي.[1]

نو روښان دوني متأثر شو، چي له مغوله سره يې خپل عمري جهاد شروع کړ.[1]

دی په خيرالبيان کي د خپلو عرفاني مقاماتو په شرح کي انساني اخلاق او رحم او عدل ډېر بيانوي او په سياست کي د هغو وجود ضروري گڼي.

د روښان د شاگردانو په کلام کي هم د ظلم او ظالمانو پر خلاف ډېر تبليغات شته او دوی کوښښ کوی، چي پښتانه د ظالمانو پر خلاف ودروی او احکام او مشران د عدل خوا ته بوزي، مثلاً دولت وايي:

په قيامت به ظالم واړه ډوب تر حلق پوري په خوي کا
عزرائيل به په آخر دم مات د هر يو مغزي کا

چي ناحق ناروا زور پر مظلومان کا لايزال به د ده ځاي آتش سوزان کا
عرش، کرسي، اته بهښته يې وران کړي هر نادان چي د مؤمن خاطر پريشان کا

که يې عدل کړی ښه وي خوښ به شي له سلطنته
که ظالم وي زار به کاندي له شاهئ له شوکته
کاشکي شاه نه وای گداي وای نن ورځ مه وی فضيحته

په دې ډول د روښانيانو اولينه مجادله له ظالمانو سره وه او دوی له ظلمه نفرت کاوه او ويل يې:

مرتبه د آخرت به هغه مومي چي دلې په ظلم نکه د چا سرمات

(دولت)

ب: له مغولو سره عدم موالات او اجتناب:

د اوسني عصر د سياست په ميدان کي هم له دې کاره ډېره استفاده کيږي او که يوه ټولنه وغواړي، د نورو له ظلمه او اسارته ځانونه خلاص کي، نو دوی له هغه سره خپل د همکارئ او معاونت او موالات روابط قطع کوي، او دې ته په سياسي اصطلاح non-cooperation وايي. د هندوستان د آزاديخواهانو يوه وسله د انگريزانو په مقابل کي هم دغه وه، چي اوسنی جمهوريت يې وگاټه.

درویشانست بفریبد، صلاح درین است که او را بکشیم، تا دیگری از هراس بدینجا نیاید، اما عبدالقادر و مادرش بی بی علائی که دختر میان جلال الدین است، راضی نشدند.

روزیکه عبدالقادر داخل اردوی سعید خان میشد، از آواز نقاره و کرنای، اسپ او می ترسید، از میان مردم بر کنار میرفت. افغانی با او گفت: آنچه حضرت میان روشن فرموده است، اسپ بجامي آورد و شما نه، خمار این مستی خواهید کشید! عبدالقادر پرسید، میان چه فرموده است؟ افغان گفت: از مغولان دوری و اجتناب."[1]

په دې ډول روښانیانو له مغولو څخه ډېر اجتناب کاوه او ځکه چې مغولان ظالمان وه، نو دوی له هغو سره نه ګډېدل او له ظالمانو څخه لري ګرځیدل، چې "ان الله لایحب الظالمین".

ج. سربازی او قربانی او عدم تسلیم:

دریمه مرحله د روښانیانو په سیاسي رفتار کي "سربازي" وه چې د آزادۍ په لار کي ټولو ځانونه بایلل. تاسي به د دې کتاب په دریم ټوک کي وګورئ، چې د روښانیانو په دغه آزادیخواهانه حرکت او نهضت کي څومري خلک قربان شوي دی؟ او پخپله میا روښان، جلا الدین د ده زوي، احداد د روښان لمسی او نور د ده شاګردان او پیروان ټول د استقلال په جهادونو کي مړه دي او سرونه يې په دې لار کي ایښي دي.

موبد شاه یوه عجیبه قصه لیکي، چې له دغي قصې څخه مورږ د روښانیانو د سربازۍ احساس ښه معلومولای شوای، د روښانیانو نارینه نه؛ بلکي ښځو هم سربازی کوله او د آزادۍ لپاره يې ځانونه قربانول او مغول ته نه تسلیمیده. د موبد شاه الفاظ دا دی: "افغانان بعد از وصال احداد، عبدالقادر بن احداد را برداشته و بکوه رفتند، و لشکر پادشاهي که گمان مسخر شدن قلعه نداشتند، داخل قلعه شد دختر احداد در قلعه میگردید، یکي از لشکریان آهنگ گرفتن او کرد، دختر چادر بر چشم افگنده، خود ار از دیوار قلعه بزیر افگند و هلاک گشت، مردم همه متحیر شدند..."[2]

۲. د پښتنو حکومت:

پیر روښان لیدلي وه، چې پښتون یو غښتلی او دلاور قوم دی او دوی له څو قرنو څخه په پښتونخوا کي خپله پاچهي درلوده او پر هندوستان يې هم د امپراتورۍ ډمامه کوک وه.

نو روښان پخپل ژوند کي د پښتنو د حکومت اساسونه ايښي وه، عشر او ماليات يې له خلکو څخه ټولول، خزانه يې درلوده او د خپل دولت عايدات يې په جهاد او ملي مصالحو کي صرفول، اخوند درويزه د روښان د زوی شيخ عمر په باب کي هسي ليکی: ''شيخ عمر خود را پادشاه افغانان تصور کرده، حتی که مردم يوسفزی انقياد بعضی اوامر دنيوی او نموده بل بدادن عشر و خراج راضی شده...'' [١]

بل يو سند چي د روښانيانو سياسي تشکيلات ښيي او دوی د پښتنو حکمرانانو په ډول معرفی کوي، د موبد شاه دا نوشته ده، چي د روښان لمسی او د شيخ عمر زوی (احداد) ستايي:

''احداد مردی بود عادل و ظابط... و حق مردم را بمردم رسانيدی و خمس اموال که از جهاد بهم رسيدی، در بيت المال داشتی، و آنرا نيز بغازيان رسانيدی... [٢]

د روښان د شاکردانو او پيروانو په آثارو کي د يوه ''امام'' او ''عادل حکمران'' نظريه تلقين شوې ده او دوی پښتنو ته دا ښوولي دی، چي بايد دوی له ځانه يو عادل امام ولري او د پردو اسارت و نه مني، دولت وايي:

وداني يې تمه مکړه زر به وران شي — هغه قام چي نصيب نه وي له امامه
ښه عادل حاکم د درست جهان ښايست دی — مشه دا جهان هرگز بې اهتمامه[٣]

بل ځای د پاچا لپاره عدل او رعيت داري داسي لازمه گڼي:

که پادشاه د جهان شي عدل دي نه وي — ميراثي د حرصناک شيطان ملعون يې
په قيامت به يې له حاله پوښتيد وشي — ستا رعيت لکه رمه او ته يې شپون يې[٤]

ارزاني د روښان بل ملگری د راعي او رعيت متقابل حال هسی بيانوي:

د رعيت پادشاه راعي دی — رعيت د شه راعي دی
چي رعيت آزار وينه — دی خپل زړه خورينه افعي دی

پادشاه درخته رعيت بيخ دی — شاه خيمه رعيت ميخ دی
چي رعيت آزاروينه — دين يې نشت شيطان يې شيخ دی

۳. د پښتنو شهنشاهي:

روښان يوازي پر دې نه و قانع، چي پښتانه له خپله منځه يو عادل امام او پښتون حکمران ولري او دوی آزاد ژوندون وکړي؛ بلکی د غوريانو او لوديانو د عظمت په تجديد هم بوخت و، چي د ده خوب اعليحضرت شير شاه سوري بيرته تعبير ته ورساوه او د روښان دغه دريم سياسي مهم هدف و.

روښان دا عزم دلرود، چي اول خپله پاچهي په پښتونخوا کي قايمه کاندي او بيا نو د غزنويانو او لوديانو په دود، بيرته هندوستان هم ونيسي او د پخواني عظمت ډيوه بيا هلته رونه کړي. درويزه د روښانيانو مخالف ملا، د روښان دغه لوړ آمال هسي بيانوي، چي ده به ويل:

''لښکري به کړم بنياد، هندوستان به ونسم، آوازه يې کړله گډه، هر چي آس لري راځي، د اکبر پادشاه ټنگه واړه ځما دي...'' [1]

له دې معاصره سنده تاسي ښه معلومولاي شي، چي روښان څه آمال لرل او د دوی معاصرينو د سياسي اختلاف په سبب، په دوی پسې څنگه تبليغات کول؟ بل ځای هم درويزه د جلال الدين روښاني له خوا وايي:

''چي پادشاه د پښتانه يم، پښتانه را پسې ځي، زه به ماته د اکبر دروازه کړم...'' [2] د روښانيانو سياسي رقباء د دهلي مغول وه او هغه هم د دوی د دفع کولو لپاره خپل ټول عسکري او مالي او تبليغي قواء متوجه کړي وه؛ مگر روښانيان ټول سر فروش او مجاهد او تبليغ کي تير شوي دي او دا ټوله سعيه او جهد فقط د ''پښتنو د آزادۍ او د دوي د تاريخي عظمت د تجديد'' لپاره و؛ نو ځکه د روښان په آثارو او د ده د شاگردانو په باقيات الصالحات کي د ''آزادي خواهۍ'' يو ژوندی روح ښکاره دی او دغسي تبليغات د روښان د ادبي مکتب روح روان گڼل کيږي.

خو د تعجب ځای دا دی، چي روښان د تصوف او سير او سلوک په درس کي سياسي روح ننه ايستلې وو، او د تقوا او خدا پرستۍ له سجادي سره يې ځلانده توره هم په ترخ کي وه.

ده که د نفس سره جهاد اکبر کاوه؛ خو له سياسي مخالفانو سره په جهاد اصغر هم بوخت و او په دغه لار کي يې سر هم کښيښود.

زرم هجري کاله د دې کتاب په دریم ټوک کې وګورئ.

دا ادبي سبک نیم منظوم نثر و، چې سجع پکې داخله شوه او مهم خصایص یې لاندې بیل بیل ښیم.

۱. د اوږدو یا لنډو جملو په آخر کې د سجع راوړل، چې دغه سجع هم په اکثر خیرالبیان کې په (آن) یا (آم) ختمیږي، مثلاً قرآن، سجان، نښان، کلام، سلام... په دغو جملو کې مختلفې سجع وګورئ:

لري دې اوسي په پریزګاري له واړه حرام.

بل به نه کښیوزي ځما په عذاب کې آدمیان.

۲. د خیرالبیان په نیم منظوم سبک کې کله کله د کلماتو ربط او تراکیب هم د پښتو ژبې له جاري محاورې سره سم نه دی، او کوښښ شوی دی، چې کلمات او الفاظ سره وړاندې وروسته شي. او دا کار به یا ارادي وو، د یو نوع ریتم او آهنګ لپاره یا به غیر ارادي و، د عربي او پارسي تر اثر لاندې مثلاً:

د خیر البیان نثر	دغه نثر د پښتو پر محاوره سم
۱. را وښیه و ما ته رده او چار د طریقت پخپل فرمان او سبحانه!	او سبحانه! ما ته د طریقت رده او چار پخپل فرمان راوښیه!
۲. سر سایه په نور وخاته واجب ده چې وباسي آدمیان هر چه له دغه وړاندې ومري یا وزیږي یا شي مسلمان سر سایه یې واجب نه شي...	۲. واجبه ده چې آدمیان سر سایه په نور خاته وباسي، که له دغه وړاندې څوک ومري یا وزیږي یا مسلمان شي؛ نو سر سایه نه پر واجبیږي.
۳. په منځ د حرفو د قرآن...	۳. د قرآن د حرفو په منځ کې.
٤. پې مشغول دي ډیر آدمیان.	٤. ډیر آدمیان پې مشغول دي.

په دې ډول روښان کلمات او الفاظ له خپله ځایه سره اړه وي او غواړي چې د کلام آهنګ خوندي شي، او دا کار د دغه سبک یو ممیزه ده، چې په ټولو آثارو کې لیده شي، او تاسي به یې د دې کتاب په دریم ټوک کې نوري نمونې هم

خيرالبيان	مخزن درویزه
زه هغه بې پرواه یم، چي هر چار تل بې شریکه، بې مله، بې کالي کړم، نشته ځما محتاجي شریک و مل و کالي وته لکه د آدمیان. حال د مخلوقان بدلیږي نور نور کیږي، ځما حال نه بدلیږي، نه نور کیږي لکه حال د مخلوقان.	بسم نام الله خدای دي کار ساز د کل عالم دی د بندگان. رحمان مهربان خدای دی، رزق روزي ورسوینه، مومن و کافرو جمله و ځانوران رحمان رحیم دواړه مشتق له رحمته، د رحمان معنی مي ووې، رحیم بسیار بخشاینده دی، هورې ډیر به ورکوینه دي خاصه و مومنان.

چا چي پس له روښانه او درویزه څخه هم دا سبک او فني نثر تعقیب کړی دی، دومري خوږتوب او سلاست او وضاحت چي د روښان نثر لري، دا نور يې نه لري؛ ځکه نو حقاً روښان د دغه مکتب مؤسس او لومړی واضع بلل کیږي.

٤. کوم صریح لهجوي امتیازات چي د شمالي پښتونخوا او جنوبي پښتونخوا یعني (پختون او پښتون) په لهجو کي شته، د روښان په نثر کي کوم خاص رنگ چي یوې خوا ته مایل وي، نه لیدل کیږي، بلکي دی داسي نثر لري، چي د شمال او جنوب تر منځ مشترک دی او د منځي پښتونخوا یعني (وزیرستان) د لهجې اثر هم ډیر نه په کي ښکاري، مثلاً هغه امالي چي دغه خلک يې لري؛ لکه مور، میر د ده په نثر کي ډیري نه ښکاري، د دې خبري علت هم دا دي: چي روښان د پلار له خوا قندهاری و او بیا بخپله ده په شمالي پښتونخوا کي تر پیښوره او د یوسفزو تر میرو پوري سیاحت او ژوند کړی و او مور يې د هند په پښتنو کي محشوره وه، نو ځکه د ده په پښتو لیک کي د ټولي پښتونخوا مشترک لهجوي رجحان لیده شي. مثلاً (مخ يې واو بوته شي) د قندهار پر لهجه سمه جمله ده، اما (زه نژدې یم و آدمیان وته له ځانه) د شمالي پښتونخوا رنگ لري، ترو، بویه، لولي، هوی، ورجاني، داسي کلمات دي، چي په قندهار کي نه مستعمليږي، اما ور څخه هسي، مښه، کښیوزي، کښیباسي، او نور ډیر کلمات شته، چي د قندهار او جنوبي پښتونخوا د لهجې نمایندگي کوي او بل د شمالي پښتونخوا یعني د یوسفزو د لهجې غیر نافي (نه) کورټ په خیرالبایان کي نه لیدل کیږي؛ لکه (له کور نه راغی)؛ بلکي په دې خاصیت کي پوره جنوبي لهجې ته ورته دی.

٥. روښان ځني خاص خاص پښتو نادر لغات هم استعمالوي، چي په نورو ځایو کي لږ لیدل شوي دي، مثلاً

۸. د روښان ځيني پښتو جملې مستقيماً عربي څخه ترجمه دي؛ مګر ده يې عربي اصل نه دي ښودلي، خو د لويو صوفيانو اقوال يا د احاديث شريفه مقاصد يې خلص په پښتو کې را اړولي دي او کله آيات شريفه په پښتو ترجمه کوي، مثلاً د (الله المصد لم يلد ولم يولد) مقصد هسي وايي: ''زه هغه بې پرواه يم، چي هر چار تل بې شريکه، بې مله، بې کالي کړم، نشته ځما پلار، زهمن، نه خور، ورور.''

۹- د افعالو تکرار لکه د نورو متقدمانو په نثر کي چي شته، د روښان په نثر کي هم ليدل کيږي او دا کار دی ډير کوي، مثلاً: ''حال د مخلوقان بدليږي، نور نور کيږي، ځما حال نه بدليږي، نه نور کيږي''.

کله کله د کلماتو تکرار په پښتو جملو کي راځي او دا بد هم نه معلوميږي؛ بلکي ښه خوند کوي او د مقصد د توضيح لپاره په ډير سلاست او جزالت تکرار کيږي، لکه: ''زه يم په وينښته، په پوست کي د آدميان. په وينه په غوښه د آدميان، په رګ په پله د آدميان. په هډ په ماغزه د آدميان.''

۱۰. د افعالو حذف هم په متعاطفو جملو کي د روښان په نثر کي ليدل کيږي:

مثلاً په لوړو جملو کي ابتداً (زه يم) راغلی دي، چي درې وروسته جملې هم په قرينه سره هغه (زه يم) لري، مګر حذف شوی دي.

په دې ډول نو روښان د قدماوه سبک پخپل نثر کي د ''تکرار'' له امله هم ساتي، او کله کله د افعالو حذف هم د ''فني نثر'' په ډول کوي او يو مخلوط سبک ايجادوي.

د دې ټوک پای

په دې ډول زموږ د پښتو ادبياتو تاريخ، دوهم توک د پير روښان پر بحث ختم شو او د هجرت د زرو کالو د پښتو ژبي تاريخ د اسلام له ابتداء څخه تر ۱۰۰۰هـ پوري راورسيده.

دا کتاب ما په ۱۳۲۵ش په کابل کي ليکلي و؛ خو د ټول کتاب په نشر موفق نه شوم او اوس مي په سر کي يو څو نوی څيړني پوري ونښلولې، او دا دي پښتو ټولني ته د خپرلولو لپاره وړاندي شو.

امید لرم چي دغه مباحث به ښاغلو لوستونکو ته ګټور وي او که ژوند پاته و؛ نو به د دې لړ دريم او څلورم ټوک هم